Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Θεολογική Σχολή – Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκειολογίας
Τομέας: Κανονικού Δικαίου και Βυζαντινής Θεολογίας από του Θ΄ αι. – Βιβλικών Σπουδών και Πολιτιστικού βίου της Μεσογείου

Το ανθρώπινο δικαίωμα στη ζωή στους Ιερούς Κανόνες της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ειρήνη Χριστινάκη-Γλάρου

Αθηνά Αλμπάνη
Α. Μ. 26301

ΑΘΗΝΑ 2020

ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων·
καὶ τὸ φῶς ἐν τῇ σκοτίᾳ φαίνει
***Κατὰ Ἰωάννην* 1, 4-5**

τό μυστικό της ανθρώπινης ύπαρξης
δεν είναι μόνο να ζει,
αλλά κι ο λόγος για τον οποίο ζει
Φ. Ντοστογιέφσκι, *Ἀδελφοὶ Καραμάζοφ*

Στους Δασκάλους μου

Περιεχόμενα

	Περιεχόμενα	5
	Κύριες Συντομογραφίες	7
	Πρόλογος	12
	Μεθοδολογικά προλεγόμενα	14

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η πρόσληψη του αγαθού της ζωής εντός της Εκκλησίας

1.1	Η εν Χριστώ νοηματοδότηση της ανθρώπινης ζωής	16
1.2	Η σωτηρία του Ανθρώπου ως τελικό αίτιο του Νόμου της Εκκλησίας	26

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Το αγαθό της ανθρώπινης ζωής στην Αγία Γραφή

2.1	Θεία Αποκάλυψη και Ανθρώπινη Ζωή	
2.1.1	Στην Π.Δ.	38
2.1.2	Στην Κ.Δ.	43
2.2.	Βιβλική Τυπολογία και Ανθρώπινη Ζωή	
2.2.1	Στην Π.Δ.	47
2.2.2	Στην Κ.Δ	60
2.3	Το πλήρωμα του Νόμου και Ανθρώπινη Ζωή	69

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η κανονική προστασία της ανθρώπινης ζωής

3.1	Η προστασία του ανθρώπινου δικαιώματος στη ζωή στο κοσμικό δίκαιο	79

3.2	**Η προστασία του αγαθού της ζωής στο corpus των Ιερών Κανόνων**	
3.2.1	**Η κανονική αντιμετώπιση της προσβολής της ζωής**	**86**
3.2.2	**Η κανονική ιεράρχηση του αγαθού της ζωής**	**108**
3.2.3	**Ιδιώνυμες προσβολές του αγαθού της ζωής**	
3.2.3.1	**Άμβλωση ή, άλλως πως, Εμβρυοκτονία**	**113**
3.2.3.2	**Παιδοκτονία**	**118**
3.2.3.3	**Φαρμακεία**	**123**
3.2.4	**Η κανονική αντιμετώπιση της αυτοδιάθεσης της ζωής**	
3.2.4.1	**Αυτοχειρία**	**127**
3.2.4.2	**«Ευθανασία»**	**135**
3.2.4.3	**Ευνουχισμός**	**143**
	Συμπεράσματα	**148**

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές	**153**
Συνοδικοί Εγκύκλιοι	**154**
Ελληνική Βιβλιογραφία	**155**
Ξένη Βιβλιογραφία	**165**
Διαδικτυακές πηγές	**168**

Κύριες Συντομογραφίες

Α΄	κανόνας Α΄ Οικουμενικής Συνόδου (325)
Αγκύρας	κανόνας Τοπικής Συνόδου Αγκύρας (314)
AHC	*Annuarium Historiae Conciliorum,* Internationale Zeitschrift für Konziliengeschichtsforschung, 1969-
αι.	αιώνας -ες
Αντιοχείας	κανόνας Συνόδου Αντιοχείας (341)
Αποστολ.	Αποστολικός κανόνας
Αριθμ.	*Αριθμοί* (βιβλίο Πεντατεύχου, Π.Δ.)
Αρμενόπουλος	*Αρμενόπουλος*. Μηνιαία νομική επιθεώρησις. Θεσσαλονίκη: έκδοση του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης, 1946-
Αρχιεπ.	Αρχιεπίσκοπος
Αρχιμ.	Αρχιμανδρίτης
Β΄	κανόνας Β΄ Οικουμενικής Συνόδου (381)
Βασ.	Βασιλειών (βιβλίο Π.Δ.)
Βλ.	Βλέπε
Β.Ρ.Δ.	Βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο
BZ	*Byzantinische Zeitschrift*, (Journal). München: 1892-
Γ΄	κανόνας Γ΄ Οικουμενικής Συνόδου (431)
Γαλ.	*Προς Γαλάτας Επιστολή* (βιβλίο Κ.Δ.)
Γέν.	*Γένεσις* (βιβλίο Πεντατεύχου, Π.Δ.)
Δ΄	κανόνας Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου (451)
δ.δ.	διδακτορική διατριβή
Δευτερ.	*Δευτερονόμιο* (βιβλίο Πεντατεύχου, Π.Δ.)
Δ.Ι.Σ.	Διαρκής Ιερά Σύνοδος
Dig.	*Iustiniani Digesta*. Recognovit Theodorus Mommsen. Retractavit Paulus Krueger (*Corpus Iuris Civilis*, vol. I)

Εβρ.	*Προς Εβραίους Επιστολή* (βιβλίο Κ.Δ.)
Ed.	Edition
έκδ.	έκδοση, εκδότης
Εκκλησία	*Ἐκκλησία*. Ἐπίσημον Δελτίον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἀθῆναι: Ἰδιοκτησία τοῦ Κλάδου Ἐκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καὶ Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας, 1923-
επ.	επόμενος-η-ο (για σελίδες)
Ε.Σ.Δ.Α.	Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
Έξ.	*Έξοδος* (βιβλίο Πεντατεύχου, Π.Δ.)
Ersk. Inst.	Erskine’s Institute of the Laws of Scotland
Εφεσ.	*Προς Εφεσίους Επιστολή* (βιβλίο Κ.Δ.)
ι.	ιερός -οι
Ιωάν.	*Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον* (βιβλίο Κ.Δ.)
JAAPL	*Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*. United States: American Academy of Psychiatry and the Law (AAPL), 1969-
JBL	*Journal of Biblical Literature*. United States: Society of Biblical Literature (SBL), 1881-
JECS	*Journal of Early Christian Studies*. Official Journal of the North American Patristics Society (NAPS). United States: Johns Hopkins University Press, 1993-
κ.ά.	και άλλα
Κ.Δ.	*Καινή Διαθήκη*
Κ.Χ.	Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος. Νόμος 590/1977
κεφ.	κεφάλαιο -α
Κορινθ.	*Προς Κορινθίους Επιστολή* (βιβλίο Κ.Δ.)

Κολοσ.	*Προς Κολοσσαείς Επιστολή* (βιβλίο Κ.Δ.)
Λευιτ.	*Λευιτικόν* (βιβλίο Πεντατεύχου, Π.Δ.)
Λουκά	*Κατά Λουκάν Ευαγγέλιον* (βιβλίο Κ.Δ.)
LSJ	*Liddell–Scott–Jones. Ancient Greek Lexicon* (https://lsj.gr/wiki/Main_Page)
MANSI	J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*. T. 1-53 (33-1870 A.D.) (ψηφιακά αντίγραφα: http://patristica.net/mansi)
Ματθ.	*Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον* (βιβλίο Κ.Δ.)
Μάρκ.	*Κατά Μάρκον Ευαγγέλιον* (βιβλίο Κ.Δ.)
Μ.	Μέγας
μτφρ.	μετάφραση, μεταφραστής
ΜΟΧΕ	*Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*. Αθήνα: Στρατηγικές Εκδόσεις, 2010-
Νύσσης	κανόνας Γρηγορίου Νύσσης
Ν.	Νόμος -οι
ό.π.	όπου παραπάνω
Π.Δ.	*Παλαιά Διαθήκη*
παρ.	παράγραφος -οι
PG	J.–P. Migne, *Patrologiae Graecae Cursus Completus*. Series Graeca. T. 1-161. Parisiis: 1857-1866 (ψηφιακά αντίγραφα: http://patristica.net/graeca/)
PL	J.–P. Migne, *Patrologiae Latinae Cursus Completus*. Series Latina. T. 1-217. Parisiis: 1844-1855 (ψηφιακά αντίγραφα: http://patristica.net/latina/)
Πέτρ.	*Επιστολή Πέτρου* (βιβλίο Κ.Δ.)
Πηδάλιον	Νικοδήμου Ἁγιορείτου, *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηός, τῆς Μιᾶς, Ἁγίας, Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς τῶν Ὀρθοδόξων*

	Ἐκκλησίας, ἤτοι ἅπαντες οἱ ἱεροὶ καὶ θεῖοι κανόνες ... ἑρμηνευόμενοι παρὰ Ἀγαπίου Ἱερομονάχου, καὶ Νικοδήμου Μοναχοῦ. Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τοῦ Κωνσταντίνου Γκαρπολά, [2]1841
ΠοινΧρον	*Ποινικά Χρονικά*. Μηνιαίο περιοδικό Ποινικού Δικαίου. Αθήνα: Π. Ν. Σάκκουλας, 1951-
ΠΚ	Ποινικός Κώδικας
Πράξ.	*Πράξεις των Αποστόλων* (βιβλίο Κ.Δ.)
Πρβλ.	Παράβαλε
ΡΠ	Γ. ΡΑΛΛΗ – Μ. ΠΟΤΛΗ, *Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων τῶν τε Ἁγίων καὶ πανευφήφων Ἀποστόλων, καὶ τῶν Ἱερῶν Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος Ἁγίων Πατέρων*, Ἐκδοθέν, Σὺν πλείσταις ἄλλαις τὴν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν διεπούσαις διατάξεσι ... Ὑπὸ Γ. Α. Ράλλη καὶ Μ. Ποτλῆ, Ἐγκρίσει τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Τόμοι Ἕξι. Ἀθήνῃσιν: Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος καὶ Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Αὐγῆς, 1852-1859
Ρωμ.	*Προς Ρωμαίους Επιστολή* (βιβλίο Κ.Δ.)
σ., σσ.	σελίδα, σελίδες
ΣΤ΄	κανόνας Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου (691)
Θεολογία	*Θεολογία*. Τριμηνιαία ἔκδοση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἀθῆναι: Ἰδιοκτησία τοῦ Κλάδου

	Ἐκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καὶ Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας, 1923 καὶ ἑξῆς
ΘΗΕ	*Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*. Τόμοι 1-12. Ἀθῆναι: ἐκδ. Ἀθ. Μαρτίνου, 1962-1968
τχ.	τεύχος
τ.	τόμος -οι
Τιμοθέου	κανόνας Τιμοθέου Αλεξανδρείας
υποσημ.	υποσημείωση
ΧΑΕ	*Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*. Αθήνα: 1884-
Ψαλμ.	*Ψαλμοί* (βιβλίο της Π.Δ.)
Ζ΄	κανόνας Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου (787)

Πρόλογος

Το δίκαιο της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας αποτελεί ένα σημαντικό πεδίο έρευνας όσον αφορά τη χριστιανική θεώρηση της ζωής και του θανάτου, ένα μυστήριο που ενώ αφορά όλη την Κτίση, η λύση του απασχόλησε και απασχολεί μόνο τον Άνθρωπο. Είναι σημαντικό πεδίο έρευνας διότι ο θεμέλιος λίθος του δικαίου αυτού είναι οι Ιεροί Κανόνες, οι οποίοι, σύμφωνα με την κανονική διδασκαλία της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας αποτελούν στοιχείο της Ιεράς Παραδόσεως, εκφράζοντας αυθεντικά και πηγαία το ήθος του αρχέγονου χριστιανισμού. Το δίκαιο των Ιερών Κανόνων αυτοπροσδιορίζεται ως θεανθρώπινο δίκαιο, δηλαδή θεαρχικό και ανθρωποκεντρικό, ή, αλλιώς ειπωμένο, χριστοκεντρικό.

Σύμφωνα με τη χριστιανική διδασκαλία, ο Χριστός είναι η Ζωή (Ιωάν. 14, 6), η αΐδιος, η προαιώνια, (Ιωάν. 1, 1-2), η αυθύπαρκτη (Ιωάν. 1, 3-4) και η μόνη αληθινή (Ιωάν. 1, 4). Στην ορθόδοξή του εκδοχή ο εκκλησιαστικός βίος είναι χριστοκεντρικός. Ο Χριστός, ως κεφαλή της Εκκλησίας ενοποιεί ζώντες και νεκρούς μέσω της κοινωνίας του Αγίου Πνεύματος. Το κοινωνικό σώμα της Εκκλησίας ομολογεί «εν βάπτισμα» και προσδοκά «ανάσταση νεκρών και ζωή του μέλλοντος αιώνος». Το δίκαιο της Εκκλησίας δεν θα μπορούσε να αγνοεί και δεν αγνοεί αυτό το θεμελιώδες εκκλησιολογικό και εσχατολογικό δόγμα. Όποιος ερμηνεύει —είτε από δικαιϊκή σκοπιά είτε από θεολογική ή φιλοσοφική— τα κείμενα των Ιερών Κανόνων, οφείλει να λαμβάνει υπόψιν του αυτήν τη χριστοκεντρική, εκκλησιολογική και εσχατολογική αφετηρία του κανονικού Νομοθέτη.

Ως μεταπτυχιακή φοιτήτρια, στην κατεύθυνση του Κανονικού Δικαίου, ήλθα σε επαφή με πολλά ζητήματα κανονολογικού ενδιαφέροντος, αλλά κανένα δεν μου κίνησε εντονότερο ενδιαφέρον από το ζήτημα της κανονικής θεώρησης της ζωής ως προστατευόμενου αγαθού και κατ' επέκταση ως ανθρώπινου δικαιώματος. Στην επιθυμία μου να ασχοληθώ με το θέμα αυτό ανταποκρίθηκε ο αείμνηστος Καθηγητής μου, Παναγιώτης Χριστινάκης, ο οποίος μου ανέθεσε την παρούσα διπλωματική εργασία.

Το ερευνητικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται, σύμφωνα με την καθοδήγηση του αειμνήστου Καθηγητή, στη δια της περιπτωσιολογικής μελέτης και της επαγωγικής μεθόδου τεκμηριωμένης απάντησης στα γενικότερα ερωτήματα, αν η ανθρώπινη ζωή είναι κανονικό αγαθό, αν ως αγαθό απολαμβάνει κανονικής προστασίας με πρόβλεψη εκκλησιαστικών ποινών και σε τι βαθμό, και αν αυτή η προστασία υποχωρεί έναντι της

προστασίας άλλων αγαθών. Περαιτέρω, η έρευνα στις κανονικές πηγές απαντά αξιόπιστα στο κατά πόσον το ανθρώπινο δικαίωμα της ζωής, όπως το γνωρίζουν σήμερα τα σύγχρονα και εξελιγμένα δίκαια, αναγνωρίζεται ως δικαίωμα από το δίκαιο της Εκκλησίας ή παραμένει μόνο στη σφαίρα του προστατευόμενου κανονικού αγαθού.

Πέραν της ευγνωμοσύνης μου στον αρχικό επιβλέποντα Καθηγητή μου, ευχαριστίες οφείλω και στους διδάσκοντες Καθηγητές μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών του *Κανονικού Δικαίου και Βυζαντινής Θεολογίας από του Θ΄ αι. – Βιβλικών Σπουδών και Πολιτιστικού βίου της Μεσογείου*· τον Ομότιμο Καθηγητή Παναγιώτη Μπούμη, την αφυπηρετήσασα Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νόννα Παπαδημητρίου, την Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ελένη Γιαννακοπούλου, τον αφυπηρετήσαντα Επίκουρο Καθηγητή π. Γεώργιο Ευθυμίου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην Καθηγήτρια Ειρήνη Χριστινάκη-Γλάρου, η οποία ανέλαβε την επίβλεψη της παρούσας διπλωματικής εργασίας μετά την εκδημία του αειμνήστου Καθηγητή Παναγιώτη Χριστινάκη, προσφέροντάς μου πολύτιμη υποστήριξη και ουσιαστική καθοδήγηση. Τέλος, εκφράζω τα σέβη και την ευγνωμοσύνη μου στον Θεοφιλέστατο Επίσκοπο Αβύδου Κύριλλο Κατερέλο, Καθηγητή, διότι ως δάσκαλός μου κατά τις προπτυχιακές σπουδές και ως συγγραφέας και ερευνητής μου εμφύσησε τον ερευνητικό ζήλο για τη θεολογική και, ειδικότερα, την κανονική επιστήμη.

Μεθοδολογικά προλεγόμενα

Η παρούσα εργασία διαρθρώνεται σε τρία κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο, υπό τον τίτλο «Η πρόσληψη του αγαθού της ζωής εντός της Εκκλησίας», αναπτύσσεται εισαγωγικά ως προς το θέμα το ζήτημα της κοινωνικής φύσης του εκκλησιαστικού βίου, όπου η ατομικότητα δίνει τη θέση της στην κοινωνικότητα. Στο δεύτερο κεφάλαιο, υπό τον τίτλο «Το αγαθό της ανθρώπινης ζωής στην Αγία Γραφή», τίθεται η αγιογραφική έρευνα στον πυρήνα του ερευνώμενου θέματος. Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο, υπό τον τίτλο «Η κανονική προστασία της ανθρώπινης ζωής», επιχειρείται η εξαντλητική παράθεση των Ιερών Κανόνων που περιέχουν διατάξεις προστατευτικές του αγαθού της ανθρώπινης ζωής και η σχετική εμβάθυνση κατά την ανάλυσή τους με τελικό στόχο την απάντηση στα βασικά ερευνητικά ερωτήματα.[1]

Στα παραπάνω τρία κεφάλαια επιχειρείται μια συνολική θεώρηση του δικαίου των Ιερών Κανόνων, αρχόμενης από τη δογματική περί Ανθρώπου και περί Εκκλησίας διδασκαλία, συνδυαζόμενης με το βιβλικό γράμμα, ώστε μετά την παράθεση των σχετικών με το θέμα δογματικών διδασκαλιών και των βιβλικών θεμελιώσεων των γενικών αρχών δικαίου που σχετίζονται με αυτό, να ακολουθήσει η ενδελεχής περιπτωσιολογική έρευνα των επιμέρους κανονικών ρυθμίσεων.[2]

Η παράθεση της περιπτωσιολογικής έρευνας διαρθρώνεται σε ενότητες με κριτήριο την ταυτότητα του κανονικού αδικήματος, καθώς το ίδιο αδίκημα ενδέχεται να απαντάται σε περισσότερους του ενός Ιερούς Κανόνες, όπως και ένας Ιερός Κανόνας να αντιμετωπίζει περισσότερα από ένα αδικήματα. Η επιλογή αυτή επιβοηθεί στη συστηματική θεώρηση του θέματος και ακολουθεί τη «μεθοδολογική γραμμή» του αειμνήστου Καθηγητή Παναγιώτη Χριστινάκη.[3]

[1] Περί των βασικών ερευνητικών ερωτημάτων της παρούσας εργασίας, βλ. ανωτέρω την τέταρτη παράγραφο του Προλόγου. Για την πλήρη απαρίθμηση των *Ιερών Κανόνων*, βλ., μεταξύ άλλων, τα εγχειρίδια του Νικοδήμου Μίλας, *Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον,* σσ. 107-155. Ἀμ. Ἀλιβιζάτου, *Οἱ Ἱεροὶ Κανόνες*, σσ. 20-483. Πρ. Ἀκανθόπουλου, *Κώδικας Ἱερῶν Κανόνων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Νόμων*, σσ. 20-733. Βλ. Φειδᾶ, *Ἱεροὶ Κανόνες*, σσ. 8-23, 125-412. Π. Χριστινάκη, *Ἐρωτήσεις Ἀπαντήσεις σέ Θέματα Κανονικοῦ Δικαίου*, σσ. 1-2 (ανέκδοτες *Πανεπιστημιακές Σημειώσεις*). Παύλου Μενεβίσογλου, *Ἱστορική εἰσαγωγή εἰς τούς κανόνας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, σσ. 93-100, 101 και επ. Παντελεήμονος Ροδόπουλου, *Ἐπιτομὴ Κανονικοῦ Δικαίου,* σσ. 46-60. H. Ohme, "Sources of the Greek Canon Law to the Quinisext Council (691/2): Councils and Church Fathers", σσ. 28-114. Γρηγορίου Παπαθωμᾶ, *Εισαγωγή στο Κανονικό Δίκαιο και την Κανονική Οικονομία*, σσ. 14-16.

[2] Περί αμφίδρομης ερευνητικής πορείας μεταξύ θεολογίας και κανονικής επιστήμης, βλ. Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Κανονικὴ Θεωρία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ποινῆς*, σσ. 84-94.

[3] Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σσ. 60-77.

Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, η ταυτότητα του κανονικού αδικήματος προκύπτει από την απλή ανάγνωση των κειμένων των Κανόνων. Ωστόσο, στην περίπτωση της «ευθανασίας», μορφή αυτοδιάθεσης της ζωής, η οποία εκ πρώτης όψεως φαίνεται να αγνοείται από τους Ιερούς Κανόνες, καθώς ο όρος δεν απαντάται εντός του corpus τους, απαιτήθηκε περαιτέρω σημασιολογική ανάλυση των κειμένων, προκειμένου να καταστεί σαφές ότι η «ευθανασία», όπως χρησιμοποιείται στη σύγχρονη ιατρική ορολογία,[4] συνιστά κανονικό αδίκημα. Ο δυναμικός χαρακτήρας των Ιερών Κανόνων και το ευρύ ρυθμιστικό πεδίο τους συντελούν στη διενέργεια συγχρονισμού των ιστορικών βημάτων του εκκλησιαστικού πληρώματος με την αναλλοίωτη και αμετάβλητη στον χρόνο αξιολογία των θείων και Ιερών Κανόνων.[5]

Κειμενική πηγή της παρούσας εργασίας, όσον αφορά το σώμα των Ιερών Κανόνων, αποτελεί το *Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων τῶν τε Ἁγίων καὶ πανευφήφων Ἀποστόλων, καὶ τῶν Ἱερῶν Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος Ἁγίων Πατέρων*· μια αξεπέραστη εκδοτική προσπάθεια του 19ου αιώνα των διαπρεπών νομικών Γεωργίου Ράλλη και Μιχαήλ Ποτλή. Η έκδοση αυτή είναι από τις πλέον αξιόλογες και χρήσιμες στην έρευνα, διότι πέραν της περιληφθείσας κανονικής συλλογής, παραθέτει ερμηνείες και σχόλια επί των Ιερών Κανόνων του βυζαντινού χρονογράφου, θεολόγου και νομικού Ιωάννη Ζωναρά, του Πατριάρχη Αντιοχείας (1185-1199) Θεοδώρου Βαλσαμώνα και του βυζαντινού λόγιου Αλεξίου Αριστηνού.[6] Οι εν λόγω ερμηνείες των ανωτέρω διαπρεπών και αναγνωρισμένων βυζαντινών κανονολόγων του 12ου αιώνα λογίζονται ως βοηθητικές πηγές του Κανονικού Δικαίου.[7]

[4] Ο όρος «ευθανασία» χρησιμοποιήθηκε στο πλαίσιο της ιατρικής επιστήμης από τον Francis Bacon τον 17ο αιώνα. Fr. Bacon, *The Major Works, edited with an Introduction and Notes by* Brian Vickers, σσ. 212-213: "*DE EUTHANASIA EXTERIORE* … to mitigate pain and dolors; and not only when such mitigation may conduce to recovery, but when it may serve to make a fair and easy passage … ", σ. 630 (Notes to pages 212-213): "*De* (euthanasia) *exteriore*. 'Of physical Euthanasia'; a gentle and easy death. *Euthanasia*. Bacon seems to have introduced this word in English … In the *De Augmentis* (*Works*, iv. 387) he adds: 'This part I call the inquiry concerning *outward Euthanasia*, or the easy dying of the body (to distinguish it from that Euthanasia which regards the preparation of the soul)' —i.e. the spiritual *ars moriendi*".

[5] Περί της αδιαφιλονίκητης διαχρονικότητας των κανονικών αξιών, βλ., αντί άλλων, Βλ. Φειδᾶ, *Ἱστορικοκανονικαὶ καὶ Ἐκκλησιολογικαὶ προϋποθέσεις ἑρμηνείας τῶν ἱερῶν κανόνων*, σσ. 30-33, 54. Τοῦ ἰδίου, *Ἱεροὶ Κανόνες*, 75-76. Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Κανονικὴ Θεωρία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ποινῆς*, σσ. 81, 85 και επ.

[6] Συνοπτική θεώρηση περί των ανωτέρω διαπρεπών κανονολόγων του 12ου αιώνα, βλ. Sp. Troianos, "Byzantine Canon Law from the Twelfth to the Fifteenth Centuries", σσ. 176-183.

[7] Βλ., μεταξύ άλλων, Νικοδήμου Μίλας, *Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον,* σ. 168. Παντελεήμονος Ροδόπουλου, *Ἐπιτομὴ Κανονικοῦ Δικαίου*, σσ. 67-68.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η πρόσληψη του αγαθού της ζωής εντός της Εκκλησίας

1.1 Η εν Χριστώ νοηματοδότηση της ανθρώπινης ζωής

Ευθύς εξαρχής οφείλουμε να καταστήσουμε σαφές ότι στην κοινωνία της Εκκλησίας[8] —ιδρυθείσας υπό τον Ιησού Χριστού— ο Άνθρωπος κατέχει κεντρική θέση ευρισκόμενος σε μια καινή κοινωνία με τον τριαδικό Θεό και ουσιαστική επικοινωνία και σχέση με τον συνάνθρωπο. Η χρήση του όρου «Εκκλησία»[9] απαιτεί μια πολυπρισματική προσέγγιση κατανόησής του λόγω των διαφόρων εννοιών και ερμηνειών που έχει ενδυθεί στην ιστορία του ανθρώπου. Το κοινό στοιχείο της προχριστιανικής νοηματοδότησης της ελληνικής λέξης *εκκλησία* με τη θεολογική σημασία που προσέλαβε μέσα στο χριστιανικό συγκείμενο είναι ότι διαχρονικά ο όρος αποδίδεται σε μια ανθρώπινη κοινότητα που σχηματίζεται με θεσμικά κριτήρια. Τα κριτήρια αυτά διαμορφώνονται από ένα άθροισμα ανθρώπων, μια έμψυχη συλλογικότητα, που κάνει χρήση του δικαιώματος συσσωμάτωσης και αυτοπροσδιορισμού της υπό τη σύμβαση μια εδραιωμένης κοινής συλλογικής συνείδησης.

Στην αρχαία Ελλάδα, ο όρος «εκκλησία» δήλωνε την επίσημη και κατά τακτά χρονικά διαστήματα συνέλευση των πολιτών.[10] Τη συνάθροιση του στρατού για να ληφθούν αποφάσεις είτε εξαιρετικά κρίσιμες —ζωής ή θανάτου, ειρήνης ή πολέμου—

[8] Περί της ιδιότητας (κτήση και απώλεια) μέλους της Εκκλησίας, βλ., μεταξύ άλλων, Α. Χριστοφιλόπουλου, *Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, όπου: παρ. 30. *Εἴσοδος εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Βάπτισμα καὶ χρίσμα*˙ παρ. 31. *Ἔξοδος ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας*, σσ. 113-126. Εκτενώς περί των μελών που συνθέτουν την Ορθόδοξη Εκκλησία, όπως και προσδιορισμό επιμέρους ζητημάτων τους, βλ. Σπ. Τρωιάνου – Γ. Πουλή, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σσ. 209-256. Περί των μελών της Εκκλησίας, βλ. Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, σσ. 239-245. Π. Μπούμη, *Κανονικόν Δίκαιον*, σσ. 96-109, όπου επιγραμματικά αναφέρονται οι συνέπειες της εισόδου στην Εκκλησία, τα δικαιώματα, αλλά και τα καθήκοντα ή οι υποχρεώσεις.

[9] Εκκλησία < αρχαία ελληνική ἐκκλησία < ἔκκλητος < ἐκ + καλέω / καλῶ, φωνάζω. Επιγραμματικά μερικές έννοιες χρήσης του όρου εκκλησία: 1. Συνέλευση, συγκέντρωση, συνάθροιση (κυρίως στην αρχαία ελληνική ιστορία, πολιτική έννοια)˙ 2. Ρωμαϊκή εκλεκτορική συνέλευση˙ 3. Το σύνολο των Χριστιανών μιας περιοχής˙ 4. Το σύνολο των Χριστιανών που ακολουθούν ένα δόγμα˙ 5. Η εκκλησιαστική ιεραρχία˙ 6. Ο ναός. Περί των πολλών εννοιών χρήσης του όρου «Εκκλησία», βλ., μεταξύ άλλων, την ηλεκτρονική έκδοση των H. G. Liddell & R. Scott, *Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσης*, http://www.greek–language.gr/digitalResources/ancient_greek/tools/liddell–scott/search.html (ανακτήθηκε στις 15.06.2020) και την, επίσης, ψηφιακή έκδοση *LSJ* https://lsj.gr/wiki/ἐκκλησία (ανακτήθηκε 15.06.2020)˙ την ηλεκτρονική –πλέον– *Εγκυκλοπαίδεια Μπριτάνικα* (*Encyclopædia Britannica*), https://www.britannica.com/topic/Ecclesia–ancient–Greek–assembly (ανακτήθηκε στις 15.06.2020), αλλά και την ηλεκτρονική βάση «ΛΟΓΕΙΟΝ», https://logeion.uchicago.edu/ἐκκλησία, (ανακτήθηκε στις 15.06.2020).

[10] Βλ. ό.π.

είτε λιγότερο σημαντικές, όπως η ανακοίνωση μιας οδηγίας ή μιας πληροφορίας.[11] Στην αρχαία Αθήνα, η δημοκρατική συνέλευση των πολιτών —όπου μετείχαν οι πολίτες που κατείχαν πολιτικά δικαιώματα— αποτελούσε την Εκκλησία του Δήμου, η οποία αποφάσιζε για ζητήματα που αφορούσαν την πόλη.[12]

Με την έλευση του Χριστιανισμού, ο όρος συνδέεται με αυτόν και χρησιμοποιείται διαχρονικά, όπως τεκμαίρεται από την προφορική παράδοση και τις γραπτές πηγές του δόγματος, του δικαίου και της λατρείας.[13] Στα κείμενα της *Καινής Διαθήκης*, ο όρος χρησιμοποιείται 114 φορές.[14] Ειδικότερα στα αρχαιότερα βιβλία αυτής, δηλαδή στις πρώτες επιστολές του Παύλου, στις Πράξεις των Αποστόλων και την Αποκάλυψη του Ιωάννη, ο όρος επαναλαμβάνεται με ιδιαίτερη συχνότητα —σε ενικό και πληθυντικό αριθμό— προς δήλωση τοπικών εκκλησιαστικών κοινοτήτων, που σε κάποιες περιπτώσεις κατονομάζονται, ή λατρευτικών συνάξεων.[15]

Στα κείμενα των Ευαγγελίων ο όρος «Εκκλησία» απαντά μόλις δυο φορές, και τις δυο στο *Κατά Ματθαίον* Ευαγγέλιο, στο Ματθ. 16, 18 («κἀγὼ δέ σοι λέγω ὅτι συ εἶ Πέτρος, καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν καὶ πύλαι ἅδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς») και στο Ματθ. 18, 17 («ἐάν δὲ παρακούσῃ αὐτῶν, εἰπὲ τῇ ἐκκλησίᾳ˙ ἐὰν δὲ καὶ τῆς ἐκκλησίας παρακούσῃ, ἔστω ὁ ἐθνικὸς καὶ ὁ τελώνης»).[16]

[11] Βλ., ενδεικτικά, το έργο του ιστορικού, στρατιωτικού και φιλοσόφου, Ξενοφώντα, *Κύρου Ανάβασις* (Βιβλίον Α'), 4.11-12: « ... Κῦρος, μεταπεμψάμενος τοὺς στρατηγοὺς τῶν Ἑλλήνων, ἔλεγεν, ὅτι ἡ ὁδὸς ἔσοιτο πρὸς βασιλέα μέγαν, εἰς Βαβυλῶνα˙ καὶ κελεύει αὐτοὺς λέγειν ταῦτα τοῖς στρατιώταις καὶ ἀναπείθειν ἕπεσθαι. Οἱ δὲ ποιήσαντες ἐκκλησίαν, ἀπήγγελλον ταῦτα ... ».

[12] Βλ. ανωτέρω, υποσημ. 9.

[13] Περί ιστορικών προϋποθέσεων και ίδρυσης της χριστιανικής εκκλησίας, βλ., μεταξύ άλλων, Βασιλείου Στεφανίδου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, σσ. 18-28. Περί της χρήσης του όρου «Εκκλησία» σε Παλαιά και Καινή Διαθήκη, ακόμα και αριθμητική καταγραφή του όρου στον κανόνα της *Καινής Διαθήκης*, βλ. Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικής Θεολογίας*, σσ. 84-87. Βλ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία.* Α΄, σσ. 29-51. Γ. Μαντζαρίδη, *Κοινωνιολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ*, σσ. 55-58.

[14] Βλ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία.* Α΄, σ. 30. Γ. Μαντζαρίδη, *Κοινωνιολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ*, σσ. 55-57.

[15] Περισσότερα στοιχεία, βλ. ό.π. Βλ., επίσης, Ἰωάννου Ζηζιούλα, *Ἑλληνισμός καί Χριστιανισμός*, σσ. 126-127: «Προσεκτική μελέτη τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ... ἀποκαλύπτει τό ἑξῆς σημαντικό φιλολογικό φαινόμενο: κάθε φορά πού χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος “ἐκκλησία” γιά περιοχές εὐρύτερες ἀπό μιά πόλη (π.χ. Μακεδονία, Ἰουδαία κλπ.) γίνεται χρήση πλυθυντικοῦ ἀριθμοῦ (οἱ ἐκκλησίες τῆς Μακεδονίας ἤ Ἰουδαίας κλπ.). Ὅταν ὅμως ἀναφέρεται ὁ ὅρος “ἐκκλησία” σέ μία πόλη, τότε χρησιμοποιεῖται μέ σταθερότητα ὁ ἑνικός ἀριθμός (ἡ ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης ἤ ἡ “οὖσα ἐν Κορίνθῳ” κλπ.). Αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ Ἐκκλησία ὡς ὀργανωμένη ἑνότητα ἔχει ὡς βάση της γεωγραφικά τήν πόλη. Πραγματικά, ἡ ἀρχή αὐτή διατηρεῖται γιά πολύ χρόνο καί ἐπιζῇ σέ δύο θεμελιώδεις ἀρχές ὀργανώσεως τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας: στὴν ἐξάρτηση τῶν χριστιανῶν τῆς ὑπαίθρου ἤ τῶν “χωρῶν” ἀπό τήν ἐκκλησιαστική ἀρχή τῆς πλησιέστερης πόλεως (αὐτό ἰσχύει ὥς καί τά μέσα περίπου τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.) καί στή σύνδεση τῶν ἐπισκόπων πάντοτε μέ τό ὄνομα μιᾶς πόλεως (αὐτό ἰσχύει ἀκόμη καί σήμερα στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία). Ὅλα αὐτά σημαίνουν ὅτι τό κύτταρο τῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξε ἀπό τήν ἀρχή ἡ τοπική ἑνότητα τῆς πόλεως. Ἡ Ἐκκλησία ὡς ὀργανωμένη ἑνότητα ἦταν δηλαδή ἀπό τήν ἀρχή τοπική ἐκκλησία».

[16] Βλ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία.* Α΄, σ. 30. Ἰ. Παναγόπουλου, *Εἰσαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*, σ. 79.

Στο πρώτο χωρίο γίνεται νύξη περί των αποστολικών θεμελίων του θεσμού της Εκκλησίας[17] και στο δεύτερο, επίσης, γίνεται ρητή αναφορά στη θεσμική διάστασή της, ως σώμα με δική του βούληση αυτορρύθμισης και ίδιον δικαίωμα απαρτισμού εκ των μελών του.

Η λατρευτική ζωή της χριστιανικής Εκκλησίας —με γενέθλια ημέρα αυτής την Πεντηκοστή— συνδέθηκε από τους αποστολικούς ήδη χρόνους με ορισμένο τόπο, όπου ετελείτο η ευχαριστιακή σύναξη της χριστιανικής κοινότητας.[18] Ο τόπος αυτός ήταν άλλοτε μια οικία ή ένα αίθριο οικίας, ένας ιδιωτικός δηλαδή χώρος, και άλλοτε σπήλαια ή κατακόμβες, ειδικά κατά την περίοδο των διωγμών.[19]

Από το τέλος του Β΄ αιώνα αρχίζει η ανέγερση σποραδικών ιδιόκτητων ναών, ενώ σε τόπους λατρείας εξελίχθηκαν και οι τάφοι των μαρτύρων της πίστεως (καλουμένοι «Μαρτύρια»).[20] Με την επικράτηση του Χριστιανισμού, ανεγείρονται ναοί όπου ευρίσκονταν τάφοι μαρτύρων [καλουμένοι και αυτοί «Μαρτύρια» (confessions)].[21] Η καθιέρωση ναών με ειδική λειτουργία από τον επίσκοπο, όπως και με τοποθέτηση ιερών λειψάνων παρά το ιερό βήμα,[22] συνηθέστερα δε κάτω από το

[17] Ἰ. Παναγόπουλου, *Εἰσαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*, σ. 79: «Στήν Ἐκκλησία ἔχουν ὀργανική θέση οἱ ἀπόστολοι, οἱ προφῆτες καί οἱ δίκαιοι ... Ὁ Πέτρος εἶναι βέβαια ὁ πρῶτος στόν ἀποστολικό κύκλο, ὅμως ἐνεργεῖ πάντα ἐξ ὀνόματος ὅλων τῶν ἀποστόλων ... Τό λεγόμενο πρωτεῖο τοῦ Πέτρου, πού διεκδικεῖ γιά τόν ἑαυτό της ἡ Ρωμαϊοκαθολική Ἐκκλησία, στηρίζεται σε ἐξηγηματικό βιασμό τῶν δυο χωρίων του Ματθ. 16, 18. 18,17 ... ».

[18] Περί των ιερών τόπων λατρείας, βλ., μεταξύ άλλων, Βλ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία.* Α΄, σσ. 284-288.

[19] Περί των διωγμών έως και τον Δ΄ αι. μ. Χ., όπως και περί συνεπειών τους, βλ. ό.π., σσ. 114-139.

[20] Γ. Σωτηρίου, «Οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως ἢ τὰ μαρτύρια», σ. 40. Βλ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία.* Α΄, σ. 286.

[21] Γ. Σωτηρίου, «Οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως ἢ τὰ μαρτύρια», σσ. 40-41. Βλ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία. Α΄*, σσ. 286-287. Περί μαρτυριών σύναξης και περιγραφής των «Μαρτυρίων», βλ. Σωκράτους, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Δ΄. ΙΗ΄, PG 67, 504.5-8: «Θωμᾶ τοῦ ἀποστόλου μαρτύριόν ἐστι λαμπρὸν καὶ περιφανές, συνεχεῖς τε ἐν αὐτῷ συνάξεις ἐπιτελοῦνται, διὰ τὴν τοῦ τόπου ἁγιότητα». Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν μέγαν μάρτυρα Θεόδωρον*, PG 46, 737C-D: «ἔνθα σήμερον ὁ ἡμέτερος σύλλογος, ὅπου μνήμη δικαίου καὶ ἅγιον λείψανον˙ πρῶτον μὲν τῇ μεγαλοπρεπείᾳ τῶν ὁρωμένων ψυχαγωγεῖται, οἶκον βλέπων ὡς Θεοῦ ναόν, ἐξησκημένον λαμπρῶς τῷ μεγέθει τῆς οἰκοδομῆς, καὶ τῷ τῆς ἐπικοσμήσεως κάλλει, ἔνθα καὶ τέκτων εἰς ζώων φαντασίαν τὸ ξύλον ἐμόρφωσε, καὶ λιθοξόος εἰς ἀργύρου λειότητα τὰς πλάκας ἀπέξεσεν».

[22] Βλ., ενδεικτικά, τη μαρτυρία του επισκόπου Ἀστερίου Ἀμασείας, *Εἰς μαρτύριον τῆς πανευφήμου μάρτυρος Εὐφημίας ἔκφρασις,* PG 40, 336B: «οἱ δὲ δὴ πολῖται καὶ κοινωνοὶ τῆς θρησκείας, ὑπὲρ ἧς (η μάρτυρας) ἐτελεύτησεν, ὡς ἀνδρείαν ὁμοῦ καὶ ἱερὰν τὴν παρθένον θαυμάσαντες, πλησίον τοῦ ἱεροῦ τὴν θήκην δειμάμενοι, καταθέμενοί τε τὴν λάρνακαν, τιμᾶς τελοῦσιν αὐτῇ, τὴν ἐτήσιον ἑορτήν, καινὴν καὶ πάνδημον ποιοῦντες πανήγυριν».

ιερό Θυσιαστήριο – αγία Τράπεζα,[23] άρχισε πιθανότατα από το τέλος του Γ΄ αιώνα[24] ή τα μέσα του Δ΄ αιώνα.[25]

Στα νεότερα χρόνια, ο όρος χρησιμοποιείται —ιδιαιτέρως στην καθομιλουμένη— τόσο για τον προσδιορισμό του χριστιανικού ναού, ως οίκημα, όσο και για να αποδώσει εννοιολογικά την τέλεση της χριστιανικής λατρείας εντός αυτού. Επιπροσθέτως, κατόπιν της εξελικτικής διοικητικής οργάνωσής του, χρησιμοποιείται για να ορίσει μια αυτόνομη διοικητικά, μια αυτοκέφαλη[26] Εκκλησία, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Εκκλησίας της Ελλάδος, της Κύπρου κ.ά.[27]

Μια ακόμα προοπτική της Εκκλησίας, πέρα από την επίγεια τάξη πραγμάτων, δίνεται από τον Ιδρυτή της. Η διήγηση του Ευαγγελίου μας παραδίδει ως απόκριση του Ιησού στον Πιλάτο, όταν ερωτήθηκε για το αν είναι Αυτός ο βασιλεύς των Ιουδαίων, τα εξής: «βασιλεία ἡ ἐμὴ οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου· εἰ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου ἦν ἡ βασιλεία ἡ ἐμή, οἱ ὑπηρέται οἱ ἐμοὶ ἠγωνίζοντο ἂν· ἵνα μὴ παραδοθῶ τοῖς ᾿Ιουδαίοις· νῦν δὲ ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ οὐκ ἔστιν ἐντεῦθεν» (Ιωάν. 18, 36). Στη χριστιανική πίστη ο όρος «Εκκλησία», χρησιμοποιείται για δήλωση της εν Χριστώ ιδρυθείσας κοινωνίας πιστών, ζώντων και τεθνεώτων.[28] Η Εκκλησία δεν προσδιορίζεται απλά ως μια γήινη κοινότητα ανθρώπων, αλλά ως μια εξωκοσμική και υπερβατική κοινωνία. Είναι ιστορική,[29] ορατή και ταυτόχρονα ουράνια και μυστηριακή, δηλαδή εσχατολογική.[30]

[23] Σε συμφωνία προς την *Αποκάλυψη του Ιωάννη*, 6, 9: « … εἶδον ὑποκάτω τοῦ θυσιαστηρίου˙ τὰς ψυχὰς τῶν ἐσφαγμένων διὰ τὸν λόγον τοῦ θεοῦ καὶ διὰ τὴν μαρτυρίαν ἣν εἶχον».

[24] Βλ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία.* Α΄, σσ. 287-288.

[25] Γ. Σωτηρίου, «Οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως ἢ τὰ μαρτύρια», σ. 42: «Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰῶνος —ὅτε ἤρχισεν ἡ μετακομιδὴ τῶν ἱερῶν λειψάνων εἰς τὰς πόλεις καὶ ὁ τεμαχισμός αὐτῶν— ἀνηγείροντο καὶ μεγάλοι ναοὶ εἰς τιμὴν μαρτύρων … ».

[26] «Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος εἶναι αὐτοκέφαλος, αὐτοδιοικεῖται δέ, ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν περὶ θρησκείας ἄρθρων τοῦ Συντάγματος, διὰ τῶν ἐν ἐνεργείᾳ Μητροπολιτῶν αὐτῆς». *Κ.Χ.*, άρθρο 1 παρ. 2 (http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/history/katastatikos_xarths_ekklhsia_ths_ellados.htm ανακτήθηκε στις 15.06.2020). Περί του όρου «αυτοκέφαλο», βλ., μεταξύ άλλων, στην *Εγκυκλοπαίδεια Μπριτάνικα* (*Encyclopædia Britannica*), https://www.britannica.com/topic/autocephalous–church (ανακτήθηκε στις 15.06.2020).

[27] Ἰ. Καρμίρη, *Δογματική*, σ. 292: « ... ἕκαστον ὀρθόδοξον ἔθνος ἔχει μέν ἰδίαν ἀνεξάρτητον ἐκκλησίαν καί ἱεραρχίαν, ἀλλὰ πᾶσαι αἱ αὐτοκέφαλαι αὗται Ἐκκλησίαι εἶναι ἡνωμέναι διά τοῦ δεσμοῦ τῆς κοινῆς ὀρθοδόξου πίστεως καί ἀγάπης εἰς εἶδος τι ἐκκλησιαστικῆς ὁμοσπονδίας καί εἶναι ἴσοι πρός ἀλλήλας».

[28] Περί της σχέσης ζώντων και τεθνεώτων, ως ζήτημα που άπτεται της «Μερικής Εσχατολογίας», βλ. Ἰ. Καρμίρη, *Δογματική*, σσ. 351-353. Ν. Ματσούκα, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία.* Β΄, σ. 547 και επ. Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικής Θεολογίας*, σσ. 91-94. Επιπροσθέτως, συγκριτική εξέταση περί της θέσης του *περί των εσχάτων λόγου* σε δογματικά εγχειρίδια, διαίρεση της «Εσχατολογίας», καθώς και διευκρινιστικές παρατηρήσεις γιατί η «Μερική Εσχατολογία» είναι στην πραγματικότητα «Μερική Ανθρωπολογική Εσχατολογία», βλ. Ελ. Γιαννακοπούλου, *Μερική Εσχατολογία κατά τα Πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων και τους Ιερούς Κανόνες*, σσ. 47-54.

[29] Με πολίτευμα συνοδικό και δημοκρατικό. Ι. Καρμίρη, *Δογματική*, σ. 292: «τό συνοδικόν σύστημα ἔσχε τήν ἀρχήν αὐτοῦ ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἀνατολῇ ἐπιδεῖξαν δημιουργικήν δύναμιν καί ἀπέδωκεν πλουσίους καρπούς εἰς τήν Ἐκκλησίαν».

[30] Γεωργίου Φλωρόφσκυ, *Τὸ Σῶμα τοῦ ζῶντος Χριστοῦ*, σσ. 36-38.

Ο Θεός – Λόγος ενσαρκώθηκε, προσέλαβε ανθρώπινη φύση για να προσφέρει στον άνθρωπο ένα ακόμα θείο δώρο, πέρα από αυτό της επίγειας ζωής˙ την αιώνια ζωή.[31] Και ακριβώς αυτή η προσφορά της σωτηρίας[32] και της αιωνιότητας —πρόγευση της οποίας ήδη λαμβάνουμε εντός της κοινωνίας της Εκκλησίας— αποτελεί θεμέλιο λίθο της υπερ-οντολογικής Εκκλησίας ως θείο καθίδρυμα[33] με διάσταση, όμως, όχι «καθιδρυματική» ή εξουσιαστική, αλλά κοινωνική και λειτουργική, στοχεύοντας στην πρόσληψη όλων των ανθρώπων στην μεταμορφωτική δόξα του σώματός της.[34] Ο πρωτοκορυφαίος Απόστολος Παύλος, ο

[31] Ἰωάννου. Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν Γένεσιν Ὁμιλία ΙΙΙ*, PG 53, 37.3-5: « ... καὶ αὐτὸς δι' οὐδὲν ἕτερον, Θεὸς ὤν, τὴν ἡμετέραν ὑπέδυ σάρκα, καὶ διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους γέγονεν ἄνθρωπος ... ». Περί του προσώπου και του σωτήριου έργου του Χριστού, βλ. Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, σσ. 141-142. Διασαφηνιστικά τα υπό τον Γεωργίου Φλωρόφσκυ, "Cur Deus Homo? Τὸ κίνητρο τῆς ἐνανθρωπήσεως", σ. 33: «Οἱ ἐσφαλμένες ἀντιλήψεις περὶ τοῦ Προσώπου τοῦ Χριστοῦ, ποὺ ἔπρεπε νὰ πολεμήσῃ ἡ Πρώτη Ἐκκλησία, κατεδικάζοντο καὶ ἀπεκρούοντο, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἔτειναν νὰ ὑπονομεύσουν τὴν ἀλήθεια τοῦ γεγονότος τῆς ἀνθρωπίνης λυτρώσεως. Ἦταν ἀπὸ ὅλους παραδεκτὸ ὅτι τὸ νόημα τῆς Σωτηρίας δὲν ἦταν ἄλλο ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ στενὴ κοινωνία μεταξὺ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ἀποκαταστάθηκε, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ Λυτρωτὴς ἔπρεπε νὰ ἀνήκη καὶ στὰ δύο μέρη, νὰ εἶναι δηλ. ταύτόχρονα θεῖος καὶ ἀνθρώπινος, γιατὶ διαφορετικὰ ἡ διακοπεῖσα κοινωνία μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀποκατασταθῆ. Αὐτὴ ἦταν ἡ κύρια γραμμὴ τῶν ἐπιχειρημάτων ὄχι μόνο τοῦ Ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ κατὰ τῶν Ἀρειανῶν στὴν ἀναίρεσι τοῦ Ἀπολλιναρισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἄλλων συγγραφέων τοῦ Δ´ καὶ Ε´ αἰ. ... Ἡ λυτρωτικὴ ὄψις τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ ἡ περιχώρησις τῶν φύσεων τονίσθηκαν μὲ ἔμφασι ἀπὸ τοὺς Πατέρες». Συνακολούθως, βλ. B. Bucur, "Foreordained from all Eternity: The Mystery of the Incarnation According to Some Early Christian and Byzantine Writers", σσ. 199-215.

[32] Πράξ. 2, 21: « ... πᾶς ὃς ἂν ἐπικαλέσηται τὸ ὄνομα κυρίου σωθήσεται». (Για τα κείμενα της *Καινής Διαθήκης* χρησιμοποιείται η κριτική έκδοση Nestle – Aland, *Novum Testamentum Graece*, [27]1993).

[33] Κ.Χ. (Ν 590/1977), άρθρο 1 παρ. 1.: «Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, οὖσα θεῖον καθίδρυμα καὶ ἔχουσα κεφαλὴν τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, εἶναι ἀναποσπάστως ἡνωμένη δογματικῶς μετὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης καὶ πάσης ἄλλης Ὀρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, στοιχοῦσα τῇ διδασκαλίᾳ τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τηροῦσα ἀπαρασαλεύτως, ὡς καὶ πᾶσαι αἱ λοιπαὶ Ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι, τὰ δόγματα, τοὺς ἱεροὺς ἀποστολικοὺς καὶ συνοδικοὺς κανόνας καὶ τὰς ἱερὰς παραδόσεις», (http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/history/katastatikos_xarths_ekklhsia_ths_ellados.htm ανακτήθηκε στις 15.06.2020).

[34] Πράξ. 4, 12: «καὶ οὐκ ἔστιν ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ ἡ σωτηρία, οὐδὲ γὰρ ὄνομά ἐστιν ἕτερον ὑπὸ τὸν οὐρανὸν τὸ δεδομένον ἐν ἀνθρώποις ἐν ᾧ δεῖ σωθῆναι ἡμᾶς». Οποιαδήποτε απόπειρα ορισμού της Εκκλησίας εντός στενών —δογματικών ή άλλου είδους— πλαισίων, είναι αναπόφευκτα ελλιπής, καθώς όπως σημειώνει ο Γεώργιος Φλωρόφσκυ, «Ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Ἐκκλησία Του», σ. 177: «Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύσι, καθὼς καὶ οἱ βραδύτεροι καὶ περισσότερο συστηματικοὶ συγγραφεῖς τοῦ Μεσαίωνος, εἶχαν πολλὰ νὰ εἰποῦν γιὰ τὸ θέμα τῆς Ἐκκλησίας, καὶ πράγματι εἶπαν πάρα πολλά. Ἀλλὰ ποτὲ δὲν ἐπεχείρησαν νὰ συνοψίσουν τὶς ἀπόψεις τους ... Σὲ κάθε περίπτωσι εἶχαν μιὰ πολὺ καθαρὴ ὅρασι περὶ τοῦ τί πράγματι εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ἂν καὶ ἡ "ὅρασις" αὐτὴ δὲν συμπιέσθηκε ποτὲ σὲ μία ἔννοια, δὲν περιωρίσθηκε σ' ἕνα ὁρισμό». Σε άλλη εκδοθείσα μελέτη του ιδίου πατρός, Γεωργίου Φλωρόφσκυ, *Τὸ Σῶμα τοῦ ζῶντος Χριστοῦ*, σ. 9, επίσης, σημειώνει: «οὐδεὶς ὁρισμὸς ὑπάρχει ὁ ὁποῖος θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀποτελεῖ ἀνεγνωρισμένην δογματικὴν αὐθεντίαν». Σε μεταγενέστερο χρόνο και προς εξυπηρέτηση συχνά διδακτικών σκοπών, συναντούμε ορισμένες απόπειρες σύντομων ορισμών περί Εκκλησίας αλλά πάντα με την επισήμανση πως δεν είναι πλήρεις ή καθολικοί. Όπως στην περίπτωση του Ν. Ματσούκα, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία.* Β´, σ. 351: «Σ' ὅλα τά ἐγχειρίδια τῆς σχολαστικῆς δογματικῆς ἡ Ἐκκλησιολογία ἀρχίζει μέ τόν ὁρισμό τῆς Ἐκκλησίας. Ὅλοι οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν τῶν ἐγχειριδίων συμφωνοῦν ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι θεῖο καθίδρυμα ἐπί τῆς γῆς, ἔχοντας τήν προέλευσή του ἀπό τόν Ἰησοῦ Χριστό καί τούς Ἀποστόλους, οἱ ὁποῖοι μεταβιβάζουν τήν ἐξουσία στούς ἐπισκόπους. Τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας νοεῖται ἱεραρχικὰ ὡς κλῆρος καί λαός, μέσα σὲ ἱστορικά, διοικητικά καί θεολογικά περιγράμματα. Ὡστόσο σ' ὅλα αὐτά δεσπόζουν δυό κυρίως ἔννοιες: 1) τοῦ

—προγενεστέρως— αμείλικτος διώκτης των ομολογητών του Ιησού, μας καλεί σε μια υπέρβαση των «λογικών» ορίων, αντιλαμβανόμενοι τον Χριστό ως αδιαίρετο σώμα με κεφαλή την Εκκλησία και μέλη το πλήρωμά της.[35] Αδιαμφισβήτητη ουσιαστική προτεραιότητα του θεανθρώπινου σώματος της Εκκλησίας αποτελεί η πλήρης προστασία του ανθρώπου, η διασφάλιση των δικαιωμάτων και των αξιών του, η αδιάκοπη πορεία του ατόμου στο «κατ᾽ εἰκόνα καὶ καθ᾽ ὁμοίωσιν» (Γέν. 1, 26).[36]

καθιδρύματος καί 2) τῆς κοινωνίας». Παρατηρώντας συνακόλουθα πως οι νεότεροι δογματολόγοι «δεχόμενοι πώς οἱ δυό παραπάνω ἔννοιες εἶναι βασικές γιά τήν περιγραφή τῆς Ἐκκλησίας, ἀγωνίζονται μέ δραματικό πολλές φορές τρόπο νὰ συμβιβάσουν τά νοήματα τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν. Ἔτσι ποικίλλουν οἱ ἀπόψεις ὡς πρός τήν ἔμφαση καί τή βαρύτητα πού δίνουν στή μιά ἤ στήν ἄλλη ἔννοια». Περί των προαναφερθέντων, βλ., επιπροσθέτως, Π. Βασιλειάδη, «Συνοδικότητα καὶ Πρωτεῖο στὴν Καινὴ Διαθήκη. Ἡ Παύλεια "περιεκτικὴ" Εὐχαριστιακὴ Θεολογία αἴτιο καὶ προϋπόθεση τῆς Συνοδικότητας», σσ. 43-44˙ όπου ο Βασιλειάδης αφού παραπέμψει στον Ν. Μάτσουκα και στα προαναφερθέντα, καταλήγει —μεταξύ άλλων— ότι «τὸ δίλημμα "καθίδρυμα" – "κοινωνία" σὲ θεωρητικὸ θεολογικὸ ἐπίπεδο εἶναι παραπλήσιο μὲ τὸ δίλημμα "χριστολογικὴ" ἢ "πνευματολογικὴ" διάσταση τῆς Ἐκκλησίας ... ». Ὁ.π., σ. 44.

35 Η Εκκλησία ως κεφαλή και το πλήρωμα της ως «σώμα Χριστού» είναι μια έντονη παραστατική εικόνα που αναπαράγεται στα κείμενα της *Καινής Διαθήκης*, όπως στην περίπτωση των επιστολών του Παύλου. Ενδεικτική η Α΄ Κορινθ. 12, 27: « Ὑμεῖς δέ ἐστε σῶμα Χριστοῦ καὶ μέλη ἐκ μέρους». Επίσης, στην προς *Ρωμαίους Επιστολή*, και δη στο σημείο αναφοράς της ορθής χρήσης των δώρων που έχουν προσφερθεί στον άνθρωπο, συναντούμε τα εξής: « ... φρονεῖν εἰς τὸ σωφρονεῖν, ἑκάστῳ ὡς ὁ θεὸς ἐμέρισεν μέτρον πίστεως. καθάπερ γὰρ ἐν ἑνὶ σώματι πολλὰ μέλη ἔχομεν, τὰ δὲ μέλη πάντα οὐ τὴν αὐτὴν ἔχει πρᾶξιν, οὕτως οἱ πολλοὶ ἓν σῶμά ἐσμεν ἐν Χριστῷ, τὸ δὲ καθ᾽ εἷς ἀλλήλων μέλη» (Ρωμ. 12, 3-5). Επιπροσθέτως, στην *Προς Εφεσίους* ο Παύλος αναφερόμενος στην ανάσταση του Χριστού εκφράζεται με τα εξής: «καὶ πάντα ὑπέταξεν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ (του Χριστού), καὶ αὐτὸν ἔδωκεν κεφαλὴν ὑπὲρ πάντα τῇ ἐκκλησίᾳ, ἥτις ἐστὶν τὸ σῶμα αὐτοῦ, τὸ πλήρωμα τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσιν πληρουμένου» (Εφεσ. 1, 22-23). Ο Απόστολος των εθνών σε μεταγενέστερο σημείο της ίδιας επιστολής του προβαίνει σε επίκληση για ενότητα, η οποία συνεπάγεται της κλήσης του Θεού: «Παρακαλῶ οὖν ὑμᾶς ἐγὼ ὁ δέσμιος ἐν κυρίῳ ἀξίως περιπατῆσαι τῆς κλήσεως ἧς ἐκλήθητε, μετὰ πάσης ταπεινοφροσύνης καὶ πραΰτητος, μετὰ μακροθυμίας, ἀνεχόμενοι ἀλλήλων ἐν ἀγάπῃ, σπουδάζοντες τηρεῖν τὴν ἑνότητα τοῦ πνεύματος ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης˙ Ἓν σῶμα καὶ ἓν πνεῦμα, καθὼς καὶ ἐκλήθητε ἐν μιᾷ ἐλπίδι τῆς κλήσεως ὑμῶν» (Εφεσ. 4, 1-4). Ο Ιω. Χρυσόστομος υπομνηματίζοντας την ανωτέρω επιστολή, θεολογεί με τα εξής: «Ἔνθα γὰρ ἡ κεφαλή, ἐκεῖ καὶ τὸ σῶμα˙ οὐδενὶ γὰρ μέσῳ διείργεται ἡ κεφαλή, καὶ τὸ σῶμα˙ εἰ γὰρ διείργετο, οὐκ ἂν εἴη σῶμα, οὐκ ἂν εἴη κεφαλή». Ἰωάννου. Χρυσοστόμου, *Ὑπόμνημα εἰς τὴν Πρὸς Ἐφεσίους Ἐπιστολή*, PG 62, 26.11-14. Την εικόνα του σώματος ο Παύλος προβάλει —για ακόμα μια φορά— απευθυνόμενος στους Κολοσαείς. Βλ. Κολοσ. 1, 24: « ... καὶ ἀνταναπληρῶ (λέει ο Παύλος) τὰ ὑστερήματα τῶν θλίψεων τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ σαρκί μου ὑπὲρ τοῦ σώματος αὐτοῦ ... »˙ και λίγο παρακάτω στην ίδια επιστολή διαβάζουμε —εν μέσω άλλων επακόλουθων της ανάστασης του Χριστού και της συνανάστασης του ανθρώπου— «καὶ ἡ εἰρήνη τοῦ Χριστοῦ βραβευέτω ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν, εἰς ἣν καὶ ἐκλήθητε ἐν ἑνὶ σώματι· καὶ εὐχάριστοι γίνεσθε» (Κολοσ. 3, 15). Επαρκή βιβλιογραφία περί των επιστολών του Παύλου, βλ., μεταξύ άλλων, στην επίσημη ιστοσελίδα των εκδόσεων της *Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος*: http://www.apostoliki–diakonia.gr/bible/bible.asp?contents=themata/contents_bibliografy.asp&main (ανακτήθηκε στις 15.06.2020). Σχολιάζοντας τον Παύλο, ο Γεώργιος Φλωρόφσκυ, *Τὸ Σῶμα τοῦ ζῶντος Χριστοῦ*, σ. 3, επίσης, επισημαίνει: «ἡ Ἐκκλησία εἶναι τὸ Σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ "πλήρωμά" του. *Σῶμα* καὶ *πλήρωμα* εἶναι δύο ὅροι σχετικοὶ καὶ στενῶς συνδεδεμένοι εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου». Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικής Θεολογίας*, σ. 84. Π. Χριστινάκη, *Ἑλληνικὸ Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο*, σσ. 201-202˙ όπου ο καθηγητής, Π. Χριστινάκης, επισημαίνει ότι τόσο το Σύνταγμα του 1975 (άρθρο 3 παρ. 1) όσο και ο Κ.Χ. το (άρθρο 1 παρ. 1) αποτυπώνουν «τὴν πεμπτουσία τῆς περὶ Ἐκκλησίας ὀρθόδοξης διδασκαλίας, ὡς Σώματος Χριστοῦ».

36 C. Agoras, "Orthodox Christian Anthropology: A proposal of 'Christocentric' Hermeneutics", σ. 248: «Η πρωτολογική δημιουργία των ανθρώπων πραγματοποιήθηκε από τον Δημιουργό εικονολογικά, δηλαδή με μια εσχατολογική "κλήση" (του ανθρώπου) και έναν εσχατολογικό "σκοπό" (τοῦ Θεοῦ): ως κατ᾽ εικόνα και προς ομοίωση Χριστού δημιουργία».

Η Εκκλησία ως θείος και συνάμα ανθρώπινος οργανισμός επιτυγχάνει εντός της τόσο τη δημιουργία όσο και την ενίσχυση της άρρηκτης σχέσης του Θεού με τον άνθρωπο. Η χριστιανική διδασκαλία καταξιώνει την ανθρώπινη ύπαρξη και θέτει τον άνθρωπο στον κέντρο προάγοντας αυτόν εντός των κόλπων της κοινωνίας της Εκκλησίας.[37] Τόσο αμιγώς θεολογικά έργα όσο και διαφόρων ζητημάτων φιλοσοφικά έργα, ως και νομοθετικά κείμενα Εκκλησιαστικού Δικαίου —κατ' εφαρμογή ανάλογων ρυθμίσεων του Κανονικού Δικαίου— θέτουν την Εκκλησία στο κέντρο της κοινωνίας των ανθρώπων και, αντιστοίχως, τον κάθε άνθρωπο ξεχωριστά στο κέντρο της Εκκλησίας.

Έχοντας την Αγία Τριάδα ως πρότυπο και αναφορά, η Εκκλησία προβάλλει την ενότητα του ανθρώπου με τον Θεό και τη σχεσιακή συν-ύπαρξη του ανθρώπου με τον συνάνθρωπο.[38] Δεν πρόκειται περί τήρησης μια εγωιστικής τάξης πραγμάτων, αλλά περί μιας προσέγγισης αναμφισβήτητα κοινωνικής, με τον άνθρωπο να βρίσκεται σε τέλεια πληρότητα προσώπου εντός αυτής.

Επιπλέον, η θεολογία των Πατέρων της Εκκλησίας. όπως αποτυπώνεται στην Πατερική Γραμματεία —από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες ως και τους μεταβυζαντινούς χρόνους— ανέπτυξε και σχολίασε αυθεντικά την κοινωνική σχέση του ανθρώπου με τον άνθρωπο, το έτερο δημιούργημα και, φυσικά, με τον Δημιουργό του. Η πατερική ανθρωπολογία, η θεολογία του ανθρώπινου προσώπου και τα

[37] Αξίζει να αναφέρουμε ότι, σύμφωνα με τις επισημάνσεις του Γ. Μαντζαρίδη, *Κοινωνιολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ*, σσ. 14-15: Μεγάλοι κοινωνιολόγοι, όπως ο E. Durkheim, ο G. Simmel και ο M. Weber αναγνώρισαν τη θρησκεία ως «κεντρικὸ φαινόμενο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ ἐρεύνησαν τὴν κοινωνικὴ σπουδαιότητά της». Παρά τις διαφορές τους, το κοινωνιολογικό έργο των ανωτέρω ξεκινάει από την έρευνα της θρησκευτικής ζωής. Βέβαια, «ἡ βαθύτερη κοινωνιολογικὴ ἔρευνα τῆς θρησκείας ἀποδεικνύεται σὲ τελικὴ ἀνάλυση ἀνέφικτη. Ἡ θρησκεία συνδέεται μὲ τὸ σύνολο τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ ἡ κοινωνιολογικὴ ἔρευνα περιορίζεται στὴν ἐξέταση και περιγραφὴ τῶν φαινομένων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς». Συχνά δε η κοινωνιολογική μέθοδος έρευνας έρχεται σε αντίθεση με την κοινωνιολογική αντίληψη περί θρησκείας. «Ἐνῶ δηλαδὴ ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ θρησκεία συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν κοινωνικότητα ἢ καὶ ὅτι ταυτίζεται μὲ αὐτήν, κατὰ τὴν ἐξέταση συγκεκριμένων θρησκευτικῶν φαινομένων διαστέλλεται σαφῶς ἀπὸ τὴν κοινωνικότητα καὶ ἀντιμετωπίζεται ὡς ξεχωριστὴ μεταβλητή. Καὶ ἂν αὐτὸ μπορεῖ νὰ βρεῖ κάποιο στήριγμα στὴν παράδοση τῆς Δύσεως, ὅπου διαμορφώθηκε μία ἰσχυρὴ τάση διαχωρισμοῦ τῆς θρησκείας ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ζωή, δὲν ἰσχύει τὸ ἴδιο γιὰ τὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολή, ὅπου ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς εἶναι ἀδιανόητος». Ειδικώς περί της θρησκείας ως η ουσία της κοινωνίας και ως κοινωνική ανάγκη κατά τον Durkheim, βλ. Ἀ. Νικολαΐδη, *Ἡ διαλεκτική ἱερότητας καί κοινωνικότητας στό ἔργο τοῦ Émile Durkheim*, σσ. 70-75.

[38] Συνοπτικές παρατηρήσεις περί της θεώρησης του φύλου στην ορθόδοξη χριστιανική ανθρωπολογία, βλ. C. Agoras, "Orthodox Christian Anthropology: A proposal of 'Christocentric' Hermeneutics", σ. 248: «Αυτό που εμπειρικά σήμερα (μεταπτωτικά) ονομάζουμε "ανθρώπινο έμφυλο" *ως έμφυλο* δεν είναι ούτε ακριβώς το ίδιο, ούτε όμως και ριζικά διαφορετικό από το (δημιουργικά και προπτωτικά) "ανθρώπινο έμφυλο" *ως ανθρώπινο*, στην *αρχική* δημιουργία και *σχεσιακή* του συν-ύπαρξη και συν-ιστορία, ως *οντολογικά σταυροειδή*, κάθετη-και-οριζόντια. Την τρισδιάστατα σχεσιακή συν-ύπαρξη και συν-ιστορία του ανθρώπου με τον Δημιουργό Θεό (ως Άλλον), με τον ίδιο τον εαυτό του (ως άλλον) με τον συν-άνθρωπό του (ως διαφορετικά άλλον)».

προκύπτοντα δικαιώματα του ανθρώπου —με κορωνίδα αυτό της ανθρώπινης ζωής και της προστασίας της— είναι στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους. Η αναγνώριση της στενής σχέσης μεταξύ των τριών αυτών αλληλένδετων *εννοιολογικών κύκλων* —όπως *παραστατικά* μπορούν να αποτυπωθούν— είναι απαραίτητη για την κατανόηση της Ορθόδοξης[39] θεολογίας αναφορικά με τη φύση και την κατάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης.[40]

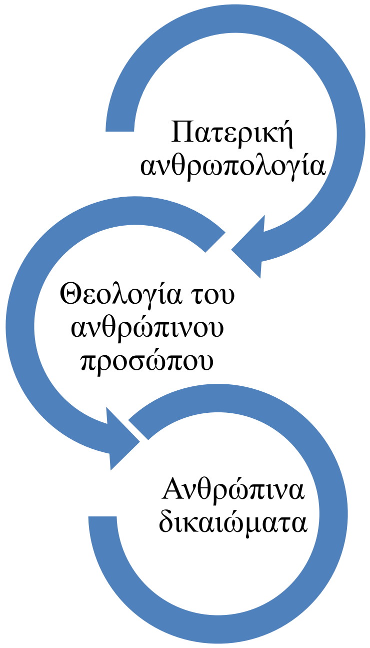

Κατά την ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία, η προοδευτική διαδικασία στην οποία υπόκειται ο άνθρωπος εντός της Εκκλησίας, καθώς και η μετοχή του στη θεία

[39] Περί του όρου «ὀρθό-δοξος» και παραγώγων του, βλ., μεταξύ άλλων, τη ψηφιακή έκδοση των H. G. Liddell & R. Scott, *Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσης*, http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/tools/liddell-scott/search.html?lq=ὀρθό-δοξος (ανακτήθηκε στις 15.06.2020) και «ὀρθοδοξέω», στο *LSJ*, https://lsj.gr/wiki/ὀρθοδοξέω (ανακτήθηκε στις 15.06.2020), όπου το ρήμα «ορθοδοξέω» εμφανίζεται στα *Ηθικά Νικομάχεια*, όπως, επίσης, στον Ποσειδώνιο και σε άλλους. H.-G. Beck, *Ἡ Βυζαντινὴ Χιλιετία*, σσ. 119-120. Όπως συναντάται εντός των κειμένων των Ιερών Κανόνων, βλ., μεταξύ άλλων, Β΄ 6, ΡΠ 2, σ. 180: « ... ὀρθοδόξων ἐπισκόπων ... ». Β΄ 7, ΡΠ 2, σσ. 187-188: «Τοὺς προστιθεμένους τῇ ὀρθοδοξίᾳ ... πάντας τοὺς ἀπ’ αὐτῶν θέλοντας προστίθεσθαι τῇ ὀρθοδοξίᾳ ... » (Εκτενώς περί του κανόνος, βλ. Γεωργίου Μεταλληνοῦ, *Ὁμολογῶ ἓν βάπτισμα*, http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/tributes/gewrgios_metallhnos/confess_one_baptism.htm, ανακτήθηκε στις 15.06.2020). Γ΄ 1, ΡΠ 2, σ. 193: « ... τοῖς τὰ τῆς ὀρθοδοξίας φρονοῦσιν ... ». Δ΄ 14, ΡΠ 2, σ. 251: « ... εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν τὸ συναπτόμενον πρόσωπον τῷ ὀρθοδόξῳ». ΣΤ΄ 1, ΡΠ 2, σ. 302: « ... κατὰ τὴς ὀρθοδοξίας μειρακιώδη ἀθύρματα καταβαλόντες καὶ ἀνατρέψαντες ... ».

[40] Περί μιας συνοπτικής θεώρησης όσον αφορά δυο όρους που χρησιμοποιούνται διεθνώς στην ορθόδοξη θεολογία, αυτών των: άνθρωπος (“human being”) και ανθρώπινο πρόσωπο (“human person”) και μια σύνοψη ενός σχετικού με τους όρους διαλόγου που πραγματοποιηθήκε κατά την “Αγία και Μεγάλη Πανορθόδοξος Σύνοδος” (2016), βλ. P. Ladoucher, “Human beings or human persons?”, https://publicorthodoxy.org/2017/06/06/human–beings–or–persons/ (ανακτήθηκε στις 15.06.2020).

δόξα, επιτυγχάνεται εν Αγίω Πνεύματι.[41] Πρόκειται για πραγματική μετοχή του πιστού στην ενιαία δόξα της Αγίας Τριάδος,[42] η οποία κατά ουσιαστικό τρόπο —και όχι τυπικό— λαμβάνει τόπο εντός της Εκκλησίας της οποίας τα όρια είναι ευρέα[43] τόσο ως προς το χρόνο όσο και ως προς τον τόπο. Τη βεβαιότητα αυτή εκφράζει ο Απόστολος. Πέτρος, όταν «πλησθεὶς πνεύματος ἁγίου» απευθύνθηκε προς τους άρχοντες του λαού με τα εξής: « ... ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Ναζωραίου ὃν ὑμεῖς ἐσταυρῶσατε, ὃν ὁ θεὸς ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν ... καὶ οὐκ ἔστιν ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ ἡ σωτηρία, οὐδὲ γὰρ ὄνομά ἐστιν ἕτερον ὑπὸ τὸν οὐρανὸν τὸ δεδομένον ἐν ἀνθρώποις ἐν ᾧ δεῖ σωθῆναι ἡμᾶς» (Πράξ. 4, 8-12).

Η Εκκλησία, της οποίας πρότυπο είναι ο Χριστός και καθοδηγητήρια γραμμή της η διδασκαλία του, αποτελεί διαχρονικά τον ασφαλή χώρο προστασίας και διαφύλαξης τόσο της ορθόδοξης πίστης όσο και των ιδίων των πιστών που την απαρτίζουν, ως ξεχωριστών και μοναδικών δημιουργημάτων. Εντός αυτής «ἐνεργεῖ ἡ σῴζουσα θεία χάρις πρός ὑποκειμενικήν προσοικείωσιν ὑφ᾽ ἑνός ἑκάστου πιστοῦ τῆς διά τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς ἅπαν τό ἀνθρώπινον γένος προσγενομένης σωτηρίας».[44] Ο άνθρωπος, ως ενεργό μέλος της κοινωνίας της Εκκλησίας, εντάσσεται στο «σώμα του Χριστού».[45] Ο αποδιδόμενος στην Εκκλησία χαρακτηρισμός ως «σώμα Χριστού» είναι ουσιαστικός, δεν πρόκειται περί μιας απλής εικονικής / μεταφορικής έκφρασης. Ο Γ. Μαντζαρίδης, από την οπτική της Κοινωνιολογίας του Χριστιανισμού, επισημαίνει ότι ο χαρακτηρισμός αυτός δηλώνει, επιπλέον, τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται η εκκλησιαστική κοινότητα.[46] Η Εκκλησία «παρουσιάζεται ὡς ἐνυπόστατη κοινωνία, ὅπου τὰ ἐπιμέρους μέλη ἀποκτοῦν τὴν ἑνιαία ὑπερατομικὴ ὑπόστασή τους στὴν ὑπόσταση του Χριστοῦ».[47] Ο Παύλος απευθυνόμενος στους Κορίνθιους συνδέει

[41] Πέτρ. Α΄, 4, 13-14: «ἀλλὰ καθὸ κοινωνεῖτε τοῖς τοῦ Χριστοῦ παθήμασιν χαίρετε, ἵνα καὶ ἐν τῇ ἀποκαλύψει τῆς δόξης αὐτοῦ χαρῆτε ἀγαλλιώμενοι. εἰ ὀνειδίζεσθε ἐν ὀνόματι Χριστοῦ, μακάριοι, ὅτι τὸ τῆς δόξης καὶ τὸ τοῦ θεοῦ πνεῦμα ἐφ᾽ ὑμᾶς ἀναπαύεται».

[42] Περί την εν αγίω Πνεύματι συμμετοχή του πιστού στη δόξα της Αγίας Τριάδας, βλ., μεταξύ άλλων, Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, σσ. 206-207.

[43] Παροιμ. 22, 28: «μὴ μέταιρε ὅρια αἰώνια, ἃ ἔθεντο οἱ Πατέρες σου». (Για τα κείμενα της *Παλαιάς Διαθήκης* χρησιμοποιείται η κριτική έκδοση Rahlfs – Hanhart, *Septuaginta*, 2006). Ἰωάννου. Δαμασκηνοῦ, *Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς Ὀρθοδόξου Πίστεως*, PG 94, 792.11-14: «Ταῦτα ἡμεῖς στέρξωμεν, καὶ ἐν αὐτοῖς μείνωμεν, μὴ μεταίροντες ὅρια αἰώνια, μηδὲ ὑπερβαίνοντες τὴν θείαν παράδοσιν».

[44] Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, σ. 282.

[45] Περί της κοινωνίας της Εκκλησίας «ως σώμα Χριστού», βλ. ανωτέρω, σ. 20, υποσημ. 35.

[46] Γ. Μαντζαρίδη, *Κοινωνιολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ*, σσ. 58-59: «Ἡ συνείδηση τῶν πιστῶν ὅτι ἀποτελοῦν σῶμα Χριστοῦ στηρίζεται στὴ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς κοινότητας καὶ εἰδικότερα στὴν εὐχαριστιακὴ κοινωνία ... Ἡ ἔννοια τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἔχει ἰδιαίτερη σπουδαιότητα ὄχι μόνο γιὰ τὴ Θεολογία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν Κοινωνιολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ».

[47] Βλ. ό.π., σ. 59. Η έννοια της ενυπόστατης αυτής κοινωνίας (της Εκκλησίας) είναι νοητή υπό τις πνευματικές προϋποθέσεις που η ίδια η Εκκλησία καλλιεργεί. Κατά τον Γ. Μαντζαρίδη, η ενυπόστατη

άμεσα την ευχαριστιακή σύναξη του λαού του Θεού, «συνερχομένων οὖν ὑμῶν ἐπὶ τὸ αὐτὸ» (Α΄ Κορινθ. 11, 20) με την κοινότητα της Εκκλησίας, «συνερχομένων ὑμῶν ἐν ἐκκλησίᾳ» (Α΄ Κορινθ. 11, 18).[48] Η Εκκλησία ταυτίζεται με την ευχαριστιακή κοινότητα, καθώς καμία άλλη εκδήλωση ή κανένα άλλο γεγονός δεν χαρακτηρίζει την ταυτότητα και την πληρότητα της Εκκλησίας όσο η Θεία Ευχαριστία.

Είναι ευδιάκριτο ότι ο λόγος περί του ανθρώπου κυριαρχεί στην μακραίωνη ιστορία της ορθόδοξης θεολογίας. Η Παλαιά Διαθήκη, περιέχουσα την επαγγελία, η Καινή Διαθήκη, περιέχουσα την πλήρωση της επαγγελίας, καθώς και η ζωντανή Ιερά Παράδοση, μα και το σύνολο των Ιερών Κανόνων αποβλέπουν από κοινού στη διαφύλαξη του ανθρώπου της κάθε εποχής και της ζωής του. Η προστασία του ατόμου, η πρόοδος και η προαγωγή του έχει ως απώτερο σκοπό τη λύτρωσή του και την επιστροφή του στο αρχέγονο κάλλος μακριά από την αμαρτία, την ανισότητα, την εκμετάλλευση, τη διχόνοια και κάθε τι που ταλανίζει τον άνθρωπο ανά τους αιώνες.

Συνοψίζοντας, σημειώνουμε ότι η διδασκαλία της ορθόδοξης εκκλησίας καταδικάζει την αδικία με οποιονδήποτε τρόπο και αν εκφράζεται˙ ενώ παροτρύνει σε μια αγαπητική σχέση ακόμα και με αυτόν που στρέφεται εναντίον της. Στο *Κατά Ματθαίον* ο λόγος του Χριστού, σαφής και βαθιά λυτρωτικός, καθώς ακυρώνει οποιαδήποτε προγενέστερη πρακτική αντιθέτου πνεύματος, παραδίδοντας τα εξής: «Ἠκούσατε ὅτι ἐρρέθη˙ *ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου* καὶ μισήσεις τὸν εχθρόν σου. ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν˙ ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν καὶ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν διωκόντων ὑμᾶς» (Ματθ. 5, 43-44).

κοινωνία μπορεί να συσχετισθεί με το συλλογικό πρόσωπο του Max Scheler, καθώς η έννοια του συλλογικού προσώπου συνδέεται από τον Scheler με το παλαιοχριστιανικό κοινοτικό πνεύμα. [Βλ. Max Scheler, *Formalism in Ethics and Non-Formal Ethics of Values*, σ. 533: “From the essential types of social unity thus far mentioned, namely, mass, society, and life-community, we must distinguish the highest essential type of social unity, with those characteristics we began this chapter (Individual Person and Collective Person): *the unity of independent, spiritual and individual single persons ‘in’ an independent, spiritual and individual collective person*. We assert that this unity, and it alone, is the *nucleus* and total *novelty* of the true and ancient Christian idea of community, and that this Christian idea represents, so to speak, the historical discovery of this unity. In quite a peculiar manner, this idea of community unites the being end indestructible self-value of the individual ‘soul’ (conceived in terms of creation) and the person (contrary to the ancient theory of corporation and the Jewish idea of ‘people’) by means of the idea of the salvation solidarity of all in the *corpus christianum*, which is founded on the Christian idea of love (and which is contrary to the mere ethos of ‘society’, which denies moral solidarity)”]. Από το συλλογικό όμως πρόσωπο του Scheler, απουσιάζει, όπως επισημαίνει ο Μαντζαρίδης, το γνώρισμα της υπερατομικής υποστάσεως, που υπάρχει στην ενυπόστατη κοινωνία και συγκεκριμενοποιείται με την ευχαριστιακή κοινωνία. Γ. Μαντζαρίδη, *Κοινωνιολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ*, σ. 60.

[48] Στ. Γιαγκάζογλου, «Εκκλησιολογία. Το μυστήριο της Εκκλησίας», σ. 1.

1.2 Η σωτηρία του Ανθρώπου ως τελικό αίτιο του Νόμου της Εκκλησίας

Ιδρυτής της μίας, Αγίας, Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας είναι ο ίδιος ο Ιησούς Χριστός.[49] Αρχικά, δια της θείας αποκάλυψης και της διδασκαλίας του σαρκωθέντος Λόγου˙[50] εν συνεχεία, δια του κηρύγματος των μαθητών, των αποστόλων και των διαδόχων τους επήλθε η οικοδόμηση της πολυπληθούς ορατής Εκκλησίας. Ευνόητα, λοιπόν, λόγω της ευρείας —γεωγραφικά και χρονικά— εξάπλωσης του Χριστιανισμού ανέκυψε η ανάγκη ορατής οργάνωσης της Εκκλησίας.[51]

Ιστορικά, οι πρώτες δομές της χριστιανικής εκκλησίας εμπεριέχονται στο κείμενο των Ευαγγελίων, αποτυπώνοντας τους λόγους και τον εγκόσμιο βίο του Ιδρυτή της, όπως και στην εξελισσόμενη και ζωντανή Ιερά Παράδοση. Στη συνέχεια, η θέσπιση των Ιερών Κανόνων[52] και η εφαρμογή τους ως αναπόσπαστο μέρος της

[49] Σύμφωνα με την ορθόδοξη διδασκαλία περί του Υιού και Λόγου του Θεού, όπως διατυπώνεται σε Σύμβολο Πίστεως στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο. Καθώς πρακτικά των συνεδριών της πρώτης Οικουμενικής Συνόδου δε διασώθηκαν, ένα από τα λιγοστά έγγραφα – κείμενα πουμας παραδίδονται είναι το Σύμβολο Πίστεως –έκθεση της καθολικής και αποστολικής πίστεως. Βλ., συνοπτικά, Παύλου Μενεβίσογλου, *Ἱστορική εἰσαγωγή εἰς τούς κανόνας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας,* σσ. 133-137. Βλ. Φειδᾶ, «Τὸ Σύμβολο τῆς πίστεως, ἡ Β΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ ὁ ἅγιος Ἐπιφάνιος», σσ. 141-157.

[50] Ἰωάννου. Χρυσοστόμου, *Ὁμιλία πρὸ τῆς ἐξορίας*, PG 52, 429.29-32: « ... ποθεινοτέρα γὰρ ἡ Ἐκκλησία τῷ Θεῷ τοῦ οὐρανοῦ. Οὐρανοῦ σῶμα οὐκ ἀνέλαβεν, Ἐκκλησίας δὲ σάρκα ἀνέλαβε˙ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ὁ οὐρανός, οὐ διὰ τὸν οὐρανὸν ἡ Ἐκκλησία».

[51] Ν. Ματσούκα, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία.* Β΄, σσ. 394-396. R. Stark, *Η εξάπλωση του Χριστιανισμού*, κεφ. 9, «Ευκαιρία και Οργάνωση», σσ. 289-316. L. Patsavos, "*The Canonical Tradition of the Orthodox Church*", https://www.goarch.org/theology-articles/-/asset_publisher/zg5D5ENaCTK9/content/the-canonical-tradition-of-the-orthodox-church/pop_up?_101_INSTANCE_zg5D5ENaCTK9_viewMode=print&_101_INSTANCE_zg5D5ENaCTK9_languageId=el_GR & http://www.orthodoxa.org/GB/orthodoxy/canonlaw/canonicalTradition.htm

[52] Ο όρος (Ιερός) «Κανόνας» αποτελεί θεμελιώδους σημασίας έννοια του Κανονικού Δικαίου. Περί φιλολογικής ιστορίας, θεολογικής επιλογής και υπόστασης του όρου, καθώς και περί της βιβλικής αφετηρίας και του οντολογικού περιεχομένου του «κανόνα», βλ., μεταξύ άλλων, Νικοδήμου Μίλας, *Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον,* σ. 12-13. Βλ. Φειδᾶ, *Ἱεροὶ Κανόνες*, σσ. 7-8. Π. Μπούμη, *Κανονικὸν Δίκαιον,* σσ. 13-15. Γρηγορίου Παπαθωμά, *Εισαγωγή στο Κανονικό Δίκαιο και την Κανονική Οικονομία*, σσ. 9-14. Andrei Psarev, "Canon Law", σ. 98. Ενδεικτικά, αναφέρουμε έναν ορισμό περί του όρου, περιλαμβάνων ιστορική θεώρησή του, όπως διατυπώνεται υπό Βλ. Φειδᾶ, *Ἱστορικοκανονικαὶ καὶ Ἐκκλησιολογικαὶ προϋποθέσεις ἑρμηνείας τῶν ἱερῶν κανόνων,* σσ. 5-6: «Ὁ ὅρος "κανὼν" δηλοῖ τὴν ἐν Οἰκουμενικαῖς ἢ τοπικαῖς συνόδοις ἢ καὶ διὰ τῶν μεγάλων πατέρων ἐν ἁγίῳ Πνεύματι αὐθεντικὴν τῆς Ἐκκλησίας ἀπόφασιν, διατυποῦσαν ἐν χρόνῳ ἀναλλοιώτους ἀληθείας τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως καὶ διασφαλίζουσαν ἀφ' ἑνὸς μὲν τήν, παρὰ τὰς ἑκάστοτε καὶ ἀναλόγως τῶν ἱστορικῶν ἀναγκῶν ἐξωτερικὰς μεταβολάς, αἰώνιον καὶ ἀμετάβλητον ἀκεραιότητα τῆς οὐσίας τοῦ μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἐν τῇ ποικιλίᾳ τῶν ἱστορικῶν μορφῶν ἀνόθευτον διαφύλαξιν καὶ ὑπὸ τῶν πιστῶν οἰκείωσιν τοῦ μηνύματος τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας». Επιπροσθέτως, κατά την παρατήρηση των Σπ. Τρωιάνου – Γ. Πουλή, ο εν λόγω όρος χρησιμοποιείται με δυο έννοιες, ευρεία και στενή. Με ευρεία έννοια σημαίνει το περιεχόμενο του κανονικού δικαίου ή, αλλιώς, τις εκκλησιαστικής προελεύσεως διατάξεις του εκκλησιαστικού δικαίου. Με στενή έννοια «και κατά νομική ακριβολογία είναι οι νομοθετικού περιεχομένου αποφάσεις που έλαβαν ή επικύρωσαν οι σύνοδοι». Σπ. Τρωιάνου – Γ. Πουλή, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σ. 33. Βλ. σχετικά και Γρηγορίου Παπαθωμᾶ, *Τὸ Corpus Canonum τῆς Ἐκκλησίας*, σ. 5: « … οι Ιεροί Κανόνες έχουν χαρακτηριστική θεολογική και οντολογική ευρύτητα, η οποία προδίδεται ακόμα και σε επίπεδο υποστατικό, όταν τους συρρικνώνουμε νομικιστικά. Οι Κανόνες,

κοινωνίας της Εκκλησίας [53] —υποδεικνύοντας το ορθό, συμπυκνώνοντας και εκφράζοντας το ορθόδοξο ήθος,[54] προσδιορίζοντας την εύρυθμη τάξη και λειτουργία του ζωντανού οργανισμού της Εκκλησίας— στοχεύει στην αυθεντική κατά Χριστόν ζωή των πιστών – μελών της, επιτυγχάνοντας —παράλληλα— την ομαλή επι-κοινωνία και ειρηνική συνάντηση της ορθόδοξης Εκκλησίας με τον υπόλοιπο χριστιανικόκόσμο, [55] προβαίνοντας σε «διάλογο ἀληθείας καὶ ἀγάπης μὲ τοὺς ἑτερόδοξους».[56] Οι κανόνες – οδηγοί λειτουργούν ως πρότυπα στην κοινωνία της

επομένως, είναι όροι, αλλά δεν είναι όρια με την έννοια του νομικού περιορισμού, ακριβώς γιατί τα όρια φανερώνουν αδυναμία συνειδήσεως».

[53] Προκειμένου να διασφαλιστεί η εύρυθμη λειτουργία του ζωντανού και αναπτυσσόμενου κοινωνικού οργανισμού που ονομάζεται Εκκλησία, είναι απαραίτητοι οι νόμοι οι οποίοι καθορίζουν τις σχέσεις των μελών τους. Νικοδήμου Μίλας, *Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον,* σ. 5: «Οἱ μὲν θεμελιώδεις νόμοι ἐθεσπίσθησαν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς ἐκκλησίας˙ πάντως δὲ οἱ λοιποὶ νόμοι ἐξετέθησαν ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θεσπισμάτων τούτων κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ἱδρυτοῦ δοθεῖσαν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐξουσίαν. Οἱ νόμοι τῆς ἐκκλησίας διαφέρουσι καὶ τῶν νόμων τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν ἄλλων γηΐνων κοινωνικῶν θεσμῶν, καθ' ὅσον δηλονότι λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἡ σχέση τῆς ἐκκλησίας ὡς κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν βίον ἑκάστου τῶν μελῶν τοῦ ὀργανισμοῦ τούτου καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὸν σκοπὸν καὶ τὸ ἔργον τῆς ἐκκλησίας ἐν τῷ κόσμῳ».

[54] Π. Μπούμη, *Κανονικόν Δίκαιον*, σ. 27: «Οἱ ἱεροί κανόνες ... ὑποδεικνύουν τό ὀρθό. Συνδέονται μέ τά ὀρθόδοξα δόγματα τῆς Ἐκκλησίας καί ἀποτελοῦν συνέχεια καὶ ἐφαρμογή αὐτῶν μέσα στή ζωή της. Θα μπορούσαμε ἐπιπλέον να ποῦμε ὅτι οἱ κανόνες συμπυκνώνουν καί ἐκφράζουν τό ὀρθόδοξο ἦθος (τάξη καί πράξη)». Επιπροσθέτως, περιεκτική αναφορά περί ανάπτυξης και οργάνωσης της Εκκλησίας, καθώς και περί δημιουργίας του Κανονικού Δικαίου, βλ. ό.π., σσ. 90-93. Ως προς τα ζητήματα πίστεως και τα ζητήματα κανονικής τάξεως στους Ιερούς Κανόνες, βλ., μεταξύ άλλων, Α. Βαβούσκου – Γρ. Λιάντα, *Οι θεσμοί του αυτοκεφάλου και του αυτονόμου καθεστώτος στην Ορθόδοξη Εκκλησία*, σσ. 29-30.

[55] Για τη σκοπιμότητα του διαλόγου, αλλά και την ποιοτική στάθμη που οφείλει ο διάλογος αυτός να διατηρεί, βλ., αντί άλλων, την ανάλυση του Επισκόπου Αβύδου, Κυρίλλου Κατερέλου («ΕΜΠΙΣΤΕΥΟΜΑΙ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ: Σχέσεις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας πρὸς τὸν λοιπὸν Χριστιανικὸν κόσμον», σσ. 144-145): « ... ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καλεῖται νὰ δώσει τὴ δική της μαρτυρία τῆς δικῆς της παράδοσης, τῆς ἀποστολικῆς παράδοσης, τῆς ἀποκεκαλυμμένης τοῦ Θεοῦ ἀλήθειας, τῆς καταγεγραμμένης στὴ Βίβλο καὶ τὶς Οἰκουμενικὲς συνόδους καὶ ἑρμηνευόμενης ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς πατέρες, μὲ ἀλάθητο ἔσχατο κριτήριο τὴ διαχρονικὴ συλλογικὴ συνείδηση τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ. Ὅταν διαλέγεσαι μὲ αὐτοὺς ποὺ κάποιοι καλοῦν αἱρετικούς, κάποιοι ἄλλοι τοὺς καλοῦν ἑτεροδόξους, οὐσιαστικὰ βάζεις ἀνάχωμα σὲ ὁποιαδήποτε προσεγγιστικὴ διάθεση, διαφορετικὰ ὁ διάλογος γίνεται ἀκόμα πιὸ δύσκολος, ἂν ὄχι ἀδύνατος. Καλεῖσαι καὶ μπορεῖς νὰ ἀντιμετωπίσεις ἀπὸ κοινοῦ τὶς προκλήσεις τοῦ κόσμου τῆς ἀθεΐας καὶ ἡ ἀντιμετώπιση εἶναι γιὰ προφανεῖς λόγους ἀποτελεσματικώτερη. Ἐπιζητᾶς νὰ δώσεις μιὰ πιὸ ἠχηρὴ ἀπάντηση στὰ ὀξύτατα σύγχρονα προβλήματα, γιὰ τὴ δικαιοσύνη, γιὰ τὴν εἰρήνη, γιὰ τὸ σεβασμὸ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, γιὰ τὰ οἰκολογικὰ προβλήματα, τὰ προβλήματα βιοηθικῆς ... ». Ο Επίσκοπος Αβύδου, σε άλλη μελέτη του («Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλη Σύνοδος τῆς Κρήτης: Νέα Ἐκκλησιολογία ἢ Πιστότητα στὴν Παράδοση;», σ. 24), συμπληρώνει την παραπάνω σκέψη με τα εξής επιχειρήματα: «Ἡ διεξαγωγὴ σήμερα κατόπιν πανορθοδόξων ἀποφάσεων θεολογικῶν διαλόγων οὐδόλως σημαίνει, ὅτι ἡ ὀρθόδοξη πλευρὰ υἱοθετεῖ τίς δογματικὲς ἀποκλίσεις τῶν συνομιλητῶν της. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση δὲ θὰ ἦταν ἀπαραίτητος ὁ διάλογος. Ἐὰν ὁ θεολογικὸς διάλογος μετὰ τῶν ἑτεροδόξων καθ' ἑαυτὸν ἀποτελεῖ "αἵρεση" καὶ μάλιστα "παναίρεση", σ' "αὐτήν" ἔχει περιπέσει ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ Πατέρες της ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων».

[56] Κυρίλλου Κατερέλου, *Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλη Σύνοδος τῆς Κρήτης*, σ. 9. Στο ίδιο, «Ὀρθοδοξία καὶ αἵρεση στὸν 21ο αἰώνα», σσ. 235-259, όπου καταδεικνύεται —δια της επιχειρηματολογίας του Επισκόπου Αβύδου— γιατί ο όρος «ετερόδοξος» είναι καταλληλότερος (του όρου «αιρετικός») για τις Εκκλησίες με τις οποίες η Ορθόδοξη Εκκλησία βρίσκεται σε θεολογικό διάλογο. Περί του ιδίου ζητήματος, βλ. του ιδίου, «Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλη Σύνοδος τῆς Κρήτης: Νέα Ἐκκλησιολογία ἢ Πιστότητα στὴν Παράδοση;», σσ. 35-40. Επιπροσθέτως των ανωτέρω, περί ανεκτικότητας και διαλόγου στα πλαίσια του θρησκευτικού

Εκκλησίας, αποτελώντας συνάμα ειλικρινή έκφραση της εν Χριστώ αγάπης, στον συνεχή αγώνα, πνευματικό και σωματικό, που βιώνει ο άνθρωπος για ανάπτυξη και προαγωγή στην «καινή κτίση».[57]

Σύμφωνα με το ιερό βιβλίο της Γενέσεως με τη Δημιουργία αυτομάτως η Κτίση υπόκειται στους φυσικούς νόμους, ενώ η ανθρώπινη συμπεριφορά υπόκειται σε κανόνες Θείου δικαίου μετά την ολοκλήρωση της πλάσεως του ανθρώπου.[58] Αυτοί οι κανόνες είναι είτε επιτακτικοί[59] είτε απαγορευτικοί.[60] Επιτάσσουν στον Άνθρωπο να συντηρεί τον παράδεισο, το πρωτοπεριβάλλον του, ενώ του απαγορεύουν να γευθεί τους καρπούς του δέντρου της γνώσεως. Τον πρωτεύοντα κανόνα δικαίου απαγορευτικού περιεχομένου (απαγόρευση βρώσης των προαναφερθέντων καρπών),[61] ακολουθεί ένας δευτερεύοντας κυρωτικός κανόνας δικαίου, σύμφωνα με τον οποίο όποιος φάει από τον απαγορευμένο καρπό, θα τιμωρηθεί σε θάνατο.[62]

Μετά τη Δημιουργία —κατά την ορθόδοξη διδασκαλία— το μόνο δημιούργημα στο οποίο απευθύνεται ο Θεός με απειλή ποινής —και μάλιστα θανατικής— είναι ο Άνθρωπος. Η εντολή του Θεού προς τους πρωτόπλαστους είναι ο πρώτος μη φυσικός, αλλά θετός νόμος στην ιστορία του ανθρωπίνου γένους. Πρόκειται για νόμο ποινικό, ο οποίος προβλέπει και τιμωρεί μια πράξη (αυτής της βρώσεως του απαγορευμένου καρπού) πριν από τη διάπραξή της.[63] Το βιβλίο της Γενέσεως διδάσκει εμμέσως ότι

πλουραλισμού, βλ. του ιδίου, «Θρησκευτικός πλουραλισμός: Ἔννοια καί θεολογικές προϋποθέσεις», σσ. 36-46.

[57] Γαλ. 6, 15-16: «οὔτε γὰρ περιτομή τί ἐστιν οὔτε ἀκροβυστία ἀλλὰ καινὴ κτίσις. Καὶ ὅσοι τῷ κανόνι τούτῳ στοιχήσουσιν, εἰρήνη ἐπ' αὐτοὺς καὶ ἔλεος καὶ ἐπὶ τὸν Ἰσραὴλ τοῦ θεοῦ».

[58] Ελ. Χριστινάκη, *Θυματοποιήσεις στο βιβλίο της Γενέσεως*, σσ. 248-251. Χρ. Καραγιάννη, «Ἡ ἔννοια τοῦ θανάτου στὴν Παλαιὰ Διαθήκη», σσ. 544-545.

[59] Βλ. Ελ. Χριστινάκη, *Θυματοποιήσεις στο βιβλίο της Γενέσεως*, σ. 250: «αυτοί που επιτάσσουν στον άνθρωπο να εργάζεται και να συντηρεί τον παράδεισο, που αποτελούσε το πρωτοπεριβάλλον του, και να τρώγει από όλα τα δέντρα του πλην ενός».

[60] Βλ. ό.π., σ. 250: «η εντολή ή άλλως ο κανόνας δικαίου που απαγορεύει σ' αυτόν (τον άνθρωπο) να φάγει από του καρπού του δέντρου της γνώσεως του καλού και πονηρού για τον οποίο υπάρχει η ρητή απαγόρευση "οὐ μὴ φάγεσθε"».

[61] Γέν. 3, 3: «ἀπὸ δὲ καρποῦ τοῦ ξύλου, ὅ ἐστιν ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου, εἶπεν ὁ θεός Οὐ φάγεσθε ἀπ' αὐτοῦ».

[62] Γέν. 3, 3: «οὐ δὲ μὴ ἅψησθε αὐτοῦ, ἵνα μὴ ἀποθάνητε». Ερμηνευτικό σχολιασμό του Γέν. 3, 3, βλ., μεταξύ άλλων, υπό της Ελ. Χριστινάκη, *Θυματοποιήσεις στο βιβλίο της Γενέσεως*, σσ. 250-251.

[63] Όπως παρατηρεί η Ελένη Χριστινάκη, «η εντολή αυτή του Θεού αφού περιέχει και ποινή κατά του παραβάτη της είναι ποινική εντολή … είναι και ο πρώτος νόμος στην ιστορία του ανθρωπίνου γένους, κατά τη Γένεση βεβαίως. Αποτελεί στην πράξη εφαρμογή της περίφημης σήμερα αρχής της νομιμότητας, που αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο του ποινικού συστήματος τόσο του κοινού Ποινικού Δικαίου όλων σχεδόν των πολιτισμένων κρατών, όσο και του κοινού Ποινικού Δικαίου της Εκκλησίας και κατ' εξοχήν του Ποινικού Δικαίου των Ιερών Κανόνων της Ορθόδοξης Εκκλησίας». Αναζητώντας την πηγή της αρχή της νομιμότητας, συναντούμε διατυπωμένα στην *Προς Ρωμαίους Επιστολή* του Αποστόλου Παύλου, τα εξής: « ... οὗ δὲ οὐκ ἔστιν νόμος οὐδὲ παράβασις» (Ρωμ. 4, 15) και «ἄχρι γὰρ νόμου ἁμαρτία ἦν ἐν κόσμῳ, ἁμαρτία δὲ οὐκ ἐλλογεῖται μὴ ὄντος νόμου» (Ρωμ. 5, 13). Η προαναφερθείσα καθηγήτρια, Ελένη Χριστινάκη, σημειώνει [*Θυματοποιήσεις στο βιβλίο της Γενέσεως,*

δεν δικαιούται ο πολιτειακός ή εκκλησιαστικός νομοθέτης να ανάγει τον ποινικό νόμο σε φυσικό νόμο, ακόμα και αν προέρχεται από τον Θεό, καθώς ο Δημιουργός δεν όρισε τον ποινικό νόμο ως φυσικό νόμο. Η ποινή του αυτόματου θανάτου [64] των πρωτοπλάστων ήταν θετή και όχι φυσική. Ο Θεός – Πατέρας τη μετέτρεψε σε «εξορία»,[65] αναβάλλοντας τον βιολογικό θάνατο των πρωτοπλάστων[66] ως νομική συνέπεια της πράξης τους και χωρίς να παρακάμψει κάποιον φυσικό νόμο.[67] Από αυτήν την άποψη γίνεται αντιληπτό ότι η ανθρώπινη ζωή αντιμετωπίζεται από τον χριστιανισμό ως φυσικό αγαθό, το οποίο ο Άνθρωπος απολαμβάνει λόγω των δικαιωμάτων του Δημιουργού του επί της ύπαρξής του. [68] Σύμφωνα με την ανθρωπολογική διήγηση της Γενέσεως που κηρύττει το αφύσικο του θανάτου[69] και την παύλεια διδασκαλία περί του έμφυτου Νόμου της συνειδήσεως, ο Άνθρωπος αποδυναμώνει την ελπίδα της αιωνίου ζωής όταν αυτονομείται από τον Δημιουργό του.

σσ. 251-252 (όπου και σχετική βιβλιογραφία)] ότι «πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι στην πράξη η αρχή αυτή ανευρίσκεται και εφαρμόζεται από την αρχή της δημιουργίας του ανθρώπου, από τον πρώτο ποινικό νόμο που έθεσε ο Θεός στον άνθρωπο, στον οποίο σαφώς και κατά ορισμένο τρόπο διατυπώνεται από τον Θεό ποινικός νόμος που περιγράφει την απαγορευμένη πράξη και την απειλή με συγκεκριμένη ποινή, πριν από την τέλεσή του».

[64] Κατά τη βιβλική διήγηση, η *Εύα* απευθυνόμενη στον *όφη*, ομιλεί με τα εξής:«ἀπὸ δὲ καρποῦ τοῦ ξύλου, ὅ ἐστιν ἐν μέσῳ τοῦ παραδείσου, εἶπεν ὁ θεός, Οὐ φάγεσθε ἀπ᾽ αὐτοῦ, οὐδὲ μὴ ἅψησθε αὐτοῦ, ἵνα μὴ ἀποθάνητε» (Γέν. 3, 3). Βλ. ερμηνευτικό σχολιασμό υπό Ελ. Χριστινάκη, ό.π., σσ. 254-255.

[65] Γέν. 3, 23: «καὶ ἐξαπέστειλεν αὐτὸν (τον Αδάμ) κύριος ὁ θεὸς ἐκ τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς ἐργάζεσθαι τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθη».

[66] Βλ. Χρ. Καραγιάννη, «Ἡ ἔννοια τοῦ θανάτου στὴν Παλαιὰ Διαθήκη», σ. 545: «παρ᾽ ὅλο ποὺ οἱ πρωτόπλαστοι δὲν πεθαίνουν ἀμέσως καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ζοῦν ἀκόμη καὶ μετά τὴν παραβίαση τῆς Θείας ἐντολῆς, ἐν τούτοις ὁ θάνατος ἀποτελεῖ ἀναπόφευκτο γεγονός, ποὺ θὰ ἐπέλθει στὸ ἄγνωστο μέλλον».

[67] Είναι άξιο σημείωσης ότι ο θεόσδοτος Μωσαϊκός Νόμος, ο οποίος απευθύνεται στον μεταπτωτικό άνθρωπο δεν περιέχει κάποια ποινική πρόβλεψη διότι έχει ανθρωπολογικό περιεχόμενο. Στοχεύει στην καθοδήγηση του ανθρώπου ώστε να μπορέσει να ανακαινίσει το αμαυρωμένο και συσκοτισμένο από την Πτώση κατ᾽ εικόνα, να αντιμετωπίσει την τιμωρία που αποτυπώνεται στο Γεν. 3, 19: «ἐν ἱδρῶτι τοῦ προσώπου σου φαγῇ τὸν ἄρτον σου ἕως τοῦ ἀποστρέψαι σε εἰς τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθης … », αλλά και σε άλλες «εκφράσεις τιμωρίας» που περιλαμβάνονται στα κείμενα της Γέν. 3, 14-19. Πρβλ. Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Κανονικὴ Θεωρία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ποινῆς*, σ. 141 σε συνδυασμό με Χρ. Καραγιάννη, «Ἡ ἔννοια τοῦ θανάτου στὴν Παλαιὰ Διαθήκη», σσ. 544-545.

[68] Κατά τη δυνατότητα που ο ίδιος (ο άνθρωπος) έχει να λαμβάνει και να κατανοεί το αγαθό της ζωής ως δωρεά του θείου θελήματος. Η έμφυτη ηθική παρόρμηση με την οποία είναι εφοδιασμένος ο άνθρωπος είναι ο νόμος στον οποίο αναφέρεται ο Απόστολος Παύλος: «ὅταν γὰρ ἔθνη τὰ μὴ νόμον ἔχοντα φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιῶσιν, οὗτοι νόμον μὴ ἔχοντες ἑαυτοῖς εἰσιν νόμος» (Ρωμ. 2, 14). Για να υποστηρίξει ακόμα ο Παύλος: «οἵτινες ἐνδείκνυνται τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, συμμαρτυρούσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως καὶ μεταξὺ ἀλλήλων τῶν λογισμῶν κατηγορούντων ἢ καὶ ἀπολογουμένων» (Ρωμ. 2, 15). Περί του φυσικού νόμου στην παύλεια θεολογία, βλ. Κ. Β. Κυριαζῆ, «Τὸ φυσικὸν καὶ τὸ κανονικὸν δικαίον ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου», Β΄, σσ. 195-203. Ν. Γεωργοπούλου, *Τὸ Φυσικὸν Δίκαιον*, σσ. 66-74.

[69] Χρ. Καραγιάννη, «Ἡ ἔννοια τοῦ θανάτου στὴν Παλαιὰ Διαθήκη», σ. 544: «Ὁ ἄνθρωπος ἐμφανίζεται νὰ εἰσέρχεται στὴν κατάσταση τοῦ θανάτου μετὰ τὴν παραβίαση τῆς ἐντολῆς. Εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν δημιουργεῖται ἐξαρχῆς οὔτε "φύσει" θνητὸς (ὁπότε ἡ ἐντολὴ δὲν θὰ εἶχε νόημα) οὔτε "φύσει" ἀθάνατος, ἀλλὰ δεκτικὸς ἀμφοτέρων».

Μετά και των προαναφερθέντων, σαφές καθίσταται ότι η υπό της Εκκλησίας θέσπιση κανόνων,[70] λειτουργούντων ως κατευθυντήριων γραμμών,[71] δεν αποσκοπεί μόνο στην κατάρτιση συστήματος θετικού εκκλησιαστικού δικαίου, αλλά ο τελικός σκοπός της νομοθετικής λειτουργίας του εκκλησιαστικού σώματος είναι η σωτηρία του ανθρώπου.[72] Για τον λόγο αυτό η διάπλαση του εκκλησιαστικού φρονήματος των πιστών σχετίζεται με τη διαμόρφωση ενός κοινού αισθήματος δικαίου. Οι Ιεροί Κανόνες οικοδομούν το εκκλησιαστικό φρόνημα προστατεύοντας κατά προτεραιότητα τα δόγματα της Εκκλησίας. Έτσι, περιφρουρούν το πλήρωμα της Αληθείας, ώστε το πλήρωμα της Εκκλησίας να μην παρεκκλίνει από την οδό της εν Χριστώ σωτηρίας και τελειώσεως.[73]

Επιπροσθέτως, για μια ορθή κατανόηση δράσης και αντίδρασης του όντως πολιτικού όντος, δηλαδή του κοινωνικού ανθρώπου,[74] οφείλουμε να επισημάνουμε πως οι θρησκευτικές συλλήψεις και οι αντιλήψεις που διαμορφώνει το άτομο είναι ανάλογες με το κοινωνικό περιβάλλον όπου ζει και αναπτύσσεται.[75] Η δυναμικότητα και η ζωντανή πρακτική της κοινωνίας γίνονται ιδιαίτερα εμφανή στη συνάθροιση, στη συγκέντρωση ατόμων με ορισμένα κοινά γνωρίσματα και κοινωνικά αισθήματα. Ένα από τα αισθήματα που επικρατεί στην κοινωνία του Χριστού είναι αυτό της πάλης του ανθρώπου με τον ίδιο του τον εαυτό. Ο άνθρωπος αγωνίζεται και προσδοκά την

[70] Και προ ακόμα των Οικουμενικών, στην πρώτη Εκκλησία, «the idea that a body of Christian law existed, whose content could be identified and whose authority was binding, was already contemplated by the apostle Paul in his letters to the Romans and Galatians». S. Wessel, "The Formation of Ecclesiastical Law in the Early Church", σ. 2 και επ.

[71] Α. Μπερξόν, *Οἱ δυὸ πηγὲς τῆς Ἠθικῆς καὶ τῆς Θρησκείας,* σ. 67: «Κανόνας (règle) καὶ κανονισμὸς (règlement), εὐθύτητα (rectitude) καὶ κανονικότητα (régularité), εἶναι λέξεις ποὺ σημαίνουν τὴν εὐθεῖα γραμμή. Αὐτὲς οἱ ἀναφορὲς στὴν ἀριθμητικὴ καὶ στὴ γεωμετρία εἶναι χαρακτηριστικὲς τῆς δικαιοσύνης μέσα στὸ ρεύμα τῆς ἱστορίας τῆς». Στη Δυτική Εκκλησία, επίσης, μια από τις αρχές που διέπουν την εφαρμογή του κανονικού δικαίου, συνοψίζεται στο ότι: "Theology without law leaves the ecclesiastical community bereft of an ordered life". J. Coughlin, "Canon Law and the Human Person", σ. 2.

[72] Βλ., αντί άλλων, Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου.* Α΄, ιδιαιτέρως σσ. 93-118.

[73] Περί σκοπού και χαρακτήρα των Ιερών Κανόνων βλ., μεταξύ άλλων, Βλ. Φειδᾶ, *Ἱστορικοκανονικαὶ καὶ Ἐκκλησιολογικαὶ προϋποθέσεις ἑρμηνείας τῶν ἱερῶν κανόνων*, σσ. 7-17. Η αφορούσα εις το πρόβλημα των σχέσεων Εκκλησίας και Δικαίου σύγχρονη βιβλιογραφία είναι ευρύτατη. Βλ., μεταξύ άλλων, Κ. Μουρατίδου, *Σχέσις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας*, σσ. 265-266 και αντίστοιχη υποσημ. 19.

[74] Αριστοτέλη, *Πολιτικά* Γ΄, 1278b19: «καὶ ὅτι φύσει μέν ἐστιν ἄνθρωπος ζῷον πολιτικόν».

[75] Ἀ. Νικολαΐδη, *Ἡ διαλεκτική ἱερότητας καί κοινωνικότητας στό ἔργο τοῦ Émile Durkheim*, σ. 124: «Γιά παράδειγμα, μιά "πανθεϊστική" στήν ὀργάνωσή της κοινωνία, δηλαδή μιά κοινωνία πού ἔχει ἀπολυτοποιήσει τήν ὁμάδα καί ἔχει ἀπαρνηθεῖ κάθε ἀτομικότητα, εἶναι φυσικό, κατά τόν Durkheim, νὰ γεννᾶ ἕναν θρησκευτικό πανθεϊσμό, μιά θρησκεία πού δέν δίνει καμία σημασία στό ἄτομο. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ ὡς πρός τό βαθμό ἑνότητας. Ὁ βαθμός ἑνότητας ἑνός "θρησκευτικοῦ πάνθεου" εἶναι ἀνάλογος τοῦ βαθμοῦ ἑνότητας τῆς κοινωνίας».

εσωτερική και εξωτερική βελτίωση· ει δυνατόν ανακαίνιση της ύπαρξής του.[76] Στην κοινωνία του Χριστού το *ευ αγωνίζεσθαι* ταυτίζεται και βρίσκει νόημα στο *αεί αγωνίζεσθαι*.[77]

Ο άνθρωπος που αγωνίζεται να ξεφύγει από τα πάθη, τις αμαρτίες, την κακία, τον φθόνο, την κοινωνική διαφθορά και ανισότητα βρίσκεται ήδη κοντά στην κατάκτηση των μεγάλων ζητουμένων, στην απόλαυση του ωραίου και αγαθού. Η χριστιανική λατρεία, όπως με σαφήνεια ορίζεται στο κείμενο του Προσφωνητικού Λόγου της ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου προς τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό, δεν είναι τυπική, αλλά «λατρεία λογική»[78] που ωφελεί και μεριμνά για τη ψυχή και το σώμα του ανθρώπου. Κάνουμε λόγο για λατρεία λογική και παράλληλα αναγωγική, καλώντας τους πιστούς σε ψυχική ανάταση με μέσο τη συμμετοχή στη λειτουργική ζωή και οδηγό το ίδιο το λειτουργικό κείμενο, όπου με απλότητα και σαφήνεια προτρέπει «ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας» (Λειτουργία Ιωάννου Χρυσοστόμου), αλλά και ακόμα περισσότερο «ἄνω σχῶμεν τὸν νοῦν καὶ τὰς καρδίας» (Λειτουργία αγ. Ιακώβου).

Σ' αυτήν τη λογική λατρεία ένα από τα κύρια μέσα προς επίτευξη του «κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν» (Γέν. 1, 26) είναι οι θείοι[79] και Ιεροί Κανόνες, οι επικυρωμένοι δια Οικουμενικής Συνόδου. Ο σύγχρονος Επίσκοπος Αβύδου, Κύριλλος

[76]Ε. Θεοδώρου, *Χριστιανισμὸς καὶ Πολιτική*, σσ. 14-15: «Ἡ ἀνακαίνιση, τὴν ὁποία φέρνει ο Χριστός, σημαίνει τὴν ἐκκόλαψη καινούριων δυνατοτήτων πάνω ἀπ' τὶς ὑπάρχουσες πραγματικότητες, θρυμματισμὸ τυρρανικῶν δεσμῶν, ἀπελευθέρωση ἀπ' τοὺς ἐφιάλτες τῆς ἐνοχῆς, ἴαση τῶν "συντετριμμένων τὴν καρδίαν", "αἰχμαλώτοις ἄφεσιν", ἀνάβλεψη τῶν πνευματικὰ τυφλῶν (Λουκ. 4, 18) ... συμμετοχὴ στὴ νίκη τῆς Ἀναστάσεως, ὁριστικὴ ὑπερνίκηση τοῦ πόνου καὶ τῆς ὀδύνης τοῦ θανάτου, ἐνεργὸ καὶ δυναμικὴ συμμετοχὴ στὴ θεανθρωπίνη φύση τῆς Ἐκκλησίας καὶ στὴ μυστικὴ κοινωνία τῶν προσώπων, ποὺ τὴν συναποτελοῦν».

[77] Ενδεικτικός αυτού ο λόγος του Αποστόλου Παύλου, όπου προτρέπει τον άνθρωπο σε διαρκή αγώνα. Βλ. Τιμ. Α΄ 4, 7-10: « ... Γύμναζε δὲ σεαυτὸν πρὸς εὐσέβειαν ... πιστὸς ὁ λόγος καὶ πάσης ἀποδοχῆς ἄξιος˙ εἰς τοῦτο γὰρ κοπιῶμεν καὶ ἀγωνιζόμεθα ... »˙ Εβρ. 12, 1: « … εὐπερίστατον ἁμαρτίαν, δι' ὑπομονῆς τρέχωμεν τὸν προκείμενον ἡμῖν ἀγῶνα». Επιπροσθέτως, περί του «αγωνίζεσθαι» —ως και συναφών όρων— εντός των κειμένων των ιερών κανόνων, βλ. Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, «"ΑΓΩΝ" – "ΑΘΛΗΣΙΣ" – "ΓΥΜΝΑΣΙΑ". Συμβολή στην ορολογία των ιερών κανόνων», σσ. 143-204.

[78] *Προσφωνητικός λόγος τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν τῷ Τρούλλῳ τοῦ βασιλικοῦ παλατίου συνελθόντων ἁγίων Πατέρων, πρὸς Ἰουστινιανὸν τὸν εὐσεβέστατον βασιλέα* (Εις το εξής: *Προσφωνητικός λόγος της εν τω Τρούλλω*), ΡΠ 2, σ. 296: « ... Πανταχοῦ γὰρ λατρεία λογικὴ νενομοθέτηται, καὶ ὁλοκάρπωσις ἀναφέρεται ... ». Ο χαρακτήρας της λατρείας ως *λογικής* επιβεβαιώνεται, ακόμα, και στην περίπτωση της αναγνώρισης της *οικουμενικότητας* της συνόδου. Η αναγνώριση μιας συνόδου ως οικουμενικής πραγματοποιείται δια της αποδοχής της από το πλήρωμα της Εκκλησίας. Κατά συνέπεια, οι Ιεροί Κανόνες γίνονται αποδεκτοί και εφαρμόζονται από το σώμα της ίδια της Εκκλησίας. Χαρακτηριστική η περίπτωση της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου, η οποία είχε αρχικά χαρακτήρα τοπικής συνόδου και αργότερα αναγνωρίστηκε ως οικουμενική. Παύλου Μενεβίσογλου, *Ἱστορικὴ Εἰσαγωγὴ εἰς τοὺς κανόνας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, σ. 168: « ... ἡ σύνοδος αὕτη ἀνεγνωρίσθη ἐκ τῶν ὑστερων, κυρίως μετὰ τὴν ἐν Χαλκηδόνι τετάρτην οἰκουμενικὴν σύνοδον (451), ὡς οἰκουμενική, καὶ ἀριθμεῖται ὡς δευτέρα οἰκουμενικὴ σύνοδος ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ τῆς τε Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης».

[79] Ζ΄ 1, ΡΠ 2, σ. 556: «ἀσπασίως τοὺς θείους κανόνας ἐνστερνιζόμεθα». «Θείος δεν είναι ο ανθρώπινος έστω και θεόπνευστος λόγος περί αληθείας, αλλά η αλήθεια αυτή καθεαυτή». Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Το δίκαιο των ιερών πραγμάτων*, σ. 106.

Κατερέλος, επισημαίνει ότι «οἱ ἱεροὶ κανόνες οὕτως ἢ ἄλλως δὲν ἀπολυτοποιοῦνται ὡς πρὸς τὸ κῦρος καὶ τὴν ἰσχύ τους. Δὲν ἐντάσσονται στὴ σωτηριώδη δογματικὴ ἐμπειρία καὶ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, ἀποτελοῦν ἔκφρασή της ποὺ λειτουργεῖ μὲ διαφορετικὸ τρόπο στὴν ἑκάστοτε συγκυρία ὡς μέσο γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου».[80] Ο ίδιος σημειώνει, επίσης, μια ιστορική πραγματικότητα που συχνά είτε αγνοούμε είτε παραθεωρούμε: «Ἡ Ἐκκλησία τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες ἔζησε χωρὶς κανόνες, ἐπιτελῶντας στὸν κόσμο τὸ σωτηριολογικό της ἔργο». Αποφαινόμενος, κατόπιν των ανωτέρω, ότι «Ἡ Ἐκκλησία ἀσφαλῶς ὑπέρκειται τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ δὲν ὑπόκειται σ' αὐτούς».[81]

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, η χριστιανική Εκκλησία έχει θεανθρώπινο χαρακτήρα, αποτελώντας μια ιδιόμορφη κοινωνική πραγματικότητα με κύριο ξεχωριστό χαρακτηριστικό τη σχέση Θεού και ανθρώπου. Το εκκλησιαστικό[82] και το κανονικό δίκαιο[83] αυτής (της πραγματικότητας) τίθενται στην πλήρη υπηρεσία και

[80] Κυρίλλου Κατερέλου, «ΕΜΠΙΣΤΕΥΟΜΑΙ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ: Σχέσεις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας πρὸς τὸν λοιπὸν Χριστιανικὸν κόσμον», σ. 163.

[81] Βλ. ό.π., σ. 164.

[82] Με τον όρο «Εκκλησιαστικό Δίκαιο» δηλώνουμε —κατά τους Σπ. Τρωιάνο και Γ. Πουλή— «όλους τους κανόνες του δικαίου, ανεξάρτητα από τον τρόπο παραγωγής τους, που ρυθμίζουν τις έννομες σχέσεις της Εκκλησίας». Σπ. Τρωιάνου – Γ. Πουλή, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σ. 3. Πρβλ. Νικοδήμου Μίλας, *Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον,* σ. 11 και επ. Ἀ. Χριστοφιλόπουλου, *Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, σ. 11. Κ. Βαβούσκου, *Ἐγχειρίδιον Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, σσ. 5-6, 9-12. Ι. Κονιδάρη, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, σ. 1. Επιπροσθέτως, οι πρώτοι ανωτέρω, Σπ. Τρωιάνος και Γ. Πουλής, επισημαίνουν —παραπέμποντας στον Α. Χριστοφιλόπουλο, (*Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, σ. 12)— ότι «ανάλογα με το πως θα νοηθεί ο όρος "Εκκλησία" στον ορισμό αυτό, μεταβάλλεται το περιεχόμενο της έννοιας του εκκλησιαστικού δικαίου». Βλ. Σπ. Τρωιάνου – Γ. Πουλή, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σ. 3. Ενώ, εκτενώς περί της έννοιας του κανόνα στο εκκλησιαστικό δίκαιο, βλ. H. Ohme, *Kanon ekklesiastikos,* pp. xvii + 666, αλλά και σύντομη ανασκόπηση (review) του προαναφερθέντος υπό τον W. Kinzig, *Review,* σσ. 658-662. Επιπροσθέτως, περί Εκκλησίας και Εκκλησιαστικού Δικαίου και πηγών αυτού, ως και περί των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας (περιλαμβανομένης ιστορικής προσέγγισης), βλ., μεταξύ άλλων, Ἀ. Χριστοφιλόπουλου, *Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, σσ. 7-100. Κ. Βαβούσκου, *Ἐγχειρίδιον Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, σ. 159 και επ. Σπ. Τρωιάνου – Γ. Πουλή, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σσ. 1-85. Ι. Κονιδάρη, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, σσ. 6-15 και 59-106.

[83] Ο Κ. Βαβούσκος εν έτει 1973 στου ιδίου το *Ἐγχειρίδιο Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, σ. 11, περιλαμβάνει μια συγκριτική θεώρηση περί Κανονικού και Εκκλησιαστικού Δικαίου —παραπέμποντας στον Αμ. Αλιβιζάτο, (*Κανονικό Δίκαιο*, σ. 6)— σημειώνοντας ότι «ἡ διαφορά μεταξὺ Κανονικοῦ Δικαίου καὶ καθ' ἑαυτὸ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, ὡς πρὸς τὴν θεώρησιν τοῦ ἀντικειμένου ἑκάστου ἐξ αὐτῶν παραμένει καθαρῶς θεωρητική, διότι κατ' οὐσίαν ἀμφότεροι οἱ κλάδοι οὗτοι Δικαίου συμπίπτουν ἐπὶ τὸ αὐτό, ἐφ' ὅσον καὶ οἱ κανόνες οἱ τιθέμενοι ὑπὸ τῆς Πολιτείας οὐδέποτε σχεδὸν εἶναι ἀντίθετοι πρὸς τοὺς κανόνας τῆς Ἐκκλησίας». Δεν παραλείπει βέβαια να επισημάνει ότι «ἡ ἄποψις αὕτη δὲν εἶναι ἐντελῶς ὀρθή, διότι ὑπῆρξαν καὶ περιπτώσεις … κατὰ τὰς ὁποίας ἡ Πολιτεία ἐνομοθέτει ἐν ὄψει τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων χωρὶς κἂν νὰ ζητήσῃ τὴν γνώμην τῆς Ἐκκλησίας». Ενδεικτικά περί *Κανονικού Δικαίου*, βλ. Ροδόπουλου, Παντελεήμονος. *Ἐπιτομὴ Κανονικοῦ Δικαίου*, σ. 30 (και επ.): «Ἡ ὀνομασία "Κανονικόν Δίκαιον" προῆλθεν ἐκ τῆς λέξεως "κανών", ἡ ὁποία ἀρχικῶς ἐσήμαινε στέλεχος καλάμου εὐθύγραμμον … ὄργανον εὐθύγραμμον τό ὁποῖον ἐχρησιμοποιεῖτο κατά τήν πελέκησιν καὶ λείανσιν ξύλων καὶ λίθων. Ἔπειτα, μεταφορικῶς, ἐσήμαινε τό ὑπόδειγμα, τό πρότυπον, ἀξιολογικὸν κατάλογον καὶ γραμματικόν κανόνα … Κανονικόν Δίκαιον εἰς τήν Ὀρθόδοξον Καθολικήν Ἐκκλησίαν, ἐν τῇ αὐστηρᾷ ἐννοίᾳ, λέγεται τὸ δίκαιον ἐκεῖνο, τό ὁποῖον περιλαμβάνεται εἰς τήν κατά τό τελευταῖον τέταρτον τοῦ 9ου αἰῶνος ἀποτελεσθεῖσαν συλλογήν τοῦ Νομοκανόνος (εἰς 14 τίτλους)». Π. Μπούμη, *Κανονικόν Δίκαιον*, σσ. 14-

υπεράσπιση του ανθρώπου, των δικαιωμάτων και των αναγκών του. Η τήρηση των θεσπισμένων κανόνων δικαίου και η αποφυγή αλλοίωσης τους δεν αποβλέπουν στην αυστηρή εφαρμογή δικαιικών διατάξεων, αλλά στη διαφύλαξη των αγαθών που προστατεύουν, με κυριότερο και ισχυρότερο όλων, τον ίδιο τον άνθρωπο και τη ζωή του.

Η προσέγγιση των Ιερών Κανόνων προκειμένου να είναι επιτυχής και όσο το δυνατόν ακριβής οφείλει να είναι σύμφωνη με μια ιστορικοκοινωνική κριτική θεώρηση του περιβάλλοντος εντός του οποίου θεσπίστηκαν. Οι κανόνες ως κείμενα θεολογικά, δικαιικά[84] και, συνάμα, ιστορικά[85] προσφέρουν μια ποικιλομορφία —τουλάχιστον

15: «*Κανονικό* ἤ *Ἐκκλησιαστικό Δίκαιο* ονομάζεται τό Δίκαιο, τό ὁποῖο στηρίζεται στούς ἱερούς ἐκείνους κανόνες πού θεσπίστηκαν ἀπό τήν Ἐκκλησία. Το ἐπίθετο δηλαδή "κανονικός", πού προσδιορίζει τή λέξη Δίκαιο, προέρχεται ἀπό τό οὐσιαστικό "κανών" … ». Βλ., επίσης, Andrei Psarev, "Canon Law", σ. 98 (και επ.): "Canon law is the sum of ecclesiastical regulations recognized by church authorities; the discipline, study or practice of church jurisprudence".

[84] «Ὁ Κανονικὸς Νομοθέτης ... προσέδωσε στὶς διατάξεις τῶν ἱ. κανόνων ὁρισμένα χαρακτηριστικά ... Οἱ ἱ. Κανόνες περιέχουν ἐπιταγὲς καὶ ἀπαγορεύσεις ... Μὴ δυνάμενος —ο κανονολόγος— νὰ προτείνει στὸν Κανονικὸ Νομοθέτη λύσεις de lege ferenda, ἔχει ὡς κύριο ἔργο νὰ δείξει, τὶ ὁ Κανονικὸς Νομοθέτης de lege lata ἔχει θεσπίσει». Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου.* Α΄, σσ. 93-94. Περί των Πατέρων της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου ως —ενδεικτικό παράδειγμα— «νομοθέτων», «διδασκάλων» και «φίλων του Θεού», βλ. Ελ. Γιαννακοπούλου, *Ἀξιολογικές κρίσεις τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου περὶ τῶν Πατέρων τῆς Α΄ Οικουμενικῆς Συνόδου*, σσ. 68-73. Χαρακτηριστική, ακόμα, της –ιστορικά αποτυπωμένης– σχέσης Εκκλησίας και Πολιτείας, η βυζαντινή νομοθεσία, αλλά και το *πολιτειοκρατικό* σύστημα του Κράτους της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, όπου «ἀπὸ τοῦ ἔτους 530 διὰ διατάξεως ἐν Κώδικι οἱ κανόνες ἐξισοῦνται τοῖς πολιτικοῖς νόμοις, ἐν ἔτεσι δὲ 542 καὶ 545 διὰ Νεαρῶν ἰσχὺς νόμου προσδέδοται καὶ εἰς τὰς Συνοδικὰς ἀποφάσεις ἐνδεικτικῶς τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, κατὰ δὲ τὴν τῶν κανονολόγων ἑρμηνείαν καὶ ὀρθὴν κατάληξιν πασῶν τῶν Συνόδων». Μεταγενεστέρως δε των Νεαρών, «ὁ ἐν ἔτει 883 ἐκδοθεὶς Νομοκάνων τοῦ Φωτίου, ἐκηρύχθη συνοδικῶς, ὡς ἐπίσημος Συλλογὴ τῶν Κανόνων, ἔχων ἰσχὺν καὶ κῦρος ἐπὶ συμπάσης τῆς Ἐκκλησίας». Π. Παναγιωτάκου, *Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία*, σσ. 84-92. Επιπλέον, περί κυρίαρχης βυζαντινής αυτοκρατορικής ιδεολογίας, βλ., μεταξύ άλλων, H.-G. Beck, *Ἡ Βυζαντινὴ Χιλιετία*, σσ. 105-115.

[85] Δεν μπορούμε, για παράδειγμα, να αντιληφθούμε πλήρως τους κανόνες της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου αν τους απομονώσουμε από την πολύπλευρη κρίση της Εικονομαχίας που ταλάνισε και επηρέασε ποικίλους τομείς ζωής και λειτουργίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ούτε όμως στο ζήτημα αυτό μπορούμε να βάλουμε ένα οριστικό τέλος με τους κανόνες της Ζ΄. Το κύρος και οι αποφάσεις της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου αναγνωρίστηκαν από μία τοπική σύνοδο (Κωνσταντινούπολη 843), μη Οικουμενική, αλλά ενδημούσα, η οποία αναστήλωσε τις εικόνες, αποκατέστησε επίσημα τις παραδοσιακές πρακτικές λατρείας των εικόνων και θέσπισε τη γιορτή της Ορθοδοξίας, σε ανάμνηση του «θριάμβου τῆς ὀρθοδοξίας κατὰ τῶν εἰκονομάχων καὶ γενικώτερον κατὰ πάσης αἱρέσεως καὶ κακοδοξίας». Π. Μενεβίσογλου, *Ἱστορική εἰσαγωγή εἰς τούς κανόνας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, σσ. 303-304, υποσημ. 5. L. D. Reynolds and N. G. Wilson, *Scribes and Scholars*, σ. 54. E. Giannakopoulou, "Die Siebte Ökumenische Synode, die Libri Carolini und Europa", σσ. 100-104. Ένα, ακόμα, ιδιαίτερα ενδιαφέρον —κανονικού και, συνάμα, ιστορικού χαρακτήρα— παράδειγμα είναι αυτό του βαθμού των "διακονισσών" στην Εκκλησία, «ποὺ μαρτυρεῖται ἤδη στὶς Νεαρὲς τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὴ Νεαρὰ Ι τοῦ Ἡρακλείου, ἀπαντᾶται σὲ νομοθετικὸ κείμενο γιὰ τελευταία φορὰ στοὺς κανόνες 14, 40 καὶ 48 τῆς Πενθέκτης. Στὴν *Ἔκθεσιν τῆς Βασιλείου Τάξεως*, στὸ 10ο δηλ. αἰώνα, γίνεται λόγος γιὰ τὴ "στάση" τῶν διακονισσῶν στὴν Ἁγία Σοφία, ἐνῶ μνεία τοῦ θεσμοῦ κάνει καὶ ἡ Ἄννα Κομνημὴ στὴν Ἀλεξιάδα τῆς (ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰώνα). Τὴν ἐποχὴ τοῦ Βαλσαμῶνα ὁ θεσμὸς τῶν διακονισσῶν φαίνεται νὰ ἔχει περιπέσει σὲ ἀχρησία, ἂν καὶ διατηρεῖται ὁ τίτλος γιὰ ὡρισμένες ἀσκήτριες. Στὸ *Σύνταγμα*, τέλος, τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη (1335) διατηρεῖται μὲν ἡ ἀνάμνηση τοῦ θεσμοῦ, ἀλλὰ δὲ φαίνεται νὰ εἶναι γνωστὸ μὲ βεβαιότητα ποιὰ ὑπηρεσία εἶχαν νὰ ἐκληρώσουν οἱ διακόνισσες». Ἰ Κονιδάρη, «Μιὰ

από εξωτερικής πλευράς— παραγόμενη εκ των δυναμικών πληροφοριακών αντιστοιχιών του κοινωνικού, πολιτικού και εκκλησιολογικού περιβάλλοντος όπου διαμορφώνονται˙ από τη γένεσή τους, αλλά και καθ' όλη την εξέλιξή τους στη σύγχρονη εκκλησιολογική πραγματικότητα.[86]

Το πνεύμα της κανονικής παράδοσης σε συνδυασμό με τις εκκλησιολογικές προϋποθέσεις, αλλά και τις ιστορικές ερμηνευτικές τεχνικές είναι αυτά που βοηθούν από τον απλό πιστό μέχρι τον απλό μελετητή να κατανοήσει τους κανόνες στην ολότητά τους. Να τους αντιληφθεί ως ζωντανά λειτουργικά κείμενα πολλών όψεων της μιας αλήθειας. Επιπλέον, να τους αποδεχτεί ως μέσα *ευγενούς* συνδιαλλαγής με τον συνάνθρωπο —διατηρώντας την προσήλωση στους πνευματικούς στόχους— υπό οποιεσδήποτε συνθήκες συνάντησης ή / και συνύπαρξης, ακόμα και σε περιπτώσεις επιβεβλημένης συνύπαρξης.[87]

Η κοινωνία της Εκκλησία χαρακτηρίζεται ως «κοινωνία του Αγίου Πνεύματος»,[88] όπως και ως «σώμα Χριστού»[89] με μέλη του όλους τους ανθρώπους που με ελεύθερη βούληση επιθυμούν να ενταχθούν σε αυτό.[90] Χαρακτηρίζεται, επίσης, «κιβωτός σωτηρίας»,[91] καθώς εντός αυτής ο άνθρωπος καθαγιάζεται, αναγεννάται

παράφραση τῆς Νεαρᾶς Ι τοῦ Ἡρακλείου σὲ ἕνα μεταβυζαντινὸ νομοκανονικὸ χειρόγραφο», σσ. 163-164 και βιβλιογραφικές αναφορές στις αντίστοιχες υποσημ. 16-24.

[86] Η Ε. Χριστινάκη–Γλάρου επισημαίνει (*Οικονομία και Εξατομίκευση*, σ. 252) ότι «εφόσον η Εκκλησία πορεύεται στον χρόνο, μπορεί να εξελίσσει το δίκαιό της τηρώντας "ὁλόκληρον καὶ ἀσάλευτον τὴν διαταγήν", όπως αυτή αναδύεται από το δίκαιο των Ιερών Κανόνων, τις αποστολικές και ευαγγελικές επιταγές και σε τελική ανάλυση την Κυριώνυμη εντολή της αγάπης.. το δίκαιο της Εκκλησίας, ως έκφανση της ζωής της, μπορεί να "κινείται" εξελικτικώς παραμένοντας "αμετακίνητο"».

[87] Ένα ενδεικτικό παράδειγμα συνάντησης – (επιβεβλημένης) συνύπαρξης, περιλαμβάνων τόσο στοιχεία ιστορίας όσο και θρησκευτικής μαρτυρίας, μας δίνεται υπό N. Tsougarakis, «The Latin Religious Orders in Medieval Greece», *besprochen von Charles Yost*, σσ. 284-285: «Among the many and wide-ranging consequences of the invasion and conquest of Byzantium by Western forces in the thirteenth century was the arrival of Latin monks and friars to the Greek East. Although there were Latin monasteries in the Greek East, even on Mount Athos, prior to 1204, this date marks a turning point in the presence of western religious in *Romania* … and the eastern Mediterranean … Tsougarakis certainly tells us much about the relations between the religious orders and various Western powers».

[88] *Ακολουθία της Θείας Μεταλήψεως· Ὠδὴ γ΄, Ἐν πέτρᾳ με τῆς πίστεως:* « ... Εἰς ἄφεσιν γενέσθω μοι τῶν πταισμάτων τὸ ἄχραντόν σου Σῶμα καὶ θεῖον Αἷμα, εἰς Πνεύματος Ἁγίου τε κοινωνίαν καὶ εἰς αἰώνιον ζωήν, Φιλάνθρωπε, καὶ παθῶν καὶ θλίψεων ἀλλοτρίωσιν».

[89] E. Theokritoff, "The Salvation of the World and Saving the Earth: An Orthodox Christian Approach", σ. 144: "We work in the world *as Christ's body*, thus extending the work of his incarnation palpably through the world, bringing all things into Christ. And while our love can and should be manifested in changes in social structures as well as individual acts of kindness and compassion, the Kingdom of God cannot be reduced to a new social order. If improvements in social structures take the world closer to the union of all things with and in God, this happens not on account of the structures themselves but because of the love which has inspired them".

[90] Α΄ Κορινθ. 12, 12: «Καθάπερ γὰρ τὸ σῶμα ἕν ἐστιν καὶ μέλη πολλὰ ἔχει, πάντα δὲ τὰ μέλη τοῦ σώματος πολλὰ ὄντα ἕν ἐστιν σῶμα, οὕτως καὶ ὁ Χριστός».

[91] ΣΤ΄ 12, ΡΠ 2, σσ. 330-331: « ... Τοῦτο δέ φαμεν οὐκ ἐπ' ἀθετήσει, ἢ ἀνατροπῇ τῶν ἀποστολικῶς νενομοθετημένων, ἀλλὰ τῆς σωτηρίας καὶ τῆς ἐπὶ τὸ κρεῖττον προκοπῆς τῶν λαῶν προμηθούμενοι ... ». ΣΤ΄ 19, ΡΠ 2, σσ. 346-347: «Διὰ γὰρ τῆς τῶν προειρημένων Πατέρων διδασκαλίας, οἱ λαοὶ ἐν γνώσει

βιώνοντας ταυτόχρονα την εμπειρία της επικοινωνίας με τον Θεό και την κοινωνία της αγάπης με τον πλησίον.[92]

Ο άνθρωπος εισέρχεται στην κοινωνία της Εκκλησίας, ζει και πορεύεται μέσα σε αυτήν βιώνοντας τα θεία μυστήρια, γινόμενος κοινωνός της θείας και ευχαριστιακής ζωής. Οι Ιεροί Κανόνες, τους οποίους συναντά κάποιος στην κοινωνία της Εκκλησίας,[93] λειτουργούν ως κατευθυντήριες γραμμές της οδού της απολύτρωσης από τα επίγεια και της επίτευξης της εν Αγίω Πνεύματι σωτηρίας.[94] Η ελεύθερη αποδοχή από τον άνθρωπο των χαρισμάτων της θείας χάριτος στη ζωή του και η συνακόλουθη θυσία και ο αγώνας για αναγέννηση, αποκτά «συμμάχους» τους Ιερούς Κανόνες.[95]

Εκ του δικαίου της Εκκλησίας πηγάζουν τρία αλληλένδετα ζητούμενα: *η ευχαριστιακή ενότητα των μελών της*, *η ειρηνική συμβίωση μεταξύ τους* και *η τελική σωτηρία τους*, που υπερβαίνει την παρούσα ζωή και οδηγεί τον άνθρωπο στην αιωνιότητα.[96] Ο καθηγητής Π. Χριστινάκης, αφού επισημάνει ότι οι Ιεροί Κανόνες αποτελούν σωτηριολογικό δίκαιο, καθώς «τελικὸς στόχος αὐτῶν εἶναι ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς τῶν χριστιανῶν, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνονται»˙[97] σημειώνει ότι «οἱ ἱ. κανόνες ὡς μέσον διορθώσεως, καὶ καθοδηγήσεως τῶν πιστῶν πρὸς ψυχικὴν σωτηρίαν, ἔχουν μεγάλη σημασία καὶ ἰδιαίτερη ἀξία γιὰ τὴν Ἐκκλησία˙ εἶναι καὶ οἱ

γινόμενοι τῶν τε σπουδαίων καὶ αἱρετῶν, καὶ τῶν ἀσυμφόρων καὶ ἀποβλήτων, τὸν βίον μεταῤῥυθμίζουσι πρὸς τὸ βέλτιον ... τὴν σωτηρίαν ἑαυτοῖς ἐξεργάζονται».

[92] Βλ. Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*. Α΄, σσ. 100-1. Β. Γιούλτση, *Πνευματικότητα και κοινωνική ζωή*, σσ. 121-129.

[93] Η οποία «ἔχει μίαν μέγιστην ὑποχρέωσιν, νὰ διαφυλάξῃ τὴν κανονικὴν τάξιν καὶ τὸ ὀρθόδοξον αὐτῆς πνεῦμα, τηροῦσα ἀπαρασαλεύτως τὴν δισχιλιετῆ παράδοσιν αὐτῆς». Ἀγαθάγγελου Χαραμαντίδη, *Προλεγόμενα* εις το: Π. Μπούμη, *Τὸ ἐκκλησιαστικὸ (1976–1996) ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου*, σ. κα΄. Στο ίδιο, σσ. α΄- κστ΄, βλ. μια γενική θεώρηση και προβληματισμό περί των σχέσεων Εκκλησίας και πολιτείας, καθώς η κοινωνία της (επίγειας) Εκκλησίας βρίσκεται σε άρρηκτη σχέση με την αντίστοιχη πολιτειακή.

[94] Π. Μπούμη, *Κανονικὸν Δίκαιον*, σ. 94: «Ἡ μελέτη … τῶν ἱερῶν κανόνων καί ἡ μάθηση τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου εἶναι ἀναγκαία, ὄχι μόνο γιά τήν ὀρθή ἐκτίμηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὀρθή κατανόηση τοῦ μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας, μέσα στήν ὁποία καί διά μέσου τῆς ὁποίας κατορθώνεται ἡ σωτηρία τῶν πιστῶν καί τελειώνεται ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ».

[95] Περί των όρων «αγών», «άθληση» και «γυμνασία» εν μέσω των ιδίων των κειμένων των ιερών κανόνων, βλ. Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, «“ΑΓΩΝ” – “ΑΘΛΗΣΙΣ” – “ΓΥΜΝΑΣΙΑ”. Συμβολή στην ορολογία των ιερών κανόνων», σσ. 143-204. Επιπροσθέτως, περί του χαρακτηρισμού υπό τον Ιωάννου Χρυσοστόμου των Πατέρων της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου ως «αθλητών» (Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τοὺς τὰ πρῶτα Πάσχα νηστεύοντας*, PG 48, 865.35-37: «Καὶ ἀπὸ τῶν ἀθλητῶν τούτων ἡ σύνοδος ἅπασα συγκεκρότητο τότε, καὶ μετὰ τῆς πίστεως καὶ τούτο ἐνομοθέτησαν … «), βλ. Ελ. Γιαννακοπούλου, «Ἀξιολογικὲς κρίσεις τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου περὶ τῶν Πατέρων τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου», σσ. 60-62.

[96] Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Το εκκλησιαστικό έγκλημα της εισαγωγής κτήνους σε ιερό ναό*, σ. 72.

[97] Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*. Α΄, σ. 93. Βλ. ακόμα Βλ Φειδᾶ, *Ἱεροὶ Κανόνες,* σσ. 42-43. Θ. Γιάγκου, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, σ. 10. Π. Μπούμη, *Κανονικόν Δίκαιον*, σσ. 27-28. Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Κανονική Θεωρία της Εκκλησιαστικής Ποινής*, σ. 199.

ἴδιοι σημαντικὸ ἐκκλησιαστικὸ ἀγαθὸ ἄξιο προστασίας».[98] Έτσι, ομιλούμε, επιπροσθέτως, για δίκαιο «ποὺ ἔχει δική του αὐτόνομη ἀξία, ποὺ εἶναι αὐτόνομο ἐκκλησιαστικὸ ἀγαθὸ καὶ γι’ αὐτὸ ἡ ὁποιαδήποτε προσβολή του καταδικάζεται ὡς ἀντικανονικὴ καὶ συνεπῶς εἶναι ἄδικος».[99]

Αναφερόμενοι, λοιπόν, σε πνευματική σωτηρία, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι κανόνες προστατεύουν κυρίως πνευματικά αγαθά.[100] Οι ίδιοι (οι κανόνες) έχουν «δική τους ἰδιόμορφη καὶ μοναδικὴ ἔννοια τῶν ἀγαθῶν ποὺ προστατεύουν», τα οποία είναι «ἄλλοτε ἀμιγῆ (πνευματικά αγαθά), δηλαδὴ χωρὶς ὑλοποίησή τους στὸν ὑλικὸ ἢ ἀντικειμενικό χῶρο, καὶ ἄλλοτε μὲ ἐμφάνιση καὶ ὑλικῆς ἐμπειρικῆς ὄψεως»[101], αλλά και στις δύο περιπτώσεις εκείνο που εν τέλει προστατεύεται ωφελεί στη σωτηρία των πιστών.[102]

Η παροχή καθοδήγησης «πρὸς ψυχῶν θεραπείαν καῖ ἰατρείαν παθῶν»[103] δια της ορθής θεώρησης του συμφέροντος στη σωτηρία των πιστών υπερβαίνει την επιδερμική μελέτη[104] «τῶν ἐκτεθέντων ὑπὸ τῶν ἁγίων σαλπίγγων τοῦ Πνεύματος»[105] Ιερών Κανόνων, και απαιτεί μια νέα εμβάθυνση επανεκτιμώντας την άμεση εφαρμοσιμότητά τους, η οποία στη σύγχρονη εποχή δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως δεδομένη, λόγω της εξέλιξης της ιστορικής πραγματικότητας. Η ορθή ερμηνεία και εφαρμογή των Ιερών Κανόνων μπορεί να σημαίνει και μη εφαρμογή των κανόνων δικαίου που περιέχουν, όταν η πραγματική κατάσταση που καλείται να κρίνει ο σύγχρονος εκκλησιαστικός δικαστής δεν είναι όμοια με το πραγματικό αυτών των κανόνων δικαίου.[106] Αυτό δεν σημαίνει ότι οι Ιεροί Κανόνες παύουν να αποτελούν πηγή των κατευθυντηρίων αρχών δικαίου της Εκκλησίας αποτελώντας αναγκαίο εφόδιο για την κατάκτηση της αρετής.[107]

[98] Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*. Α΄, σ. 103.
[99] Βλ. ό.π., σ. 105.
[100] Ό.π., σ. 112.
[101] Ό.π., σσ. 93, 112-113.
[102] Ζ΄ 1, ΡΠ 2, σ. 556: «Ἐξ ἑνὸς γὰρ ἅπαντες καὶ τοῦ αὐτοῦ Πνεύματος αὐγασθέντες, ὥρισαν τὰ συμφέροντα».
[103] ΣΤ 2, ΡΠ 2, σ. 308. Πρβ. ΣΤ΄ 102, ΡΠ 2, σ. 549. Νύσσης 1, ΡΠ 4, σσ. 295-296.
[104] Για τις προϋποθέσεις ερμηνείας των Ιερών Κανόνων κατά την εφαρμογή τους, βλ. Βλ Φειδᾶ, *Ἱστορικοκανονικαὶ καὶ Ἐκκλησιολογικαὶ προϋποθέσεις προϋποθέσεις ἑρμηνείας τῶν ἱερῶν κανόνων*, σσ. 51-54. Τοῦ ἰδίου, *Ἱεροὶ Κανόνες*, 59-76. Π. Μπούμη, *Κανονικόν Δίκαιον*, σσ. 64-77.
[105] Ζ΄ 1, ΡΠ 2, σ. 556.
[106].Βλ περισσότερα υπό Βλ Φειδᾶ, *Ἱστορικοκανονικαὶ καὶ Ἐκκλησιολογικαὶ προϋποθέσεις προϋποθέσεις ἑρμηνείας τῶν ἱερῶν κανόνων*, σσ. 42-51. Τοῦ ἰδίου, *Ἱεροὶ Κανόνες*, 46-53, 59-70.
[107] Ζωναράς, ερμηνεία στον Ζ΄ 1, ΡΠ 2, σ. 557: « ... Εἰσὶ δὲ τοῖς αὐτοῖς οἱ κανόνες καὶ κατορθώματα, συντηρούμενοι δηλαδὴ καὶ ῥυθμίζοντες τὸν βίον αὐτοῖς· οὕτω γὰρ κατορθοῦσι τὴν ἀρετήν, καὶ εὐαρεστοῦσι Θεῷ, οὗ μεῖζον οὐκ ἄν τις εὕροι κατόρθωμα».

Τέλος, ο σωτηριολογικός χαρακτήρας των κανόνων αποτελεί την ουσιώδη διαφορά μεταξύ αυτών και των κανόνων του κοσμικού δικαίου, και δη του κοινού ποινικού δικαίου.[108] Η συμπεριληφθείσα κυρωτική πρόβλεψη εντός του κειμένου του κανόνα, επιβεβαιώνει τον ποινικό χαρακτήρα του. Όμως, ο ποινικός χαρακτήρας του[109] δε στοχεύει στην εκπαίδευση ενός ανθρώπου ακίνδυνο για τον πλησίον του και για την κοινωνία εντός της οποίας αλληλοεπιδρά.[110] Στοχεύει στην προσωπική —αλλά όχι εγωιστική— προαγωγή του στην εν Χριστώ ζωή. Ως εκ τούτου, ο απολυτρωτικός και σωτηριολογικός χαρακτήρας των θείων κανόνων «δικαιολογεῖ τὴν ὑποκειμενικοποίηση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ διδομένη προτεραιότητα τοῦ ὑποκειμενικού στοιχείου στὴν αξιολόγηση τῆς συμπεριφορᾶς καὶ στὴ στοιχειοθέτηση τοῦ ἀδίκου».[111]

[108] Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*. Α΄, σ. 105.
[109] Βλ. ό.π., σ. 106, υποσημ. 3: « ... Ὁ ποινικὸς χαρακτήρας δὲν σχετίζεται μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν ἱ. κανόνων, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀπειλὴ ποινῆς γιὰ τὴν προσβολὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀγαθῶν ποὺ προστατεῦονται ἀπὸ αὐτούς».
[110] Ενδεικτικά πρβλ. την εκ Λουθηρανισμού θεώρηση της χρήσης του κανόνα δικαίου εν τη Αγία Γραφή. C. A. Miles, "A Canon within the Canon? No: Proclaim the Whole Counsel of God" face to face with M. Rogness, "A Canon within the Canon? Yes: Proclaim Christ", σσ. 436-439.
[111] Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*. Α΄, σ. 105.

Κεφάλαιο Β΄
Το αγαθό της ανθρώπινης ζωής στην Αγία Γραφή

2.1 Θεία Αποκάλυψη και Ανθρώπινη Ζωή

2.1.1 Στην Π.Δ.

Ο Θεός αυτοαποκαλύπτεται, δηλαδή αυτοφανερώνεται στον Άνθρωπο δια των θείων ενεργειών. Πρόκειται για αποκάλυψη που αποτυπώνεται στα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης. Κατά το βιβλίο της Γενέσεως, το οποίο «περιλαμβάνει τὴν ἱστορίαν τῆς θείας ἀποκαλύψεως ἀπὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰωσήφ», [112] ο Θεός δημιουργεί τον άνθρωπο [113] την έκτη ημέρα της βιβλικής διηγήσεως.[114] Οι ανθρωπολογικές διηγήσεις των πρώτων κεφαλαίων της Γενέσεως (1, 26-31 και 2, 7 και επ.) αποτελούν την αφετηρία και τη βάση της ανθρωπολογίας όλης της Π.Δ.[115]

Περί της δημιουργίας του ανθρώπου, δια της μετάφρασης των Ο΄, [116] μας παραδίδονται τα εξής: «καὶ εἶπεν ὁ θεός Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ᾿ εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ᾿ ὁμοίωσιν, καὶ ἀρχέτωσαν τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν κτηνῶν καὶ πάσης τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἑρπετῶν τῶν ἑρπόντων ἐπὶ τῆς γῆς. καὶ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον, κατ᾿ εἰκόνα θοῦ ἐποίησεν αὐτόν, ἄρσεν καὶ θῆλυ[117] ἐποίησεν αὐτούς» (Γέν. 1, 26-27). Στο παρόν απόσπασμα, η χρήση του τρίτου ενικού δίνει τη θέση της στο πρώτο πληθυντικό (ποιήσωμεν), με μια «ιδιότυπη έκφραση της αυτοαποφάσεως του Θεού, που προσδίδει ζωηρότητα στο λόγο».[118] Ο πληθυντικός δύναται να ερμηνευτεί είτε ως πληθυντικός μεγαλοπρέπειας

[112] Π. Μπρατσιώτου, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην*, σ. 46 και εξής.
[113] Περί του όρου «άνθρωπος» ως απόδοση του αντίστοιχου εβραϊκού όρου του πρωτοτύπου, βλ. Ελ. Χριστινάκη, *Ερμηνεία της Παλαιάς Διαθήκης εκ του Πρωτοτύπου*, σσ. 172-179.
[114] Γέν. 1, 31: «καὶ εἶδεν ὁ θεὸς τὰ πάντα, ὅσα ἐποίησεν, καὶ ἰδοὺ καλὰ λίαν. καὶ ἐγένετο ἑσπέρα καὶ ἐγένετο πρωΐ, ἡμέρα ἕκτη».
[115] Ελ. Χριστινάκη, *Ερμηνεία της Παλαιάς Διαθήκης εκ του Πρωτοτύπου*, σ. 163.
[116] Περί της μετάφρασης ή ερμηνείας των ΟΒ΄, ή συνηθέστερα των Ο΄, της παλαιότερης γνωστής ελληνικής μετάφρασης της Π.Δ., βλ. Π. Μπρατσιώτου, *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην*, σσ. 549-583.
[117] Ο άνθρωπος εξαρχής κατανοείται με δυο διακριτά φύλα. Βλ. Ελ. Χριστινάκη, *Ερμηνεία της Παλαιάς Διαθήκης εκ του Πρωτοτύπου*, σσ. 177, 185-186, 194-195, 200-201. Στο ανωτέρω Γέν, 1, 27, πρβλ. Ματθ. 19, 3-4: «καὶ προσῆλθον αὐτῷ Φαρισαῖοι πειράζοντες αὐτὸν καὶ λέγοντες αὐτῷ· εἰ ἔξεστιν ἀνθρώπῳ ἀπολῦσαι τὴν γυναῖκα αὐτοῦ κατὰ πᾶσαν αἰτίαν; ὁ δὲ ἀποκριθεὶς εἶπεν· οὐκ ἀνέγνωτε ὅτι ὁ κτίσας ἀπ᾿ ἀρχῆς *ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτοὺς*;».
[118] Ελ. Χριστινάκη, *Ερμηνεία της Παλαιάς Διαθήκης εκ του Πρωτοτύπου*, σ. 163.

επιτυγχάνοντας, επιπροσθέτως, έμφαση στο —μεγάλης σημασίας— γεγονός της δημιουργίας του ανθρώπου είτε κατά την ορθόδοξη θεολογία και με τη γνώση, πια, της Καινής Διαθήκης ως υποδήλωση του Τριαδικού δόγματος.[119] Και η διήγηση της Παλαιάς Διαθήκης συναντά την Καινή: «ὅτε δὲ ἦλθεν τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, ἐξαπέστειλεν ὁ θεὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ, γενόμενον ἐκ γυναικός, γενόμενον ὑπὸ νόμον» (Γαλ. 4, 4).

Παραμένοντας στο βιβλίο της Γενέσεως και στο διηγηματικό περιβάλλον της Δημιουργίας του ανθρώπου, ο πλασθείς —εκ χώματος— από τον Θεό άνθρωπος λαμβάνει υλική, μα και πνευματική, λογική υπόσταση: «ἔπλασεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον, χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς, καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν» (Γέν. 2, 7). Ο άνθρωπος παίρνει ζωή από την Πηγή της ζωής. Το βιβλικό κείμενο απόλυτα σαφές, αν και με συμβολισμούς, δεν αφήνει περιθώρια παρερμηνείας του νοήματος. Τόσο το σώμα όσο και η ψυχή είναι δημιουργήματα του Θεού. Η υλική υπόσταση του ανθρώπου δημιουργείται από υπάρχουσα ύλη (χώμα), όμως η ζωή του προσφέρεται με έναν τρόπο διαφορετικό, δια της ζωτικής θείας πνοής. «Η ζωτική αυτή πνοή είναι η χάρη του Πνεύματος, η οποία εισάγεται στον πυρήνα της ανθρώπινης ύπαρξης, στη λογική ψυχή του, συναποτελώντας μαζί με το γήινο σώμα βασικό συστατικό της ανθρώπινης ύπαρξης».[120]

Ο αποκαλυπτικός λόγος της *Παλαιάς Διαθήκης* επαναλαμβάνεται στα κείμενα της *Καινής Διαθήκης*. Η διήγηση της Γενέσεως συναντά τον λόγο του Αποστόλου

[119] Μια τρίτη άποψη, την οποία η Ελ. Χριστινάκη (*Ερμηνεία της Παλαιάς Διαθήκης εκ του Πρωτοτύπου*, σ. 170) χαρακτηρίζει ως εξεζητημένη και αναπόδεικτη, είναι αυτή που θέλει τον πληθυντικό να υποδηλώνει ένα είδος τάσεως προβολής μιας ισότητας ή εξισώσεως του ανθρώπου προς τον Θεό. Η ερμηνεία του πληθυντικού, ως υπαινιγμό του Τριαδικού δόγματος, υποστηρίχθηκε από Πατέρες και εκκλησιαστικούς συγγραφείς. Βλ. περισσότερα, ό.π., σ. 166 και αντίστοιχη υποσημ. 207. Η Ελ. Χριστινάκη σημειώνει, μεταξύ άλλων, ότι «κατά τον Μ. Αθανάσιο, ο Θεός – Πατήρ συνεχώς συνομιλεί με τον Υιό Του κατά τη δημιουργία του κόσμου και όταν ακόμη τούτο δε φαίνεται ρητώς στο κείμενο υπό μορφή διαλόγου … Ο Μ. Αθανάσιος θεωρεί τελικώς ως αποδέκτη του ‹ποιήσωμεν ἄνθρωπον› όχι μόνο τον Υιό, αλλά και το Άγιο Πνεύμα, διότι και Αυτό συνεργεί στη δημιουργία του ανθρώπου». Ό.π. 166-167. Μ. Ἀθανασίου, *Διάλογος Γ΄, Περὶ τῆς ἁγίας Τριάδος*, PG 28, 1232A-B: «Ὁμολογεί οὖν, ὅτι ἡ κτίσις ἡμῶν παρὰ Πατρός, καὶ Υἱοῦ, καὶ ἁγίου Πνεύματος ἐγένετο. Οὐ γάρ ἄλλος ἔκτισεν καί ἄλλος ἀνεκαίνισεν˙ ἀλλ’ ὁ κτίσας Θεός μετά τοῦ Υἱοῦ καί Πνεύματος ἁγίου. Καί διά τοῦτο ἐν ἀρχῇ εἶπεν˙ ‹Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ’ εἰκόνα ἡμετέραν καί καθ’ ὁμοίωσιν, ἵνα ἐκ τῆς συνεργείας τό ταὐτὸν τῆς φύσεως δείξῃ› … ».

[120] Η ανωτέρω πρόταση ακολουθεί των εκτεθέντων από τον καθηγητή Στ. Γιαγκάζογλου, «Πνευματολογία Το Άγιο Πνεύμα και η συμβολή του στο έργο της σωτηρίας», σ. 2: «Με τη δημιουργία του ανθρώπου, του οποίου η δισύνθετη φύση συνδέει τον αισθητό και τον νοερό κόσμο, η άλογη δημιουργία συμμετέχει και αυτή στη θεία ενέργεια και ζωή. Ο Υιός και Λόγος του Θεού αυτοπροσώπως δημιουργεί τον άνθρωπο κατ’ εικόνα και καθ’ ομοίωσίν του, προσφέροντας ως “αρραβώνα” για την παραπέρα ανάπτυξη και τελείωσή του τη ζωτική θεία πνοή».

Παύλου, όπως αποτυπώνεται στην Α΄ *Προς Κορινθίους Επιστολή* 15, 45: «οὕτως καὶ γέγραπται· *ἐγένετο ὁ* πρῶτος *ἄνθρωπος* ᾿Αδὰμ *εἰς ψυχὴν ζῶσαν*, ὁ ἔσχατος ᾿Αδὰμ εἰς πνεῦμα ζωοποιοῦν».[121] Με την κορύφωση της Αποκάλυψης να έρχεται κατά την εμφάνιση του Ιησού στους Μαθητές Του, μετά την Ανάστασή Του (ημέρα της Πεντηκοστής), και δια της δωρεάς του Αγίου Πνεύματος στους Αποστόλους: «εἶπεν οὖν αὐτοῖς ὁ ᾿Ιησοῦς πάλιν· εἰρήνη ὑμῖν˙ καθὼς ἀπέσταλκέν με ὁ πατήρ, κἀγὼ πέμπω ὑμᾶς. καὶ τοῦτο εἰπὼν ἐνεφύσησεν καὶ λέγει αὐτοῖς˙ λάβετε πνεῦμα ἅγιον»(Ιωάν. 20, 21-22).

Ο αποκαλυπτικός λόγος της Π.Δ. αποτελεί γόνιμο έδαφος για τους λόγους των Πατέρων˙ του συνόλου, θα λέγαμε, της Πατερικής Γραμματείας. Ενδεικτικός ο υπό του Κυρίλλου Αλεξανδρείας, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον, Λόγος Δεύτερος* (PG 73, 204D): «Κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ ἐπὶ πάντας ὄντος Θεοῦ πεποιῆσθαι τὸν ἄνθρωπον ἡ θεία μαρτύρεται Γραφή. Καὶ γοῦν ὁ τὸ πρῶτον ἡμῖν συντάξας βιβλίον (Μωσῆς δὲ οὗτος ὁ ἐγνωσμένος παρὰ πάντας τῷ Θεῷ), "Καὶ ἐποίησε" φησίν, "ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν". Ὅτι δὲ διὰ τοῦ Πνεύματος εἰς εἰκόνα τὴν θείαν κατεσφραγίζετο, πάλιν αὐτὸς ἡμᾶς ἐδίδαξεν εἰπών˙ "Καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς". Ὁμοῦ γὰρ καὶ ζωὴν ἐνετίθει τὸ Πνεῦμα τῷ πλάσματι, καὶ τοὺς ἑαυτοῦ χαρακτῆρας θεοπρεπῶς ἐνεσήμαινεν».[122]

Παραμένοντας στην παλαιοδιαθηκική διήγηση και ερχόμενοι, πλέον, στο δεύτερο βιβλίο της Πεντατεύχου, αυτό της Εξόδου, ο Θεός αποκαλύπτεται στον Μωυσή όταν τον προτρέπει να πάει στον Φαραώ, τον βασιλιά της Αιγύπτου, και να οδηγήσει τους Ισραηλίτες σε έξοδο από τη χώρα της Αιγύπτου, που αποτελούσε για τους ίδιους τόπος βασάνων και τυραννίας.[123] Ο Μωυσής ρωτάει πως να ομιλήσει προς

[121] Βλ. τη συνέχεια του ευαγγελικού κειμένου, όπου, επίσης, επαναλαμβάνονται γνωστά —εκ της Γενέσεως— στοιχεία: Α΄ Κορινθ. 15, 46-49: «ἀλλ᾿ οὐ πρῶτον τὸ πνευματικὸν ἀλλὰ τὸ ψυχικόν, ἔπειτα τὸ πνευματικόν. ὁ πρῶτος ἄνθρωπος ἐκ γῆς χοϊκός, ὁ δεύτερος ἄνθρωπος ἐξ οὐρανοῦ. οἷος ὁ χοϊκός, τοιοῦτοι καὶ οἱ χοϊκοί, καὶ οἷος ὁ ἐπουράνιος, τοιοῦτοι καὶ οἱ ἐπουράνιοι˙ καὶ καθὼς ἐφορέσαμεν τὴν εἰκόνα τοῦ χοϊκοῦ, φορέσομεν καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐπουρανίου».

[122] Πρβλ. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὸν ΜΗ΄ Ψαλμόν*, PG 29, 449C: «Ἐνεφύσησε γὰρ εἰς τὸ πρόσωπον˙ τουτέστι, μοῖράν τινα τῆς ἰδίας χάριτος ἐναπέθετο τῷ ἀνθρώπῳ, ἵνα τῷ ὁμοίῳ ἐπιγινώσκῃ τὸ ὅμοιον». Μ. Βασιλείου, *Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, PG 32, 140D: «Ἀνακαινίζων γὰρ τὸν ἄνθρωπον ὁ Κύριος, καὶ ἣν ἀπώλεσε χάριν ἐκ τοῦ ἐμφυσήματος τοῦ Θεοῦ, ταύτην πάλιν ἀποδιδούς, ἐμφυσήσας εἰς τὸ πρόσωπον τῶν μαθητῶν, τί φησι;».

[123] Έξ. 1, 11-14: «καὶ ἐπέστησεν αὐτοῖς ἐπιστάτας τῶν ἔργων, ἵνα κακώσωσιν αὐτοὺς ἐν τοῖς ἔργοις· καὶ ᾠκοδόμησαν πόλεις ὀχυρὰς τῷ Φαραω, τήν τε Πιθωμ καὶ Ραμεσση καὶ Ων, ἥ ἐστιν Ἡλίου πολις. καθότι δὲ αὐτοὺς ἐταπείνουν, τοσούτῳ πλείους ἐγίγνοντο, καὶ ἴσχυον σφόδρα σφόδρα· καὶ ἐβδελύσσοντο οἱ Αἰγύπτιοι ἀπὸ τῶν υἱῶν Ισραηλ. καὶ κατεδυνάστευον οἱ Αἰγύπτιοι τοὺς υἱοὺς Ισραηλ βίᾳ καὶ κατωδύνων αὐτῶν τὴν ζωὴν ἐν τοῖς ἔργοις τοῖς σκληροῖς, τῷ πηλῷ καὶ τῇ πλινθείᾳ καὶ πᾶσι τοῖς ἔργοις τοῖς ἐν τοῖς πεδίοις, κατὰ πάντα τὰ ἔργα, ὧν κατεδουλοῦντο αὐτοὺς μετὰ βίας». Επιπροσθέτως, βλ. ερμηνεία των στίχων της *Εξόδου* υπό Ἱερεμία Φούντα, *Ἔξοδος*, σσ. 15-17, 295, 313-317. Χαρακτηριστικό είναι πως

τους Ισραηλίτες, ποιος να πει πως τον απέστειλε προς αυτούς. Και λαμβάνει την απάντηση: «ἐγώ εἰμι ὁ Ὤν»˙ ενώ προτρέπεται: «οὕτως ἐρεῖς τοῖς υἱοῖς Ἰσραήλ· ὁ Ὢν ἀπέσταλκέ με πρὸς ὑμᾶς».[124] Με το όνομα Γιαχβέ ή «ο Ων» —κατά την ελληνική μετάφραση των Εβδομήκοντα— ο Θεός αυτοφανερώνεται στον άνθρωπο. Είναι ο υπάρχων, ο ζων, ο έχων από τον εαυτό του και στον εαυτό του την απειροτελεία και αιώνια[125] ύπαρξη.

Η Έξοδος των Ισραηλιτών αποκτά ένα συμβολισμό πανανθρώπινου χαρακτήρα που υπερβαίνει τα διηγηματικά στοιχεία του ομώνυμου βιβλίου της Παλαιάς Διαθήκης. Αποτελεί διαχρονικό σύμβολο του αγώνα του Ανθρώπου για την κατάκτηση της υπαρξιακής ελευθερίας του και των λαών για την αυτοκυριαρχία τους. Ο Θεός, ο Ων,[126] ο ύψιστος φορέας της ζωής και η ανώτατη αρχή της αλήθειας είναι ο λυτρωτής των Ισραηλιτών εκ της δουλείας της Αιγύπτου.[127] Είναι, όμως, και Εκείνος τον οποίον αναζητούν οι υπόδουλοι, οι καταπιεσμένοι και οι διακαώς προσμένοντες την ελευθερία τους.

Τέλος, ένα σημείο της βιβλικής διήγησης στο οποίο οφείλουμε να σταθούμε είναι εκείνο κατά το οποίο ο προφήτης Μωυσής, κατεβαίνοντας από το όρος Σινά[128]

«στὴν Αἴγυπτο οἱ μεγάλες ἐργασίες γίνονταν μέ ἀγγαρεῖες, σύστημα πού θά ἐφαρμοσθεῖ πολύ ἀργότερα ἀπό τόν Δαυΐδ (Β΄ Βασ. 20, 24) καί πρό παντός ἀπό τόν Σολομῶντα (Γ΄ Βασ. 4, 6. 5, 28 κ.ἄ.) ... Ὁ Φαραώ, λοιπόν, ἤθελε νά μεταχειριστεῖ τούς Ἑβραίους σάν αἰχμαλώτους πολέμου καί κατ' οὐσίαν τούς ὑποδούλωσε, θέτοντάς τους σέ καταναγκαστική ἐργασία ὑπό τήν ἐπίβλεψη ἐπιστατῶν». Ὁ.π., σσ. 314-315.

[124] Ἔξ. 3, 10-15: «καὶ νῦν δεῦρο ἀποστείλω σε πρὸς Φαραὼ βασιλέα Αἰγύπτου, καὶ ἐξάξεις τὸν λαόν μου τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ ἐκ γῆς Αἰγύπτου. —καὶ εἶπεν Μωυσῆς πρὸς τὸν θεόν· Τίς εἰμι, ὅτι πορεύσομαι πρὸς Φαραω βασιλέα Αἰγύπτου, καὶ ὅτι ἐξάξω τοὺς υἱοὺς Ισραηλ ἐκ γῆς Αἰγύπτου; εἶπεν δὲ ὁ θεὸς Μωυσεῖ λέγων· ὅτι Ἔσομαι μετὰ σοῦ, καὶ τοῦτό σοι τὸ σημεῖον ὅτι ἐγώ σε ἐξαποστέλλω˙ ἐν τῷ ἐξαγαγεῖν σε τὸν λαόν μου ἐξ Αἰγύπτου καὶ λατρεύσετε τῷ θεῷ ἐν τῷ ὄρει τούτῳ. καὶ εἶπεν Μωυσῆς πρὸς τὸν θεόν Ἰδοὺ ἐγὼ ἐλεύσομαι πρὸς τοὺς υἱοὺς Ισραηλ καὶ ἐρῶ πρὸς αὐτούς· Ὁ θεὸς τῶν πατέρων ὑμῶν ἀπέσταλκέν με πρὸς ὑμᾶς. ἐρωτήσουσίν με· Τί ὄνομα αὐτῷ; τί ἐρῶ πρὸς αὐτούς; καὶ εἶπεν ὁ θεὸς πρὸς Μωυσῆν Ἐγώ εἰμι ὁ ὤν˙ καὶ εἶπεν· Οὕτως ἐρεῖς τοῖς υἱοῖς Ισραηλ Ὁ ὢν ἀπέσταλκέν με πρὸς ὑμᾶς. καὶ εἶπεν ὁ θεὸς πάλιν πρὸς Μωυσῆν Οὕτως ἐρεῖς τοῖς υἱοῖς Ισραήλ Κύριος ὁ θεὸς τῶν πατέρων ὑμῶν, θεὸς Αβρααμ καὶ θεὸς Ισαὰκ καὶ θεὸς Ιακωβ ἀπέσταλκέν με πρὸς ὑμᾶς· τοῦτό μού ἐστιν ὄνομα αἰώνιον καὶ μνημόσυνον γενεῶν γενεαῖς». Βλ. ερμηνεία των στίχων της *Εξόδου* υπό τον Ἰερεμία Φούντα, *Ἔξοδος*, σσ. 29-32. Περί αποκάλυψης του θείου ονόματος, βλ., ό.π., σσ. 332-335.

[125] Ἰερεμία Φούντα, *Ἔξοδος*, σ. 333: «Τό "αἰώνιος" (Ἔξ. 3, 15) εἶναι ἕνας τέλειος ὑπομνηματισμός τοῦ ὀνόματος "Γιαχβέ"».

[126] B. Bogdan, "Ὁ ὤν εὐλογητὸς Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν: Observations on the Early Christian Interpretation of the Burning Bush Scene", σσ. 37-82.

[127] Η έξοδος του λαού του Ισραήλ από τη φαραωνική Αίγυπτο είναι μια ακόμα ένδειξη της αγάπης του Θεού στον άνθρωπο. Σ. Δεσπότη, *Ο Κώδικας των Ευαγγελίων*, σ. 24: «Απέδειξε ... (ο Χριστός) ότι δεν είναι ένα Ον κινούν ακίνητο και ερώμενο, αλλά είναι ο Ων, αυτός που δρα δυναμικά στην ιστορία και το σύμπαν χάριν των κτισμάτων του». Πρβλ. P. Magdalino and R. S. Nelson, "Μωσέα τὸν μέγαν οὐ λάβεν εἰς τύπον ἄρκιον οὐδείς", σσ. 3-4.

[128] Ἔξ. 32, 15: «Καὶ ἀποστρέψας Μωυσῆς κατέβη ἀπὸ τοῦ ὄρους, καὶ αἱ δύο πλάκες τοῦ μαρτυρίου ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ, πλάκες λίθιναι καταγεγραμμέναι ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν αὐτῶν, ἔνθεν καὶ ἔνθεν ἦσαν γεγραμμέναι».

—έχοντας λάβει τις πλάκες του Νόμου— έρχεται αντιμέτωπος με την ειδωλολατρίζουσα συμπεριφορά των Ισραηλιτών[129] και «καὶ ὀργισθεὶς θυμῷ»,[130] καθώς «ὁρᾷ τὸν μόσχον καὶ τοὺς χορούς»,[131] σπάει τις Πλάκες του Νόμου.[132] Ωστόσο, παρά τις αμαρτάνουσες συμπεριφορές του λαού του Ισραήλ και τη συνακόλουθη σύνθλιψη των πλακών του Νόμου από τον Μωυσή,[133] ο Θεός δεν τους εγκαταλείπει. Αντί αυτού, ο «οἰκτίρμων καὶ ἐλεήμων, μακρόθυμος καὶ πολυέλεος καὶ ἀληθινός>[134] Θεός αποκαθιστά τις πλάκες του Νόμου,[135] επαναλαμβάνοντας τη διαθήκη: «καὶ εἶπεν κύριος πρὸς Μωυσῆν· Ἰδοὺ ἐγὼ τίθημί σοι διαθήκην· ἐνώπιον παντὸς τοῦ λαοῦ σου ποιήσω ἔνδοξα, ἃ οὐ γέγονεν ἐν πάσῃ τῇ γῇ καὶ ἐν παντὶ ἔθνει,

[129] Η απιστία των Ισραηλιτών, ενώ ο Μωυσής βρισκόταν στο όρος Σινά προκειμένου να λάβει τις πλάκες του Νόμου, συνοψίζεται στο Έξ. 32, 3-6: «καὶ περιείλαντο πᾶς ὁ λαὸς τὰ ἐνώτια τὰ χρυσᾶ τὰ ἐν τοῖς ὠσὶν αὐτῶν (των γυναικών) καὶ ἤνεγκαν πρὸς Ααρων. καὶ ἐδέξατο ἐκ τῶν χειρῶν αὐτῶν καὶ ἔπλασεν αὐτὰ ἐν τῇ γραφίδι καὶ ἐποίησεν αὐτὰ μόσχον χωνευτὸν καὶ εἶπεν Οὗτοι οἱ θεοί σου, Ισραηλ, οἵτινες ἀνεβίβασάν σε ἐκ γῆς Αἰγύπτου. καὶ ἰδὼν Ααρων ᾠκοδόμησεν θυσιαστήριον κατέναντι αὐτοῦ, καὶ ἐκήρυξεν Ααρων λέγων Ἑορτὴ τοῦ κυρίου αὔριον. καὶ ὀρθρίσας τῇ ἐπαύριον ἀνεβίβασεν ὁλοκαυτώματα καὶ προσήνεγκεν θυσίαν σωτηρίου, καὶ ἐκάθισεν ὁ λαὸς φαγεῖν καὶ πιεῖν καὶ ἀνέστησαν παίζειν». Ο Θεοδώρητος Κύρου κρίνει τον λαό του Ισραήλ ανάξιο της θείας νομοθεσίας και μιλάει με συμβολικές εικόνες για την επιδεικνύουσα απιστία –μοιχεία, κατά τον συμβολισμό του Κύρου– των Ισραηλιτών (*Εἰς τὰ ἄπορα τῆς θείας Γραφῆς κατ' ἐκλογήν*, *Εἰς τὴν Ἔξοδον, Ἐρωτ. ΞΗ΄*, *Διατί τὰς πλάκας συνέτριψεν;*, PG 80, 293A): Ἀνάξιον κρίνας τὸν λαὸν τῆς θείας νομοθεσίας. Ἐπειδὴ γὰρ προικῴων γραμματείων τύπον εἶχον αἱ πλάκες, ἡ δὲ νύμφη πρὸ τῆς παστάδος εἰς μοιχείαν ἀπέκλινε, μάλα εἰκότως τὸ προικῷον διέῤῥηξε γραμματεῖον … «.

[130] Έξ. 32, 19.

[131] Έξ. 32, 19.

[132] Έξ. 32, 19: «ἔρριψεν (Μωυσής) ἀπὸ τῶν χειρῶν αὐτοῦ τὰς δύο πλάκας, καὶ συνέτριψεν αὐτὰς ὑπὸ τὸ ὄρος».

[133] Θεοδώρητος Κύρου, Ερωτήσεις εις την Οκτάτευχονε, Εἰς τὴν Ἔξοδον, Ἐρωτ. ΞΗ΄, «Διατί τὰς πλάκας συνέτριψεν», PG 80, 293

[134] Έξ. 34, 6.

[135] Έξ. 34, 1-4: «Καὶ εἶπεν κύριος πρὸς Μωυσῆν Λάξευσον σεαυτῷ δύο πλάκας λιθίνας καθὼς καὶ αἱ πρῶται καὶ ἀνάβηθι πρός με εἰς τὸ ὄρος, καὶ γράψω ἐπὶ τῶν πλακῶν τὰ ῥήματα, ἃ ἦν ἐν ταῖς πλαξὶν ταῖς πρώταις, αἷς συνέτριψας ... καὶ ἐλάξευσεν δύο πλάκας λιθίνας καθάπερ καὶ αἱ πρῶται˙ καὶ ὀρθρίσας Μωυσῆς ἀνέβη εἰς τὸ ὄρος τὸ Σινά, καθότι συνέταξεν αὐτῷ κύριος˙ καὶ ἔλαβε Μωυσῆς τὰς δύο πλάκας τὰς λιθίνας». Περί των όσων ακολούθησαν —της λήψης του Νόμου— σε σχέση με το πρόσωπο του Μωυσή (*4Q374 and Moses' transformation at Sinai*) και τους Ισραηλίτες, αλλά και περί της Θεοφάνειας του Σινά ως μαρτυρία της Χριστολογίας της Καινής Διαθήκης (*New Testament Christology*), βλ., μεταξύ άλλων, Cr. Fletcher-Louis, "4Q374: A Discourse on the Sinai Tradition: The Deification of Moses and Early Christology", σ. 247 και επ. Ἰωάννου Ζηζιούλα, *Ἑλληνισμός καί Χριστιανισμός*, σσ. 101-102: «**Ὁ** Λόγος ὡς ἡ ἀρχή πού συντηρεῖ καί ἑνώνει τόν κόσμο εἶναι ἐνδοκοσμικός, ἐνῶ στό Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννου πρόκειται σαφῶς γιά ἴδιο πρόσωπο πού ἔρχεται στόν κόσμο ἀπέξω. Ἐξ ἄλλου, ὅλα τά θέματα τοῦ προλόγου αὐτοῦ (του *Κατά Ιωάννην Ευαγγελίου*) ἀνάγονται στήν Παλαιά Διαθήκη («ἐν ἀρχῇ», «φῶς», «ζωή», «σκότος» κλπ.), ἤ στή θεοφάνεια τοῦ Σινᾶ («σκηνή», «δόξα», «χάρις» κλπ.). Πρόκειται γιά μιά ἀντίληψη περί «λόγου», πού συνδέει τόν ὅρο αὐτό ὄχι τόσο μέ τήν κοσμολογία καί τήν ἀφηρημένη φιλοσοφική σκέψη, ὅσο μέ τήν ἱστορία τῆς σωτηρίας καί τό ἑβραϊκό δόγμα τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μηδενός. Γενικά ἄλλωστε ὁ Ἰωάννης ἐμφανίζει ὁλόκληρο τό Εὐαγγέλιό του μέσα στά πλαίσια τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραήλ καί τῆς ἰουδαϊκῆς Ἀποκαλυπτικῆς, ἐνῶ θεμελιώδεις ἔννοιες, ὅπως ἐκεῖνες τῆς ἀλήθειας, τοῦ χρόνου, τῆς ἠθικῆς δυαρχίας κλπ., κατανοοῦνται πλήρως ἄν συνδεθοῦν μέ τήν Παλαιά Διαθήκη. Μιά τέτοια προσέγγιση τοῦ Ἰωάννου εὐνοεῖ καί τήν κατανόηση ἄλλων ἔργων πού ἀποδίδονται σ' αὐτόν, ὅπως ἡ Α΄ ἐπιστολή Ἰωάννου καί μάλιστα ἡ Ἀποκάλυψη, πού θά μποροῦσε νά χαρακτηρισθῆ ὡς τό ἰουδαϊκώτερο ἀπό τά κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης».

καὶ ὄψεται πᾶς ὁ λαός, ἐν οἷς εἶ σύ, τὰ ἔργα κυρίου ὅτι θαυμαστά ἐστιν ἃ ἐγὼ ποιήσω σοι» (Ἔξ. 34, 10).

Η Ε. Χριστινάκη-Γλάρου θέτοντας τα ανωτέρω γεγονότα υπό δικαιική προοπτική επισημαίνει ότι «η ατιμωρησία του Μωυσή έμμεσα διδάσκει την κοινωνική υπόσταση του θετού δικαίου».[136] Η πράξη της σύνθλιψης των πλακών «δεν καταδικάζεται ως ιερόσυλη, αλλά ως δικαιολογημένη αντίδραση στην άνομη λατρεία ενός λαού, χάριν του οποίου, και προς όφελός αυτού, θεσπίστηκε ο αχειροποίητος Νόμος>. [137] «Πρόκειται για τη "σπερματική" σύλληψη μιας πρωτότυπης για την ανθρωπότητα ιδέας: ότι το δίκαιο έχει ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα, ακόμα και όταν είναι "ἔργον Θεοῦ" (Ἔξ. 32, 16)».[138] Ευρισκόμενοι στον χρόνο συγγραφής του βιβλίου της *Εξόδου*, «φαίνεται ότι η ανθρωπότητα έχει αρχίσει να κατανοεί ότι το θετό δίκαιο υποστασιοποιείται στην κοινότητα. Αυτή η ερμηνευτική προσέγγιση του Εξ. 32,19 αποτελεί άλλη μια βιβλική αφετηρία της χριστιανικής διδασκαλίας για τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα του δικαίου της Εκκλησίας, η οποία αρύει κυρίως από το γνωστό ευαγγελικό ρητό "τὸ σάββατον διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐγένετο, οὐχ ὁ ἄνθρωπος διὰ τὸ σάββατον·" (Μάρκ. 2,27). Συνεπώς, η παρουσία του δικαίου εκεί που απουσιάζουν οι κοινωνοί του δικαίου δεν είναι νοητή».[139]

2.1.2 Στην Κ.Δ.

Με την έλευση του Ιησού Χριστού ο Άνθρωπος αποκτά ζωντανό πρότυπο και απτή διαχρονική διδασκαλία, συνέχεια εκείνης —της εποχής— της Π.Δ. και των δέκα εντολών. Η αυτοφανέρωση του Θεού στον κόσμο, αρχόμενη εκ του Αδάμ και συνεχισθείσα στην ιερά ιστορία της Παλαιάς Διαθήκης, ολοκληρώθηκε δια της σαρκώσεως του άσαρκου Λόγου.[140] «Ἀλλά καί αὐτή ἡ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ φανέρωσις

[136] Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, «Η Διαλεκτική Κανονικής και Σωφρονιστικής Επιστήμης στο ζήτημα των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων», αδημοσίευτο άρθρο-εισήγηση.
[137] Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, «Οικονομία και Εξατομίκευση», σ. 248.
[138] Βλ. ό.π., σ. 248. Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, «Η Διαλεκτική Κανονικής και Σωφρονιστικής Επιστήμης στο ζήτημα των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων», αδημοσίευτο άρθρο – εισήγηση.
[139] Βλ. ό.π..
[140] Μ. Ἀθανασίου, *Περὶ τῆς ἐνσάρκου ἐπιφανείας τοῦ Θεοῦ καὶ κατὰ Ἀρειανῶν*, PG 26, 996A-B: «ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ υἱὸς ἀνθρώπου γέγονεν, ἵνα οἱ υἱοὶ τοῦ ἀνθρώπου, τουτέστι τοῦ Ἀδάμ, υἱοὶ τοῦ Θεοῦ γένωνται. Ὁ γὰρ γεννηθεὶς ἄνωθεν ἐκ Πατρὸς Λόγος ἀῤῥήτως, ἀφράστως, ἀκαταλήπτως, ἀϊδίως, ὁ αὐτὸς ἐν χρόνῳ γεννᾶται κάτωθεν ἐκ Παρθένου Θεοτόκου Μαρίας … Αὐτὸς οὖν μητέρα ἔχει μόνον ἐπὶ γῆς, καὶ ἡμεῖς

τοῦ Θεοῦ εἶναι μέν ἡ ὑψίστη δυνατή διά τον ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ἄνθρωπον, οὐχ ἧττον ὅμως δεν παύει νά εἶναι σχετική».[141] Το δόγμα της σαρκώσεως του Θεού Λόγου και του «Ἑνός ἅμα καί Τριαδικοῦ Θεοῦ» [142] αποτελούν τα «πλέον άρρητα καί ἀκατάλυπτα», μα συνάμα «ἀποκεκαλυμμένα» μυστήρια.[143]

Το πρόσωπο του ενανθρωπήσαντα Χριστού, Υιού και Λόγου του Θεού είναι εκείνο το οποίο αποκαλύπτει και αποκαλύπτεται στα κείμενα του κανόνα της Καινής Διαθήκης. Ο Ιησούς αυτοπροσδιορίζεται: «ἐγώ εἰμι ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ζωή» (Ιωάν. 11, 25). Οι Μαθητές του Ιησού ονομάζουν τον δάσκαλό τους «ἀρχηγὸν τῆς ζωῆς» (Πράξ. 3, 15) και ο Απόστολος Παύλος αποκαλεί τον Χριστό «ἡ ζωή ὑμῶν», κάνοντας λόγο περί της φανέρωσής Του και των θείων ιδιωμάτων Του (Κολοσ. 3, 4). Κατά τον Απόστολο των Εθνών, η εικόνα του Θεού Πατρός είναι ο Λόγος, το δεύτερο Πρόσωπο της Αγίας Τριάδος, όπως με σαφήνεια και καθαρότητα λέγεται σε τουλάχιστον δυο διαφορετικές επιστολές˙ στη Β΄ Προς Κορινθίους Επιστολή (4, 4): « ... ὅς (ὁ Χριστὸς) ἐστίν εἰκὼν τοῦ θεοῦ» και στην Προς Κολοσσαείς Επιστολή (1, 15): «ὅς (ὁ Χριστὸς) ἐστιν εἰκὼν τοῦ θεοῦ τοῦ ἀοράτου, πρωτότοκος πάσης κτίσεως».

Επιπλέον, στην πολυσήμαντη εικονογραφική παράδοση της ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας,[144] το πρόσωπο του Ιησού Χριστού παριστάνεται έχοντας

Πατέρα μόνον ἔχομεν ἐν οὐρανῷ. Καὶ διὰ τοῦτο ἑαυτὸν Υἱὸν ἀνθρώπου καλεῖ, ἵνα οἱ ἄνθρωποι Θεὸν καλέσωσι Πατέρα ἐν τοῖς οὐρανοῖς˙ *Πάτερ ἡμῶν*, φησίν, *ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς*».

[141] Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, σ. 54. Α΄ Κορινθ. 13, 12: «βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι᾿ ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον· ἄρτι γινώσκω ἐκ μέρους, τότε δὲ ἐπιγνώσομαι καθὼς καὶ ἐπεγνώσθην».

[142] Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος Κ, Περὶ δόγματος καὶ καταστάσεως ἐπισκόπων,* PG 35, 1072D: « [...] καὶ τὸν ἕνα Θεὸν τηρεῖν, καὶ τὰς τρεῖς ὑποστάσεις ὁμολογεῖν, εἴτ᾿ οὖν τρία πρόσωπα, καὶ ἑκάστην μετὰ τῆς ἰδιότητος ... ». Μια επιγραμματική θεώρηση περί του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, βλ., μεταξύ άλλων, υπό Γ. Πατρώνου, *Θεολογία καὶ Ὀρθόδοξο βίωμα*, σσ. 48-49: «Γίνεται πολὺ σαφὲς ἀπὸ τὴ θεολογία τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ὅτι τὸ δόγμα κινεῖται καὶ πρέπει νὰ κινεῖται μέσα στὰ τριαδολογικὰ πλαίσια. ... ἡ θεολογία, κατὰ τὸν ἅγιο Γρηγόριο, ἐνῶ ὁριοθετεῖται ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, δὲν χάνει τὴν "ἐλευθερία" της καὶ τὴν ἐπικαιρότητά της ἀπὸ τὴν ἄλλη». Στο Τριαδικό δόγμα, σε κάθε πρόσωπο (Πατήρ, Υιός και Άγιο Πνεύμα) της μιας Αγίας Τριάδος αποδίδεται το αντίστοιχο υποστατικό ιδίωμα (Αγέννητος, Γεννητός και Εκπορευτό). Ἰωάννου. Δαμασκηνοῦ, *Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως,* PG 94, 821C-824A: «Ὁ μὲν γὰρ Πατὴρ ἀναίτιος καὶ ἀγέννητος˙ οὐ γάρ ἔκ τινος˙ ἐξ ἑαυτοῦ γὰρ τὸ εἶναι ἔχει, οὐδέ τι τῶν ὅσαπερ ἔχει ἐξ ἑτέρου ἔχει˙ αὐτὸς δὲ μᾶλλόν ἐστιν ἀρχὴ καὶ αἰτία τοῦ πῶς εἶναι φυσικῶς τοῖς πᾶσιν. Ὁ δέ Υἱός ἐκ τοῦ Πατρός γεννητῶς˙ τὸ δὲ Πνεῦμα τό ἅγιον, καὶ αὐτὸ μὲν ἐκ τοῦ Πατρός, ἀλλ᾿ οὐ γεννητῶς, ἀλλ᾿ ἐκπορευτῶς. Καὶ ὅτι μὲν ἔστι διαφορὰ γεννήσεως καί ἐκπορεύσεως, μεμαθήκαμεν· τίς δὲ ὁ τρόπος τῆς διαφορᾶς, οὐδαμῶς. Ἅμα δὲ καὶ ἡ τοῦ Υἱοῦ ἐκ τοῦ Πατρός γέννησις, καὶ ἡ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκπόρευσις». Όλα τα άλλα ιδιώματα αποδίδονται και στις τρεις υποστάσεις. Ἰωάννου. Δαμασκηνοῦ, *Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως,* PG 94, 824B: «Ἐν ταύταις γὰρ μόναις ταῖς ὑποστατικαῖς ἰδιότησι διαφέρουσιν ἀλλήλων αἱ ἅγιαι τρεῖς ὑποστάσεις· οὐκ οὐσίᾳ, τῷ δὲ χαρακτηριστικῷ τῆς ἰδίας ὑποστάσεως ἀδιαιρέτως διαιρούμεναι». Πρβλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Πρὸς τὸν αὐτὸν φιλόσοφον Γρηγοράν, Λόγος ἀντιρρητικὸς πέμπτος,* PG 151, 851C-852C, 880C. Περί των ιδιοτήτων του τριαδικού Θεού, βλ. Ν. Ματσούκα, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία*. Β΄, σσ. 118-128.

[143] Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, σ. 58.

[144] Η οποία ανέκαθεν έπαιζε σημαντικό ρόλο, καθώς, όπως επισημαίνει ο E. Gombrich, (*Τὸ χρονικὸ τῆς τέχνης*, σ. 137), στάθηκε «ἕνας ἀπὸ τοὺς κύριους λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς

κοντά του (σε διάχωρα) την επιγραφή <<Ο ΩΝ>>, προκειμένου να δηλωθεί το άπειρο της ουσίας του Θεού και ο αιώνιος χαρακτήρας της θεότητας που παριστάνεται.[145] Συχνά, η επιγραφή αυτή διαβάζεται ολόγυρα στο λαμπερό φωτοστέφανο, το χρυσόχρωμο κυκλικό πλαίσιο γύρω από την κεφαλή του Ιησού Χριστού, ακριβώς για να δηλωθεί αυτή η πρωταρχική ιδιότητά του, η αιωνιότητά του.[146]

Οι προαναφερθείσες καινοδιαθηκικές αναφορές είναι ενδεικτικές μόνο της φανέρωσης του Θεού στον άνθρωπο, της αποκάλυψης των θείων ιδιωμάτων και ενεργειών Του. Ενώ, η θεώρηση της ζωής ως θεία προσφορά επιτυγχάνεται μέσα από τη βίωση της θείας αγάπης ως θεμελιώδες στοιχείο της σχέση θεού και ανθρώπου, καθώς «ἡ ἀγάπη ἐκ τοῦ θεοῦ ἐστιν, καὶ πᾶς ὁ ἀγαπῶν ἐκ τοῦ θεοῦ γεγέννηται» (Ιωάννου Α΄, 4, 7), διότι «ὁ θεὸς ἀγάπη ἐστὶν» (Ιωάννου Α΄, 4, 8). Ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται το πλήρες νόημα της ύπαρξής του και της πορείας του στην ιστορικό χρόνο, αλλά και την έννοια του μελλοντικού χρόνου, όταν ευρίσκεται σε στενή – οργανική σχέση με τον Ζωοδότη του —την Πηγή της ζωής.[147]

Ο αποκαλυπτικός λόγος του Ιησού Χριστού διακατέχει το *Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο*. Το ανωτέρω «ἐγώ εἰμι ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ζωή» (Ιωάν. 11, 25), όπως και το «ἐγώ εἰμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωή» (Ιωάν. 14, 6)[148] αποτελούν εκφράσεις

Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ποὺ ἦταν ἑλληνόφωνο καὶ ποὺ πρωτεύουσά του εἶχε τὸ Βυζάντιο (ἢ Κωνσταντινούπολη), ἀρνήθηκε ν' ἀναγνωρίσει τὸ πρωτεῖο τοῦ Πάπα». Ο ίδιος τονίζει (ό.π., σ. 138) την «ἐπιμονὴ τῶν Βυζαντινῶν στὴν τήρηση τῆς παράδοσης … Ζητώντας ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη ποὺ ζωγράφιζε εἰκονίσματα νὰ συμμορφώνεται ἀπόλυτα στὰ παλαιά πρότυπα, ἡ Βυζαντινὴ Ἐκκλησία βοήθησε νὰ διασωθοῦν οἱ ἰδέες καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης»˙ παραμένοντας (η βυζαντινή τέχνη) «πιὸ κοντὰ στὴ φύση ἀπ' ὅτι ἡ τέχνη τῆς Δύσης σὲ μεταγενέστερες περιόδους».

145 Γ. Αντουράκη, *Θέματα Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, σ. 501 και επ. Με τις ανωτέρω βασικές αναφορές της παραδοσιακής εικονογραφικής τέχνης (της Ανατολικής Εκκλησίας), εξοικειώνεται κάποιος, πέρα των προσωπικών βιωμάτων, μέσω —ακόμη— των σχολικών βιβλίων των τελευταίων τάξεων της (ελληνικής) δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Βλ. Μ. Μπέγζου – Α. Παπαθανασίου, *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής. Γ΄ Γενικού Λυκείου*, σ. 106. Μ. Κουκουνάρας Λιάγκης (επιμ.), *Θρησκευτικά – Β΄ Λυκείου. Χριστιανισμός και Θρησκεύματα*, σσ. 48-50.

146 Μ. Μπέγζου – Α. Παπαθανασίου, *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής. Γ΄ Λυκείου*, σ. 106.

147 Βλ., ενδεικτικά μόνο, Ησαΐα 12, 2-3: «ἰδοὺ ὁ θεός μου σωτήρ μου κύριος … καὶ ἀντλήσετε ὕδωρ μετ᾽ εὐφροσύνης ἐκ τῶν πηγῶν τοῦ σωτηρίου». Ιωάν. 7, 37-38: « … είστήκει ὁ Ἰησοῦς καὶ ἔκραξεν λέγων· ἐάν τις διψᾷ ἐρχέσθω πρός με καὶ πινέτω. ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, καθὼς εἶπεν ἡ γραφή, ποταμοὶ ἐκ τῆς κοιλίας αὐτοῦ ῥεύσουσιν ὕδατος ζῶντος». Αποκάλυψη 21, 6: «ἐγώ [εἰμι] (ο θεός) τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦ, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος. ἐγὼ τῷ διψῶντι δώσω ἐκ τῆς πηγῆς τοῦ ὕδατος τῆς ζωῆς δωρεάν». Ν. Ματσούκα, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία.* Β΄, σ. 427: «ὁ Θεός … εἶναι ὁ ζωοδότης τῶν πάντων καί ὁ ἴδιος μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσει ἄπειρους τρόπους γιά τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο προκύπτει ἀπό τή βασική δογματική διδασκαλία ὅτι ὁ Θεός εἶναι κυρίαρχος καί ζωοδότης ὅλης τῆς κτίσης, τῆς αἰσθητῆς καί τῆς νοητῆς, τήν ὁποία δημιούργησε ἐκ τοῦ μή ὄντος».

148 Οι «ἐγώ εἰμί» εκφράσεις παρατηρούμε ότι είναι τυπικές Ιωάννειες εκφράσεις με τις οποίες ο Ιησούς αυτοαποκαλύπτεται. Οι εκφράσεις αυτές υπογραμμίζουν τον αποκαλυπτικό χαρακτήρα της δράσης του. Σύμφωνα με τον καθηγητή Ι. Καραβιδόπουλο, ο Ε. Schweizer στην εργασία του «Ego eimi» ονόμασε «"Ἰωάννεια χαρακτηριστικά" ὅλες τίς σπάνιες λέξεις ἤ τούς ἰδιάζοντες ἐκφραστικούς τρόπους πού προσιδιάζουν στό δ΄ εὐαγγέλιο καί ἀπουσιάζουν ἀπό τά ἄλλα βιβλία τῆς Κ.Δ.». Μεταξύ των 33ων «Ιωάννειων χαρακτηριστικών», που υποδεικνύει ο προαναφερθείς ερευνητής, Ε. Schweizer,

καθοριστικές ως προς την κατανόηση της προσφοράς της ζωής από την πηγή[149] και την αιτία της (Ιωάν. 1, 4). Υπό αυτό το πρίσμα, της θείας δωρεάς της ζωής από αγάπη για τον άνθρωπο, ερμηνεύονται τα —παραδεδομένα από τον κανόνα της Καινής Διαθήκης— θαύματα του Χριστού. Χαρακτηριστικότερο —ίσως όλων— η Ανάσταση από τον επίγειο θάνατο, αποτελούσα εκδήλωση της ζωοποιούς δύναμης του Υιού του Θεού.

Ειδικότερα, στα ευαγγελικά κείμενα συναντούμε τρία *αναστάσιμα* θαύματα. Πρόκειται για το γεγονός της Ανάστασης του Λαζάρου,[150] της κόρης του Ιαείρου[151] και του μοναχογιού μιας χήρας από την Ναΐν.[152] Και στις τρεις περιπτώσεις ο Χριστός ζητά —πριν προβεί στην Ανάσταση των ανωτέρων προσώπων— την πίστη των ανθρώπων στον Θεό. Αυτό είναι το μοναδικό προαπαιτούμενο για την κατάκτηση της αιώνιας ζωής, καθώς σύμφωνα με τον λόγο του Ιδίου, όπως αποτυπώνεται στο *Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον*, «ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ κἂν ἀποθάνῃ ζήσεται, καὶ πᾶς ὁ ζῶν καὶ πιστεύων εἰς ἐμὲ οὐ μὴ ἀποθάνῃ εἰς τὸν αἰῶνα» (Ιωάν. 11, 26).[153] Ο Ιησούς ζητά την Πίστη την αληθινή και ουσιαστική, αυτή που ταυτίζεται με την απόλυτη εμπιστοσύνη˙

συμπεριλαμβάνονται και οι φράσεις του Ιησού που εισάγονται με το «ἐγώ εἰμι». Βλ. σχετικά Ἰ. Καραβιδόπουλου, *Εἰσαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*, σ. 236. Επιπροσθέτως των ανωτέρω, ο Ι. Καραβιδόπουλος διακρίνει και επισημαίνει περί του σκοπού συγγραφής του *Κατά Ιωάννην Ευαγγελίου* ότι: «ὁ σκοπός γιά τόν ὁποῖο γράφηκε τὸ εὐαγγέλιο, ὅπως δηλώνει καί ὁ ἴδιος ὁ εὐαγγελιστής στο 20, 31 εἶναι γιά νά δείξει ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἶναι ὁ Μεσσίας, ὁ ἐνσαρκωθείς Υἱός καί Λόγος τοῦ Θεοῦ, καί ὅτι μέ τήν πίστη σ' αὐτόν ἀποκτοῦν οἱ ἄνθρωποι τή ζωή». Ὁ.π., σ. 237.

[149] Αποτελεί χαρακτηριστικό άλλωστε του *Κατά Ιωάννην Ευαγγελίου*, οι ομιλίες του Ιησού Χριστού που εξαίρουν την προέλευση του Ιησού από τον Πατέρα και την αποκάλυψη της δόξας του δια της χρήσεως «κυριολεκτικών καὶ συμβολικών ἐννοιῶν, ὅπως τῆς ζωῆς, τῆς ὁδοῦ, τοῦ φωτός, τῆς ἀληθείας, τῆς ποίμνης κτλ.». Ἰωάννου. Παναγόπουλου, *Εἰσαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*, σ. 135.

[150] Ιωάν. 11, 1-44.

[151] Ματθ. 9, 18-26˙ Μάρκ. 5, 21-43˙ Λουκά 8, 40-56.

[152] Λουκά 7, 11-17.

[153] Στο *Υπόμνημα του Χρυσοστόμου στον Ιωάννη Ευαγγελιστή*, και δη στον ερμηνευτικό σχολιασμό της περικοπής του θαύματος του Λαζάρου, επαναλαμβάνονται τα ανωτέρω περί της αυτοφανέρωσης του Ιησού στη Μάρθα, την αδελφή του Λαζάρου: «Ἐγώ εἰμι ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ζωή˙ δηλῶν, ὅτι οὐ δεῖται ἑτέρου βοηθοῦντος, εἴ γε αὐτός ἐστιν ἡ ζωή [...] Ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, κἂν ἀποθάνῃ, ζήσεται˙ δεικνύς, ὅτι αὐτός ἐστιν ὁ χορηγὸς τῶν ἀγαθῶν, καὶ παρ' αὐτοῦ δεῖ αἰτεῖν. *Καὶ πᾶς ὁ ζῶν καὶ πιστεύων εἰς ἐμέ, οὐ μὴ ἀποθάνῃ εἰς τὸν αἰῶνα*». Ο Ιησούς αποκαλύπτει δια των ενεργειών του —εκδήλωση των οποίων είναι η Ανάσταση από τον επίγειο θάνατο— ότι Αυτός είναι ο Κύριος της Ζωής. Ἰωάννου. Χρυσοστόμου, *Ὑπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννουάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστήν, Ὁμιλία ΞΒ΄*, PG 59, 345. 46-55. Και συνεχίζει ο Ιωάννης. Χρυσόστομος προτρέποντας να αντιληφθούμε περί του θαύματος ότι «οὐ γὰρ τοῦτο ἦν τὸ ζητούμενον μόνον, τὸ Λάζαρον ἀναστῆσαι, ἀλλ' ἔδει καὶ ταύτην καὶ τοὺς παρόντας μετ' αὐτῆς τὴν ἀνάστασιν μαθεῖν. Διὰ τοῦτο πρὸ τῆς ἀναστάσεως φιλοσοφεῖ διὰ τῶν ῥημάτων. Εἰ δὲ ἡ ἀνάστασις αὐτὸς ἐστι, καὶ ἡ ζωή, οὐ τόπῳ περικλείεται, ἀλλὰ πανταχοῦ παρὼν οἶδεν ἰᾶσθαι. Εἰ μὲν οὖν εἶπαν ὡς ὁ ἑκατοντάρχης, *Εἰπὲ λόγῳ, καὶ ἰαθήσεται ὁ παῖς μου*, τοῦτο ἂν ἐποίησεν˙ ἐπειδὴ δὲ ἐκάλεσαν αὐτὸν πρὸς ἑαυτάς, καὶ παραγενέσθαι ἠξίωσαν, τούτου ἕνεκεν συγκάτεισιν, ὥστε αὐτὰς ἀναστῆσαι ἀπὸ τῆς ταπεινότητος τῆς περὶ αὐτόν, καὶ παραγίνεται κατὰ τὸν τόπον». Ἰωάννου. Χρυσοστόμου, ό.π., PG 59, 345. 60-346.11.

όχι την επιφανειακή, υπό την ελπίδα της σωστικής ενέργειάς Του. Αλλά τη δια χάριτος Θεού προς δόξα Αυτού.[154]

2.2 Βιβλική Τυπολογία και Ανθρώπινη Ζωή

2.2.1 Στην Π.Δ.

Στο πρώτο ακόμα βιβλίο της Αγίας Γραφής, στη Γένεση, συναντούμε την πρώτη εκούσια πράξη αφαίρεσης της ανθρώπινης ζωής. Πρόκειται για μια ανθρωποκτονία εκ προθέσεως, τον φόνο του Άβελ από τον αδελφό του Κάιν (Γέν. 4, 8-15).[155] Ο δράστης Κάιν με προαίρεση, ή άλλως, έχοντας προσχεδιάσει – προπαρασκευάσει τη δράση του, αποσκοπεί στον τραυματισμό του αδελφού του.[156] Η προαίρεση του Κάιν, για κακόβουλη δράση εναντίον του αδελφού του, διαφαίνεται στη διήγηση της Γενέσεως, καθώς ζητάει από τον Άβελ να μεταβούν σε εξωτερικό χώρο, όπου είχε προσχεδιάσει να τον φονεύσει.[157]

Ο φόνος στην Παλαιά Διαθήκη θεωρείται αμάρτημα. Αντιπροσωπευτικότερο όλων είναι η εντολή του Θεού προς τον άνθρωπο όπως περιλαμβάνεται στον Δεκάλογο

[154] Ρωμ. 5, 1-2: «Δικαιωθέντες οὖν ἐκ πίστεως εἰρήνην ἔχομεν πρὸς τὸν θεὸν διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν ᾿Ιησοῦ Χριστοῦ, δι᾿ οὗ καὶ τὴν προσαγωγὴν ἐσχήκαμεν [τῇ πίστει] εἰς τὴν χάριν ταύτην ἐν ᾗ ἑστήκαμεν καὶ καυχώμεθα ἐπ᾿ ἐλπίδι τῆς δόξης τοῦ θεοῦ».

[155] Εκτενώς περί της πρώτης ανθρωποκτονίας – αδελφοκτονίας, βλ. Ελ. Χριστινάκη, *Θυματοποιήσεις στο βιβλίο της Γενέσεως*, σσ. 273-286.

[156] Η τέλεση ενός εγκλήματος περιλαμβάνει διάφορες φάσεις. Η λεγόμενη «πορεία τοῦ ἐγκλήματος, (iter criminis)» —όπως περιγράφεται από τον Π. Χριστινάκη παραπέμποντας στον Ν. Σαριπόλου, *Σύστημα τῆς ἐν Ἑλλάδι ἰσχυούσης Ποινικῆς Νομοθεσίας*, τ. Β΄ (1868), παρ. 36— περιλαμβάνει: «Α. Τὸν τῆς κατά διάνοιαν συλλήψεως τοῦ ἐγκλήματος. Β. Τόν τῆς ἐσκεμμένης ἀποφάσεως πρός παράβασιν τοῦ νόμου. Γ. Τόν καθ' ὅν αἱ προπαρασκευαστικαί πράξεις πρός παράβασιν τοῦ νόμου γίγνονται. Δ. Τόν τῆς ἐνάρξεως ἐκτελέσεως, ἥτις ὅμως ὑπό τοῦ δράστου ἑκουσίως παρῃτήθη. Ε. Τόν τῆς ἐνάρξεως ἐκτελέσεως, ἀλλά κωλυθείσης ἐξ ἀπροόπτου αἰτίου, ἤ ὅλως ἀνεξαρτήτου τῆς θελήσεως τοῦ δράστου συμπτώσεως. ΣΤ. Τόν τῆς τετελεσμένης τοῦ νόμου παραβάσεως, εἰ καί ἐξ' αὐτῆς οὐκ ἐπραγματοποιήθη ἡ βλάβη, ἥν ὁ νόμος ἐσκόπει, ἵνα προλάβῃ. Ζ. Τόν τῆς πλήρους τοῦ νόμου παραβάσεως κατ' ἐπιτυχῆ ἐπιτελείωσιν τῆς πράξεως». Εκτενώς περί της ανωτέρω πορείας, βλ. Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σσ. 111-113, όπου και εκτενείς βιβλιογραφικές αναφορές. Π. Παναγιωτάκου, *Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, σσ. 514-515. Περί της ειδικής περίπτωσης της αδελφοκτονίας που εξετάζεται στο παρόν κεφάλαιο, βλ, ακόμα, Κυρίλλου Κωστόπουλου, *Ἡ πολυμορφία τοῦ φόνου στοὺς Ἱεροὺς Κανόνες*, σ. 19.

[157] Γέν. 4, 8: «καὶ εἶπεν Καιν πρὸς Αβελ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Διέλθωμεν εἰς τὸ πεδίον. καὶ ἐγένετο ἐν τῷ εἶναι αὐτοὺς ἐν τῷ πεδίῳ, ἀνέστη Καιν ἐπὶ Αβελ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ καὶ ἀπέκτεινεν αὐτόν».

του Μωυσέως. Η εντολή του «οὐ φονεύσεις» (Ἔξ. 20, 15), που πηγάζει από το αδιαπραγμάτευτο δικαίωμα του ανθρώπου στη ζωή.[158] Στην ορθόδοξη θεολογία, ομιλούμε για το δικαίωμα στην επίγεια, αλλά και στην αιώνια ζωή. Κατά συνέπεια, η —με οποιονδήποτε τρόπο— αφαίρεση αυτής συνιστά προσβολή του ίδιου του Θεού.

Επιπλέον, στη Γένεση απαντώνται τα εξής: «ὁ ἐκχέων αἷμα ἀνθρώπου ἀντὶ τοῦ αἵματος αὐτοῦ ἐκχυθήσεται, ὅτι ἐν εἰκόνι θεοῦ ἐποίησα τὸν ἄνθρωπον» (Γέν. 9,6).[159] Η ρητή απαγόρευση θανάτωσης άλλου ανθρώπου, η προστασία της ζωής και η απειλή ποινής σε περίπτωση παράβασης της εντολής καταγράφεται τόσο στα κείμενα του κανόνα της Παλαιάς όσο και της Καινής Διαθήκης, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Με αναφορά στην παραπάνω Παλαιοδιαθηκική περικοπή, ο Επιφάνιος[160] χτίζει τον λόγο του υπενθυμίζοντας πως «μετὰ τὸν Ἀδὰμ τῷ Νῶε λέγει˙ (ο Θεός) Ἰδοῦ δέδωκά σοι πάντα ὡς λάχανα ἀγροῦ˙ θῦσον, καὶ φάγε. Μὴ φάγε σάρκα ἐν αἵματι ψυχῆς˙ ὅτι ἐγὼ ἐκζητήσω τὰς ψυχὰς ὑμῶν. Πᾶς ὁ ἐκχέων αἷμα ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς, ἀντὶ τοῦ αἵματος αὐτοῦ ἐκχυθήσεται τὸ αἷμα αὐτοῦ˙ ὅτι ἐν εἰκόνι Θεοῦ ἐποίησα τὸν ἄνθρωπον˙ καὶ ἐγὼ ἐκζητήσω τὸ αἷμα ὑμῶν ἐκ παντὸς τοῦ ἐκχέοντος αὐτὸ ἐπὶ προσώπον τῆς γῆς».[161] Η μοναδικότητα του προσώπου και η απορρέουσα ύψιστη αξία της προστασίας της ζωής του ανάγεται στην κατ' εικόνα Θεού δημιουργία του ανθρώπου.

[158] Βλ. και Δευτερ. 5, 18. J. Witte, Jr. – J. J. Latterell, "Christianity and Human Rights: Past Contributions and Future Challenges", σσ. 362-363: "the two tables of the Ten Commandments set out in Exodus 20 and Deuteronomy 5 proved important to later Christian rights theorists. The first table of the Decalogue set out the basic religious duties to honor, worship, and properly use God's name. The second table set out the basic duties concerning marriage, family, and the household, life, property, and reputation. While the Decalogue sets out the duties owed to God and neighbors, later Christian writers used this template to set out the correlative religious rights to godly worship and honor, and the correlative civil rights to life, property, reputation, and the marital household".

[159] Επίσης, στο Έξ. 21, 12 διαβάζει κάποιος ότι: «ἐὰν δὲ πατάξῃ τίς τινα, καὶ ἀποθάνῃ, θανάτῳ θανατούσθω». Επιπροσθέτως, στο Λευιτ. 24, 17 συναντούμε τα ακόλουθα: «καὶ ἄνθρωπος, ὃς ἂν πατάξῃ ψυχὴν ἀνθρώπου καὶ ἀποθάνῃ, θανάτῳ θανατούσθω». Στο ίδιο και λίγο παρακάτω, επαναλαμβάνεται το ανωτέρω˙ ότι «ὃς ἂν πατάξῃ ἄνθρωπον καὶ ἀποθάνῃ, θανάτῳ θανατούσθω» (Λευιτ. 24, 21).

[160] Ευρισκόμενοι στον 4ο αιώνα μ.Χ., παραθέτουμε —αντί άλλων— τον σχολιασμό του καθηγητή Στ. Παπαδόπουλου εις την *Πατρολογία. Α΄*, σ. 87: «Ἀντιρρητικὸ καθαρὰ ἔργο ἄσκησαν ὡρισμένοι μόνο ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς (π.χ. ὁ Ἐπιφάνιος Σαλαμίνας Κύπρου † 403) ποὺ ἔδωσαν περιληπτικά τὰ ἐπιχειρήματα τῶν παλαιοτέρων θεολόγων, μὲ τὰ ὁποῖα ἔδειξαν τὴν κακοδοξότητα τῶν γνωστῶν πλέον αἱρέσεων».

[161] Επιφανίου, *Κατά αἱρέσεων* (Βιβλίον Γ΄, τ. 1), PG 42, 344B-C.

Ὁ ἐκχέων αἷμα ἀνθρώπου, ἀντὶ τοῦ αἵματος αὐτοῦ ἐκχυθήσεται, ὅτι ἐν εἰκόνι Θεοῦ ἐποίησα τὸν ἄνθρωπον (Γέν. 9, 6)	Πᾶς **ὁ ἐκχέων αἷμα ἀνθρώπου** ἐπὶ τῆς γῆς, **ἀντὶ τοῦ αἵματος αὐτοῦ ἐκχυθήσεται** τὸ αἷμα αὐτοῦ˙ **ὅτι ἐν εἰκόνι Θεοῦ ἐποίησα τὸν ἄνθρωπον˙** καὶ ἐγὼ ἐκζητήσω τὸ αἷμα ὑμῶν ἐκ παντὸς τοῦ ἐκχέοντος αὐτὸ ἐπὶ προσώπον τῆς γῆς Επιφανίου, *Κατὰ αἱρέσεων* (Βιβλίον Γ΄, τ. 1), PG 42, 344C

Από τον Επιφάνιο μέχρι τον Γρηγόριο Παλαμά —αλλά και πριν και μετά αυτών— πολλοί Πατέρες της Εκκλησίας θεολογούν περί του «κατ' εικόνα και του καθ' ομοίωσιν» προϋποθέτοντας τη ψυχοσωματική ενότητα του ανθρώπου. Ο Γρηγόριος Παλαμάς προβάλλει την υπαρξιακή τελείωση του ανθρώπου ως θέωση, στηριζόμενος στην ορθόδοξη διδασκαλία περί των δυο εν Χριστώ φύσεων, όπως θεμελιώνεται στη Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο[162] και επικυρώνεται στην Πενθέκτη (ΣΤ΄ 1 και ΣΤ΄ 2).

Μεταξύ άλλων, διαβάζουμε στις *Προσωποποιίαι* του Παλαμά (PG 150, 1361B-C): «Ἰσχυρισαίμην γὰρ ἐκ τῆς γραφικῆς ἀνθρώπου φυσιολογίας ὁρμώμενον, μὴ ἂν ψυχὴν μόνην, μήτε σῶμα μόνον λέγεσθαι ἄνθρωπον, ἀλλὰ τὸ συναμφότερον, ὃν δὴ καὶ κατ' εἰκόνα πεποιηκέναι Θεὸς λέγεται». Ο ορθόδοξος δογματολόγος Στ. Γιαγκάζογλου —παραπέμποντας στον θεολόγο και μελετητή του Γρηγορίου Παλαμά, J. Meyendorff, (*Indroduction*)— τονίζει πως η θεολογία του Παλαμά αποτελεί έκφραση «μίας βαθύτατα ὑπαρξιακῆς θεολογίας καὶ ἀνθρωπολογίας ... καὶ στὸ ὄνομα τῆς βιβλικῆς ἀνθρωπολογίας ἡ σκέψη τοῦ Παλαμᾶ ἀποτελεῖ μία ἀντιπλατωνικὴ ἀντίδραση, διαμορφώνοντας μία ἀμοιβαία ἑνότητα πνεύματος καὶ σώματος στὸν ἄνθρωπο».[163]

[162] Παύλου Μενεβίσογλου, *Ἱστορική εἰσαγωγή εἰς τούς κανόνας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, σσ. 204-205: « … σκοπὸς συγκλήσεως τῆς τρίτης οἰκουμενικῆς συνόδου δὲν ὑπῆρξεν ἡ ἀντιμετώπισις τῆς αἱρέσεως τοῦ Νεστορίου ... ἀλλ' ἡ διαπίστωσις (καὶ διατύπωσις) τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας ὡς πρὸς τὸ μυστήριον τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ τὴν σχέσιν τῶν δύο φύσεων (τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης) ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ».

[163] Στ. Γιαγκάζογλου, «Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ νεώτερη δυτικὴ θεολογία. Μὲ ἀφορμὴ τὴν εἰσήγηση τοῦ Norman Russell γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ Παλαμᾶ στὴν Δύση σήμερα», σ. 35 και αντίστοιχες υποσημ. 54-56, όπου παραπέμπει κυρίως στον J. Meyendorff, *Indroduction à l' étude de Grégoire Palamas (Patristica Sorbonensia 3).*

Ενώ περί εικόνας —και επιστρέφοντας στο προ ενσαρκωθέντος Λόγου ιστορικό σημείο, δηλαδή στην Παλαιά Διαθήκη και δη στο κείμενο της Δημιουργίας— στο πρώτο ακόμα κεφάλαιο της Γενέσεως απαντώνται τα εξής: «καὶ εἶπεν ὁ θεός Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ᾽ εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ᾽ ὁμοίωσιν» (Γέν. 1, 26). Με τον όρο «εικόνα» δε νοείται μια εξωτερική περιγραφική απεικόνιση, ούτε κάποιου είδους διαχωρισμός της σύνολης ύπαρξης του ανθρώπου˙ αλλά τα θεϊκά χαρίσματα, με τα οποία εφοδιάστηκε ο άνθρωπος, όπως είναι η αγάπη, η λογική σκέψη και η ελευθερία, που εξαρχής του παραχωρήθηκαν.

Δια της μεθέξεως των θείων ενεργειών, ο άνθρωπος γίνεται μέτοχος – κοινωνός της Θείας Χάρης, η οποία ως εύφορο έδαφος καλλιεργεί μια αγαπητική σχέση του ανθρώπου με τον Θεό. Δεν υπάρχει αμφιβολία για το ευνόητο της αναζήτησης της εικόνας του Δημιουργού από το δημιούργημά του.[164] Αν κάποιος ανατρέξει στην γραμματεία των Πατέρων, θα εντοπίσει πως υπάρχουν, βεβαίως, πολλοί πατέρες, όπως ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ο Γρηγόριος Νύσσης κ.ά. που συνδέουν τη θεία εικόνα πρώτα με την ψυχή. Ενώ ορισμένοι άλλοι, όπως ο Κύριλλος Αλεξανδρείας, θεωρούν ότι η εικόνα «ἀναφέρεται σὲ ὅλη τὴν ἀνθρώπινη ὕπαρξη, μαζὶ καὶ στὴν ψυχὴ καὶ στὸ σῶμα».[165] Κατά την παρατήρηση του Καλλίστου Ware, «δὲν ὑπάρχει καμιὰ μοναδικὴ καὶ ἀποδεκτὴ θεώρηση».[166] Ο ίδιος προτρέπει αντί της προσπάθειας καθορισμού στενών ορίων της θεϊκής εικόνας, την κατανόηση βασικών αληθειών, όπως ότι το «“κατ᾽ εἰκόνα Θεοῦ” σημαίνει κατ᾽ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Δημιουργοῦ Λόγου» και σημαίνει, ακόμα, «κατ᾽ εἰκόνα τοῦ Θεοῦ ὡς Ἁγίας Τριάδος».[167]

Σε μια επόμενη της προαναφερθείσας αφηγηματικής εικόνας της Γένεσης, ο άνθρωπος τοποθετείται στον παράδεισο από τον Θεό – Δημιουργό. Εκεί του επιτρέπεται[168] «ἀπὸ παντὸς ξύλου τοῦ ἐν τῷ παραδείσῳ βρώσει φαγῇ» (Γέν. 2, 16). Του απαγορεύεται όμως —από τον Δημιουργό του— να φάει από το δέντρο του καλού

[164] Ο Γρηγόριος Νύσσης αναφερόμενος στις επίμονες αναζητήσεις του πλήθους περί των θείων ερωτημάτων, σημειώνει τα εξής: «Πάντα γὰρ τὰ κατὰ τὴν πόλιν τῶν τοιούτων πεπλήρωται, οἱ στενωποί, αἱ ἀγοραί, αἱ πλατεῖαι, τὰ ἄμφοδα˙ οἱ τῶν ἱματίων κάπηλοι, οἱ στενωποί, αἱ ἀγοραί, αἱ πλατεῖαι, τὰ ἄμφοδα˙ οἱ τῶν ἱματίων κάπηλοι, οἱ ταῖς τραπέζαις ἐφεστηκότες, οἱ τὰ ἐδώδιμα ἡμῖν ἀπεμπολοῦντες. Ἐὰν περὶ τῶν ὀβολῶν ἐρωτήσῃς, ὁ δέ σοι περὶ γεννητοῦ καὶ ἀγεννήτου ἐφιλοσόφησε˙ κἂν περὶ τιμήματος ἄρτου πύθοιο, Μείζων ὁ Πατὴρ, ἀποκρίνεται, καὶ ὁ Υἱὸς υποχείριος. Εἰ δέ, τὸ λουτρὸν ἐπιτήδειον ἐστιν, εἴποις, ὁ δὲ ἐξ οὐκ ὄντων τὸν Υἱὸν διωρίσατο. Οὐκ οἶδα τί χρὴ τὸ κακὸν τοῦτο ὀνόμασαι, φρενῖτιν ἢ μανίαν, τί τοιοῦτον κακὸν ἐπιδήμιον, ὁ τῶν λογισμῶν τὴν παραφορὰν ἐξεργάζεται». Γρ. Νύσσης, *Περὶ θεότητος Υἱοῦ καὶ Πνεύματος Λόγος*, PG 46, 557B.

[165] Βλ. επιγραμματικά περί των δυο προαναφερθέντων θεωρήσεων υπό του Καλλίστου Ware, *Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία στὸν 21ο αἰώνα*, σσ. 42-43.

[166] Βλ. ό.π., σ. 43.

[167] Ό.π., σσ. 43-44.

[168] Γέν. 2, 16: «καὶ ἐνετείλατο κύριος ὁ θεὸς τῷ Αδαμ».

και του πονηρού: «ἀπὸ δὲ τοῦ ξύλου τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρόν, οὐ φάγεσθε ἀπ᾽ αὐτοῦ … » (Γέν. 2, 17). Η παρακοή της εντολής, την οποία ο άνθρωπος ελεύθερα αποδέχεται ή απορρίπτει,[169] απειλείται με ποινή επερχόμενου θανάτου και κατά συνέπεια παύση της αθανασίας με την οποία ήταν αρχικά προικισμένος, όπως προκύπτει και από το κείμενο της Γέν. 2, 17: « … ᾗ δ᾽ ἂν ἡμέρᾳ φάγητε ἀπ᾽ αὐτοῦ, θανάτῳ ἀποθανεῖσθε». Το ύψιστο αγαθό της ζωής, και δη της αιώνιας ζωής, με το οποίο εφοδιάζεται ο άνθρωπος, καλείται ο ίδιος να το προστατεύσει —υπακούοντας— ή να το θυσιάσει —παραβαίνοντας τη θεία εντολή.[170]

Από τη μία, κατανοούμε ευθύς εξαρχής τη μοναδικότητα του ανθρώπου και του σπουδαίου αγαθού της ζωής που του προσφέρεται˙ από την άλλη, αντιλαμβανόμαστε την ελευθερία επιλογής [171] που του δόθηκε μεταξύ αιώνιας καιεπίγειαςζωής. [172] Ακολούθως, το «καθ᾽ ομοίωσιν» επέρχεται στον άνθρωπο αυτοβούλως και θελητικώς και όχι αναγκαστικώς. Η τελείωσή του, η επίτευξη του «καθ᾽ ομοίωσιν» έγκειται στη βούληση του κάθε μοναδικά δημιουργηθέντος ατόμου με την καλλιέργεια των θείων χαρισμάτων που του προσφέρθηκαν. Ο άνθρωπος πλασμένος για να «ὁμοιωθῇ πρὸς τὸν Θεὸν»[173] προικίσθηκε με το αυτεξούσιο˙[174] με την ελεύθερη θέληση να ενεργεί κατά τη βούλησή του.

[169] Ἀ. Γλάρου, *Θεία Παιδαγωγία*, σ. 130: «Η ύπαρξη των εντολών δεν υπονοεί τη στέρηση της ελευθερίας του (ανθρώπου), αλλά αντίθετα την πρόταση πραγμάτωσης της εκούσιας ταύτισής του με το σωτηριώδες θείο θέλημα». Δεν μπορεί να ευσταθήσει ισχυρισμός στέρησης ελευθερίας στην περίπτωση του «κατ᾽ εικόνα» δημιουργήματος˙ καθώς (ό.π., σ. 313) «το "κατ᾽ εἰκόνα" καθιστά τον άνθρωπο κυρίαρχο του κόσμου». Ο Α. Γλάρος σημειώνει ακόμα —παραπέμποντας στο Ιωάν. 16, 33 και στον *Μεγάλο Κανόνα του Ανδρέα Κρήτης* (θ΄ ωδή, τροπάριο 20)— ότι (*Θεία Παιδαγωγία*, σ. 313) «ο Ιησούς εμπράκτως διδάσκει ότι το θάρρος που βασίζεται στη φυσική και μόνο κυριαρχία του ανθρώπου στον κόσμο είναι θνησιγενές, ενώ το θάρρος που αντλείται από την κοινωνία με το πρόσωπό Του είναι δοξολογικό και ευχαριστιακό».

[170] Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, σ. 338: «Ἡ θνητότης τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἁμαρτίας … Ὁ ἄνθρωπος ἐπλάσθη οὐχί μέν ἀθάνατος, ἀλλ᾽ οὐδέ καί θνητός. Ἐπλάσθη ἔχων τήν δυνατότητα νά ἀναχθῇ εἰς τήν ἀθανασίαν. Ἐπλάσθη ἔχων το Posse non mori καί οὐχί τό Non posse mori, εἰς ὅ ἠδύνατο νά φθάσῃ, ἐάν ἐποιεῖτο καλήν χρῆσιν τοῦ αὐτεξουσίου του».

[171] Π. Τρεμπέλα, *Δογματική*. Α΄, σ. 514: «Ἡ εἰς τοὺς πρώτους ἀνθρώπους δοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐντολὴ παρεῖχεν ὕλην τῷ αὐτεξουσίῳ τούτων πρὸς ἄσκησιν καὶ ἑδραίωσιν αὐτῶν ἐν τῇ ἀρετῇ. Καὶ ἠδύνατο μὲν ὁ Θεὸς νὰ δημιουργήσῃ ἐξ ἀρχῆς τὸν ἄνθρωπον εἰς κατάστασιν ἀτρέπτου ἀναμαρτησίας, ἀλλὰ τότε θὰ παρουσίαζε τὴν ἀθωότητα νηπίου καὶ αὐτομάτου τινὸς ἀριστοτεχνήματος τῆς θείας δεξιᾶς, μηδεμίαν ἠθικὴν ἀξίαν ἐξ ἑαυτοῦ ἔχοντος». Επιπροσθέτως, βλ. Ἀ. Γλάρου, *Θεία Παιδαγωγία*, σ. 130: «Η παρέμβαση του Θεού στην ιστορία και στην προσωπική πορεία του πιστού δε σχετίζεται με τον απόλυτο προορισμό, ούτε καταλύει το αυτεξούσιο του ανθρώπου». Τοῦ ἰδίου, «Η ΤΑΠΕΙΝΩΣΗ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΖΩΗ», σ. 6

[172] Γέν. 2, 15-17: «Καὶ ἔλαβε Κύριος ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, ὃν ἔπλασε, καὶ ἔθετο αὐτὸν ἐν τῷ παραδείσῳ τῆς τρυφῆς, ἐργάζεσθαι αὐτὸν καὶ φυλάσσειν. καὶ ἐνετείλατο Κύριος ὁ Θεὸς τῷ Ἀδὰμ λέγων· ἀπὸ παντὸς ξύλου τοῦ ἐν τῷ παραδείσῳ βρώσει φαγῇ, ἀπὸ δὲ τοῦ ξύλου τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρόν, οὐ φάγεσθε ἀπ᾽ αὐτοῦ· ᾗ δ᾽ ἂν ἡμέρᾳ φάγητε ἀπ᾽ αὐτοῦ, θανάτῳ ἀποθανεῖσθε».

[173] Π. Τρεμπέλα, *Δογματική*. Α΄, σ. 516.

[174] Ἰωάννου. Δαμασκηνοῦ, *Ἔκδοσις ἀκριβής τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, Βιβλίον ΙΙ, κεφάλ. ΚΖ΄ [ΜΑ΄], *Περὶ τοῦ, διὰ ποίαν αἰτίαν˙ αὐτεξούσιοι γεγόναμεν*, PG 94, 960-961.

Για κλήση του Θεού, ως πρόσκληση που ζητά απάντηση από τον άνθρωπο, ομιλεί ο Απόστολος Παύλος, αλλά και ο άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος. Ειδικότερα, ο Παύλος από την αρχή της *Α΄ Προς Κορινθίους Επιστολής* ομιλεί για την προσφορά της θείας Χάριτος στον άνθρωπο, για τη λογική και τη γνώση με την οποία προικίστηκε και για το κάλεσμα σε κοινωνία με το Θεό.[175] Και, εν συνεχεία, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος εξυμνώντας το έργο του Αποστόλου Παύλου και υπομνηματίζοντας επιμέρους ζητήματα, όπως αυτό τη αυτενέργειας και της κλήσης – του καλέσματος του ανθρώπου από τον Θεό, σημειώνει —μεταξύ άλλων— τα εξής: «μὴ ἀναγκαστὴν τὴν κλῆσιν εἶναι νόμιζε˙ οὐδὲ γὰρ ἀναγκάζει ὁ Θεὸς, ἀλλ’ ἀφίησι κυρίους εἶναι προαιρέσεων καὶ μετὰ τὴν κλῆσιν».[176]

Η κυβέρνηση του Θεού εκτείνεται επί του κόσμου των ανθρώπων, οι οποίοι ως λογικά και ελεύθερα όντα παρεμβαίνουν ενεργά «ἐν τῇ ἐκτυλίξει τοῦ ροῦ τῆς ἱστορίας, μὴ μεταπίπτοντες εἰς ἁπλᾶ αὐτόματα».[177] Κατά την ορθόδοξη θεολογία, και δη εντός της Εκκλησίας, ο ανθρώπινος παράγοντας συν-ενεργεί ελευθέρως,[178] δεν παραβιάζεται η ελευθερία των λογικών και ηθικών όντων,[179] αλλά αντιθέτως με τον όρο «συν-ενέργεια» και όχι απλή συμμετοχή ή αποδοχή, νοείται η από κοινού και ταυτόχρονη ενέργεια των δυο συνεργούντων παραγόντων, του θείου και του ανθρώπινου.[180]

Ο άνθρωπος διαθέτοντας, λοιπόν, ελεύθερη βούληση και ισχυρά εφόδια, όπως της νόησης και της κρίσης, δεν είναι ούτε γίνεται παθητικός δέκτης άνωθεν ροπής είτε προς σωτηρία είτε προς ολέθρια κατάσταση. Το «εἴ τις θέλει ὀπίσω μου ἐλθεῖν» (Ματθ.

[175] Α΄ Κορινθ. 1, 9: «πιστὸς ὁ θεός, δι’ οὗ ἐκλήθητε εἰς κοινωνίαν τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν».

[176] Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὸν ἅγιον Ἀπόστολον Παῦλον, Ὁμιλία δ΄*, PG 50, 488.20-22.

[177] Π. Τρεμπέλα, *Δογματική*. Α΄, σ. 390.

[178] N. Russel, *Gregory Palamas and the Making of Palamism in the Modern Age*, σ. 226: “ … Participation in the divine energies in analogical, analogy in Palamas (though not in Aquinas) always meaning ‘a synergetic dialogical reciprocity’ … The expression ‘dialogical syn-energy of reciprosity’ may be inelegant, but it encapsulates strikingly the nature of Palamas’ teaching on union with God attained in perfect freedom”.

[179] Π. Τρεμπέλα, *Δογματική*. Α΄, σ. 391: «ὑπέροχον θέσιν ἐν τῇ δημιουργίᾳ καὶ ἔχοντα ἀνάγκην ἰδιαιτέρας καθοδηγήσεως καὶ φωτισμοῦ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ἀποτελοῦσιν ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας φροντίδος καὶ ἐπιμέλειας ἐκ μέρους αὐτοῦ».

[180] Βέβαια, ο θείος παράγοντας έχει πάντοτε «αξιολογικώς και ποσοτικώς», καθώς και «αιτιολογικώς» το προβάδισμα. Επιπροσθέτως, μιλάμε για συν-ενέργεια εντός της Εκκλησίας. Προς της εισόδου κάθε ανθρώπου στην Εκκλησία, «δύναται νά γίνῃ ἴσως λόγος περί συνεργείας τῶν δύο παραγόντων, ὄχι ὅμως καί συν-ενεργείας αὐτῶν». Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, σ. 301, όπου και περισσότερα περί συνέργειας των δυο παραγόντων ως «συν-ενέργεια» αυτών, σσ. 301-304. Πρβλ. Π. Τρεμπέλα, *Δογματκή*. Β΄, σσ. 271-273, όπου με αναφορές σε ορθόδοξους Πατέρες, όπως τον Πατριαρχή Κωνσταντινουπόλεως Φώτιο και τον Ιωάννη Χρυσόστομο, εκτείθονται παραδείγματα απαραίτητης ανθρώπινης συνέργειας στο «ἑνιαῖον ἔργον τῆς χάριτος κατὰ τὴν παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ πρόοδον αὐτοῦ».

16, 24) ίσχυε πάντοτε στην Εκκλησία.[181] Σε μια ενδιαφέρουσα παραστατική περιγραφή —προερχόμενη από το βιβλίο της Αποκάλυψης Ιωάννου— ο Θεός κρούει την πόρτα του κάθε ανθρώπου και εκείνος ανοίγει αυτή αν το επιθυμεί ή πράττει διαφορετικά κατά τη βούλησή του.[182] Αναφερόμενοι στον Νόμο, δεν μιλάμε για επιβολή του, αλλά για υιοθέτηση ή απόρριψή του. Ο Νόμος[183] δεν επιβλήθηκε. Πρόκειται περί συμφωνίας, την οποία οι Ισραηλίτες αποδέχονται, υιοθετώντας τις επιταγές και τις απαγορεύσεις του, ή απορρίπτουν παραβαίνοντας και απομακρυνόμενοι από αυτόν.

Επανερχόμενοι στο στενό πλαίσιο του ζητήματος της προστασίας της ζωής του ανθρώπου, στο βιβλίο των Αριθμών περιλαμβάνονται περιπτώσεις διάκρισης του εκουσίου και του ακουσίου φόνου. Χαρακτηριστικά: «ἐὰν δὲ ἐν σκεύει σιδήρου πατάξῃ αὐτόν, καὶ τελευτήσῃ, φονευτής ἐστιν· θανάτῳ θανατούσθω ὁ φονευτής» (Αριθμ. 35, 16).[184] Αναφέρονται χαρακτηριστικά ως και συγκεκριμένα φονικά όργανα, όπως πέτρα, μεταλλικό, λίθινο ή ξύλινο εργαλείο ή σκεύος (Αριθμ. 35, 16-18), που χρησιμοποιεί ο φονέας, ο οποίος οδηγούμενος από τα πάθη του θυμού και της εκδίκησης, επιβουλεύεται τη ζωή του πλησίον του. Ακριβής αναφορά, ακόμα και έκθεση φονικών όπλων ή μέσων, που ενδεχομένως καταστούν φονικά κατά τη χρήση τους, συναντάμε σε κάθε εποχή, από την Παλαιά Διαθήκη μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, όπου θεσπίζονται πλέον οι κανόνες,[185] αλλά και κατόπιν αυτών σε ιστορικά εκκλησιαστικά κείμενα.

[181] Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, σ. 297. Επιπροσθέτως, βλ. J. Witte, Jr. – J. J. Latterell, "Christianity and Human Rights: Past Contributions and Future Challenges", σ. 363: « … passages (from the New Testament) have long inspired Christians to work out the meaning and means of attaining spiritual and political freedom».

[182] Αποκ. 3, 20: «Ἰδοὺ ἕστηκα ἐπὶ τὴν θύραν καὶ κρούω˙ ἐάν τις ἀκούσῃ τῆς φωνῆς μου καὶ ἀνοίξῃ τὴν θύραν, [καὶ] εἰσελεύσομαι πρὸς αὐτὸν καὶ δειπνήσω μετ' αὐτοῦ καὶ αὐτὸς μετ' ἐμοῦ». Στο ίδιο παραστατικό μοτίβο, βλ. Λουκά 12, 36˙ Ἀσμα Ασμάτων 5, 2˙ Ιωάν. 10, 31.

[183] Το περιεχόμενο του Νόμου διαχέεται στα βιβλία της *Γένεσης*, της *Εξόδου*, του *Λευιτικού*, των *Αριθμών*, ενώ υπάρχουν αρκετές διατάξεις, προσθήκες, συμπληρώματα, διευκρινίσεις και επαναλήψεις στο *Δευτερονόμιο* (δεύτερος νόμος – δεύτερη ανάγνωση του νόμου). Εκτενώς περί Πεντατεύχου, βλ., αντί άλλων, Π. Μπρατσιώτου,. *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην*, σσ. 43-147.

[184] Στη συνέχεια το κείμενο, Αριθμ. 35, 17-21, έχει ως εξής: «ἐὰν δὲ ἐν λίθῳ ἐκ χειρός, ἐν ᾧ ἀποθανεῖται ἐν αὐτῷ, πατάξῃ αὐτόν, καὶ ἀποθάνῃ, φονευτής ἐστιν· θανάτῳ θανατούσθω ὁ φονευτής. ἐὰν δὲ ἐν σκεύει ξυλίνῳ ἐκ χειρός, ἐξ οὗ ἀποθανεῖται ἐν αὐτῷ, πατάξῃ αὐτόν, καὶ ἀποθάνῃ, φονευτής ἐστιν· θανάτῳ θανατούσθω ὁ φονευτής. ὁ ἀγχιστεύων τὸ αἷμα, οὗτος ἀποκτενεῖ τὸν φονεύσαντα˙ ὅταν συναντήσῃ αὐτῷ, οὗτος ἀποκτενεῖ αὐτόν. ἐὰν δὲ δι' ἔχθραν ὤσῃ αὐτὸν καὶ ἐπιῤῥίψῃ ἐπ' αὐτὸν πᾶν σκεῦος ἐξ ἐνέδρου, καὶ ἀποθάνῃ, ἢ διὰ μῆνιν ἐπάταξεν αὐτὸν τῇ χειρί, καὶ ἀποθάνῃ, θανάτῳ θανατούσθω ὁ πατάξας, φονευτής ἐστιν· θανάτῳ θανατούσθω ὁ φονεύων˙ ὁ ἀγχιστεύων τὸ αἷμα ἀποκτενεῖ τὸν φονεύσαντα ἐν τῷ συναντῆσαι αὐτῷ». Το έγκλημα του φόνου είναι αυτό που εξετάζεται και στη συνέχεια του 35ου κεφαλαίου του βιβλίου των Αριθμών. Αλλά, οι συνθήκες που αναλύονται παρακάτω είναι πιθανές περιπτώσεις ακούσιας αφαίρεσης της ζωής.

[185] Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σσ. 112-114.

Στο ίδιο βιβλίο —των Αριθμών— τίθεται, επίσης, το ζήτημα των μαρτύρων και της μαρτυρίας τους για την απόδοση τιμωρίας του φονέα: «πᾶς πατάξας ψυχήν, διὰ μαρτύρων φονεύσεις τὸν φονεύσαντα, καὶ μάρτυς εἷς οὐ μαρτυρήσει ἐπὶ ψυχὴν ἀποθανεῖν» (Αριθμ. 35, 30).[186] Περί της μαρτυρίας ως αποδεικτικό στοιχείο του εγκλήματος συναντάμε πρόβλεψη τόσο σε δικαιικά συστήματα του αρχαίου κόσμου όσο και της σύγχρονης εποχής. Ενώ, μίασμα σημειώνεται πως επιφέρει η αφαίρεση της ανθρώπινης ζωής [«οὐ μιανεῖτε τὴν γῆν, ἐφ᾽ ἧς κατοικεῖτε ἐπ᾽ αὐτῆς» (Αριθμ. 35, 34)][187] και δη του αδικοχυμένου αίματος, όπως στην περίπτωση του Άβελ, που κατά τη βιβλική διήγηση το αίμα του βοά εκ της γης [«φωνὴ αἵματος τοῦ ἀδελφοῦ σου βοᾷ πρός με (Θεός) ἐκ τῆς γῆς» (Γέν. 4, 10)].

Ο Μωσαϊκός νόμος περιέχων διατάξεις ρύθμισης της άσκησης βίας και των ανθρωποκτονιών[188] δεν υιοθετεί μια εκδικητική τακτική, τον φόνο δηλαδή ως απάντηση στον φόνο.[189] Αλλά, θέτει την θανατική ποινή ως τιμωρία του εκούσιου φονέα προκειμένου να αναθεωρήσει —να ανατρέψει ακόμη— τα δεδομένα της εποχής εντός της οποίας θεσπίστηκε. Η προαναφερθείσα θανατική καταδίκη ως επιβαλλόμενη ποινή στην περίπτωση της ανθρωποκτονίας έχει, θα λέγαμε, σωφρονιστικό

[186] Εν συνεχεία, Αριθμ. 35, 31-34: «καὶ οὐ λήμψεσθε λύτρα περὶ ψυχῆς παρὰ τοῦ φονεύσαντος τοῦ ἐνόχου ὄντος ἀναιρεθῆναι· θανάτῳ γὰρ θανατωθήσεται. οὐ λήμψεσθε λύτρα τοῦ φυγεῖν εἰς πόλιν τῶν φυγαδευτηρίων τοῦ πάλιν κατοικεῖν ἐπὶ τῆς γῆς, ἕως ἂν ἀποθάνῃ ὁ ἱερεὺς ὁ μέγας. καὶ οὐ μὴ φονοκτονήσητε τὴν γῆν, εἰς ἣν ὑμεῖς κατοικεῖτε· τὸ γὰρ αἷμα τοῦτο φονοκτονεῖ τὴν γῆν, καὶ οὐκ ἐξιλασθήσεται ἡ γῆ ἀπὸ τοῦ αἵματος τοῦ ἐκχυθέντος ἐπ᾽ αὐτῆς, ἀλλ᾽ ἐπὶ τοῦ αἵματος τοῦ ἐκχέοντος. καὶ οὐ μιανεῖτε τὴν γῆν, ἐφ᾽ ἧς κατοικεῖτε ἐπ᾽ αὐτῆς, ἐφ᾽ ἧς ἐγὼ κατασκηνώσω ἐν ὑμῖν· ἐγὼ γάρ εἰμι κύριος κατασκηνῶν ἐν μέσῳ τῶν υἱῶν Ισραηλ».

[187] Κατά την παρατήρηση του Ιερεμία Φούντα, η θεολογική σοβαρότητα του ζητήματος της αιματεκχυσίας τονίζεται ισχυρώς στους Αριθμ. 35, 33-34. Ἱερεμία Φούντα, *Ἀριθμοί*, σ. 410: «Ἡ γῆ μολύνεται ἀπό τό ἀδίκως χυθέν αἷμα τῶν ἀνθρώπων στό ὁποῖο ἑδράζεται ἡ ζωή πού δίδεται ἀπό τόν Θεό (Γέν. 4, 10-11. Λευιτ. 17,11. Δευτερ. 12, 23)».

[188] Έξ. 21, 12-27. Λευιτ. 20, 9˙ 24, 17-22. Δευτερ. 19, 18-21˙ 25, 11-12˙ 27, 24-25 (Λόγω αλληλουχίας νοημάτων του κειμένου, τα αποσπάσματα των προαναφερθέντων κεφαλαίων είναι ενδεικτικά. Οι προαναφερθείσες έννοιες υπάρχουν σε περισσότερα σημεία από τα προαναφερθέντα).

[189] Ορισμένοι υποστηρικτές της αυτοδικίας επικαλούνται τον Μωσαϊκό Νόμο και συγκεκριμένα το «οφθαλμόν αντί οφθαλμού» (Έξ. 21, 23-25, Λευιτ. 24, 20-21, Λευιτ. 19, 18-21). Ο νόμος της ανταποδώσεως (Jus Talionis), γνωστός στην αρχαιότητα και στις πρωτόγονες κοινωνίες, υπάρχει σε πολλές διατάξεις του κώδικα του Χαμουραμπί (1754 π.Χ.), μια από τις αρχαιότερες συλλογές νόμων. Ο μεταγενέστερος Μωσαϊκός Νόμος περιέχει αρκετές ομοιότητες με τους νόμους του Κώδικα του Χαμουραμπί, αλλά και αρκετές διαφορές: «Κατ' αρχάς ένα μεγάλο μέρος της εβραϊκής νομοθεσίας είναι διατυπωμένο με κατηγορικούς κανόνες δικαίου, σε αντίθεση με τον κώδικα Χαμουραμπί, που εμπεριέχει υποθετικούς κανόνες κυρίως. Επίσης, οι εβραϊκοί νόμοι είναι διατυπωμένοι σε χρόνο που αφορά το μέλλον, ενώ οι διατάξεις του κώδικα του Χαμουραμπί αφορούν πράξεις παρελθόντος και σπανίως παρόντος. Στο Jus talionis, στον κώδικα του Χαμουραμπί, γίνονται διακρίσεις στις ποινές ανάλογα με τις κοινωνικές τάξεις, ενώ στο εβραϊκό δίκαιο υπάρχει ισονομία και ισηγορία. Γενική είναι η αρχή: "Κρίνετε δικαίως" και "δεν θα αποβλέψεις στο πρόσωπο φτωχού, ούτε θα σεβαστείς πρόσωπο δυνάστου" (Λευιτ. 19, 15)». Δ. Τσινικόπουλου, «Ο κώδικας του Χαμουραμπί. Μια νέα ματιά σε μια παλιά νομοθεσία», σ. 130.

χαρακτήρα.[190] Σκοπός του νόμου είναι τόσο η εξάλειψη των εκδικητικών φόνων όσο και του φαινομένου της ατιμωρησίας σε περιπτώσεις φόνου.

Για να κατανοήσει κάποιος πληρέστερα τον Νόμο οφείλει να σκεφτεί το δικαιικό σύστημα της εποχής, καθώς και το αντίστοιχο κοινωνικό περιβάλλον εντός του οποίου θεσπίζεται και εφαρμόζεται. Ο κανόνας της εποχής της Π.Δ., όπου σύμφωνα με το βιβλίο της *Εξόδου* 21, 24-25, ορίζει: «ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος, χεῖρα ἀντὶ χειρός, πόδα ἀντὶ ποδός, κατάκαυμα ἀντὶ κατακαύματος, τραῦμα ἀντὶ τραύματος, μώλωπα ἀντὶ μώλωπος»,[191] δε διδάσκει την άσκηση βίας και την επιβολή βλάβης κατά της ζωής και της υγείας του ανθρώπου ως απάντηση στη ληφθείσα βία, αλλά τη τιμωρία μιας πράξης ανάλογα με τη βαρύτητα και τη βλάβη που προκάλεσε η ίδια η πράξη (Jus Talionis).[192] Ενώ, ακολουθεί, στο παραδωθέν κείμενο της *Εξόδου*, η εξέταση του εκούσιου ή του ακούσιου χαρακτήρα της πράξης, προκειμένου να επιβληθεί η αντίστοιχη ποινή (Έξ. 21, 26-27): «ἐὰν δέ τις πατάξῃ τὸν ὀφθαλμὸν τοῦ οἰκέτου αὐτοῦ ἢ τὸν ὀφθαλμὸν τῆς θεραπαίνης αὐτοῦ, καὶ ἐκτυφλώσῃ, ἐλευθέρους ἐξαποστελεῖ αὐτοὺς ἀντὶ τοῦ ὀφθαλμοῦ αὐτῶν. ἐὰν δὲ τὸν ὀδόντα τοῦ οἰκέτου ἢ τὸν ὀδόντα τῆς θεραπαίνης αὐτοῦ ἐκκόψῃ, ἐλευθέρους ἐξαποστελεῖ αὐτοὺς ἀντὶ τοῦ ὀδόντος αὐτῶν».

Η αφαίρεση της ζωής του ανθρώπου κατά οποιονδήποτε τρόπο είναι καταδικαστέα σε κάθε έκφανση του κειμένου της Αγίας Γραφής. Είτε πρόκειται για εκούσιο φόνο είτε για περίπτωση ακούσιου φόνου, όπου κάποιος καθίσταται φονέας

[190] Περί του σωφρονιστικού χαρακτήρα, βλ., ενδεικτικά, Δευτερ. 19, 20-21: «καὶ οἱ ἐπίλοιποι ἀκούσαντες —τα όσα προαναφέρονται (Δευτερ. 19, 1-19)— φοβηθήσονται καὶ οὐ προσθήσουσιν ἔτι ποιῆσαι κατὰ τὸ ῥῆμα τὸ πονηρὸν τοῦτο ἐν ὑμῖν. οὐ φείσεται ὁ ὀφθαλμός σου ἐπ᾿ αὐτῷ· ψυχὴν ἀντὶ ψυχῆς, ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος, χεῖρα ἀντὶ χειρός, πόδα ἀντὶ ποδός». Σημειωτέον δε ότι η εξαγορά της θανατικής ποινής δεν επιτρεπόταν και, φυσικά, απαγορευόταν η λήψη χρημάτων προς φυγάδευση φονέα, ακόμα και αν επρόκειτο για ακούσιο φονέα που θα φυγαδευόταν σε πόλη καταφύγιο (Αριθμ. 35, 31-32: καὶ οὐ λήμψεσθε λύτρα περὶ ψυχῆς παρὰ τοῦ φονεύσαντος τοῦ ἐνόχου ὄντος ἀναιρεθῆναι· θανάτῳ γὰρ θανατωθήσεται. οὐ λήμψεσθε λύτρα τοῦ φυγεῖν εἰς πόλιν τῶν φυγαδευτηρίων, τοῦ πάλιν κατοικεῖν ἐπὶ τῆς γῆς, ἕως ἂν ἀποθάνῃ ὁ ἱερεὺς ὁ μέγας). Η χρηματική εξαγορά ποινής ήταν μέτρο που εφαρμοζόταν σε άλλους πολιτισμούς (βλ. *Κοράνιο, Σούρα ελ–Μπάκαρα* 2, 178: « ... Ο νόμος της αντεκδίκησης σε περίπτωση σκόπιμου φόνου είναι ορισμένος: Ο ελεύθερος για τον ελεύθερο, ο δούλος για το δούλο, η γυναίκα για τη γυναίκα. Αν η αντεκδίκηση συγχωρηθεί και δεχθεί η αποζημίωση από κανένα εκ των δικών του σκοτωμένου, τότε η απαίτηση πρέπει να γίνει με ευγένεια και η αποζημίωση να πληρωθεί με καλοσύνη ... »), όμως στην περίπτωση της Παλαιάς Διαθήκης «ἡ ὑψηλὴ ἀξία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ... ἀπέκλειε τέτοιες χρηματικές δοσοληψίες ὡς ἀντάλλαγμα γιά μία ζωή». Ἰερεμία Φούντα, *Ἀριθμοί*, σσ. 409-410.

[191] Βλ. ακόμα, Λευιτ.24, 20 και Δευτερ. 19, 21.

[192] "Jus Talionis" in *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion* (https://www.oxfordreference.com/search?q=Jus%20Talionis, reference library, ανακτήθηκε στις 06.06.2020): " … that talion puts an upper limit on the penalty that can be demanded for bodily injury–the penalty may not be greater than what the victim suffered … ".

χωρίς πρόθεση του φονεύειν ή απόφαση εκτελέσεως φόνου.[193] Στο βιβλίο της Εξόδου, και δη στο 21ο κεφάλαιο, το οποίο περιλαμβάνεται σε αυτά με περιεχόμενο επιμέρους εντολές (κεφ. ΚΑ΄-ΚΓ΄), καθώς ακολουθεί αυτά των Δέκα Εντολών (κεφ. ΙΘ΄-Κ΄), συναντώνται ορισμένες διατάξεις για την αντιμετώπιση και τον χειρισμό πράξεων βίας (Ἔξ. 21, 12-27). Ενδεικτικά, στο Ἔξ. 21, 12 προβλέπεται περί του εκούσιου φονέα: «ἐὰν δὲ πατάξῃ τίς τινα, καὶ ἀποθάνῃ, θανάτῳ θανατούσθω», όπου σύμφωνα και με τα όσα αναφέραμε και παραπάνω, η απειλή θανάτου λόγω διάπραξης φόνου στοχεύει στην αποφυγή του εγκλήματος και στον σωφρονισμό του δράστη που επιβουλεύεται αφαίρεση ανθρώπινης ζωής. Στη συνέχεια του ιδίου κεφαλαίου, στον επόμενο στίχο, αναγνωρίζεται η περίπτωση όπου ακουσίως ο δράστης τελεί το έγκλημα του φόνου: «ὁ δὲ οὐχ ἑκών, ἀλλ᾽ ὁ θεὸς παρέδωκεν εἰς τὰς χεῖρας αὐτοῦ, δώσω σοι τόπον, οὗ φεύξεται ἐκεῖ ὁ φονεύσας» (Ἔξ. 21, 13). Προσφέροντας έτσι δυο προοπτικές αντιμετώπισης ανάλογα με το *εκούσιο* ή το *ακούσιο* του φόνου.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, στο βιβλίο των *Αριθμών* περιλαμβάνεται, μεταξύ άλλων, αναφορά σε συγκεκριμένα μέσα χρήσης (Αριθμ. 35, 16-18) δια των οποίων αφαιρείται ανθρώπινη ζωή (Αριθμ. 35, 16-21). Δεν παραλείπεται, όμως, και η σχετική αναφορά περιπτώσεων τέλεσης ακούσιου φόνου, όπως: «ἐὰν δὲ ἐξάπινα οὐ δι᾽ ἔχθραν ὤσῃ αὐτὸν ἢ ἐπιρρίψῃ ἐπ᾽ αὐτὸν πᾶν σκεῦος οὐκ ἐξ ἐνέδρου ἢ παντὶ λίθῳ, ἐν ᾧ ἀποθανεῖται ἐν αὐτῷ, οὐκ εἰδώς, καὶ ἐπιπέσῃ ἐπ᾽ αὐτόν, καὶ ἀποθάνῃ, αὐτὸς δὲ οὐκ ἐχθρὸς αὐτοῦ ἦν, οὐδὲ ζητῶν κακοποιῆσαι αὐτόν» (Αριθμ. 35, 22-24). Κατόπιν των οποίων θα πρέπει η υπόθεση να διερευνηθεί και ο δράστης να κριθεί: «καὶ κρινεῖ ἡ συναγωγὴ ἀνὰ μέσον τοῦ πατάξαντος καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ ἀγχιστεύοντος τὸ αἷμα κατὰ τὰ κρίματα ταῦτα» (Αριθμ. 35, 24). Και αναλόγως του αποτελέσματος, προβλέπεται η λήψη μέτρων μέριμνας: «ἐξελεῖται ἡ συναγωγὴ τὸν φονεύσαντα ἀπὸ τοῦ ἀγχιστεύοντος τὸ αἷμα, καὶ ἀποκαταστήσουσιν αὐτὸν ἡ συναγωγὴ εἰς τὴν πόλιν τοῦ φυγαδευτηρίου αὐτοῦ, οὗ κατέφυγεν, καὶ κατοικήσει ἐκεῖ, ἕως ἂν ἀποθάνῃ ὁ ἱερεὺς ὁ μέγας, ὃν ἔχρισαν αὐτὸν τῷ ἐλαίῳ τῷ ἁγίῳ» (Αριθμ. 35, 25).

Η συναγωγή, λοιπόν, θα κρίνει αν ο φόνος έγινε εκουσίως ή ακουσίως, την ύπαρξη ή μη ελαφρυντικών κατά την τέλεση του φόνου και αντίστοιχα τη φυγάδευση —ή, αλλιώς, τη χορήγηση ασυλίας— ή μη στο πρόσωπο που τέλεσε τον φόνο. Η πρόβλεψη φυγάδευσης του κριθέντος ως ακούσιου φονέα, καθώς και η παροχή

[193] Περί απόφασης εκτελέσεως φόνου, βλ. Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σσ. 559-561.

καταφυγίου επιβεβαιώνει τη μέριμνα που λαμβάνεται δια του Μωσαϊκού νόμου[194] για προστασία της ανθρώπινης ζωής. Ακόμα και της ζωής εκείνου που ακουσίως αφαίρεσε μια άλλη ζωή.[195]

Εκούσια αφαίρεση ανθρώπινης ζωής: *Έξ.* 21, **12**

↕

Ακούσια αφαίρεση ανθρώπινης ζωής: *Έξ.* 21, **13**

&

Εκούσια αφαίρεση ανθρώπινης ζωής: *Αριθμ.*35, 16-**21**

↕

Ακούσια αφαίρεση ανθρώπινης ζωής: *Αριθμ.* 35, **22**-24

Σαφώς διακρίνεται λοιπόν ο φόνος που επιτελέσθηκε ακουσίως [«ἐξάπινα οὐ δι’ ἔχθραν ... οὐκ ἐχθρὸς αὐτοῦ ἦν ... οὐδὲ ζητῶν κακοποιῆσαι αὐτὸν» (Αριθμ. 35, 22-24)] από τον τελεσθέντα εκουσίως. Επαρκώς προβλέπεται εκ του Νόμου η περίπτωση που ο δράστης αφαίρεσε «ψυχὴν ἀκουσίως» (Αριθμ. 35, 15), εν αγνοία του [«οὐκ εἰδώς» (Αριθμ. 35, 23)] και «οὐκ ἐξ ἐνέδρου» (Αριθμ. 35, 22) ή προμελέτης. Ενώ, αντιλαμβανόμαστε τη σαφώς ευμενέστερη αντιμετώπιση του ακούσιου δράστη έναντι του εκούσιου.

Τέλος, ένα σημείο, ακόμα, που κρίνουμε ότι πρέπει να διακρίνουμε αξιολογικά ως προς την αντιμετώπιση της ακούσιας αφαίρεσης ζωής είναι αυτό της μέριμνας παροχής φυγαδευτηρίων στους ακούσιους φονείς. Περί των φυγαδευτηρίων, των πόλεων καταφυγής, των ακουσίως φονευσάντων διαβάζουμε τόσο στο βιβλίο των

[194] Εβραϊκά: תּוֹרַת מֹשֶׁה, Torat Moshe, αναφέρεται κυρίως στην Τορά, ενώ στα ελληνικά αποδίδεται με τον όρο “Πεντάτευχος”, δηλαδή τα πέντε πρώτα βιβλία της εβραϊκής Βίβλου.

[195] Βλ. και Κυρίλλου Κωστόπουλου, *Ἡ πολυμορφία τοῦ φόνου στοὺς ἱεροὺς κανόνες*, σ. 116: «Ἡ “ἀειφυγία” τοῦ δράστου, δηλαδὴ ἡ ἐξορία, φανερώνει τὴν σύμμετρη φιλανθρωπία ἀπέναντι στὸν ἀκούσιο φονέα, τὴν ζωὴ τοῦ ὁποίου δείχνει νὰ προστατεύη ὁ Μωσαϊκὸς νόμος». Ο όρος «ἀειφυγία», που αναφέρεται και στον ανωτέρω σχολιασμό, απαντάται στον άγιο Κύριλλο Αλεξανδρείας, *Περὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκυνήσεως καὶ λατρείας, Λόγος Η΄,* PG 68, 580D-581A. Βλ. ακόμα Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Συναγωγὴ τῶν ἀναγωγικῶς ἑρμηνευομένων ῥητῶν τῆς Παλαιᾶς Ἁγίας Γραφῆς*, PG 77, 1245B: «Νόμιμον ἦν τοὺς ἀκουσίως φονεύσαντας εἰς τοὺς τόπους τῶν ὁρισθέντων φυγαδευτηρίων ἀπάγεσθαι καὶ φυλάττεσθαι, τοῦ ἀρχιερέως δὲ τελευτήσαντος ἀπολύεσθαι».

Αριθμών (κυρίως 35, 11-15, 25-28)[196] όσο και στο Δευτερονόμιο (4, 41-43), όπου γίνεται αναφορά ακόμα και σε συγκεκριμένεις πόλεις «πέραν τοῦ Ιορδανου ἀπὸ ἀνατολῶν ἡλίου» (Δευτερ. 4, 41) οι οποίες ορίστηκαν από τον Μωυσή, προκειμένου «φυγεῖν ἐκεῖ τὸν φονευτήν, ὃς ἂν φονεύσῃ τὸν πλησίον οὐκ εἰδώς, καὶ οὗτος οὐ μισῶν αὐτὸν πρὸ τῆς ἐχθὲς καὶ τῆς τρίτης» (Δευτερ. 4, 42).[197]

Τα ανωτέρω, περί των πόλεων καταφυγίων, επαναλαμβάνονται και εκτίθενται εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο του ίδιου βιβλίου, Δευτερ. 19, 1-14. Όπου, μεταξύ άλλων διευκρινήσεων και ακριβών πληροφοριών περί των τόπων καταφυγής των φονεύσαντων περιλαμβάνονται τα εξής: «Ἐὰν δὲ ἀφανίσῃ κύριος ὁ θεός σου τὰ ἔθνη, ἃ ὁ θεός σου δίδωσίν σοι τὴν γῆν αὐτῶν, καὶ κατακληρονομήσητε αὐτοὺς καὶ κατοικήσετε ἐν ταῖς πόλεσιν αὐτῶν καὶ ἐν τοῖς οἴκοις αὐτῶν, τρεῖς πόλεις διαστελεῖς σεαυτῷ ἐν μέσῳ τῆς γῆς σου, ἧς κύριος ὁ θεός σου δίδωσίν σοι. στόχασαί σοι τὴν ὁδὸν καὶ τριμεριεῖς τὰ ὅρια τῆς γῆς σου, ἣν καταμερίζει σοι κύριος ὁ θεός σου, καὶ ἔσται καταφυγὴ ἐκεῖ παντὶ φονευτῇ. τοῦτο δὲ ἔσται τὸ πρόσταγμα τοῦ φονευτοῦ, ὃς ἂν φύγῃ ἐκεῖ καὶ ζήσεται· ὃς ἂν πατάξῃ τὸν πλησίον αὐτοῦ ἀκουσίως καὶ οὗτος οὐ μισῶν αὐτὸν πρὸ τῆς ἐχθὲς καὶ πρὸ τῆς τρίτης» (Δευτερ. 19, 1-4).[198] Εκείνο που ιδιαιτέρως

[196] Ή ακόμα ευρύτερα Αριθμ. 35, 6 και 35, 9-34. Ἰερεμία Φούντα, *Ἀριθμοί*, σ. 408.

[197] Δευτερ. 4, 42-43: «καὶ καταφεύξεται εἰς μίαν τῶν πόλεων τούτων καὶ ζήσεται· τὴν Βοσορ ἐν τῇ ἐρήμῳ ἐν τῇ γῇ τῇ πεδινῇ τῷ Ρουβην καὶ τὴν Ραμωθ ἐν Γαλααδ τῷ Γαδδι καὶ τὴν Γαυλων ἐν Βασαν τῷ Μανασση». Βλ. ακόμα τον σχετικό σχολιασμό υπό τον Μ. Αθανασίου, *Σύνοψις ἐπίτομος τῆς Θείας Γραφῆς, Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης*, PG 28, 308A.

[198] Εν συνεχεία, το εν λόγω απόσπασμα (Δευτερ. 19, 5-14) έχει ως εξής: «καὶ ὃς ἂν εἰσέλθῃ μετὰ τοῦ πλησίον εἰς τὸν δρυμὸν συναγαγεῖν ξύλα, καὶ ἐκκρουσθῇ ἡ χεὶρ αὐτοῦ τῇ ἀξίνῃ κόπτοντος τὸ ξύλον, καὶ ἐκπεσὸν τὸ σιδήριον ἀπὸ τοῦ ξύλου τύχῃ τοῦ πλησίον, καὶ ἀποθάνῃ, οὗτος καταφεύξεται εἰς μίαν τῶν πόλεων τούτων καὶ ζήσεται, ἵνα μὴ διώξας ὁ ἀγχιστεύων τοῦ αἵματος ὀπίσω τοῦ φονεύσαντος, ὅτι παρατεθέρμανται τῇ καρδίᾳ, καὶ καταλάβῃ αὐτόν, ἐὰν μακροτέρα ᾖ ἡ ὁδός, καὶ πατάξῃ αὐτοῦ τὴν ψυχήν, καὶ ἀποθάνῃ, καὶ τούτῳ οὐκ ἔστιν κρίσις θανάτου, ὅτι οὐ μισῶν ἦν αὐτὸν πρὸ τῆς ἐχθές καὶ πρὸ τῆς τρίτης. διὰ τοῦτο ἐγώ σοι ἐντέλλομαι τὸ ῥῆμα τοῦτο λέγων Τρεῖς πόλεις διαστελεῖς σεαυτῷ· ἐὰν δὲ ἐμπλατύνῃ κύριος ὁ θεός σου τὰ ὅριά σου, ὃν τρόπον ὤμοσεν τοῖς πατράσιν σου, καὶ δῷ σοι κύριος πᾶσαν τὴν γῆν, ἣν εἶπε δοῦναι τοῖς πατράσιν σου, ἐὰν ἀκούσῃς ποιεῖν πάσας τὰς ἐντολὰς ταύτας, ἃς ἐγὼ ἐντέλλομαί σοι σήμερον, ἀγαπᾶν κύριον τὸν θεόν σου, πορεύεσθαι ἐν πάσαις ταῖς ὁδοῖς αὐτοῦ πάσας τὰς ἡμέρας, προσθήσεις σεαυτῷ ἔτι τρεῖς πόλει πρὸς τὰς τρεῖς ταύτας, καὶ οὐκ ἐκχυθήσεται αἷμα ἀναίτιον ἐν τῇ γῇ σου, ᾗ κύριος ὁ θεός σου δίδωσίν σοι ἐν κλήρῳ, καὶ οὐκ ἔσται ἐν σοὶ αἵματι ἔνοχος. ἐὰν δὲ γένηται ἄνθρωπος μισῶν τὸν πλησίον καὶ ἐνεδρεύσῃ αὐτὸν καὶ ἐπαναστῇ ἐπ᾽ αὐτὸν καὶ πατάξῃ αὐτοῦ ψυχήν, καὶ ἀπεθάνῃ, καὶ φύγῃ εἰς μίαν τῶν πόλεων τούτων, καὶ ἀποστελοῦσιν ἡ γερουσία τῆς πόλεως αὐτοῦ καὶ λήμψονται αὐτὸν ἐκεῖθεν καὶ παραδώσουσιν αὐτὸν εἰς χεῖρας τῶν ἀγχιστεύοντι τοῦ αἵματος, καὶ ἀποθανεῖται· οὐ φείσεται ὁ ὀφθαλμός σου ἐπ᾽ αὐτῷ καὶ καθαριεῖς τὸ αἷμα τὸ ἀναίτιον ἐξ Ισραηλ, καὶ εὖ σοι ἔσται. Οὐ μετακινήσεις ὅρια τοῦ πλησίον σου, ἃ ἔστησαν οἱ πατέρες σου ἐν τῇ κληρονομίᾳ, ᾗ κατεκληρονομήθης ἐν τῇ γῇ, ᾗ κύριος ὁ θεός σου δίδωσίν σοι ἐν κλήρῳ». Επιπροσθέτως των ανωτέρω, περί καθορισμού των πόλεων καταφυγής στο βιβλίο του Ιησού του Ναυή 20, 2-8, όπως μας παραδίδεται στη μετάφραση των Ο΄, περιλαμβάνονται τα ακόλουθα: « ... Δότε τὰς πόλεις τῶν φυγαδευτηρίων, ἃς εἶπα πρὸς ὑμᾶς διὰ Μωυσῆ. φυγαδευτήριον τῷ φονευτῇ τῷ πατάξαντι ψυχὴν ἀκουσίως, καὶ ἔσονται ὑμῖν αἱ πόλεις φυγαδευτήριον, καὶ οὐκ ἀποθανεῖται ὁ φονευτὴς ὑπὸ τοῦ ἀγχιστεύοντος τὸ αἷμα, ἕως ἂν καταστῇ ἐναντίον τῆς συναγωγῆς εἰς κρίσιν. καὶ διέστειλεν τὴν Καδης ἐν τῇ Γαλιλαίᾳ ἐν τῷ ὄρει τῷ Νεφθαλι καὶ Συχεμ ἐν τῷ ὄρει τῷ Εφραιμ καὶ τὴν πόλιν Αρβοκ (αὕτη ἐστὶ Χεβρων) ἐν τῷ ὄρει τῷ Ιουδα.

ενδιαφέρει επί του παρόντος κύριου ζητήματος, της προστασίας της ζωής είναι ακριβώς ότι ο λόγος πρόβλεψης και θέσπισης των εν λόγω διατάξεων είναι το «καταφυγὴ ἐκεῖ παντὶ φονευτῇ» (Δευτερ. 19, 3) και η εξασφάλιση της ζωής του, όπως ρητά λέγεται μέσα στο ίδιο το κείμενο: «ὃς ἂν φύγῃ ἐκεῖ καὶ ζήσεται» (Δευτερ. 19, 4). Η εξασφάλιση της ζωής του ανθρώπου είναι ο λόγος ύπαρξης και χρήσης των καταφυγίων.

Δια του Νόμου, λοιπόν, προβλέπεται απομάκρυνση του φονέα από το περιβάλλον του θύματος, που λόγω της πιθανής επιθυμίας του για εκδίκηση, είναι αναμενόμενο να επιχειρήσουν να τον βλάψουν, όπως επαναλαμβάνεται και σε ένα ακόμα βιβλίο του κανόνα της Παλαιάς Διαθήκης, αυτό του Ιησού του Ναυή,[199] όπου επισημαίνεται: «αὗται αἱ πόλεις (καταφύγια, Ιησού του Ναυή 20, 2-8) αἱ ἐπίκλητοι τοῖς υἱοῖς Ισραηλ καὶ τῷ προσηλύτῳ τῷ προσκειμένῳ ἐν αὐτοῖς καταφυγεῖν ἐκεῖ παντὶ παίοντι ψυχὴν ἀκουσίως, ἵνα μὴ ἀποθάνῃ ἐν χειρὶ τοῦ ἀγχιστεύοντος τὸ αἷμα, ἕως ἂν καταστῇ ἔναντι τῆς συναγωγῆς εἰς κρίσιν» (Ιησού του Ναυή 20, 9). Το να καταφύγει, λοιπόν, και να προστατευθεί ο φονέας, προκειμένου να μην φονευθεί από χέρι συγγενούς του φονευθέντος ορίζεται με σαφή διατύπωση εντός του κειμένου. Τέλος, στο επόμενο κεφάλαιο του ιδίου βιβλίου (Ιησού του Ναυή 21, 27), περιλαμβάνεται, επίσης, πρόβλεψη για παραχώρηση πόλεων–ασύλων από τους Ισραηλίτες στους Λευίτες.[200] Γεγονός που επιβεβαιώνει τη μέριμνα που λαμβάνεται δια του Μωσαϊκού νόμου για της προστασία της ανθρώπινης ζωής. Ακόμα και της ζωής εκείνου που ακουσίως αφαίρεσε μια άλλη ζωή.

Εν κατακλείδι, επισημαίνεται ότι στα προαναφερθέντα βιβλικά αποσπάσματα, τα οποία περιλαμβάνουν εκτενείς αναφορές περί των πόλεων καταφυγής των ακουσίως φονευσάντων, το κείμενο γίνεται ακριβές τόσο περί των προβλεπόμενων μέτρων προστασίας (των φονέων) όσο και περί της αντίστοιχης σχετικής περιπτωσιολογίας ακούσιου φόνου (Δευτερ. 19, 5). Στόχος όλων των ανωτέρω, όπως ρητά λέγεται, και μάλιστα επαναλαμβάνεται, από τον έναν στον άλλον στίχο του βιβλικού κειμένου είναι το «ζήσεται» [«ὃς ἂν φύγῃ ἐκεῖ καὶ ζήσεται· … οὗτος καταφεύξεται εἰς μίαν τῶν

καὶ ἐν τῷ πέραν τοῦ Ιορδάνου ἔδωκε Βοσορ ἐν τῇ ἐρήμῳ ἐν τῷ πεδίῳ ἀπὸ τῆς φυλῆς Ρουβην καὶ Αρημωθ ἐν τῇ Γαλααδ ἐκ τῆς φυλῆς Γαδ καὶ τὴν Γαυλων ἐν τῇ Βασανίτιδι ἐκ τῆς φυλῆς Μανασση».

[199] Πρόκειται για το έκτο βιβλίο, ακολουθεί της Πεντατεύχου στον κανόνα της Π.Δ.

[200] Ιησού του Ναυή, 21, 27: «Καὶ τοῖς υἱοῖς Γεδσων τοῖς Λευίταις ἐκ τοῦ ἡμίσους φυλῆς Μανασση τὰς πόλεις τὰς ἀφωρισμένας τοῖς φονεύσασι, τὴν Γαυλων ἐν τῇ Βασανίτιδι καὶ τὰ ἀφωρισμένα αὐτῇ καὶ τὴν Βοσοραν καὶ τὰ ἀφωρισμένα αὐτῇ, πόλεις δύο». Ἰερεμία Φούντα, *Ἀριθμοί*, σ. 239: «Ἐπειδή οἱ Λευΐτες δέν ἔχουν φυλετικό μερίδιο γῆς, οἱ ἄλλες φυλές πρέπει νά δώσουν σ’ αὐτούς 48 πόλεις γιά νά μένουν, μαζί μέ τούς γειτονικούς σέ αὐτές ἀγρούς γιά τά ποίμνιά τούς». Πρόκειται περί χρήσης γης και όχι περί κατοχής αυτής. Ἰερεμία Φούντα, *Ἀριθμοί*, σ. 239.

πόλεων τούτων καὶ ζήσεται» (Δευτερ. 19, 4 και 5)]. Και όταν στη συνέχεια της παραδοθείσας διήγησης του Δευτερονομίου ομιλεί ο Μωυσής για μελλοντική διεύρυνση των συνόρων της χώρας, τότε και πάλι προβλέπει τη δημιουργία νέων καταφυγίων: «προσθήσεις σεαυτῷ ἔτι τρεῖς πόλεις πρὸς τὰς τρεῖς ταύτας» (Δευτερ. 19, 9), προκειμένου «οὐκ ἐκχυθήσεται αἷμα ἀναίτιον ἐν τῇ γῇ» (Δευτερ. 19, 10). Η αποφυγή εκδίκησης απασχολεί και αποτυπώνεται σε ποικίλες πτυχές των λόγων του Μωυσή, γι' αυτό και εφευρίσκει λύσεις απομάκρυνσης των φονέων («αἵματι ἔνοχος» Δευτερ. 19, 10) από το υπόλοιπο σώμα της πόλης.

2.2.2 Στην Κ.Δ.

Η βιβλική εντολή «ου φονεύσεις» συναντάται —μετά τον κανόνα της Παλαιάς Διαθήκης— εν μέσω των κειμένων της Καινής Διαθήκης:

- Ματθ. 5, 21
- Ματθ. 19,18
- Μάρκ. 10, 19
- Λουκ. 18, 20
- Ρωμ. 13, 9
- Ιακ. 2,11

Το αγαθό της ζωής προσφέρεται από τον Θεό στον άνθρωπο και η κατά οποιονδήποτε τρόπο επιβουλή του συνιστά βαρύτατο αμάρτημα. Η απαγόρευση του φόνου εμπεριέχεται —όπως φαίνεται και παραπάνω— στα κείμενα των Ευαγγελίων και των επιστολών του Παύλου. Στο *Κατά Ματθαίον* με σαφήνεια και διδακτικότητα, παραθέτονται —μεταξύ άλλων— τα εξής: «Ἠκούσατε ὅτι ἐρρέθη τοῖς ἀρχαίοις˙ οὐ φονεύσεις˙ ὃς δ' ἂν φονεύσῃ, ἔνοχος ἔσται τῇ κρίσει. ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν ὅτι πᾶς ὁ ὀργιζόμενος τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ ἔνοχος ἔσται τῇ κρίσει ... » (Ματθ. 5, 21-22). Η οργή,[201]

[201] Περί του όρου «οργή», βλ., μεταξύ άλλων, τη ψηφιακή έκδοση των H. G. Lidell & R. Scott, *Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας*, http://www.greek–language.gr/digitalResources/ancient_greek/tools/liddel–scott/search.html?lq=%E1%BD%80%CF%81%CE%B3%CE%AE (ανακτήθηκε στις 06.06.2020).

ο θυμός,[202] η διάθεση δηλαδή που ενδεχομένως οδηγήσει σε αφαίρεση ανθρώπινης ζωής ή βλάβη αυτής κρίνεται ένοχη ευθύς εξαρχής στο κείμενο του Ευαγγελίου.

Δια της ανωτέρου περικοπής, έστω και δια της αναγνώσεως αυτής, καλείται ο άνθρωπος να αναλογιστεί την αιτία της βίαιης δράσης ή, αντίστοιχα, της αντίδρασης προς τον πλησίον, που μπορεί να τον οδηγήσει ακόμα και σε διάπραξη εγκλήματος κατά της ζωής. Σε ορισμένα «πως» και «γιατί» της δράσης του ανθρώπου απαντά ο Α΄ κανόνας του Γρηγορίου Νύσσης, κατά τον οποίον: «Τρία ἐστὶ τὰ περὶ τὴν ψυχὴν ἡμῶν θεωρούμενα κατὰ τὴν πρώτην διαίρεσιν, τό τε λογικὸν καὶ τὸ ἐπιθυμητικὸν καὶ τὸ θυμοειδές. Ἐν τούτοις εἰσὶ καὶ τὰ κατορθώματα τῶν κατ' ἀρετὴν βιούντων, καὶ τὰ πτώματα τῶν εἰς κακίαν ἀπορρεόντων ... ».[203] Και ύστερα από παράθεση ενδεικτικών κατορθωμάτων και αποπτωμάτων του λογικού και του βουλητικού μέρους της ψυχής, γίνεται αναφορά αρχικά στα αποτελέσματα που επιτυγχάνονται δια της καλής λειτουργίας του συναισθηματικού μέρους της ψυχής και, αλλά και στα αποτελέσματα της κακής λειτουργίας αυτού, στα «αποπτώματα» της θυμώδους διαθέσεως,[204] όπως ο φθόνος, το μίσος, η οργή και οι εκδικητικές διαθέσεις που μπορεί να οδηγήσουν τον άνθρωπο σε διάπραξη ολέθριων πράξεων, όπως αυτή της αφαίρεσης της ανθρώπινης ζωής.

Επανερχόμενοι στα κείμενα της *Καινής Διαθήκης* και δη στο κατά *Ιωάννην Ευαγγέλιο*, στο οποίο ο Ιωάννης υπερβαίνοντας το ιστορικό πλαίσιο της εκπλήρωσης της θείας οικονομία (αναγγελία και διήγηση γέννησης του Ιησού Χριστού), αρχίζει με

[202] Περί του όρου «θυμός», βλ., μεταξύ άλλων, τη ψηφιακή έκδοση των H. G. Lidell & R. Scott, *Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας*, http://www.greek–language.gr/digitalResources/ancient_greek/tools/liddel–scott/search.html?lq=%CE%B8%CF%8D%CE%BC%CE%BF%CF%82 (ανακτήθηκε στις 06.06.2020).

[203] Νύσσης 1, ΡΠ 4, σ. 296. Περί του τριμερούς της ψυχής υπό τον Καππαδόκη πατρός, βλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου*, κεφαλ. Η΄, *Διὰ τί ὄρθιον τοῦ ἀνθρώπου τὸ σχῆμα, καὶ ὅτι διὰ τὸν λόγον αἱ χεῖρες˙ ἐν ᾧ τις καὶ περὶ διαφορᾶς ψυχῶν φιλοσοφία*, PG 44, 144D: «Ἀλλ’ ἐμοὶ δοκεῖ δόγμα τι τῶν κεκρυμμένων παραδηλοῦν διὰ τούτων ὁ Μωϋσῆς, καὶ τὴν περὶ ψυχῆς φιλοσοφίαν δι’ ἀποῤῥήτων παραδιδόναι, ἣν ἐφαντάσθη μὲν καὶ ἡ ἔξωθεν παίδευσις, οὐ μὴν τηλαυγῶς κατενόησε. Διδάσκει γὰρ ἡμᾶς διὰ τούτων ὁ λόγος, ἐν τρισὶ διαφοραῖς τὴν ζωτικὴν καὶ ψυχικὴν δύναμιν θεωρεῖσθαι». Γρ. Νύσσης, *Θεωρία εἰς τὸν τοῦ Μωϋσέως βίον*, PG 44, 353C: « … ταῦτα περὶ ψυχῆς ἡμῖν φυσιολογοῦντος δι’ αἰνιγμάτων τοῦ λόγου, ὃ καὶ ἡ ἔξωθεν παίδευσις ἐφαντάσθη, διαιροῦσα τὴν ψυχὴν εἰς τὸ λογιστικὸν καὶ ἐπιθυμητικὸν καὶ θυμοειδές» και 361C-D: «Τί γὰρ ἄν τις διαφέρειν εἴποι τοὺς θυμώδους τῶν λογισμῶν, ἢ τὰς πρὸς ἡδονήν τε καὶ λύπην καὶ πλεονεξίαν ὁρμάς, τῆς μνημονευθείσης στρατιᾶς, Λίθος ἄντικρυς ἀπὸ σφενδόνης ἐστὶν ἡ λοιδορία, καὶ λόγχη τὴν αἰχμὴν ἐπισείουσα ἡ θυμώδης ὁρμή˙ τὸ δὲ περὶ τὰς ἡδονὰς πάθος, οἱ ἵπποι νοείσθωσαν, ἀσχέτῳ τινὶ ὁρμῇ τὸ ἅρμα δι’ ἑαυτῶν ἐφελκόμενοι, ἐν ᾧ οἱ τρεῖς ἐπιβάται, οὓς τριστάτας ὀνομάζει ἡ ἱστορία. Νοήσεις δὲ τοὺς τρεῖς τούτους πάντως, τοὺς φερομένους ὑπὸ τοῦ ἅρματος προδιδαχθεὶς ἐν τῷ κατὰ τοὺς σταθμοὺς καὶ τὴν φλιὰν μυστηρίω, τὴν τριμερὴ τῆς ψυχῆς διαίρεσιν, εἰς τὸ λογικόν, καὶ ἐπιθυμητικόν, καὶ θυμοειδὲς ἀναπέμπων τὸ νόημα». Βλ. το σύνολο της *Κανονικής Επιστολής του Γρηγορίου Νύσσης προς Λητόιον*, *Επίσκοπο Μελιτίνης*, όπως εκτείθεται εν PG 45, 221-236. Ειδικώς ο Νύσσης 1, PG 45, 221-225B.

[204] Νύσσης 1, ΡΠ 4, σ. 298.

έναν ύμνο στον σαρκωθέντα Λόγο εξυμνώντας ακριβώς το μυστήριο της θείας ενανθρώπησης: «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος. οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν θεόν. πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ὃ γέγονεν» (Ιωάν. 1, 1-3).[205] Ενώ, ο σκοπός για τον οποίο γράφτηκε το Ευαγγέλιο του Ιωάννη, όπως εντός του κειμένου περιλαμβάνεται, είναι «ἵνα πιστεύ[σ]ητε ὅτε Ἰησοῦς ἐστιν ὁ χριστὸς ὁ υἱός τοῦ θεοῦ, καὶ ἵνα πιστεύοντες ζωὴν ἔχητε ἐν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ» (Ιωάν. 20, 31). Οι πιστεύοντες, λοιπόν, εις τον Ιησού Χριστό ως Υιό του Θεού αποκτούν ζωή, όχι μόνο επίγεια, αλλά αιώνια ζωή.[206]

Στα κείμενα της *Καινής Διαθήκης* η λέξη «λόγος» χρησιμοποιείται εν μέσω διαφόρων εκφορών περί δραστηριοτήτων και ενεργειών του Ιησού, των μαθητών του και του νεόδμητου σώματος της Εκκλησίας. Οι εντολές, οι διδαχές, η διδασκαλία του Ιησού και οι αποκαλυπτικές ομιλίες του προσδιορίζονται επίσης με τους όρους «λόγος Θεού» ή «λόγος Χριστού». Η ενανθρώπιση του θείου λόγου αποτέλεσε αντικείμενο συζήτησης και γραφής πολλών πραγματειών εντός και εκτός ορθόδοξης εκκλησίας. Ενδεικτικός —μεταξύ άλλων— ο *Λόγος περί της ενανθρωπήσεως του Λόγου* του Μεγάλου Αθανασίου,[207] όπου περικλείεται διεξοδική αναφορά στην ενανθρώπιση του Ιησού Χριστού και μια πλήρη ανάπτυξη του χριστολογικού δόγματος.

Εν συνεχεία, περί του όρου «ζωή», όπως συναντάται στο Ιωάν. 1, 4, ο Λόγος είναι η αιτία αυτής: «ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν, καὶ ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων».[208] Δι' αυτού, εξαιτίας αυτού υπήρχε ζωή, και η ζωή ήταν το φως των ανθρώπων. Εστάλη στους ανθρώπους ο σαρκωμένος Λόγος προκειμένου να τους παράσχει τη δυνατότητα στην αιώνια ζωή, στο αληθινό φως που δεν επισκιάζεται από το σκοτάδι. Κατά το κείμενο του Ευαγγελίου, το φως φέγγει μέσα στο σκοτάδι και το σκοτάδι δεν το νίκησε: «καὶ τὸ φῶς ἐν τῇ σκοτίᾳ φαίνει, καὶ ἡ σκοτία αὐτὸ οὐ κατέλαβεν» (Ιωάν. 1, 5). Η ζωή

[205] Η εξύμνηση της ενανθρώπισης του Λόγου του Θεού εκτείνεται μέχρι του Ιωάν. 1, 18. Βλ. σχετικά Ἰ. Καραβιδόπουλου, *Εἰσαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*, σ. 227.

[206] Ἰ. Καραβιδόπουλου, *Εἰσαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*, σ. 242: «Ὁ Ἰησοῦς Χριστός γιά τόν ὁποῖο μαρτυροῦν οἱ ἀπόστολοι καί τόν ὁποῖο κηρύσσει ἡ ἐκκλησία δέν εἶναι ὁ Μεσσίας μέ τήν ἰουδαϊκή ἔννοια, οὔτε εἶναι ἁπλός δάσκαλος ἠθικῆς, ὅπως φρονοῦν παλιοί καί νέοι ἀρειανοί, ἀλλ' ὁ σαρκωμένος Λόγος,. Μέ τήν πίστη σ' Αὐτόν οἱ ἄνθρωποι ἔχουν "ζωήν αἰώνιον"».

[207] Μεγάλου Αθανασίου, «Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου, καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφάνειας Αὐτοῦ», PG 25, 96-197. Ο λόγος αυτός, όπως και ο «Κατὰ Εἰδώλων», γράφτηκε περί τα έτη 317–319 μ.Χ. [Για τον λόγο περί Ενανθρωπήσεως και σε νεοελληνική απόδοση υπό τον αρχιμ. Δ. Πάπαρη, βλ. http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/paterikon/a8anasios_megas_logos_peri_enan8rwphsews.htm (ανακτήθηκε στις 15.06.2020)

[208] Βλ, επίσης. τον λόγο του Αποστόλου Παύλου προς τους Αθηναίους, όπου προβάλλει ότι «ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν, ὡς καί τινες τῶν καθ' ὑμᾶς ποιητῶν εἰρήκασιν· τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν» (Πράξ. 17, 28).

είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το φως, το φυσικό και το πνευματικό. Η ζωή και το φως είναι όροι που σε όλη την έκταση του *Ευαγγελίου του Ιωάννη* επαναλαμβάνονται υπενθυμίζοντας την μοναδική εξουσία του Δημιουργού των πάντων.

Σε επόμενο κεφάλαιο του προαναφερθέντος, στο έκτο, πλέον, του κατά *Ιωάννην Ευαγγελίου*, μετά τη διήγηση του θαύματος του πολλαπλασιασμού των άρτων, οι άνθρωποι αναζητούν τον Ιησού,[209] ενώ εκείνος έχει αποσυρθεί για να ξεκουραστεί. Ο Ιησούς ανταποκρινόμενος στο κάλεσμα των ανθρώπων, εμφανίζεται και πάλι για να τους μιλήσει για τη «βρῶσιν τὴν μένουσαν εἰς ζωὴν αἰώνιον, ἣν ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ὑμῖν δώσει» (Ιωάν. 6, 27). Αφού αναφερθεί στο μάννα που οι «πατέρες ἡμῶν» έφαγαν στην έρημο (Ιωάν. 6, 31) και εν συνεχεία στον Μωυσή (Ιωάν. 6, 32), κορυφώνει τη διήγησή του ο Ιωάννης[210] με τον αποκαλυπτικό λόγο του Ιησού «ἐγώ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς˙ ὁ ἐρχόμενος πρός με οὐ μὴ πεινάσῃ, καὶ ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ οὐ μὴ διψήσει πώποτε» (Ιωάν. 6, 35).

Επισημαίνοντας, λίγο αργότερα, πως το θέλημα του «πατρός του» είναι: «πᾶς ὁ θεωρῶν τὸν υἱὸν καὶ πιστεύων εἰς αὐτὸν ἔχῃ ζωὴν αἰώνιον, καὶ ἀναστήσω αὐτὸν ἐγὼ [ἐν] τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ» (Ιωάν. 6, 40). Η διαβεβαίωση περί αιώνιας ζωής επαναλαμβάνεται και στο Ιωάν. 6, 47, όπως επίσης και ο λόγος περί του άρτου της ζωής, επεκτεινόμενος περισσότερο δια της χρήσεως αντιθετικών σχημάτων παρελθόντος παρόντος, θανάτου ζωής.[211] Και μετά την προγενέστερη αναφορά στο μάννα (Ιωάν. 6. 31, 49), η οποία αποτελεί παλαιοδιαθηκική προτύπωση της θείας Κοινωνίας, συστήνει πλέον το μυστήριο της θείας Κοινωνίας, με τα εξής: «ἐγώ εἰμι ὁ ἄρτος ὁ ζῶν ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς˙ ἐάν τις φάγῃ ἐκ τούτου τοῦ ἄρτου, ζήσεται εἰς τὸν αἰῶνα, καὶ ὁ ἄρτος δὲ ὃν ἐγὼ δώσω, ἡ σάρξ μού ἐστιν ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς» (Ιωάν. 6, 51). Και μη μπορώντας να αντιληφθούν τον λόγο του οι Ιουδαίοι, «ἐμάχοντο πρὸς ἀλλήλους» και αναρωτιόντουσαν για το «πῶς δύναται οὗτος ἡμῖν δοῦναι τὴν σάρκα [αὐτοῦ] φαγεῖν;» (Ιωάν. 6, 52). Για να λάβουν την απόκριση του Ιησού «ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πίητε αὐτοῦ τὸ αἷμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς. ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἔχει ζωὴν αἰώνιον, κἀγὼ

[209] Ιωάν. 6, 24: « ... ἦλθον εἰς Καφαρναοὺμ ζητοῦντες τὸν Ἰησοῦν».

[210] Ἰ. Παναγόπουλου, *Εἰσαγωγὴ στὴν Καινὴ Διαθήκη*, σ. 136: Η «προοδευτικὴ ἔνταση στὴν ἀνάπτυξη τών θεμάτων του», όπως και η «ἐλισσόμενη (σπειροειδής) καῖ προοδευτικὴ ἀνάπτυξη τῶν θεμάτων, μὲ τὴν ἐναλλαγὴ ὅρων, ἡ ὁποία καὶ προσδίδει σ' αὐτὸ συναρπαστικὴ ζωντάνια» είναι από τα κύρια χαρακτηριστικά του ευαγγελίου του Ιωάννη.

[211] Ιωάν. 6, 47-50: «ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ὁ πιστεύων ἔχει ζωὴν αἰώνιον. Ἐγώ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς. οἱ πατέρες ὑμῶν ἔφαγον ἐν τῇ ἐρήμῳ τὸ μάννα καὶ ἀπέθανον· οὗτός ἐστιν ὁ ἄρτος ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνων, ἵνα τις ἐξ αὐτοῦ φάγῃ καὶ μὴ ἀποθάνῃ».

ἀναστήσω αὐτὸν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ. ἡ γὰρ σάρξ μου ἀληθής ἐστιν βρῶσις, καὶ τὸ αἷμά μου ἀληθῶς ἐστιν πόσις» (Ιωάν. 6, 53-55).[212].

Επιπροσθέτως των ανωτέρων, στο *Κατά Ιωάννην* διακρίνεται ότι ο ευαγγελιστής, αντί της συνηθισμένης —εκ των Συνοπτικών— φρασεολογίας «βασιλεία τοῦ Θεοῦ, τῶν οὐρανῶν», χρησιμοποιεί τους όρους «αἰώνιος ζωή» ή πιο απλά «ζωή», όπως —μεταξύ άλλων— στο 17, 2-3: «καθὼς ἔδωκας αὐτῷ ἐξουσίαν πάσης σαρκός, ἵνα πᾶν ὃ δέδωκας αὐτῷ δώσῃ αὐτοῖς ζωὴν αἰώνιον. αὕτη δέ ἐστιν ἡ αἰώνιος ζωὴ ἵνα γινώσκωσίν σε τὸν μόνον ἀληθινὸν θεὸν καὶ ὃν ἀπέστειλας Ἰησοῦν Χριστόν». Αν και το νόημα παραμένει το ίδιο, ο όρος «ζωή» έχει πιο συγκεκριμένο περιεχόμενο —όπως φαίνεται και από την προαναφερθείσα περικοπή— «καθόσον ταυτίζεται μέ τήν προσωπικὴ γνώση τοῦ Θεού καὶ τοῦ Ἰ. Χριστοῦ».[213]

Περιπτώσεις εκουσίων αφαιρέσεων ανθρώπινων ζωών με άμεσο δόλο, περιλαμβάνονται στην παραβολή του αμπελώνος, η οποία λέγεται δια στόματος Ιησού και συμπεριλαμβάνεται στα τρία από τα τέσσερα Ευαγγέλια.[214] Πρόκειται περί καταστροφής ανθρώπινων ζωών, με βούληση των δραστών˙ εν γνώσει, δηλαδή, και με τη θέληση αυτών πρόκληση σωματικών βλαβών των θυμάτων τους, ακόμα και θανάτων τους.[215]

Κατά το παραδωθέν κείμενο της παραβολής, γεωργοί οι οποίοι είχαν ενοικιάσει ένα αμπέλι για να το καλλιεργήσουν, αρνήθηκαν να δώσουν μέρος των καρπών, που αναλογούσαν στον ιδιοκτήτη, στους απεσταλμένους δούλους του.[216] Μάλιστα συνέλαβαν τους δούλους και άλλον μεν έδειραν, άλλον δε φόνευσαν, άλλον λιθοβόλησαν.[217] Ο ιδιοκτήτης του αμπελιού έστειλε και άλλους δούλους,

[212] Και η διήγηση συνεχίζεται στο ίδιο αποκαλυπτικό ύφος, όπως και προηγουμένως. Ιωάν. 6, 56-57: «ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει κἀγὼ ἐν αὐτῷ. καθὼς ἀπέστειλέν με ὁ ζῶν πατὴρ κἀγὼ ζῶ διὰ τὸν πατέρα, καὶ ὁ τρώγων με κἀκεῖνος ζήσεται δι' ἐμέ». Ενώ η περαιτέρω επεξήγηση του Ιωάννη που ακολουθεί —Ιωάν. 6, 58: «οὗτός ἐστιν ὁ ἄρτος ὁ ἐξ οὐρανοῦ καταβάς, οὐ καθὼς ἔφαγον οἱ πατέρες καὶ ἀπέθανον· ὁ τρώγων τοῦτον τὸν ἄρτον ζήσεται εἰς τὸν αἰῶνα»– υποδηλώνει και πάλι την ευθεία αντίθεση μεταξύ ζωής και θανάτου που προκύπτει από τη «ριζική (ἠθική) καινότητα» του λόγου του Χριστού. Ἰ. Παναγόπουλου, *Εἰσαγωγὴ στὴν Καινὴ Διαθήκη*, σσ. 138-139. Όπως γίνεται φανερό από τις προαναφερθείσες περικοπές, ο Ιωάννης συχνά διακόπτει τη διήγηση παρεμβαλόντας επεξηγηματικές σημειώσεις. Περί αυτού και άλλων μορφολογικών στοιχείων στο ευαγγέλιο του, βλ. ό.π., σσ. 137-138.
[213] Ἰ. Παναγόπουλου, *Εἰσαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*, σ. 138.
[214] Ματθ. 21, 33-46˙ Μάρκ. 12, 1-12˙ Λουκά 20, 9-18.
[215] Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σ. 560: «Περιεχόμενον τῆς βουλήσεως τοῦ δράστου εἶναι ἡ ἐν γνώσει θέλησις αὐτοῦ πρός καταστροφήν ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ πρόκλησιν θανάτου».
[216] Ματθ. 21, 33-34: «ἄνθρωπός ἦν οἰκοδεσπότης ὅστις ἐφύτευσεν ἀμπελῶνα καὶ φραγμὸν αὐτῷ περιέθηκεν καὶ ὤρυξεν ἐν αὐτῷ ληνὸν καὶ ᾠκοδόμησεν πύργον καὶ ἐξέδοτο αὐτὸν γεωργοῖς καὶ ἀπεδήμησεν. ὅτε δὲ ἤγγισεν ὁ καιρὸς τῶν καρπῶν, ἀπέστειλεν τοὺς δούλους αὐτοῦ πρὸς τοὺς γεωργοὺς λαβεῖν τοὺς καρποὺς αὐτοῦ».
[217] Ματθ. 21, 35: «καὶ λαβόντες οἱ γεωργοὶ τοὺς δούλους αὐτοῦ ὃν μὲν ἔδειραν, ὃν δὲ ἀπέκτειναν, ὃν δὲ ἐλιθοβόλησαν».

περισσοτέρους από τους πρώτους και έκαναν οι γεωργοί και σε αυτούς τα ίδια.[218] Κατόπιν τούτων, ο ιδιοκτήτης αποφασίζει να στείλει τον υιό του προκειμένου να ζητήσει το μερίδιο του.[219] Οι γεωργοί, όμως, όταν είδαν τον υιό του ιδιοκτήτη, «εἶπον ἐν ἑαυτοῖς· οὗτός ἐστιν ὁ κληρονόμος˙ δεῦτε ἀποκτείνωμεν αὐτὸν καὶ σχῶμεν τὴν κληρονομίαν αὐτοῦ, καὶ λαβόντες αὐτὸν ἐξέβαλον ἔξω τοῦ ἀμπελῶνος καὶ ἀπέκτειναν» (Ματθ. 21, 38-39).

Ολοκληρώνοντας την παραβολή του αμπελιού ρωτά ο Ιησούς τους αρχιερείς: «῞Οταν οὖν ἔλθῃ ὁ κύριος τοῦ ἀμπελῶνος, τί ποιήσει τοῖς γεωργοῖς ἐκείνοις;» (Ματθ. 21, 40) και λαμβάνει την απάντηση «κακοὺς κακῶς ἀπολέσει αὐτούς, καὶ τὸν ἀμπελῶνα ἐκδώσεται ἄλλοις γεωργοῖς, οἵτινες ἀποδώσουσιν αὐτῷ τοὺς καρποὺς ἐν τοῖς καιροῖς αὐτῶν» (Ματθ. 21, 41). Και συνεχίζει ο Ιησούς απευθυνόμενος στους ακροατές της παραβολής, αναρωτώμενος για το αν οι ακροατές του είχαν διαβάσει πότε τη Γραφή ή, ορθότερα, αν είχαν καταλάβει τη Γραφή: «οὐδέποτε ἀνέγνωτε ἐν ταῖς γραφαῖς˙

λίθον ὃν ἀπεδοκίμασαν οἱ οἰκοδομοῦντες,
οὗτος ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας˙
παρὰ κυρίου ἐγένετο αὕτη
καὶ ἔστιν θαυμαστὴ ἐν ὀφθαλμοῖς ἡμῶν;[220]

διὰ τοῦτο λέγω ὑμῖν ὅτι ἀρθήσεται ἀφ' ὑμῶν ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ καὶ δοθήσεται ἔθνει ποιοῦντι τοὺς καρποὺς αὐτῆς· καὶ ὁ πεσὼν ἐπὶ τὸν λίθον τοῦτον συνθλασθήσεται· ἐφ' ὃν δ' ἂν πέσῃ, λικμήσει αὐτόν»[221] (Ματθ. 21, 42-44).

Ο λίθος, λοιπόν, που αποδοκιμάσθηκε, που απορρίφθηκε από τους κτίστες, αυτός έγινε ακρογωνιαίος λίθος στην πνευματική οικοδομή του Θεού, θεμέλιο της Εκκλησίας. Από τον Κύριο έγινε αυτός —ο ακρογωνιαίος λίθος— και είναι θαυμαστός στα μάτια μας.

[218] Ματθ. 21, 36: «πάλιν ἀπέστειλεν ἄλλους δούλους πλείονας τῶν πρώτων, καὶ ἐποίησαν αὐτοῖς ὡσαύτως».
[219] Ματθ. 21, 37: «ὕστερον δὲ ἀπέστειλεν πρὸς αὐτοὺς τὸν υἱὸν αὐτοῦ λέγων· ἐντραπήσονται τὸν υἱόν μου».
[220] Βλ. ακόμα Ψαλμ. 118, 22˙ Πράξ. 4, 11˙ Πέτρου Α΄ 2, 4 και 2, 6-8˙ Λουκά 9, 22˙ Ησαΐας 28, 16 και 8, 14˙ Ρωμ. 9, 33˙ Εφεσ. 2, 20.
[221] Βλ. και Δανιήλ 2, 34-44: «ἑώρακας ἕως ὅτου ἐτμήθη λίθος ἐξ ὄρους ἄνευ χειρῶν καὶ ἐπάταξε τὴν εἰκόνα … καὶ ὁ λίθος ὁ πατάξας τὴν εἰκόνα ἐγένετο ὄρος μέγα καὶ ἐπάταξε πᾶσαν τὴν γῆν ... σύ, βασιλεῦ, βασιλεὺς βασιλέων, καὶ σοὶ ὁ κύριος τοῦ οὐρανοῦ τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν βασιλείαν καὶ τὴν ἰσχὺν καὶ τὴν τιμὴν καὶ τὴν δοξαν ἔδωκεν ... καὶ βασιλεία τετάρτη ἰσχυρὰ ὥσπερ ὁ σίδηρος ... καὶ ἐν τοῖς χρόνοις τῶν βασιλέων τούτων στήσει ὁ θεὸς τοῦ οὐρανοῦ βασιλείαν ἄλλην, ἥτις ἔσται εἰς τοὺς αἰῶνας καὶ οὐ φθαρήσεται, καὶ αὕτη ἡ βασιλεία ἄλλο ἔθνος οὐ μὴ ἐάσῃ, πατάξει δὲ καὶ ἀφανίσει τὰς βασιλείας ταύτας, καὶ αὐτὴ στήσεται εἰς τὸν αἰῶνα».

Είναι φανερό πως ο εν λόγω λίθος είναι ο Ιησούς Χριστός και κτίστες οι αρχιερείς και οι Φαρισαίοι, που τον ακούν να ομιλεί παραβάλλοντας οικείες στο ακροατήριό του καταστάσεις. Η «κεφαλή γωνίας», ο ακρογωνιαίος λίθος – Ιησούς Χριστός ένωσε Ιουδαίους και εθνικούς σε μια πίστη, σε μια Εκκλησία. Ο λίθος —που επίσης αποτελεί έκφραση της πίστης— έχει τέτοια δύναμη, που όποιος προσκρούσει πάνω σ' αυτόν, θα συνθλίβεται· και σ' όποιον πάνω πέσει ο λίθος, θα τον λικμήσει[222] (Ματθ. 21, 44). Ο Ιησούς ολοκληρώνοντας την παραβολή του λέει προς το ακροατήριό του πως —ακριβώς λόγω της αποδοκιμασίας του λίθου— θα τους αφαιρεθεί το προνόμιο να είναι ο λαός της βασιλείας του Θεού, για να δοθεί στον λαό που θα παράγει τους καρπούς της, δηλαδή έργα αγαθά και ωφέλιμα.

Δια της ανωτέρου παραβολής, γίνεται αντιληπτή —για ακόμα μια φορά— η εσχατολογική υπεραξία που αποδίδει η Εκκλησία, ως φορέας της ζωοποιού θείας χάριτος, στην ανθρώπινη ζωή. Η εν λόγω παραβολή θα μπορούσε να αποτελέσει βιβλικό έρεισμα της ρύθμισης του Ζ΄ 7.[223] Ο τόπος του μαρτυρίου, της καταστροφής της ανθρώπινης ζωής, γίνεται τόπος καθαγιασμού. Τα δε λείψανα των μαρτύρων αποτελούν στην μακραίωνη ιστορία της Εκκλησίας —αρχικά ως έθος[224] και στη συνέχεια δια κανονικής επιταγής—[225] αναπόσπαστο κομμάτι της καθιέρωσης των ιερών ναών.[226]

Ιστορικά η πρακτική αυτή ανάγεται στην τέλεση της Θείας Ευχαριστίας επί των Μαρτυρίων,[227] των ναών που χτίζονταν στους τάφους των μαρτύρων κατά τους

[222] Περί του όρου «λικμήσω – λικμάω», βλ., μεταξύ άλλων, https://enacademic.com/searchall.php?SWord=%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%BC%CE%AE%CF%83%CF%89&from=xx&to=en&did=greek_greek&stype (ανακτήθηκε στις 08.06.2020)

[223] Ζ΄ 7, ΡΠ 2, σ. 580: «Ἔφη Παῦλος ὁ θεῖος Ἀπόστολος· Τινῶν ἀνθρώπων αἱ ἁμαρτίαι πρόδηλοί εἰσι· τισὶ δὲ καὶ ἐπακολουθοῦσιν. Ἁμαρτιῶν οὖν προκαταλαμβανουσῶν, καὶ ἕτεραι ἁμαρτίαι ἕπονται ταύταις. Τῇ οὖν ἀσεβεῖ αἱρέσει τῶν χριστιανοκατηγόρων καὶ ἄλλα ἀσεβήματα συνηκολούθησαν. Ὥσπερ γὰρ τὴν τῶν σεπτῶν εἰκόνων ἀφείλοντο ὄψιν ἐκ τῆς ἐκκλησίας, καὶ ἕτερά τινα ἔθη παραλελοίπασιν, ἃ χρὴ ἀνανεωθῆναι, καὶ κατὰ τὴν ἔγγραφον καὶ ἄγραφον θεσμοθεσίαν οὕτω κρατεῖν. Ὅσοι οὖν σεπτοὶ ναοὶ καθιερώθησαν ἐκτὸς ἁγίων λειψάνων μαρτύρων, ὁρίζομεν ἐν αὐτοῖς κατάθεσιν γίνεσθαι λειψάνων μετὰ τῆς συνήθους εὐχῆς. Ὁ δὲ ἄνευ ἁγίων λειψάνων καθιερῶν ναόν, καθαιρείσθω, ὡς παραβεβηκὼς τὰς ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις».

[224] Θ. Γιάγκου, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, σ. 203. Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Το δίκαιο των ιερών πραγμάτων*, σ. 208.

[225] Ζ΄ 7, ΡΠ 2, σ. 580.

[226] . Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Το δίκαιο των ιερών πραγμάτων*, σ. 204: «Στην Καινή Διαθήκη αγίασμα είναι ο Χριστός, ο Οποίος προσφέρει το σώμα και το αίμα Του στους ανθρώπους. Όσοι τον μιμήθηκαν και θυσιάστηκαν για την πίστη τους στο όνομά Του, προσφέρουν το σώμα τους για την καθιέρωση του Ναού Του».

[227] Γ. Σωτηρίου, «Οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως ἢ τὰ μαρτύρια», σ. 40: «Εἰς τὰ μαρτύρια ταῦτα, ἱδρυόμενα ἀπὸ τοῦ Β' μ.Χ. αἰῶνος (εἰς Διακοπὰς διωγμῶν) κατὰ τὸ πλεῖστον ἔξω τῶν πόλεων, ἐγίνοντο συναθροίσεις τῶν πιστῶν ἅπαξ τοῦ ἔτους –τὴν ἡμέραν τῆς μνήμης τοῦ μάρτυρος– καὶ ἐτελεῖτο πρὸς τιμὴν αὐτῶν ἡ θεία λειτουργία συνηνωμένη μετ' ἀγαπών, τοῦ τάφου τοῦ μάρτυρος

πρώτους χριστιανικούς αιώνες.[228] Από τον 4ο αιώνα, όπου αρχίζει η μετακομιδή των ιερών λειψάνων στις πόλεις, παράλληλα με τον τεμαχισμό τους, τα λείψανα τοποθετούνται παρά του Ιερού Βήματος του ναού ή, συνηθέστερα, κάτω από το ιερό Θυσιαστήριο[229] – Αγία Τράπεζα.[230] Το ιερό Θυσιαστήριο, περιέχων τα οστά των μαρτύρων, γίνεται τάφος των «συμμαρτύρων» του «Αρχιμάρτυρος» Χριστού,[231] αποκτώντας —εν τη εξελίξει της εκκλησιαστικής ιστορίας— την ιδιότητα της κανονικής προϋπόθεσης καθιέρωσης ναού.

Ερχόμενοι, πλέον, οκτώ αιώνες μετά Χριστόν, η Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος, δια του Ζ΄ 7,[232] επικυρώνει την προ πολλού —όπως είναι φανερό— πρακτική της Εκκλησίας,[233] της καθιέρωσης ναού με οστά μαρτύρων.[234] Ακριβέστερα, «ἡ μὲν πῆξις

χρησιμοποιουμένου πολλάκις καὶ ὡς θυσιαστηρίου». Γ. Αντουράκη, *Θέματα Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, σ. 310 και επ., όπου και περί της επίδρασης της τιμής των Μαρτύρων στη λατρευτική ζωή της Εκκλησίας, αλλά και περί θεολογίας τους Μαρτυρίου. Επικουρικά, βλ. ανωτέρω: 1. Η εν Χριστώ νοηματοδότηση της ανθρώπινης ζωής, σσ. 17-18, υποσημ. 20-25 και κατωτέρω: 3.2.2 Η κανονική ιεράρχηση του αγαθού της ζωής, σσ. 109-110, υποσημ. 446-449.

[228] Γ. Σωτηρίου, «Οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως ἢ τὰ μαρτύρια», σ. 39: «Ταύτα ἦσαν κατ' ἀρχὰς ἢ ἁπλᾶ μνήματα (memoria) ἀποδιδόμενα εἰς μάρτυρας, διακρινόμενα ἴσως τῶν λοιπῶν τάφων … ἢ ὑπέργεια κτίσματα ὡς εἶναι τὰ γνωστὰ χριστιανικὰ μαυσωλεῖα, ἤτοι μικραὶ οἰκοδομαὶ ὑπὸ μορφὴν κυκλικῶν, πολυγωνικῶν, σταυρικῶν καὶ μονοκλίτων ναϊδρίων περικλειόντων τάφους μαρτύρων». Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Το δίκαιο των ιερών πραγμάτων*, σ. 205.

[229] Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Το δίκαιο των ιερών πραγμάτων*, σ. 213: «Το θυσιαστήριο καλείται άγιο των αγίων και απολαμβάνει τον ύψιστο σεβασμό από τους πιστούς ... αντιμετωπίζεται ως χώρος ιερός και απαγορεύεται κάθε χρήση του που δείχνει ασέβεια και *κοινοποίησή* του».

[230] Γ. Σωτηρίου, «Οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως ἢ τὰ μαρτύρια», σ. 42. Γ. Αντουράκη, *Θέματα Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, σσ. 310-311. Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Η αρχή της νομιμότητας στους Ιερούς Κανόνες*, σσ. 327-328.

[231] Γ. Αντουράκη, *Θέματα Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, σ. 310 και επ., όπου και περί της επίδρασης της τιμής των Μαρτύρων στη λατρευτική ζωή της Εκκλησίας, αλλά και περί θεολογίας τους Μαρτυρίου. Θ. Γιάγκου, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, σ. 201 και επ.

[232] Ζ΄ 7, ΡΠ 2, σ. 580. Παύλου Μενεβίσογλου, *Ἱστορική εἰσαγωγή εἰς τούς κανόνας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας,* σ. 318 και αντίστοιχη υποσημ. 3.

[233] Θ. Γιάγκου, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, σ. 203 και επ. Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Το δίκαιο των ιερών πραγμάτων*, σ. 208 και επ.

[234] Η Ελ. Γιαννακοπούλου επισημαίνει ότι «στα Πρακτικά των Οικ. Συν. ο όρος "λείψανα" εναλλάσσεται με τον όρο "ὀστᾶ" (Ζ΄ Οικ. Σύν., πράξη 4, MANSI 13, 48CD). Σπανιότερα απαντά και ο όρος "σωρός", προκειμένου περί του σώματος Αγίου. Αυτοί οι όροι χρησιμοποιούνται και στα Πρακτικά των Οικ. Συν., για να εκφράσουν είτε μέρος του σώματος είτε ολόκληρο το σώμα Αγίου … Ανέκαθεν η στρατευόμενη Εκκλησία περιέβαλλε με ξεχωριστή τιμή τα ιερά λείψανα των αγίων, ως ενδεικτικά της ενοικούσης σ' αυτά Θείας Χάριτος. Διαπιστώνουμε ότι η αρχαιότερη μαρτυρία, όσον αφορά την τιμή των λειψάνων, ανάγεται στα Πρακτικά της Γ΄ Οικ. Συν. Εκεί ανάγεται η ιστορική μαρτυρία ότι τα "λείψανα" του Ευαγγελιστή Ιωάννη σώζονταν κατά το έτος 431 μ.Χ. και έχαιραν τιμής από τα ζώντα μέλη της Εκκλησίας (Γ΄ Οικ. Σύν., πράξη 2, MANSI 4, 1288A). […] Η επόμενη κατά σειρά αρχαιότητας μαρτυρία καταχωρίζεται στα Πρακτικά της Ζ΄ Οικ. Συν., όπου "πλέκεται" το εγκώμιο υπέρ της τιμής των λειψάνων των Αγίων». Και συνεχίζει η Ελ. Γιαννακοπούλου σημειώνοντας ότι «το χαρακτηριστικότερο και πιο αντιπροσωπευτικό απόσπασμα, σχετικά με την αξία των λειψάνων αντλούμε από την επιστολή του ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, η οποία αναγνώστηκε ενώπιον των μελών της Ζ΄» (Ζ΄ Οικ. Σύν., πράξη 3, MANSI 12, 1143C). Ελ. Γιαννακοπούλου, *Μερική Εσχατολογία κατά τα Πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων και τους Ιερούς Κανόνες,* σσ. 322-324, όπου και εκτενείς βιβλιογραφικές αναφορές.

τοῦ θεμελίου δι' εὐχῆς μόνης τοῦ κατὰ χώραν ἐπισκόπου[235] καί σταυροπηγίου γίνεται˙ ἡ δὲ καθιέρωσις, μετὰ τὸν ἀπαρτισμὸν τοῦ ναοῦ, ὅτε τελοῦνται τὰ ἀνοίξια, καὶ ὁ ἐνθρονισμός, καὶ ὁ ἅπαξ τούτου ἀπαρτισμός, ὑπὸ ἁγίου μύρου χριομένου, καὶ λείψανα μαρτυρικὰ ὑποδεχομένου». [236] Η δε αντικανονική απόπειρα καθιέρωσης ναού, τιμωρείται από τον ίδιο κανόνα: «ὁ δὲ καθιερῶν ναὸν χωρὶς ἱερῶν λειψάνων, καθαιρείσθω, ὡς παραβάτης τῶν ἐκκλησιαστικῶν παραδόσεων».[237] Αυτό που, επίσης, αποτελεί άξιο αναφοράς είναι ότι μια παλαιά πρακτική, επικυρώνεται από μια Οικουμενική Σύνοδο, προσφέροντας όχι μόνο τη διασφάλιση της διαιώνισης του έθους, αλλά και την αντιμετώπιση ανακύπτοντος ζητήματος του καιρού που θεσπίστηκε ο κανόνας, «τῇ οὖν αἱρέσει τῶν χριστιανοκατηγόρων»,[238] καθώς ιστορικά βρισκόμαστε στην πρώτη φάση της εικονομαχίας.[239]

[235] Με την καθιέρωση του ναού από τον επίσκοπο, ο ναός προσλαμβάνει την ιδιότητα του ιερού πράγματος (res sacra), με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την προστασία του στα πλαίσια του εκκλησιαστικού και πολιτειακού δικαίου. Θ. Γιάγκου, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, σ. 203 και επ.

[236] Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Ζ΄ 7, ΡΠ 2, σ. 582. Η πρακτική της καθιέρωσης ναού δια αγίων λειψάνων μαρτύρων δεν είναι νέα. Αναμφίβολα, όπως επισημαίνει ο Θ. Γιάγκου, έχει δεχθεί επίδραση της σχετικής πράξεως στην Π.Δ.(Έξ. 40, 1-4, 9-10). Θ. Γιάγκου, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, σσ. 202-203. Βλ., ακόμα, τον σχολιασμό του Ζ΄ 7 υπό την Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, Το δίκαιο των ιερών πραγμάτων, σσ. 208-209: «Η Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος εφαρμόζοντας ένα αρχαίο εκκλησιαστικό έθος, νομοθετεί και εντέλλεται την τοποθέτηση λειψάνων Μαρτύρων κατά την καθιέρωση ναού … Προέβη μάλιστα σε πρόβλεψη κανονικών επιτιμίων σε εκείνους που θα περιφρονήσουν τα αγία λείψανα (MANSI 13, 380). Η τιμή των λειψάνων δεν μπορεί να θεωρηθεί σαρκολατρική ή ειδωλολατρική. Τα λείψανα των αγίων, όπως και οι εικόνες τους, τιμώνται, δεν λατρεύονται. Η προσκύνησή τους είναι τιμητική και δεν ταυτίζεται με τη λατρευτική προσκύνηση του Θεού».

[237] Ζωναράς, ερμηνεία στον Ζ΄ 7, ΡΠ 2, σ. 581.

[238] Ζ΄ 7, ΡΠ 2, σ. 580. Ζωναράς, ερμηνεία στον Ζ΄ 7, ΡΠ 2, σ. 581: «Ἐκείνους γὰρ ὀνομάζουσι χριστιανοκατηγόρους, ὡς κατηγοροῦντας τῶν Χριστιανῶν εἰδωλολατρείαν˙ οὐ μόνον γὰρ τὰς ἐκκλησίας τοῦ κόσμου τῶν σεπτῶν εἰκόνων ἐστέρησαν, ἀλλὰ καὶ ἔθη παλαιὰ παραλελοίπασιν, ἃ καὶ ἀνανεοῦσιν οὗτοι˙ ἵνα καὶ ἡ ἔγγράφος θεσμοθεσία, καὶ ἡ ἄγραφος συνήθεια κρατῇ».

[239] Παύλου Μενεβίσογλου, *Ἱστορική είσαγωγή εἰς τούς κανόνας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας,* σ. 304, υποσημ. 5: «ἥτις λήγει ἐπισήμως μὲ τὴν σύγκλησιν καὶ τὰς ἀποφάσεις τῆς ἑβδόμης οἰκουμενικῆς συνόδου».

2.3 Το πλήρωμα του Νόμου και Ανθρώπινη Ζωή

Με την έλευση του Ιησού Χριστού εκπληρώνονται οι επαγγελίες, η προφητεία της *Παλαιάς Διαθήκης*. Ο *Νόμος* της *Παλαιάς* στην εποχή της *Καινής Διαθήκης* ενδύεται τον χιτώνα της αγάπης και της δικαιοσύνης για την οποία κήρυξε και θυσιάστηκε ο Υιός του Θεού. Ο νόμος της αγάπης, της αποδοχής και της συγχώρεσης αποτυπώνεται στο σύνολο του κανόνα της *Καινής Διαθήκης*. Η λυτρωτική συγχώρεση και η αγάπη αντί της αποστροφής, αποτελεί την ουσία του ρηξικέλευθου Νόμου της αγάπης που εισήχθη δια της Καινής Διαθήκης. Ουσιαστικώς ρηξικέλευθος ακόμα και για τα σύγχρονα κοινωνικά δεδομένα.

Η διδασκαλία της *Καινής Διαθήκης* εισήγαγε μια νέα συνείδηση. Πρώτος εκφραστής της ο Χριστός. Τον ακολούθησαν οι Μαθητές και Απόστολοί Του, τους οποίους διαδέχτηκε το σώμα της Εκκλησίας με πρωτοστάτες τους Αγίους και τους Μάρτυρες. Η κανονική θεώρηση της Εκκλησίας απορρέει, θα λέγαμε, από τον ευαγγελικό λόγο,[240] που σαφής και περιεκτικός υπερβαίνει οποιαδήποτε προηγούμενη πρακτική: «᾿Ηκούσατε ὅτι ἐρρέθη˙ *ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ* καὶ *ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος*. ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ· ἀλλ᾿ ὅστις σε ραπίζει εἰς τὴν δεξιὰν σιαγόνα σου, στρέψον αὐτῷ καὶ τὴν ἄλλην· καὶ τῷ θέλοντί σοι κριθῆναι καὶ τὸν χιτῶνά σου λαβεῖν, ἄφες αὐτῷ καὶ τὸ ἱμάτιον· καὶ ὅστις σε ἀγγαρεύσει μίλιον ἕν, ὕπαγε μετ᾿ αὐτοῦ δύο. τῷ αἰτοῦντί σε δός, καὶ τὸν θέλοντα ἀπὸ σοῦ δανείσασθαι μὴ ἀποστραφῇς» (Ματθ. 5, 38-42).

Στην Καινή Διαθήκη ο ανακαινιστικός λόγος του σαρκωθέντος Λόγου προσφέρει μια νέα προοπτική στην αντιμετώπιση της βίας. Η ανατροπή του προγενέστερου ιστορικά ανταποδοτικού δικαίου και η εγκαθίδρυση του κανόνα της αγάπης και της συγχώρεσης είναι ο νόμος της νέας *κανονικής* τάξης, αυτή της *Καινής Διαθήκης*.[241] Η αγάπη είναι το μέσο που «ὁδηγεῖ στήν τελειότητα, καί αὐτή ἡ τελειότητα ἔχει καρπούς πού φαίνονται, καί τούς γεύονται ζωντανές ὑπάρξεις».[242]

Οι ευαγγελιστές αποτυπώνουν στα ευαγγελικά κείμενα ένα διαφορετικό συμπεριφορικό μοντέλο από το παραδεδομένο της εποχής τους. Στο Ευαγγέλιο του

[240] Ν. Ματσούκα, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία*. Β΄, σ. 407.
[241] Γ. Πουλῆ, *Ἐκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο*, σσ. 157-160 (και αντίστοιχες εκτενείς υποσημ. 352-357): «Μέ τήν ἀνατροπή κάθε μορφῆς ἀνταποδοτικοῦ δικαίου ... ἡ ἀρχή τοῦ ἀντιπεπονθότος τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου στήν ὁποία ἐμπεριέχεται καί τό δικαίωμα τῆς ἄμυνας παύει να ἰσχύει γιά τούς χριστιανούς καί δημιουργεῖται μιά νέα συνείδηση γιά τήν ὑπέρβαση τοῦ κακοῦ ...».
[242] Ν. Ματσούκα, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία*. Β΄, σ. 518.

Ματθαίου συναντούμε την προτροπή «Πάντα οὖν ὅσα ἐὰν θέλητε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, οὕτως καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς· οὗτος γάρ ἐστιν ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται» (Ματθ. 7, 12). Τον ίδιο κανόνα συναντούμε και στον Λουκά,[243] όπου εν μέσω εκτενών προτροπών και διανοητικών ερεθισμάτων, καλεί τον άνθρωπο να αγαπήσει τον εχθρό του: «πλὴν ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν καὶ ἀγαθοποιεῖτε καὶ δανίζετε μηδὲν ἀπελπίζοντες· καὶ ἔσται ὁ μισθὸς ὑμῶν πολύς, καὶ ἔσεσθε υἱοὶ ὑψίστου, ὅτι αὐτὸς χρηστός ἐστιν ἐπὶ τοὺς ἀχαρίστους καὶ πονηρούς» (Λουκά 6, 35) και προκαλεί, ακόμα, σε οικτιρμοσύνη, κατά το παράδειγμα του πατρός και διδασκάλου Του: «Γίνεσθε οἰκτίρμονες, καθὼς καὶ ὁ πατὴρ ὑμῶν οἰκτίρμων ἐστίν» (Λουκά 6, 36). Την έκδηλη αγάπη —στην πράξη και στον λόγο— επισημαίνει ο Ευαγγελιστής Λουκάς, απορρίπτοντας οποιουδήποτε είδους κατάκριση προς τον πλησίον: «καὶ μὴ κρίνετε, καὶ οὐ μὴ κριθῆτε· μὴ καταδικάζετε, καὶ οὐ μὴ καταδικασθῆτε. ἀπολύετε, καὶ ἀπολυθήσεσθε» (Λουκά 6, 37).[244]

Εν συναρτήσει με τα ανωτέρω, η κατά οποιονδήποτε τρόπο άσκηση βίας, ορατή —όπως σωματική— ή αόρατη —όπως λεκτική, δηλαδή ψυχολογική ή πνευματική— αποδοκιμάζεται από τον ίδιο τον Ιησού Χριστό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αυστηρή επίπληξη προς τον Απόστολο Πέτρο, ο οποίος επιτέθηκε εναντίον του δούλου του αρχιερέως, κατά τη σύλληψη του Χριστού στον κήπο της Γεσθημανής.[245] Όταν ο Πέτρος τραυμάτισε τον δούλο του αρχιερέως κόβοντας το αυτί του δια της χρήσεως μαχαιριού,[246] τότε με σφοδρότητα επέπληξε ο Ιησούς τον μαθητή του με τα εξής: «ἀπόστρεψον τὴν μάχαιράν σου εἰς τὸν τόπον αὐτῆς· πάντες γὰρ οἱ λαβόντες μάχαιραν ἐν μαχαίρῃ ἀπολοῦνται» (Ματθ. 26, 52).[247]

Πιθανώς ο ζήλος του Πέτρου ήταν η αιτία που τον παρέσυρε σε άκριτη και εγκληματική πράξη. Άκριτη, διότι εξέθετε ενώπιον των Ρωμαίων τον εαυτόν του, τους μαθητές και τον διδάσκαλό του ως στασιαστές. Εγκληματική, διότι στρεφόταν κατά

[243] Λουκά 6, 31: «καθὼς θέλετε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι ποιεῖτε αὐτοῖς ὁμοίως».
[244] Πρβλ. Ματθ. 18, 18: «Ἀμὴν λέγω ὑμῖν· ὅσα ἐὰν δήσητε ἐπὶ τῆς γῆς ἔσται δεδεμένα ἐν οὐρανῷ, καὶ ὅσα ἐὰν λύσητε ἐπὶ τῆς γῆς ἔσται λελυμένα ἐν οὐρανῷ».
[245] Ματθ. 26, 57: «Οἱ δὲ κρατήσαντες τὸν Ἰησοῦν ἀπήγαγον πρὸς Καϊάφαν τὸν ἀρχιερέα, ὅπου οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι συνήχθησαν».
[246] Ματθ. 26, 51: « ... ἐκτείνας τὴν χεῖρα ἀπέσπασεν τὴν μάχαιραν αὐτοῦ καὶ πατάξας τὸν δοῦλον τοῦ ἀρχιερέως ἀφεῖλεν αὐτοῦ τὸ ὠτίον». Πρβλ. Ιωάν. 18, 10: «Σίμων οὖν Πέτρος ἔχων μάχαιραν εἵλκυσεν αὐτὴν καὶ ἔπαισεν τὸν τοῦ ἀρχιερέως δοῦλον καὶ ἀπέκοψεν αὐτοῦ τὸ ὠτάριον τὸ δεξιόν· ἦν δὲ ὄνομα τῷ δούλῳ Μάλχος». Περί του ιδίου συμβάντος, βλ. ακόμα Μάρκ. 14, 47 και Λουκ. 22, 50.
[247] Πρβλ. την αντίστοιχη διήγηση από το Ιωάν. 18, 11: «εἶπεν οὖν ὁ Ἰησοῦς τῷ Πέτρῳ· βάλε τὴν μάχαιραν εἰς τὴν θήκην· τὸ ποτήριον ὃ δέδωκέν μοι ὁ πατήρ, οὐ μὴ πίω αὐτό;».

της ζωής και της σωματικής ακεραιότητας του πλησίον του.[248] Η περιλαμβάνουσα, όμως, στο ιστορικό γράμμα του Ευαγγελίου αντίδραση του Δασκάλου του, η σκληρή αποδοκιμασία δια των λόγων του Ιησού Χριστού, η απαγόρευση χρήσης φονικού όπλου [«ἀπόστρεψον τὴν μάχαιράν σου εἰς τὸν τόπον αὐτῆς» (Ματθ. 26, 52)]˙ «βάλε τὴν μάχαιραν εἰς τὴν θήκην» (Ιωάν. 18,11) και η αντίστοιχη απειλή ποινής [«πάντες γὰρ οἱ λαβόντες μάχαιραν ἐν μαχαίρῃ ἀπολοῦνται» (Ματθ. 26, 52)] για όσους ακολουθούν πρακτικές βίας και εκδίκησης είναι ενδεικτικά σημεία της χριστιανικής διδασκαλίας. Καθιστώντας σαφές ότι η κατά οποιοδήποτε τρόπο πρόκληση σωματικής βλάβης, ακόμα και σε περίπτωση άμυνας, καταδικάζεται από τη χριστιανική διδασκαλία και, φυσικά, τις αντίστοιχες διατάξεις των Ιερών Κανόνων.[249]

Η λόγος του Χριστού ακριβής νοημάτων δεν αφήνει περιθώρια παρανόησης: «Ἠκούσατε ὅτι ἐρρέθη· *ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου* καὶ μισήσεις τὸν ἐχθρόν σου. ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν· ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν καὶ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν διωκόντων ὑμᾶς» (Ματθ. 5, 43-44).[250] Η αγάπη προς τους εχθρούς δεν είναι ένα συμπληρωματικό στοιχείο της χριστιανικής πίστης, αλλά ουσιώδες γνώρισμά της.[251] Η αγάπη προς τον Θεό είναι άμεσα συνυφασμένη με την αγάπη προς τον πλησίον, καθώς «ὁ ἀγαπῶν τὸν θεὸν ἀγαπᾷ καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ» (Α΄ Ιωάννου 4, 21). Αυτονόητα, λοιπόν, κατά την ορθόδοξη διδασκαλία «ἐάν τις εἴπῃ ὅτι ἀγαπῶ τὸν θεὸν καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ μισῇ, ψεύστης ἐστίν· ὁ γὰρ μὴ ἀγαπῶν τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ ὃν ἑώρακεν, τὸν θεόν ὃν οὐχ ἑώρακεν οὐ δύναται ἀγαπᾶν» (Α΄ Ιωάννου 4, 20).[252] Στον χριστιανισμό ο άνθρωπος βρίσκεται ενώπιον μιας πραγματικής πρόκλησης προβολής του Θεού στον άλλο άνθρωπο. Η προβολή του Θεού στο πρόσωπο του άλλου είναι ουσιαστική και

[248] Σημειωτεόν ότι το τραυματίζειν αποτελεί αρχή εκτελέσεως φόνου, εφόσον υπάρχει πρόθεση ή, αλλιώς, σκοπός φόνου. Περί της απόπειρας φόνου και δη περί του τραυματίζειν, βλ. Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σσ. 563-566. Εκ της διήγησης του Ευαγγελίου δεν προκύπτει ύπαρξη σκοπού αφαίρεσης της ζωής του δούλου του αρχιερέως εκ του Αποστόλου Πέτρου: «Καὶ ἰδοὺ εἷς τῶν μετὰ Ἰησοῦ ἐκτείνας τὴν χεῖρα ἀπέσπασεν τὴν μάχαιραν αὐτοῦ καὶ πατάξας τὸν δοῦλον τοῦ ἀρχιερέως ἀφεῖλεν αὐτοῦ τὸ ὠτίον» (Ματθ. 26, 51).

[249] Βλ., μεταξύ άλλων, Μ. Βασιλείου 43, ΡΠ 4, σ. 190 και Μ. Βασιλείου 55, ΡΠ 4, σ. 212.

[250] Πρβλ. Ματθ. 5, 43-44· (ψηφιακή) ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας: «Ἠκούσατε ὅτι ἐρρέθη, ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου καὶ μισήσεις τὸν ἐχθρόν σου. Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν, εὐλογεῖτε τοὺς καταρωμένους ὑμᾶς, καλῶς ποιεῖτε τοῖς μισοῦσιν ὑμᾶς καὶ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν ἐπηρεαζόντων ὑμᾶς καὶ διωκόντων ὑμᾶς» [http://www.apostoliki-diakonia.gr/bible/bible.asp?contents=new_testament/contents_mathaiou.asp&main=mathaiou&file=1.1.5.htm (ανακτήθηκε στις 15.06.2020)].

[251] Γ. Μαντζαρίδη, *Κοινωνιολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ*, σ. 333.

[252] Πρβλ. Α΄ Ἰωάννου. 4, 20· (ψηφιακή) ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας: «ἐάν τις εἴπῃ ὅτι ἀγαπῶ τὸν Θεόν, καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ μισῇ, ψεύστης ἐστίν· ὁ γὰρ μὴ ἀγαπῶν τὸν ἀδελφὸν ὃν ἑώρακε, τὸν Θεόν ὃν οὐχ ἑώρακε πῶς δύναται ἀγαπᾶν;» [http://www.apostoliki-diakonia.gr/bible/bible.asp?contents=new_testament/contents_E_ioannou.asp&main=E_ioannou&file=3.4.4.htm (ανακτήθηκε στις 15.06.2020)].

ρεαλιστική, αποτελούσα γνώρισμα του καθημερινού βίου του ανθρώπου, όχι απλά ψυχολογική.[253]

Η *καινή* ευαγγελική διδασκαλία αποτυπώνεται στο σύνολο, θα λέγαμε, της γραμματείας των Πατέρων. Ενδεικτικά, επί του παρόντος, αναφέρουμε τον Ιωάννη Χρυσόστομο, ο οποίος υπομνηματίζοντας[254] το προαναφερθέν Ματθ. 5, 38-42, προτάσσει την αποφυγή άμυνας. Η πρακτική της άμυνας ήταν αποδεκτή στον Νόμο της Παλαιάς Διαθήκης, μα πλέον απορρίπτεται από την ανακαινισθείσα —δια αίματος Χριστού— Διαθήκης. Κατά τον Ιωάννη Χρυσόστομο, «εἰ δὲ τις τοῦ παλαιοῦ κατηγορεῖ νόμου, διὰ το κελεύειν οὕτως ἀμύνεσθαι»·[255] αποσκοπούσε —εντός του ιστορικοκοινωνικού πλαισίου που εφαρμόσθηκε— στον μετριασμό της επιθετικής διάθεσης του ανθρώπου, καθώς, «ἡ γὰρ ἀπειλὴ τοῦ παθεῖν τὴν ἐπὶ τὸ δρᾶσαι ὁρμὴν διεκώλυσε».[256] Και συνεχίζει ο Ιωάννης Χρυσόστομος με αναφορά στο *Κατά Ματθαίον* 5, 39 («ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ») και θεολογώντας περί αυτού, επισημαίνει: «Οὐκ εἶπε, Μὴ ἀντιστῆναι τῷ ἀδελφῷ, ἀλλά, *Τῷ πονηρῷ·* δεικνὺς ὅτι ἐκείνου κινοῦντος ταῦτα τολμᾶται, καὶ ταύτῃ τὸ πολὺ τῆς ὀργῆς τῆς πρὸς τὸν πεποιηκότα χαλῶν καὶ ὑποτεμνόμενος, τῷ τὴν αἰτίαν ἐφ' ἕτερον μεταθεῖναι».[257] Ο νέος κανόνας για τη ζωή και τη δράση των χριστιανών είναι σαφώς αυτός της αγάπης, και ακόμα περισσότερο της έμπρακτης αγάπης[258] προς όλους τους ανθρώπους, οικείους και αγνώστους, φίλους και εχθρούς.

[253] Περί της χρήσης του όρου, βλ. *Ψυχολογική προβολή* (projection) εννοώντας κατά έναν τρόπο που το άτομο προβάλλει αρνητικές σκέψεις και πεποιθήσεις του (unwanted feelings) σε κάποιον άλλον, δημιουργώντας έναν μηχανισμό άμυνας (defense mechanism) του ιδίου. Περισσότερα περί μηχανισμών άμυνας, όπως η προβολή, βλ. συγκεντρωτικά, μεταξύ άλλων, στο αντίστοιχο συλλογικό λήμμα της ηλεκτρονικής έκδοσης της *Εγκυκλοπαίδειας Μπριτάνικα* (Encyclopædia Britannica) https://www.britannica.com/topic/defense–mechanism (ανακτήθηκε στις 11.06.2020).

[254] Ἰ. Παναγόπουλου, *Εἰσαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*, σ. 450: «Μαζί μέ τήν ὀρθή πίστη ἡ ἑρμηνεία τῆς Ἁγ. Γραφῆς προϋποθέτει καί τήν προσφυγή στήν ἐξηγητική παράδοση τῶν Πατέρων ... Ὡστόσο οἱ Πατέρες ποτέ δέν ἰσχυρίζονται, ὅτι προσφέρουν τήν μοναδική καί τελική βιβλική ἑρμηνεία, ἀλλὰ μόνον γυμνασία τῆς διάνοιας».

[255] Ἰωάννου. Χρυσοστόμου, *Ὁμιλία ΙΗ΄*, PG 57, 265.23-24.

[256] Ἰωάννου. Χρυσοστόμου, *Ὁμιλία ΙΗ΄*, PG 57, 265.40-41.

[257] Ἰωάννου. Χρυσοστόμου, *Ὁμιλία ΙΗ΄*, PG 57, 265.53-57.

[258] Οι Πατέρες τονίζουν την έμπρακτη έκφραση της αγάπης των πιστών. Ενδεικτικός ο λόγος του Μ. Βασιλείου, κατά τον οποίο «ὁ τροφεὺς πρωτοστάτης τῶν τιμωμένων· ὁ τὸν ἄρτον χορηγήσας πρὸ πάντων καλεῖται· ὁ χρηστὸς καὶ εὐμετάδοτος πρὸ τῶν ἄλλων δικαίων τῇ ζωῇ παραπέμπεται». Μ. Βασιλείου, *Ὁμιλία ῥηθεῖσα ἐν λιμῷ καὶ αἰχμῷ*, PG 31, 324A-B. Γ. Μαντζαρίδη, *Κοινωνιολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ*, σ. 332: «Ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη δὲν νοεῖται ὡς ἁπλὴ συναισθηματικὴ ἐκδήλωση, ἀλλὰ ὡς καθολικὴ αὐτοπροσφορά ... Ἡ ἄρνηση κοινωνίας στὰ ὑλικὰ ἀγαθὰ ὄχι μόνο δημιουργεῖ ἀδικαιολόγητη ἠθικὴ ἀσυνέπεια, ἀλλὰ καὶ προκαλεῖ κοινωνικὴ διάσπαση».

Και παρατηρεί ο ιερός Χρυσόστομος, υπομνηματίζοντας δια της ομιλίας του το *Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιον*: «Ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν ... Μὴ μισήσῃς, ἀλλὰ, *Ἀγάπησον*· οὐκ εἶπε, Μὴ ἀδικήσῃς, ἀλλά, *Καλῶς* ποίησον».[259]

«Ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν ... Μὴ μισήσῃς, ἀλλὰ, *Ἀγάπησον*· οὐκ εἶπε, Μὴ ἀδικήσῃς, ἀλλά, *Καλῶς* ποίησον» (Ιωάννης Χρυσόστομος)

«ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν καὶ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν διωκόντων ὑμᾶς» (Ματθ. 5, 44)

«Ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν˙ καλῶς ποιεῖτε τοῖς μισοῦσιν ὑμᾶς˙ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν ἐπηρεαζόντων ὑμᾶς» (Μάξιμος Ὁμολογητής)

Μια, ακόμα, σημαντική ιστορική και εκκλησιαστική προσωπικότητα της βυζαντινής, πλέον, περιόδου, ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής (580-662), συνοψίζοντας σε τέσσερις εκατοντάδες κεφαλαίων τη χριστιανική θεολογία περί αγάπης, εξήρε αυτή ως το μέσο για τη θεία γνώση και την κατανόηση της απειρίας του Θεού˙ αφορμώμενος από την επί του *Όρους Ομιλία* του Ιησού Χριστού και δη από το καίριο ζήτημα της εκδίκησης[260] —στο οποίο υπάρχει αναφορά παραπάνω— μίλησε για την αγάπη και τη συγχώρεση ως στάση ζωής. Προτρέποντας να: «Ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν˙ καλῶς ποιεῖτε τοῖς μισοῦσιν ὑμᾶς˙ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν ἐπηρεαζόντων ὑμᾶς»˙[261] κατά την εντολή του Ιησού Χριστού: «ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν καὶ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν διωκόντων ὑμᾶς» (Ματθ. 5, 44).

Την αιτία λήψης και διαιώνισης της εντολής της αγάπης προσδιορίζει ο Μάξιμος ο Ομολογητής με τα εξής: «Ἵνα σε μίσους καὶ λύπης καὶ ὀργῆς καὶ

[259] Ἰωάννου. Χρυσοστόμου, *Ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστήν*, *Ὁμιλία* ΙΗ΄, PG 57, 268.49-269.19: « ... Οὐδὲ γὰρ ἁπλῶς ἐκέλευσεν ἀγαπᾷν, ἀλλὰ καὶ εὔχεσθαι» και η ομιλία συνεχίζεται με αναφορά στις βαθμίδες της αρετής ως αντίδοτο στην αδικία και την κακία «Πρῶτός ἐστι βαθμός, μὴ ἄρχειν ἀδικίας· δεύτερος, μετὰ τὸ ἄρξασθαι, τοῖς ἴσοις ἀμύνασθαι· τρίτος, μὴ δρᾶσαι τὸν ἐπηρεάζοντα ταῦτα ἃ ἔπαθεν, ἀλλ' ἡσυχάσαι˙ τέταρτος, τὸ καὶ παρασχεῖν ἑαυτὸν εἰς τὸ παθεῖν κακῶς˙ πέμπτος, τὸ καὶ πλέον παρασχεῖν ἢ ἐκεῖνος βούλεται ὁ ποιήσας˙ ἕκτος, τὸ μὴ μισῆσαι τὸν ταῦτα ἐργασάμενον˙ ἕβδομος, τὸ καὶ ἀγαπῆσαι˙ ὄγδοος, τὸ εὐεργετῆσαι˙ ἔννατος, τὸ καὶ τὸν Θεὸν ὑπὲρ αὐτοῦ παρακαλεῖν».

[260] Ματθ. 5, 39: «᾽Εγὼ δὲ λέγω ὑμῖν μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ· ἀλλ' ὅστις σε ραπίζει εἰς τὴν δεξιὰν σιαγόνα σου, στρέψον αὐτῷ καὶ τὴν ἄλλην».

[261] Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρώτη ἑκατοντὰς τῶν περὶ ἀγάπης κεφαλαίων*, *ξα΄*, PG 90, 973A.

μνησικακίας ἐλευθερώσῃ, καὶ τοῦ μεγίστου κτήματος τῆς τελείας ἀγάπης καταξιώσῃ˙ ἣν ἀμήχανον ἔχειν, τὸν μὴ πάντας ἀνθρώπους ἐξ ἴσου ἀγαπῶντα κατὰ μίμησιν Θεοῦ, τοῦ πάντας ἀνθρώπους ἐξ ἴσου ἀγαπῶντος, καὶ θέλοντος σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν».[262] Και υπερβαίνοντας τα ανθρώπινα πάθη, με στάση ανοχής στην οργή,[263] καλείται ο πιστός να απαντά «ἵνα καὶ σὲ ἀόργητον καὶ ἀτάραχον διαφυλάξῃ καὶ ἄλυπον, κἀκεῖνον διὰ τῆς σῆς ἀνεξικακίας παιδεύσῃ, καὶ ἀμφοτέρους ὡς ἀγαθὸς ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῆς ἀγάπης ἀγάγῃ».[264] Εκφράζοντας την ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία, κατά την οποία: «οὐ θέλει σε ὁ Χριστός μῖσος ἔχειν πρὸς ἄνθρωπον, ἢ λύπην ἤ ὀργήν ἤ μνησικακίαν τὸ σύνολον καθ᾽ οἱονδήποτε τρόπον, ἢ δι᾽ οἱονδήποτε πρᾶγμα πρόσκαιρον. Καί τοῦτο πάντη βοῶσι τά τέσσαρα Εὐαγγέλια».[265] Ενθυμούμενοι πάντα ότι ο (ανθρώπινος) νους δύναται να ανάγεται «ἐν τοῖς ψιλοῖς νοήμασι τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων».[266]

μίσος λύπη οργή μνησικακία	$\neq$	Τέλεια αγάπη, κατά μίμηση Θεού

Η κοινωνία της Εκκλησίας —ιδωμένη εξ απόψεως ορθοδόξου χριστιανικής θεολογίας— ως θεανθρώπινος οργανισμός,[267] αποτελεί τον κατ᾽ εξοχήν ιερό χώρο υπερβάσεως όλων των εθνικών, κοινωνικών, πνευματικών και κάθε άλλων ετεροτήτων και διακρίσεων.[268] Η ενότητα του τριαδικού Θεού ως πρωταρχικό και συνάμα πρότυπο

[262] Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρώτη ἑκατοντὰς τῶν περὶ ἀγάπης κεφαλαίων*, ξα΄, PG 90, 973A.
[263] Ματθ. 5, 39-42: « ... μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ· ἀλλ᾽ ὅστις σε ῥαπίζει εἰς τὴν δεξιὰν σιαγόνα, στρέψον αὐτῷ καὶ τὴν ἄλλην· καὶ τῷ θέλοντί σοι κριθῆναι καὶ τὸν χιτῶνά σου λαβεῖν, ἄφες αὐτῷ καὶ τὸ ἱμάτιον· καὶ ὅστις σε ἀγγαρεύσει μίλιον ἕν, ὕπαγε μετ᾽ αὐτοῦ δύο. τῷ αἰτοῦντί σε δός, καὶ τὸν θέλοντα ἀπὸ σοῦ δανίσασθαι μὴ ἀποστραφῇς».
[264] Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρώτη ἑκατοντὰς τῶν περὶ ἀγάπης κεφαλαίων, ξβ΄*, PG 90, 973B.
[265] Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ ἀγάπης τετάρτη κεφαλαίων ἑκατοντάς, πδ΄*, PG 90, 1068D-1069A.
[266] Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρώτη ἑκατοντὰς τῶν περὶ ἀγάπης κεφαλαίων*, ϟζ΄, PG 90, 981D. Ἰ. Κορναράκη, *Στοιχεία Νηπτικῆς Ψυχολογίας*, σ. 16.
[267] Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, σ. 237 και επ.
[268] Βλ. Φειδᾶ, *Ἡ λειτουργία τῶν διακριτῶν ρόλων Ἐκκλησίας καὶ κράτους καὶ ἡ εὐθύνη τῆς πολιτείας*, σ. 4. Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Κανονικὴ Θεωρία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ποινῆς*, σσ. 65-66: «Ἡ νομικὴ καὶ κοινωνικὴ διδασκαλία περὶ τῆς δικαιολογητικῆς βάσης καὶ ἐφαρμοστικῆς ἄρσης τῶν διακρίσεων βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη, ἐνῶ ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ καὶ κανονικὴ διδασκαλία ἔχει ἀπαντήσει στο σημείο αὐτὸ ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα τῆς Ἐκκλησίας στὸν κόσμο … Ἡ ἀξία τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης ὑπαγορεύει τὴν ἰσότητα καὶ ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου, τὴν ἀπαγόρευση τῆς διάκρισης … Ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ στὸ ζήτημα τῶν διακρίσεων ὑπῆρξε ἡ πιὸ ριζοσπαστικὴ παιδαγωγία ποῦ γνώρισε μέχρι σήμερα ἡ παγκόσμια ἱστορία».

ενωτικό σχήμα «πραγματώνει τήν ἑνότητα τοῦ κόσμου».[269] Η Εκκλησία έχει, επιπροσθέτως, αυτόν τον προωθητικό ρόλο στην ενότητα.[270] Εντός της επιτυγχάνεται η εν Χριστώ αποκατάσταση της ορθής κοινωνίας του ανθρώπου με τον Θεό και συνακόλουθα με τον συνάνθρωπό του· καθώς και με ολόκληρο τον κόσμο του οποίου αποτελεί ενεργό μέλος, αναδεικνύοντας την οντολογική ενότητα του ανθρωπίνου γένους.[271]

Η σύνθεση και η λειτουργία της Εκκλησίας προβάλλει ένα «νέο» πρότυπο ατόμου, αυτό του χριστιανού, «ὡς βασικοῦ κυττάρου γιὰ τὴν ἀνανέωση τῶν δομῶν (της κοινωνίας) καὶ ἕνα νέο τύπο σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεὸ καὶ μὲ τὸν κόσμο, τὸν τύπο τῆς ἐν Χριστῷ σαρκωμένης κοινωνικῆς πραγματικότητας».[272] Γύρω του ατόμου βρίσκεται ολόκληρη η εν Χριστώ αποκάλυψη και η συνακόλουθη λύτρωση.[273] Η θεία δόξα, «τῆς ὁποίας ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι διά τοῦ Χριστοῦ μετέχει ὁ πιστός, εἶναι ἡ ἑνιαία δόξα τῆς ὅλης Ἁγίας Τριάδος».[274]

Γι’ αυτό ακριβώς, κάνουμε λόγο για μια πραγματική κοινωνική πρόκληση, η οποία περιλαμβάνει τόσο την πνευματική αναγέννηση του ανθρώπου όσο και την κοινωνική ένταξή του ως ενεργό μέλος τόσο της Εκκλησίας —η οποία βαίνει εκτός εγκόσμιων ορίων— όσο και της πολιτείας όπου ζει και εξελίσσεται το άτομο σε παρόντα χρόνο. Ιδιαιτέρως σε καιρούς κρίσεων, ηθικών, κοινωνικών, πολιτικο–οικονομικών, η πρόκληση στάσης και ενέργειας —για την οποία μιλάμε— είναι ακόμη πιο έντονη και εμφανώς αντιληπτή.[275]

[269] Ν. Ματσούκα, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία*. Β΄, σ. 359.

[270] Βλ. ό.π.

[271] Βλ. Φειδᾶ, *Ἡ λειτουργία τῶν διακριτῶν ρόλων Ἐκκλησίας καὶ κράτους καὶ ἡ εὐθύνη τῆς πολιτείας*, σ. 4: « ... Αὐτὴ ὑπήρξε πάντοτε ἡ αὐτοσυνειδησία τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἐκφράσθηκε στὴ θεολογία τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅπως αὐτὴ βιώνεται μὲ μοναδικὴ συνέπεια καὶ συνέχεια στὴν ὀρθόδοξη κυρίως λειτουργικὴ ἐμπειρία καὶ παράδοση ... ».

[272] Ό.π.

[273] Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικής Θεολογίας*, σ. 206: «Ὅσον δέ προχωρεῖ ἡ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πνευματική αὔξησις καί οἰκοδομή τοῦ πιστοῦ, τοσοῦτον προάγεται οὗτος καί ἐν τῇ θείᾳ δόξῃ». Περί της Εκκλησίας ως κιβωτός της απολυτρώσεως και ταμειούχος της Θείας Χάριτος, βλ. Ι. Καρμίρη, *Δογματική*, σσ. 286-288.

[274] Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικής Θεολογίας*, σ. 207: « … ἡ Ἁγία Γραφή ὁμιλεῖ ὁτέ μέν περί τῆς δόξης τοῦ Πατρός, ὁτέ δέ περί τῆς δόξης τοῦ Υἱοῦ, ὁτέ τε δέ περί τῆς δόξης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Καί ἄλλοτε μέν ὁμιλεῖ διά τήν ἀποκάλυψιν εἰς τόν ἄνθρωπον τῆς δόξης τοῦ Πατρός διά τοῦ Υἱοῦ, ἄλλοτε δέ διά τήν φανέρωσιν τῆς δόξης τοῦ Πατρός ἤ τοῦ Υἱοῦ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι».

[275] V. Roudometof, “Greek Orthodoxy, Territoriality, and Globality: Religious Responses and Institutional Disputes”, σσ. 67-91.

Τελικώς, εντός της Εκκλησίας δεν νοείται το αγαθό της ζωής ως περιεχόμενο ατομικού δικαιώματος. Το αγαθό της ζωής προσλαμβάνεται ως δικαίωμα του Χριστού, της όντως Ζωής, επί του σώματός Του, δηλαδή επί της Εκκλησίας. Η Εκκλησία δεν είναι άθροισμα ατομικοτήτων, αλλά κοινωνία προσώπων.[276] Με αυτή και μόνο την έννοια νοείται η χρήση του όρου «δικαίωμα στη ζωή» εντός του δικαίου της Εκκλησίας, δηλαδή ως δικαιώματος της θείας Ζωής επί της ανθρώπινης ύπαρξης. Το δικαίωμα στη ζωή είναι οντολογικό γεγονός που απορρέει από τη φύση της Εκκλησίας ως θεανθρώπινης κοινωνίας.[277] Είναι φυσικό και όχι θετό δικαίωμα, διότι φορέας του είναι το σώμα του Χριστού, το οποίο είναι από τη φύση του αθάνατο. Η δε αθανασία των μελών του εξαρτάται από τη συνέχιση της υπαρκτικής σύνδεσής τους με τον Χριστό,[278] η οποία δεν αποτελεί δικαίωμα ανθρώπου, αλλά δώρο Θεού. Εν τέλει η ζωή

[276] Γίνεται λόγος για κοινότητα της Εκκλησίας, για πραγμάτωση της σωτηρίας εντός κοινωνικών πλαισίων. Ο Ν. Ματσούκας (*Δογματική καί Συμβολική Θεολογία.* Β΄, σ. 427) επισημαίνει ότι «δέν νοεῖται ἐγωκεντρισμός καί ἀτομισμός μέσα στή λειτουργία ἑνός σώματος. Ἡ ἐγωκεντρικότητα ἀποτελεῖ καρκίνωμα στή ζωή τῆς κοινωνικότητας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὀργανισμοῦ». Περί του πως αντικατοπτρίζεται αυτή η ορθόδοξη εκκλησιαστική πραγματικότητα σ ένα ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, βλ., μεταξύ άλλων, A. Pollis, "Eastern Orthodoxy and Human Rights", σ. 343: "In Eastern Orthodoxy there is no individualization of the person. Except for gender, humans are undifferentiated; there is no recognition of individual personality. Persons are interchangeable parts of mystical unity of the religious community, the Ekklisia; they strive for the loss of self in the spiritual community".

[277] Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικής Θεολογίας*, σ. 237: «Ἡ Ἐκκλησία ἔχει θεανθρώπινον χαρακτῆρα, καθ' ὅτι, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἐν τῷ Θεῷ ἔχει ἀιδίως τήν ἀρχήν καί ὕπαρξιν αὐτῆς, ἐν αὐτῇ ζῇ αὐτός ὁ Τριαδικός Θεός καί ἔχει κεφαλήν αὐτῆς τόν Θεάνθρωπον Ἰησοῦν Χριστόν, συνάμα δέ ἀποτελεῖται καί ἐξ ἀνθρώπων». Ο Ν. Ματσούκας (στη *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία. Β΄*, σσ. 356-357), παραπέμποντας στον Μάξιμο Ομολογητή [Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία*, PG 91, 664D: « … τύπον καὶ εἰκόνα Θεοῦ φέρειν (η Εκκλησία), ἔλεγεν ὁ μακάριος γέρων ἐκεῖνος … «], επισημαίνει ότι « ἡ Ἐκκλησία διαπερνᾶ καί συγκροτεῖ ὅλο τόν κόσμο, αἰσθητό καί νοητό … ἡ Ἐκκλησία εἶναι (μέ τή θεολογική καί πραγματική ἔννοια) σύμβολο, τύπος καί εἰκόνα 1) τοῦ Θεοῦ, 2) τοῦ σῦμπαντος κόσμου (ὁρατῶν καί ἀοράτων), 3) μόνου τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, 4) τοῦ ἀνθρώπου καί 5) τῆς ψυχῆς».

[278] Ἰ. Καρμίρη, *Δογματική*, σ. 360: «Ἐντεῦθεν ἄρχεται ἡ αἰώνιος ζωή … Ἡ Ἁγ. Γραφή καί Ἱ. Παράδοσις πλεισταχοῦ διδάσκουσι ὁμοφώνως ὅτι ἡ μακαριότης τῶν ἀγαθῶν … θά εἶναι αἰώνιος … Καί ἡ μέν μακαριότης ἔγκειται ἐν τῇ θεωρία τοῦ Θεοῦ καί τῇ μετὰ τοῦ Χριστοῦ κοινωνίᾳ καί τῇ ἐντεῦθεν ἀσυλλήπτῳ εὐφροσύνῃ καὶ μακαριότητος … «. Ὁ.π., σ. 227: «ὁ Ἰησοῦς ἐξαρτᾶ τὴν σωτηρίαν καί την

δεν είναι αντικείμενο διεκδίκησης, διότι ο άνθρωπος δεν είναι σε θέση να απαιτήσει την αθανασία. Είναι χάρισμα. Γι’ αυτό και στην Εκκλησία η πνευματική ζωή είναι χαρισματική και όχι δικαιωματική. Από την άλλη πλευρά, η Εκκλησία και τα μέλη της, εναρμονίζονται με το θείο θέλημα, ως «σώμα Χριστού» και δικαιούνται ipso jure να υπερασπίζονται τις ζωές τους όταν απειλούνται όχι μόνον σε επίπεδο μαρτυρίας, αλλά και εμπράκτως.

Τα παραπάνω έχουν σχηματοποιηθεί σε κανονική διδασκαλία που αποτυπώνεται στο σύνολο των Ιερών Κανόνων, αλλά και στα επίσημα κείμενα και στις αποφάσεις της Ορθοδόξου Εκκλησίας, όπως αυτά της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Κρήτης, εκ των οποίων προβάλλεται η αξία του ανθρώπινου προσώπου, η «ἀπορρέουσα ἐκ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου κατ’ εἰκόνα Θεοῦ καὶ καθ’ ὁμοίωσιν καὶ ἐκ τῆς ἀποστολῆς αὐτοῦ εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Θεοῦ διὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν κόσμον».[279] Η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος της Κρήτης επαναλαμβάνει τη διδασκαλία των Οικουμενικών Συνόδων και των Πατέρων. Εξυμνεί τη σάρκωση του άσαρκου Λόγου[280] που χώρισε και συνάμα ανακαίνισε την ανθρώπινη ιστορία: «Ὁ Χριστός, ἀνακαινίσας ἐν Ἑαυτῷ τόν παλαιόν Ἀδάμ (πρβλ. Ἐφ. β΄, 15), “*συναπεθέου γε τὸν ἄνθρωπον, ἀπαρχὴν τῆς ἡμῶν ἐλπίδος*” (Εὐσεβίου, *Εὐαγγελική Ἀπόδειξις,* 4, 14. PG 22, 289A). Τοῦτο διότι, ὅπως εἰς τόν παλαιόν Ἀδάμ ἐνυπῆρχεν ἤδη ὁλόκληρον τό ἀνθρώπινον γένος, οὕτω καί εἰς τόν νέον Ἀδάμ συνεκεφαλαιώθη ὁλόκληρον ἐπίσης τό ἀνθρώπινον γένος ... Ἡ διδασκαλία αὐτή τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀνεξάντλητος πηγή πάσης χριστιανικῆς προσπαθείας διά τήν περιφρούρησιν τῆς ἀξίας καί τοῦ μεγαλείου τοῦ ἀνθρώπου».[281] Ώριμο δε αίτημα των καιρών —όπως επισημάνθηκε στην Αγία και Μεγάλη Σύνοδο της Ορθοδόξου Εκκλησίας στην Κρήτη εν έτει 2016— είναι «νά ἀναπτυχθῇ πρός ὅλας τάς κατευθύνσεις ἡ διαχριστιανική συνεργασία διά τήν προστασίαν τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου, αὐτονοήτως δέ καί τοῦ ἀγαθοῦ τῆς εἰρήνης, οὕτως ὥστε αἱ εἰρηνευτικαί

αἰωνίαν ζωὴν ὅλων τῶν ἀνθρώπων, ἐκ τῆς εἰς αὐτὸν πίστεως, διότι πάντες δι’ αὐτοῦ καὶ μετ’ αυτοῦ δύνανται νὰ σωθῶσιν». Βλ. τα ανωτέρω υπό τον Ιωάν. 3, 18: «ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν οὐ κρίνεται˙ ὁ δὲ μὴ πιστεύων ἤδη κέκριται, ὅτι μὴ πεπίστευκεν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ μονογενοῦς υἱοῦ τοῦ Θεοῦ».

[279] «Ἡ Ἀποστολὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὸν Σύγχρονον Κόσμον. Α. Ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου», *Ἐπίσημα Ἔγγραφα τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας,* παρ. 1., https://www.holycouncil.org/el/-/mission-orthodox-church-todays-world

[280] Μ. Ἀθανασίου, *Περὶ τῆς ἐνσάρκου ἐπιφανείας τοῦ Θεοῦ καὶ κατὰ Ἀρειανῶν*, PG 26, 996A-B.

[281] «Ἡ Ἀποστολὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὸν Σύγχρονον Κόσμον. Α. Ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου», *Ἐπίσημα Ἔγγραφα τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας,* παρ. 1, https://www.holycouncil.org/el/-/mission-orthodox-church-todays-world.

προσπάθειαι ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν Χριστιανῶν νά ἀποκτοῦν μεγαλύτερον βάρος καί δύναμιν».[282]

[282] «Ἡ Ἀποστολὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὸν Σύγχρονον Κόσμον. Α. Ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου», *Ἐπίσημα Ἔγγραφα τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας,* παρ. 2, https://www.holycouncil.org/el/-/mission-orthodox-church-todays-world Βλ. Κυρίλλου Κατερέλου, «ΕΜΠΙΣΤΕΥΟΜΑΙ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ: Σχέσεις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας πρὸς τὸν λοιπὸν Χριστιανικὸν κόσμον», σσ. 143-198.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η κανονική προστασία της ανθρώπινης ζωής

3.1 Η προστασία του ανθρώπινου δικαιώματος στη ζωή στο κοσμικό δίκαιο

Το έγκλημα της ανθρωποκτονίας πραγματώνεται όταν υπάρχει αφαίρεση ανθρώπινης ζωής από κάποιον άλλον άνθρωπο.[283] Η εκτέλεση ανθρωποκτονίας συνιστά έγκλημα τιμωρητέο τόσο από το κοινό ποινικό δίκαιο όσο και από το δίκαιο των Ιερών Κανόνων, καθώς αποτελεί παράβαση πολιτειακού νόμου και, παράλληλα, αντίκειται των Ιερών Κανόνων και της χριστιανικής διδασκαλίας.

Περί του εγκλήματος της «ανθρωποκτονίας» ενδεικτικά παρατίθεται ο σύντομος, αλλά περιεκτικός ορισμός του καθηγητή του Κανονικού Δικαίου Π. Χριστινάκη, διότι περιλαμβάνει τον διπλό χαρακτήρα της πράξης, τον παράνομο και συνάμα αντικανονικό. Έτσι, κατά τον Π. Χριστινάκη, «ἡ κατά παράνομον καί ἀντικανονικόν τρόπον ἀφαίρεσις τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς συνιστᾷ βαρύτατον ἔγκλημα, ὅπερ καλεῖται ἀνθρωποκτονία, ἤ ἄλλως πως, φόνος ἤ ἀναίρεσις».[284]

Κατά το άρθρο 299 παρ. 1 του ισχύοντος ΠΚ,[285] «όποιος με πρόθεση σκότωσε άλλον, τιμωρείται με την ποινή του θανάτου ή με ισόβια κάθειρξη».[286] Αντίστοιχα, στους Ιερούς Κανόνες της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας, η αφαίρεση ανθρώπινης ζωής, για όποια αιτία και με οποιονδήποτε τρόπο και αν τελεστεί, συνιστά το κανονικό

[283] Περί του όρου «ανθρωποκτονία», βλ., μεταξύ άλλων, https://www.britannica.com/topic/homicide (ανακτήθηκε στις 14.06.2020). Περί της χρήσης του όρου σε πολιτικό – νομικό ευρωπαϊκό περιβάλλον, βλ. https://iate.europa.eu/entry/result/3583881/el (ανακτήθηκε στις 14.06.2020). Επικουρικά, βλ. https://www.law.cornell.edu/wex/homicide (ανακτήθηκε στις 14.06.2020) και για περισσότερη διεθνή βιβλιογραφία περί της χρήσης του εν λόγω όρου, αλλά και συναφούς ορολογίας, στο: https://guides.library.harvard.edu/c.php?g=310555&p=2072264 (ανακτήθηκε στις 14.06.2020).

[284] Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σ. 557 (και αντίστοιχες υποσημ. 1-3): «Τετελεσμένον εἶναι τό ἔγκλημα ἀπό καί διά τῆς ἀφαιρέσεως ἤ ἄλλως τῆς καταστροφῆς τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, τ.ἔ. ἀπό τοῦ θανάτου τοῦ θύματος. Ἀπόπειραν τοὐναντίον ἔχομεν, ὁσάκις συντρέχουν μέν ὅλα τά ἄλλα συστατικά στοιχεῖα τοῦ ἐγκλήματος, πλήν ὅμως ὁ θάνατος δέν ἐπέρχεται». Συστατικά στοιχεία απόπειρας φόνου είναι α) η απόφαση, περιέχουσα τον δόλο εκτέλεσης φόνου˙ β) η πράξη, περιέχουσα τουλάχιστον την αρχή εκτελέσεως αυτού και γ) η μη επίτευξη του επιδιωκόμενου εγκληματικού αποτελέσματος, της θανάτωσης δηλαδή του θύματος.

[285] Νόμος 4619/2019: Κύρωση του Ποινικού Κώδικα. ΦΕΚ 95/Α/11-6-2019.

[286] Το έγκλημα της ανθρωποκτονίας πραγματώνεται με την αφαίρεση της ζωής άλλου ανθρώπου. Ο ΠΚ προβλέπει την ανθρωποκτονία με πρόθεση (άρθρο 299 ΠΚ), την ανθρωποκτονία με συναίνεση (άρθρο 300 ΠΚ), τη συμμετοχή σε αυτοκτονία (άρθρο 301 ΠΚ) και την ανθρωποκτονία από αμέλεια (άρθρο 302 ΠΚ). Όσον αφορά την ανωτέρω παρ. 1 του άρθρου 299 ΠΚ, βλ. Λ. Σοφουλάκη, *Η προστασία της ανθρώπινης ζωής κατά το Σύνταγμα και τους Νόμους*, σ. 71: «ο ποινικός νομοθέτης δεν μπορεί βεβαίως να προστατεύσει (περιφρουρήσει) την ανθρώπινη ζωή κατ' άλλο τρόπο παρά μόνο με την επιβολή αυστηρών ποινών στους ανθρωποκτόνους ή στους θέτοντες σε κίνδυνο από αυτή (τη ζωή)». Η αυστηρή ποινή του άρθρου 299 ΠΚ συμπυκνώνει έναν κανόνα προστασίας της ανθρώπινης ζωής δια της επαπειλούμενης στον δράστη αντίστοιχης ποινής με αυτή του θύματος.

έγκλημα του φόνου,[287] το οποίο τιμωρείται με βαρύτατες ποινές ή, αλλιώς, επιτίμια.[288]· Ενώ, δεν αίρεται ο άδικος χαρακτήρας της θανάτωσης ενός, προκειμένου να σωθούν από θάνατο δύο ή περισσότεροι.[289]

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι δεν υπάρχει σημασιολογική διάκριση του όρου ανθρωποκτονία, όπως τον χειρίζονται τα δύο δίκαια, το πολιτειακό και το κανονικό. Η προσβολή κύριου – βασικού (έννομου) αγαθού,[290] όπως αυτό της ανθρώπινης ζωής

[287] Π. Παναγιωτάκου, *Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, σ. 513 και αντίστοιχη υποσημ. 1, όπου περιλαμβάνονται πλήθος αναφορών από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, τους Ιερούς Κανόνες και την πατερική γραμματεία. Ευ. Μαντζουνέα, *Ἐκκλησιαστικὸν Ποινικὸν Δίκαιον*, σ. 218. Επιπροσθέτως, περί της χρήσης των όρων «έγκλημα» και «ποινή», σύμφωνα με τις επίσημες έγγραφες εκθέσεις των λεχθέντων κατά τις συνεδρίες των Οικουμενικών Συνόδων, βλ. Ελ. Γιαννακοπούλου, «Οι όροι “έγκλημα” και “ποινή” στα Πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων», σσ. 317-347.

[288] Περί Επιτιμίου και Ποινής, βλ., αντί άλλων, Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Κανονική Θεωρία της Εκκλησιαστικής Ποινής*, σσ. 196-208, όπου και περί συνύπαρξης επιτιμίου και ποινής στο δίκαιο της Εκκλησίας. Ο δε Π. Παναγιωτάκος (*Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, σ. 516) προβαίνει σε μια συνοπτική απαρίθμηση των ποινών ή επιτιμίων που επιβάλλονται στους εκούσιους φονείς, διακρίνοντας πως στην Παλαιά Διαθήκη, ο κηρυσσόμενος ένοχος διαπράξεως εκούσιου φόνου, τιμωρείται δια της ποινής του θανάτου. Στην Καινή Διαθήκη, ο ένοχος εφόσον είναι κληρικός, καθαιρείται. Αν είναι λαϊκός ή μοναχός τιμωρείται με την ποινή του αφορισμού, επιμετρουμένης κρίσει του δικάζοντος, δηλαδή είτε με παντελή αφορισμό είτε με ισόβιο αφορισμό, τυγχάνοντας συγχώρεσης και μετάληψης των θείων αγιασμάτων στο τέλος του βίου του, είτε δια απλού αφορισμού, επιμετρούμενου κρίσει του δικάζοντος κατά τη βαρύτητα του αδικήματος σε χρόνο.

[289] Ν. Ανδρουλάκη, *Ποινικό Δίκαιο,* σ. 420: «Πίσω από την παραδοχή αυτή, βρίσκεται στην ουσία η εκφραστική της ανθρώπινης αξίας – αξιοπρέπειας καντιανή άποψη, ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να χρησιμοποιείται χάριν της όποιας σκοπιμότητας (ακόμα κι εκείνης που έγκειται στην σωτηρία άλλων ανθρώπων), υποβιβαζόμενος έτσι σε επίπεδο πράγματος».

[290] Ι. Μανωλεδάκη, *Το Έννομο Αγαθό ως βασική έννοια του Ποινικού Δικαίου*, σσ. 253-254: «Ως βασικό στοιχείο – όρος της κοινωνίας ο άνθρωπος προστατεύεται δραστικά (ποινικά) κατά την τυποποίηση του “ποινικού φαινομένου” από τις προσβολές που αφανίζουν την ύπαρξή του ... Ωστόσο ακόμα και στις φιλελεύθερου προσανατολισμού κοινωνίες και στα αντίστοιχα ποινικά τους συστήματα η παρεχόμενη στη ζωή του ανθρώπου προστασία *δεν* είναι πάντως απόλυτη ... ». Στο άρθρο 5 παρ. 2 του ισχύοντος Συντάγματος διακηρύσσεται *η απόλυτη προστασία της ζωής* όσων *βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια*. «Αυτό ως *τάση* και *αρχή* είναι βέβαια έτσι. Όμως η ίδια η νομοθεσία και η τυποποίηση του “ποινικού φαινομένου”, απηχώντας και (διαμορφώνοντας) την κοινωνική πραγματικότητα όπως συγκεκριμένα εμφανίζεται στον κόσμο των όντων και όχι ως αφηρημένο “δέον”, δεν παρέχουν απόλυτη (παρά τη γενική διακήρυξη) προστασία στην ανθρώπινη ζωή. Διότι το απόλυτο είναι ασυμβίβαστο με την ίδια τη φύση των όντων και μόνο σε *αφηρημένο* επίπεδο στον κόσμο του (ηθικού ή δικαιικού) “δέοντος” μπορεί να υπάρξει». Περί των προσώπων και των ιδιοτήτων τους ως έννομα αγαθά και ειδικότερα περί του ανθρώπου και των φυσικών ιδιοτήτων του, όπως η ανθρώπινη ζωή, ως "κύριο" αγαθό, βλ. επίσης ό.π., σσ. 253-259. Συνοπτικός και σαφής ο Ν. Ανδρουλάκης (*Ποινικό Δίκαιο,* σσ. 66-69) ορίζει ότι «η εγκληματική συμπεριφορά ως “κακό” προσβάλλει αυτονόητα ένα “καλό”», το οποίο χαρακτηρίζει, «“αξία” ή (έννομο) “συμφέρον”. Στην ιστορική διαδρομή της ποινικής σκέψης προς υποδήλωση του ίδιου μεγέθους χρησίμεψαν και άλλες έννοιες – λέξεις, όπως λ.χ. “δικαίωμα”, “καθήκον”, “λειτουργική ενότητα”, (προστατευτέα) “κατάσταση” και —προπάντων!— “έννομο αγαθό” ... Το “έννομο αγαθό”, που δεν είναι τίποτε περισσότερο από ένα *όνομα*, με το οποίο χαρακτηρίζουμε το θετικό μέγεθος που πλήττεται από το έγκλημα, τρόπον τινά υποστασιοποιήθηκε και θεωρήθηκε *ειδικά αυτό* (σε αντίθεση λ.χ. με την “αξία”, “το συμφέρον” ή ό,τι άλλο) ως ταυτιζόμενο με κάποια (πράγματι ανύπαρκτη) αυτοτελή, προηγούμενη του θετικού δικαίου, δηλ. Υπερ-θετική, *ειδική ουσία*, της οποίας η γνώση εξασφαλίζει και την γνώση της ουσίας του εγκλήματος. Έτσι η αναζήτηση του τι είναι “έννομο αγαθό” υποκατέστησε την αναζήτηση του τι είναι έγκλημα!». Ο όρος «έννομο αγαθό» έχει παγιωθεί με την έννοια του «αντικειμένου προστασίας» των ποινικών νόμων. Περισσότερα περί του «έννομου αγαθού» ως δήθεν «βασική έννοια του ποινικού δικαίου», βλ. ό.π., σσ. 66-69.

αποτελεί αδίκημα[291] τόσο στον χώρο του κοσμικού δικαίου όσο και στο χώρο του εκκλησιαστικού δικαίου.[292] Στην Ελλάδα, όπως και σε όλες τις σύγχρονες Δημοκρατίες, το δικαίωμα στη ζωή απολαμβάνει συνταγματικής προστασίας. Ειδικότερα για την προστασία της ανθρώπινης ζωής επιλαμβάνεται το άρθρο 5 παρ. 2 του ισχύοντος εν Ελλάδι Συντάγματος,[293] σύμφωνα με το οποίο:

«Όλοι όσοι βρίσκονται στην Ελληνική Επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων. Εξαιρέσεις επιτρέπονται στις περιπτώσεις που προβλέπει το διεθνές δίκαιο».[294]

[291] Περί του όρου «αδίκημα» σημαίνων άδικη πράξη, βλάβη, αδικία, ζημία, βλ., μεταξύ άλλων, στην ηλεκτρονική έκδοση των H. G. Liddell & R. Scott, *Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσης,* http://www.greek–language.gr/digitalResources/ancient_greek/tools/liddell–scott/search.html?lq=%CE%B1%CE%B4%CE%AF%CE%BA%CE%B7%CE%BC%CE%B1. Περί της χρήσης του όρου στον χώρο του Δημοσίου Δικαίου και δη του Ποινικού Δικαίου, βλ. άρθρο 14, παρ. 1 και 2 του ΠΚ: *Έγκλημα είναι πράξη άδικη και καταλογιστή στο δράστη της, η οποία τιμωρείται από το νόμο. Στις διατάξεις των ποινικών νόμων ο όρος «πράξη» περιλαμβάνει και τις παραλείψεις.*

[292] Π. Παναγιωτάκου, *Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, σ. 101 (και αντίστοιχη υποσημ. 1): με τον όρο «κανονικό αδίκημα» «καλεῖται πᾶσα ἄδικος καὶ ἐπίμεμπτος συμπεριφορά, στρεφομένη κατὰ κανόνος δικαίου ἀφορῶντος τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔννομον τάξιν, ὑπ' αὐτοῦ κολαζομένη ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ κηρυσσομένου ἐνόχου διαπράξεως αὐτῆς». Ο Ευάγγελος Μαντζουνέας (*Ἐκκλησιαστικόν Ποινικόν Δίκαιον*, σ. 75) σε συμφωνία με τον Ν. Χωραφά (*Ποινικὸν Δίκαιον*, σσ. 149-150) —ο οποίος ασχολείται με το αντικείμενο του εγκλήματος στο χώρο του κοινού Ποινικού Δικαίου — για το «τὸ ἀντικείμενον τοῦ ἐγκλήματος», προσθέτωντας κυρίως τον όρο «Κανονικό», ορίζει ότι το αντικείμενο του Κανονικού αδικήματος διακρίνεται σε νομικό και υλικό: α) νομικό αντικείμενο του Κανονικού αδικήματος είναι «τὸ ἔννομον ἀγαθόν, καθ' οὗ στρέφεται ἡ Κανονικὴ ἐγκληματικὴ πρᾶξις καὶ τὸ ὁποῖον προστατεύει ὁ Κανονικὸς Νομοθέτης κατὰ παντὸς κινδύνου ἐξ' οἱασδήποτε προσβολῆς κατ' αὐτοῦ, διὰ τῆς ἀπειλῆς καταγνώσεως καὶ ἐκτελέσεως ὡρισμένης ποινῆς κατὰ τοῦ δράστου τοῦ ἐγκληματικοῦ ἀδικήματος…» και β) υλικό αντικείμενο του Κανονικού αδικήματος είναι «τὸ ἐνσώματον ἐκεῖνο ἀντικείμενον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου πραγματοῦται ἡ ἀντικειμενικὴ ὑπόστασις τοῦ ἐγκλήματος. Οὕτω π.χ. ἐπὶ ἀνθρωποκτονίας νομικὸν ἀντικείμενον εἶναι ἡ ἀνθρωπίνη ζωή … ».

[293] Βλ. το Σύνταγμα (όπως μεταφέρθηκε στη δημοτική γλώσσα με το Β΄ Ψήφισμα της 6ης Μαρτίου 1986 της ΣΤ΄ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων και όπως αναθεωρήθηκε με το Ψήφισμα της 6ης Απριλίου 2001 της Ζ΄ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, το Ψήφισμα της 27ης Μαΐου 2008 της Η΄ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων και το Ψήφισμα της 25ης Νοεμβρίου 2019 της Θ΄ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, που δημοσιεύθηκε στο Φ.Ε.Κ. 187/Α΄/28.11.2019) σε ψηφιακή μορφή: https://www.hellenicparliament.gr/Vouli–ton–Ellinon/To–Politevma/Syntagma/ (ανακτήθηκε στις 15.06.2020)

[294] Η εν λόγω παρ. 2 του άρθρου 5 ολοκληρώνεται με την εξής πρόβλεψη: «Απαγορεύεται η έκδοση αλλοδαπού που διώκεται για τη δράση του υπέρ της ελευθερίας».

Φορείς του ανωτέρω δικαιώματος, όπως με σαφήνεια ορίζεται —στο ίδιο το κείμενο του άρθρου του Συντάγματος— είναι πάντες οι ευρισκόμενοι εντός της Ελληνικής Επικράτειας, ημεδαποί και αλλοδαποί.[295] Ο απόλυτος[296] χαρακτήρας του δικαιώματος στη ζωή δεν αποκλείει μόνο εξαιρέσεις βάσει εθνικότητας, φυλής, γλώσσας, θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων, «ἀλλά ἀπορρίπτει κάθε ἀντίληψη ὅτι εἶναι "νοητή" ζωή πού εἶναι "ἀνάξια πρός τό ζεῖν" λόγω τῆς σωματικῆς ἤ διανοητικῆς της καταστάσεως».[297] Η ανθρώπινη ζωή, ως απόλυτα προστατευόμενο αγαθό, δεν υπόκειται ούτε σε ποιοτικές ούτε σε ποσοτικές διαβαθμίσεις.[298] Η ανωτέρω συνταγματική διάταξη κατοχυρώνει το δικαίωμα του προσώπου[299] στη ζωή, αλλά όχι

[295] Φορείς των δικαιωμάτων της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας είναι τόσο οι ημεδαποί όσο και οι αλλοδαποί. Υπέρ της ορθής ερμηνείας της διάταξης συνηγορεί η σαφέστατη περιλαμβάνουσα διατύπωση «Όλοι». Η διάταξη, κατά τον σχολιασμό του Α. Ράικου, απέβλεπε —αρχικά (Σύνταγμα του 1925, άρθρο 6: «Ὅλοι, ὅσοι εὑρίσκονται ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας ... »)— και εξακολουθεί να αποβλέπει κυρίως στην προστασία των αλλοδαπών. Βέβαια, η διατύπωση της διάταξης δικαιολογεί την ισχύ της και υπέρ των ημεδαπών. Α. Ράικου, *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, σ. 371: «Η ισχύς της διάταξης υπέρ των ημεδαπών και αλλοδαπών έχει σημασία για τα δικαιώματα στη ζωή και την τιμή, που δεν κατοχυρώνονται ρητά από άλλη συνταγματική διάταξη. Συνεπώς, τα δικαιώματα προστατεύονται από τη διάταξη ως ανθρώπινα». Επιπροσθέτως, βλ. Π. Δαγτόγλου, *Ἀτομικά Δικαιώματα,* σ. 203. Η. Κουβαρά, «Η αρχή της Ισότητας», σ. 50. Αλλά και ακόμη νωρίτερα του προαναφερθέντος Συντάγματος του 1925, ο Ν. Σαρίπολος (*Σύστημα τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου*, σσ. 9-11) ερμηνεύοντας το Σύνταγμα του 1864, όπως αναθεωρήθηκε το 1911, σημειώνει ότι: «τὰ ἄρθρα 3-20 τοῦ ἡμετέρου συντάγματος ἐπιγράφονται "Περὶ τοῦ δημοσίου δικαίου τῶν Ἑλλήνων"· ἀλλ' ὁ τίτλος τοῦ κεφαλαίου τούτου δὲν εἶνε ὀρθός, καθόσον δὲν πρόκειται περὶ τοῦ δημοσίου δικαίου τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ' εἰδικῶς περὶ "δημοσίων δικαίων" ... ὧν τινων ἀπολαύουσιν οὐ μόνον οἱ Ἕλληνες, ἀλλά, κατὰ γενικὸν κανόνα, καὶ οἱ ἀλλοδαποὶ ἐν Ἑλλάδι, πάντα τὰ πρόσωπα ἐν γένει. Ἑπομένως ὀρθῶς προέτεινεν ἡ ἐπὶ τοῦ πολιτεύματος ἐπιτροπεία τῆς Β΄ ἐν Ἀθήναις Ἐθνοσυνελεύσεως τὸν τίτλον "Περὶ τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων"».

[296] Το Σύνταγμα δια της ανωτέρω διάταξης «προβλέπει τήν "ἀπόλυτη" προστασία τῆς ζωῆς». Π. Δαγτόγλου, *Ἀτομικά Δικαιώματα*, σ. 201. Χ. Χρυσανθάκη, *Εισηγήσεις Συνταγματικού Δικαίου*, σ. 206. Γ. Μπέκα, *Η προστασία της ζωής και της υγείας στον Ποινικό Κώδικα*, σ. 18: « ... η ζωή είναι απόλυτα προστατευόμενο έννομο αγαθό». Περί περισσοτέρων, βλ. ό.π., σσ. 18-22.

[297] Ο χαρακτήρας του δικαιώματος είναι, επίσης, ασυμβίβαστος με οποιαδήποτε κρατική ευγονική πολιτική ή τη λεγόμενη κλωνοποίηση ή την κρατικά διεξαγόμενη ή διευθυνόμενη ευθανασία ή αυτοκτονία. Βλ. σχετικά Π. Δαγτόγλου, *Ἀτομικά Δικαιώματα*, σσ. 201-202 και αντίστοιχες υποσημ. 15-19.

[298] Ν. Ανδρουλάκη, *Ποινικό Δίκαιο*, σ. 418. Στο ίδιο, σσ. 418-424, στάθμιση και αριθμητική της ανθρώπινης ζωής.

[299] Στη χρήση του όρου «πρόσωπο» ως φορέα του δικαιώματος στη ζωή επιμένουν ορισμένοι διεθνούς κύρους νομικοί, όπως ο Ι. Μανωλεδάκης που επιλέγει αυτόν τον όρο αντί για το «άτομο». Ι. Μανωλεδάκη, «Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο;», σ. 578 (και αντίστοιχες υποσημ. 14-15): «Σε αντίθεση με τον όρο "άτομο" που υποδηλώνει μια ανεξάρτητη αυτοτέλεια, ο όρος "πρόσωπο" εκφράζει μια εξαρτημένη από την ύπαρξη άλλου προσώπου αυτοτέλεια: είναι μία *όψη-πρός-τι*, έχοντας σημείο αναφοράς την παράλληλη ύπαρξη προσώπων. Αυτό σημαίνει πως τα δικαιώματα, απονεμόμενα στα πρόσωπα, αναγνωρίζονται *ενόψει* της παράλληλης λειτουργικής συνύπαρξής τους με άλλα πρόσωπα-φορείς δικαιωμάτων μέσα στην οργανωμένη κοινωνία και όχι ως ξεκομμένες αυτοτελείς μονάδες που συναποτελούν απλώς ένα σωρό. Ανεξάρτητα αν αποδέχεται κανείς την εννοιολογική διάσταση των εννοιών "πρόσωπο" και "άτομο", το περιεχόμενο που δίνεται στην έννοια του "προσώπου" ως ύπαρξης-πρός-τι είναι σωστό». Κατά την άποψη του Ι. Μανωλεδάκη, «και το άτομο θα πρέπει να θεωρείται σε αναφορά με άλλα άτομα, που δεν αθροίζονται σε ένα κοινωνικό σύνολο *αριθμητικά*, αλλά το συναποτελούν *λειτουργικά*». Ο Ι. Μανωλεδάκης καταλήγει στο ότι «κανένα κοινωνικό σύνολο δεν είναι απλό άθροισμα των μελών του. Αλλά και στη φύση δεν υπάρχουν αυτοτελείς – ανεξάρτητες μονάδες,

περατώσεώς της.[300] Δεν αναγνωρίζεται, δηλαδή, «(τυχόν) δικαίωμα ἐπί τοῦ θανάτου».[301]

Εκείνο ωστόσο που κρίνουμε σκόπιμο να επισημάνουμε, αν και επιγραμματικά, είναι ότι η τεχνητή διακοπή της εγκυμοσύνης (άρθρο 304 ΠΚ),[302] προβλεπόμενης ακόμα —σύμφωνα με τις σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες— και της διαφήμισης μέσων τεχνητής διακοπής της εγκυμοσύνης (άρθρο 305 ΠΚ), η σωματική βλάβη εμβρύου ή νεογνού (άρθρο 304Α ΠΚ), η παιδοκτονία (άρθρο 303 ΠΚ), η έκθεση (άρθρο 306), καθώς και η παράλειψη λύτρωσης από κίνδυνο ζωής (άρθρο 307) —στοιχεία εκ των οποίων θα αναφέρουμε στη συνέχεια— αποτελούν εγκλήματα κατά της ζωής και τιμωρούνται με ποινές που ο εν Ελλάδι ισχύων Ποινικός Κώδικας (Νόμος 4619/2019)[303] προβλέπει. Η τυποποίηση των ποινικών αδικημάτων —όπως εμφανίζονται στον σύγχρονο ΠΚ— διαφέρει, βεβαίως, από εκείνη των κανονικών παραπτωμάτων, όπως περιέχονται στα κείμενα και το πνεύμα των Ιερών Κανόνων. Παρ’ όλα αυτά, η τελευταία υπάρχει˙ καθιστώντας τους Ιερούς Κανόνες «την παλαιότερη εν ισχύι νομοθεσία», στην οποία αποκρυσταλλώνεται η ίδια η «παράδοση και η ιστορική συνέχεια της Εκκλησίας».[304]

Το δικαίωμα στη ζωή είναι αναφαίρετο και πρωταρχικό˙ συνιστά θεμελιώδη αξία κάθε πολιτισμένης και ευνομούμενης κοινωνίας.[305] Ο θεμελιώδης και

αλλά το κάθε τι αναφέρεται προς κάτι άλλο». Επικουρικά προς τα ανωτέρω, βλ. Λ. Παπαδοπούλου, «Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο; Μια συζήτηση με τον Καθηγητή Ιωάννη Μανωλεδάκη», σ. 49.

[300] Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, σ. 202. Ι. Μανωλεδάκη, *Το Έννομο Αγαθό ως βασική έννοια του Ποινικού Δικαίου*, σσ. 41-42: «η ζωή του Α ως έννομο αγαθό έχει την *ίδια* αξία με εκείνη του Β, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση, το ίδιο, φυσικά, και η προσωπική του ελευθερία, η τιμή ή η ιδιοκτησία του. Οι προσβολές τους είναι έγκλημα ανθρωποκτονίας, παράνομης βίας, εξύβρισης, κλοπής για όλους *εξίσου*».

[301] Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, σ. 202.

[302] Γ. Μπέκα, *Η προστασία της ζωής και της υγείας στον Ποινικό Κώδικα*, σσ. 485-486 (και αντίστοιχες υποσημ. 2-10): «Με τον όρο “τεχνητή διακοπή της εγκυμοσύνης” ο νομοθέτης αντικατέστησε τον όρο “άμβλωση” (που με τη σειρά του είχε αντικαταστήσει τον όρο “έκτρωσις”) ... Η αλλαγή του όρου έχει σημειολογικές μόνο προεκτάσεις, αφού λεκτικά αποχρωματίζει την κοινωνική απαξία, με την οποία είναι φορτισμένη η λέξη “άμβλωση” ... Στο άρθρο 304 τυποποιούνται τρεις κατηγορίες εγκλημάτων: η ετεροδιακοπή της εγκυμοσύνης, η αυτοδιακοπή της εγκυμοσύνης και η συνέργεια σε αυτοδιακοπή. Η ετεροδιακοπή περαιτέρω διακρίνεται σε εκείνη που τελείται χωρίς (άρθρο 304 παρ. 1 ΠΚ), και σε εκείνη που τελείται με (άρθρο 304 παρ. 2 ΠΚ) την θέληση της εγκύου, με περαιτέρω διακεκριμένες παραλλαγές. Η αυτοδιακοπή (άρθρο 304 παρ. 3 ΠΚ) διακρίνεται στην με ενέργεια ή με παράλειψη αυτοδιακοπή και στην με ανοχή της εγκύου, όταν άλλος τελεί την διακοπή. Τέλος η συνέργεια (άρθρο 304 παρ. 2) στην αυτοδιακοπή, που τυποποιεί ως αυτοτελές έγκλημα την ουσιαστικά απλή συνέργεια χωρίς καν να απαιτεί την τουλάχιστον αρχή εκτέλεσης της αυτοδιακοπής, έχει τις ίδιες διακεκριμένες παραλλαγές που έχει και η ετεροδιακοπή, ταυτιζόμενη πλήρως, ως προς την ποινική της μεταχείριση, με αυτήν».

[303] Ν. 4619/2019 – ΦΕΚ Τεύχος Α΄ 95/11.06.2019, *Κύρωση του Ποινικού Κώδικα* (https://www.e–nomothesia.gr/kat–kodikes–nomothesias/nomos–4619–2019–phek–95a–11–6–2019.html).

[304] Α. Βαβούσκου, *Θεμελιώδεις αρχές της Εκκλησιαστικής Δικονομίας της Εκκλησίας της Ελλάδος*, σ. 49.

[305] Α. Αρχοντάκη, «Το δικαίωμα στη Ζωή», σ. 87 και αντίστοιχη υποσημ. 1.

πρωταρχικός χαρακτήρας του εν λόγω δικαιώματος διαφαίνεται τόσο δια της κατοχύρωσής του στα εθνικά συντάγματα όσο και στις διεθνείς συμβάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα (human rights treaties). [306] Σε διεθνή κλίμακα, στην Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Universal Declaration of Human Rights-UDHR), που υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στις 10 Δεκεμβρίου του 1948,[307] περιλαμβάνεται η εξής πρόβλεψη: «Κάθε άτομο έχει δικαίωμα στη ζωή, την ελευθερία και την προσωπική του ασφάλεια». (άρθρο 3).

Επιπροσθέτως, οι συμβαλλόμενες Κυβερνήσεις, μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, έχοντας υπ' όψιν την προαναφερθείσα Παγκόσμια Δήλωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου, και με σκοπό τη διασφάλιση των αναφερομένων σε αυτήν δικαιωμάτων, όπως αυτό της ζωής, προβαίνει στη θέσπιση ορισμένων εγγυητικών μέτρων. Περί του δικαιώματος στη ζωή, ορίζεται: «το δικαίωμα εκάστου προσώπου εις την ζωήν προστατεύεται υπό του νόμου. Εις ουδένα δύναται να επιβληθή εκ προθέσεως θάνατος, ειμή εις εκτέλεσιν θανατικής ποινής εκδιδομένης υπό δικαστηρίου εν περιπτώσει αδικήματος τιμωρουμένου υπό τον νόμου δια της ποινής ταύτη». (άρθρο 2 παρ. 1 ΕΣΔΑ).[308]

Η ίδια πρόβλεψη (της ΕΣΔΑ), με πιο λιτή διατύπωση, περιλαμβάνεται στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (C364 / 18.12.2000) που υιοθετήθηκε στη Νίκαια στις 7 Δεκεμβρίου 2000 από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο της Ευρώπης και την Επιτροπή. Ακριβέστερα, το δίκαιο της Ευρωπαϊκής

[306] Βλ. ό.π., σ. 88.

[307] https://www.amnesty.gr/universal–declaration–of–human–rights Η Οικουμενική Διακήρυξη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου καθορίζει τα θεμελιώδη δικαιώματα και τις ελευθερίες του ανθρώπου. Περιλαμβάνων το δικαίωμα στη ζωή, την ελευθερία και την ιθαγένεια, στην ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας, στην εργασία, στην εκπαίδευση, το δικαίωμα στην τροφή και την κατοικία και το δικαίωμα συμμετοχής στη διακυβέρνηση. Η Οικουμενική Διακήρυξη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου έθεσε τις βάσεις για περισσότερες από 80 συνθήκες και διακηρύξεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα.(https://unric.org/el)

[308] Όπως τροποποιήθηκε από τις διατάξεις του Πρωτοκόλλου υπ' αριθ. 14 (ΣΣΣΕ No. 194) από τη θέση του σε ισχύ την 1η Ιουνίου 2010 (https://www.echr.coe.int/documents/convention_ell.pdf ανακτήθηκε στις 15.06.2020). Βλ. Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, σ. 197. Π. Χριστόπουλου, «Άρθρο 2. Δικαίωμα στη ζωή», σ. 31: «Από τη διάταξη αυτή (άρθρο 2 παρ. 1 εδ. α΄ της ΕΣΔΑ: "το δικαίωμα εκάστου προσώπου εις την ζωήν προστατεύεται υπό του νόμου") το ΕΔΔΑ έχει συναγάγει μια θετική υποχρέωση για τα κράτη να "λαμβάνουν τα κατάλληλα μέτρα για να διαφυλάττουν τις ζωές εκείνων οι οποίοι βρίσκονται εντός της δικαιοδοσίας τους" με δυο όψεις: Μια ουσιαστική και μια δικονομική: Η ουσιαστική όψη της θετικής υποχρέωσης της "διά νόμου" προστασίας της ζωής που καθιερώνει η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 εδ. α΄ της ΕΣΔΑ συνδέεται με το καθήκον του κράτους να έχει στο εσωτερικό του δίκαιο ένα νομοθετικό και ένα διοικητικό πλαίσιο το οποίο να προστατεύει το δικαίωμα στη ζωή σε έκταση, αλλά και κατά τρόπο τέτοιο, ώστε να ανταποκρίνεται στις ελάχιστες απαιτήσεις του άρθρου 2 της ΕΣΔΑ».

Ένωσης κατοχυρώνει το δικαίωμα στη ζωή σε κάθε πρόσωπο,[309] όπως προβλέπεται στο άρθρο 2 παρ. 1 (ΧΘΔΕΕ): «Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στη ζωή».[310]

Επιπλέον, το Διεθνές σύμφωνο του ΟΗΕ του 1966 περί ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, το οποίο κυρώθηκε από την Ελλάδα το 1997 δια του ν. 2642/2997[311] προβλέπει: «Το δικαίωμα στη ζωή είναι εγγενές στον άνθρωπο. Το δικαίωμα αυτό πρέπει να προστατεύεται από τον νόμο. Από κανέναν δεν μπορεί να αφαιρεθεί αυθαίρετα η ζωή» (άρθρο 6 παρ. 1).

Η αναγκαιότητα, όχι τόσο εγγύησης όσο προστασίας και κατοχύρωσης του δικαιώματος στη ζωή [312] —προκύπτουσα, βεβαίως, κατόπιν των ιστορικών, κοινωνικοπολιτικών συνθηκών των τελευταίων αιώνων, όπως παγκόσμιοι πόλεμοι, ολοκληρωτικά καθεστώτα με συνέπειες τον αφανισμό, ακόμα και ολόκληρων εθνών— αποτυπώνεται τόσο στα *κλασικά* συντάγματα όσο και στις διεθνείς διακηρύξεις και συμβάσεις.[313] Η κατοχύρωση του πανανθρώπινου χαρακτήρα του δικαιώματος στη ζωή ανεξαρτήτως κριτηρίων και η ίση προστασία ημεδαπών και αλλοδαπών, ομογενών και αλλογενών, ομοφύλων και αλλοφύλλων, ομογλώσσων και αλλογλώσσων, ομοθρήσκων και αλλοθρήσκων, ομοφρονούντων και αντιφρονούντων αποτελεί αντικείμενο όχι μόνο φιλοσοφικών και θεολογικών διεργασιών, μα και πολιτικών νόμων.[314] «Στό δικαίωμα ζωῆς τοῦ ἀτόμου ἀντιστοιχεῖ ἡ ὑποχρέωση του κράτους νά σέβεται καί νά προστατεύει τή ζωή κάθε ἀνθρώπου».[315]

309 Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, σ. 204.

310 Βλ. περισσότερα: https://eur–lex.europa.eu/legal–content/EL/TXT/?uri=celex:12016P/TXT (ανακτήθηκε στις 15.06.2020).

311 Πρόκειται για το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα που υιοθετήθηκε και άνοιξε για υπογραφή, επικύρωση και προσχώρηση με την από 16.12.1966 υπ’ αριθμ. 2200 Α (XXI) απόφαση της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ με έναρξη ισχύος τη 23η Μαρτίου του 1976, σύμφωνα με το άρθρο 491 (*United Nations Treaty Series,* (vol.) 999, σ. 171 https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx). Όπως κυρώθηκε με τον Ν. 2462/1997 «Κύρωση του Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, του Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στο Διεθνές Σύμφωνο για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα και του Δευτέρου Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στο Διεθνές Σύμφωνο για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα σχετικού με την κατάργηση της ποινής του θανάτου» (ΦΕΚ 25, τ. Α΄)˙ (https://www.e–nomothesia.gr/diethneis–sunthekes/nomos–2462–1997–phek–25a–26–2–1997.html).

312 Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα,* σσ. 197-198.

313 Κατά την παρατήρηση της Α. Αρχοντάκη («Το δικαίωμα στη Ζωή», σ. 90), ελάχιστα είναι τα διεθνή κείμενα όπου περιλαμβάνεται «ρητή αναφορά στην προστασία της ζωής ως αξίας, ήτοι στο άρθρο 4 της Αμερικανικής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του ανθρώπου (1969), στο άρθρο 4 της Αφρικανικής Χάρτας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1986) και στο άρθρο 3.2 της Ασιατικής Χάρτας των Ανθρωπίνων δικαιωμάτων (1998)».

314 Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, σσ. 197-198.

315 Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, σ. 198. Χ. Χρυσανθάκη, *Εισηγήσεις Συνταγματικού Δικαίου*, σ. 207: «Τα κρατικά όργανα οφείλουν να λαμβάνουν τα κατάλληλα μέτρα νομοθετικά και διοικητικά για την προάσπιση του δικαώματος της ζωής από τις προσβολές των ιδιωτών». Το δικαίωμα στη ζωή ως αμυντικό δικαίωμα, όπως επισημαίνει η Α. Αρχοντάκη, «Το δικαίωμα στη Ζωή», σσ. 94-95 (και

3.2 Η προστασία του αγαθού της ζωής στο corpus των Ιερών Κανόνων

3.2.1 Η κανονική αντιμετώπιση της προσβολής της ζωής

Εντός των πλαισίων του δικαίου της Εκκλησίας, εκκλησιαστικό αδίκημα[316] κατά της ανθρώπινης ζωής συνιστά η έλλειψη προστασίας της. Ενώ η απόπειρα αφαίρεσής της, αποτελεί απόπειρα εκκλησιαστικού εγκλήματος κατά της ζωής. Σε ολόκληρο το Βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο και τους Ιερούς Κανόνες κυριαρχεί η αρχή πως αυτός που αποπειράται να επιφέρει τον θάνατο άλλου, αντιμετωπίζεται ως φονευτής, ακόμα και αν δεν επέλθει θανάσιμος τραυματισμός.[317]

Οι πρώτοι —ιστορικώς παραδεδομένοι— κανόνες που αντιμετωπίζουν το ζήτημα της αφαίρεσης ανθρώπινης ζωής προέρχονται από την Τοπική Σύνοδο της

αντίστοιχες υποσημ. 47-52): «στρέφεται κατά του Κράτους και δεσμεύει τη νομοθετική, δικαστική και εκτελεστική εξουσία. Το κράτος οφείλει ... να υιοθετεί ένα νομοθετικό και διοικητικό πλαίσιο για την προστασία της ... η υποχρέωση του κράτους να λαμβάνει θετικά μέτρα για την προστασία της ανθρώπνης ζωής βαρύνει μόνο την κρατική εξουσία ... από το άρθρο 5 παρ. 2 του Συντ. απορρέει και η απαγόρευση προσβολής της ανθρώπινης ζωής, της οποίας απαγόρευσης αποδέκτες δεν είναι μόνο το κράτος, αλλά και οι ιδιώτες (αμυντική αξίωση)».

[316] Παρατίθεται περί των εκκλησιαστικών αδικημάτων από το *Ειδικό μέρος* του *Εκκλησιαστικού Δικαίου* του Χριστοφιλόπουλου, που αν και πρόκειται για ένα έργο που μετρά εκδοτική παρουσία περί τον μισό αιώνα, αποτελεί μέχρι και σήμερα ισχυρή βάση του *Ελληνικού Εκκλησιαστικού Δικαίου*. Α. Χριστοφιλόπουλου, *Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, σσ 282-283 (και αντίστοιχη υποσημ. 3): «Ὡς ἐκκλησιαστικὰ ἀδικήματα, τιμωρητέα μὲ τὰς ἀνωτέρω (παρ. 53. Ἐκκλησιαστικαὶ ποιναὶ ἐπιβαλλόμεναι εἰς πάντα τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ μυστήριον τῆς μετανοίας. παρ. 54. Ἐκκλησιαστικαὶ ποιναὶ ἐπιβαλλόμεναι εἰς κληρικοὺς καὶ μοναχούς.) ποινάς, θεωρητέα τὰ ἀκόλουθα. α΄) Πᾶσα πρᾶξις ἢ παράλειψις, ἐφ’ ἧς ἀπειλεῖται εὐθέως ἐκκλησιαστικὴ ποινὴ καὶ δὴ εἴτε ὑπὸ γραπτοῦ εἴτε ὑπὸ ἐθιμικοῦ κανόνος δικαίου ... β΄) Ἡ μὴ συμμόρφωσις πρὸς οἱανδήποτε ἐπιτακτικὴν ἢ ἀπαγορευτικὴν διάταξιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου καὶ πρὸς τὰς νομίμους ἐπιταγὰς τῶν ἁρμοδίων (ἀνωτέρω) ἐκκλησιαστικῶν ὀργάνων, ἐνεργούντων ἐντὸς τοῦ κύκλου τῆς ἁρμοδιότητος αὐτῶν καὶ ὅταν ἀκόμη αὗται δὲν συνοδεύονται ὑπὸ ποινικῶν κυρώσεων ... γ΄) Ἡ διάπραξις ἀξιοποίνου ἀδικήματος τοῦ κοινοῦ δικαίου εἰς βαθμὸν πλημμελήματος ἢ κακουργήματος. Ὑπὸ τὸ ἐπικρατοῦν σύστημα ρυθμίσεως τῶν πρὸς τὴν πολιτείαν σχέσεων καὶ τοῦ στενοῦ ταύτης μετὰ τῆς Ἐκκλησίας συνδέσμου, εὐνόητος ἡ ἀνάγκη, ἣν καὶ ἡ τελευταία αἰσθάνεται, ὅπως κολάζῃ καὶ διὰ τῶν ἰδίων αὐτῆς μέσων (ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν) τοὺς παραβάτας τῶν μὲ ποινικὰς κυρώσεις ἐξωπλισμένων ἐπιταγῶν τῆς πρώτης, τοσούτῳ δὲ μᾶλλον ὅσῳ σπάνιαι εἶναι αἱ πράξεις ἐκεῖναι, αἵτινες συνιστῶσιν ἀξιόποινον αδίκημα τοῦ κοινοῦ ποινικοῦ δικαίου χωρὶς νὰ κολάζωνται ἐπίσης ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων ... ». Παραπέμποντας —σε αυτό το σημείο— στα εξής: «’Εκ τοῦ λίαν μεγάλου ἀριθμοῦ κανόνων, τιμωρούντων καὶ δι’ ἐκκλησιαστικῆς ποινῆς ἀξιόποινα ἀδικήματα τοῦ κοινοῦ δικαίου, βλ. καν. Ἀγκύρας 20 (μοιχεία), 21 (ἄμβλωσις), 22 (φόνος), 23 (ἀνθρωποκτονία ἐξ ἀμελείας), Βασιλείου 2 (ἄμβλωσις), 7 (φόνος, μοιχεία), 11 (ἀνθρωποκτονία ἐξ ἀμελείας), 22 (ἀπαγωγή) κλπ. Περί κατάταξης των εκκλησιαστικών αδικημάτων σε κατηγορίες, τα κριτήρια διακρίσεως και τα επιμέρους εκκλησιαστικά αδικήματα, βλ. Σπ. Τρωιάνου, *Παραδόσεις Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, σσ. 426-432.

[317] Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σσ. 558-559: «Βασική ἀρχὴ ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἀπόπειρας φόνου ἡ κλασσική διάταξις τῶν Πανδεκτῶν, καθ’ ἥν: “Qui hominem non occidit sed volueravit, ut occidat, pro homicida damnandum” (Dig. 48.8.1 παρ. 3), ἥτις ἀπαντᾷ καί ἐξελληνισμένη εἰς ὅλα τά νομοθετήματα τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς κυρίως ὑπὸ τήν μορφήν: “Ὁ σκοπόν ἐσχηκώς τοῦ φονεῦσαι, κἄν μή φονεύσῃ, ἀλλά τραυματίσῃ φονεύς ἐστι” (Βασιλικά 60.39.2)».

Αγκύρας.[318] Οι Αγκύρας 22[319] και 23[320] επιλύουν κυρίως το ζήτημα του ανά κατηγορία —εκούσιου, ακούσιου φόνου— επιβαλλόμενου επιτιμίου˙ χωρίς να προσδιορίζουν το περιεχόμενο των εννοιών που πραγματεύονται.

Ειδικότερα, ο Αγκύρας 22 περί εκούσιου φονέα έχει ως εξής: «Περὶ ἑκουσίων φόνων, ὑποπιπτέτωσαν μέν, τοῦ δὲ τελείου ἐν τῷ τέλει τοῦ βίου καταξιούσθωσαν».[321] Σύμφωνα με τον κανόνα, λοιπόν, οι υποπίπτοντες στο έγκλημα του φόνου αξιώνονται και πάλι τη μετάληψη των θείων αγιασμάτων στο τέλος της ζωής τους. Πρόκειται για ένα ιδιαιτέρως αυστηρό επιτίμιο με ισόβια ισχύ, που απαγορεύει στον εκούσιο φονέα τη μετοχή του στη θεία Ευχαριστία καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του. Ο Ζωναράς ερμηνεύοντας τον κανόνα, αναφέρει: «Οὗτος μὲν ὁ κανών, ἀκοινωνησίας ἐπιτιμίῳ κολάζει τὸν ἑκούσιο φόνον, μὴ συγχωρῶν μετέχειν τῶν ἁγιασμάτων τὸν ἑκουσίως φονεύσαντα, εἰ μὴ ἐν τῷ τέλει τοῦ βίου»[322] και συνεχίζει ο βυζαντινός σχολιαστής με αναφορά στον —μεταγενέστερο χρονικά— Μ. Βασιλείου 56, σημειώνοντας: «Ὁ δὲ πεντηκοστὸς ἕκτος κανὼν τοῦ μεγάλου Βασιλείου, ἐπὶ εἴκοσιν ἔτη τὸν ἑκούσιον φονέα ἀπείργει τῆς κοινωνίας».[323] Σε συμφωνία με τον Ζωναρά, ο Βαλσαμώνας και ο Αριστηνός αναφέρουν στον σχολιασμό τους τον αντίστοιχο ως προς το εξεταζόμενο ζήτημα —επιεικέστερο, όμως, ως προς το επιτίμιο του δράστη— κανόνα 56 του Μ. Βασιλείου.[324]

Ο επόμενος κανόνας —κατά τη παραδεδομένη αριθμητική σειρά— της ίδιας Συνόδου, ο Αγκύρας 23, προβλέπει περί επιτιμίου του ακούσιου φονέα, αλλά δεν προσδιορίζει τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες κρίνεται ένας φόνος ακούσιος. Ο κανόνας έχει ως εξής: «Ἐπὶ ἀκουσίων φόνων, ὁ μὲν πρότερος ὅρος ἐν ἑπταετίᾳ κελεύει τοῦ

[318] Εκτενώς περί της Συνόδου της Αγκύρας, βλ, Παύλου Μενεβίσογλου, *Ἱστορική εἰσαγωγή εἰς τούς κανόνας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας,* σσ. 324-333. Επιπρσοθέτως, βλ. Στ. Παπαδόπουλου, *Πατρολογία. Β΄*, σσ. 80-81: «Ἡ πρώτη γνωστή ἀπό τά κείμενά της σύνοδος ἐπισκόπων τοῦ Δ΄ αἰ. συγκλήθηκε τό 314 στήν Ἄγκυρα τῆς Γαλατίας (Μικρασίας), μεταξύ Πάσχα καί Πεντηκοστῆς, ὅπως ἦταν ἤδη συνήθεια. [...] ἡ ὁποία (Σύνοδος) στούς 10 ἀπό τούς 25 κανόνες της περιγράφει τούς ὅρους, πού ὀφείλουν κατά περίπτωση νά τηρήσουν οἱ πεπτωκότες γιά τήν μετοχή στήν θεία Εὐχαριστία ... Παράλληλα ἡ σύνοδος συνέταξε κανόνες περί σαρκικών ἁμαρτημάτων, περί φονέων καί χειροτονιῶν». S. Wessel, "The Formation of Ecclesiastical Law in the Early Church", σ. 17 και επ. H. Ohme, "Sources of the Greek Canon Law to the Quinisext Council (691/2): Councils and Church Fathers", σσ. 39-41. Sp. Troianos, "Byzantine Canon Law to 1100", σσ. 116-117.

[319] Αγκύρας 22, ΡΠ 3, σ. 65.

[320] Αγκύρας 23, ΡΠ 3, σσ. 65-66.

[321] Αγκύρας 22, ΡΠ 3, σ. 65.

[322] Ζωναράς, ερμηνεία στον Αγκύρας 22, ΡΠ 3, σ. 65.

[323] Ζωναράς, ερμηνεία στον Αγκύρας 22, ΡΠ 3, σ. 65. Αναφέροντας ακόμα τη διαίρεση των (είκοσι) ετών σε χρονικά διαστήματα – τάξεις που θα διανύσει ο μετανοών μέχρι να αξιωθεί και πάλι τη λήψη της θείας Ευχαριστίας, όπως προβλέπεται από τον Μ. Βασίλειο 56 (ΡΠ 4, σ. 215).

[324] Βλ., επιπροσθέτως, ερμηνεία Βαλσαμώνα και Αριστηνού στον Αγκύρας 22, ΡΠ 3, σ. 65.

τελείου μετασχεῖν κατὰ τοὺς ὡρισμένους βαθμούς· ὁ δὲ δεύτερος, τὸν πενταετῆ χρόνον πληρῶσαι». [325] Και σε αυτήν την περίπτωση, οι προαναφερθέντες βυζαντινοί ερμηνευτές του κανόνα παραπέμπουν στον Μ. Βασίλειο. Ο Ζωναράς και ο Βαλσαμώνας παραπέμπουν, αρχικά, στον Μ. Βασιλείου 8, καθώς εκεί ορίζεται —ακόμα και δια περιπτωσιολογίας— ποιοι θωρούνται ως ακούσιοι και ποιοι ως εκούσιοι φόνοι.[326] Ο Βαλσαμώνας προτρέπει «καὶ ἀναγνώθι τούτους (Μ. Βασιλείου 8 και 57), καί μάθῃς ἀκριβέστερον, ποῖοί τέ εἰσιν ἑκούσιοι καὶ ἀκούσιοι φόνοι, καὶ τίνα τὰ κατὰ τούτων ἐπιτίμια».[327] Εν συνέχεια, Ζωναράς, Βαλσαμώνας και Αριστηνός παραπέμπουν στον Μ. Βασιλείου 57, όπου εκτενέστερα και ακριβέστερα ορίζεται περί επιτιμίου ακούσιου φονέα.

Πιθανώς αφορμώμενος εκ της διαφοράς που παρατηρείται ως προς τον χρόνο διάρκειας των επιτιμίων των κανόνων της Αγκύρας και των αντίστοιχων κανόνων του Μ. Βασιλείου, ο Βαλσαμώνας δεν παραλείπει να παραπέμψει στον ΣΤ΄ 102, αλλά και στον αντίστοιχο σχολιασμό του,[328] όπου η επιμήκυνση ή η μείωση του χρονικού ορίου του επιτιμίου κρίνεται από αυτόν που έλαβε την «ἐξουσίαν λύειν καὶ δεσμεῖν» παρά του Θεού, ο οποίος «σκοπεῖν τὴν τῆς ἁμαρτίας ποιότητα, καί τήν τοῦ ἡμαρτηκότος πρὸς ἐπιστροφὴν ἑτοιμότητα, καὶ οὕτω κατάλληλον τὴν θεραπείαν προσάγειν τῷ ἀῤῥωστήματι, ἵνα μή, τῇ ἀμετρίᾳ καθ’ ἑκάτερον χρώμενος, ἀποσφαλείη πρὸς τὴν σωτηρίαν τοῦ κάμνοντος».[329]

Η θεραπεία της αμαρτίας και η επαναφορά του πιστού στο υγιές σώμα της Εκκλησίας είναι ο λόγος επιβολής του εκάστοτε επιτιμίου.[330] Ο χαρακτήρας των επιτιμίων δεν είναι εκδικητικός, αλλά θεραπευτικός[331] και λυτρωτικός.[332] Το δε

[325] Αγκύρας 23, ΡΠ 3, σσ. 65-66.
[326] Ερμηνεία Ζωναράς, ερμηνεία στον Αγκύρας 23, ΡΠ 3, σ. 65: «Τίνες εἰσὶν ἀκούσιοι φόνοι, καὶ τίνες ἑκούσιοι, ὁ μέγας Βασίλειος ἐν ὀγδόῳ κανόνι ὁρίζεται». Ερμηνεία Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Αγκύρας 23, ΡΠ 3, σ. 65: «Ὁ μέγας Βασίλειος, ἐν τῷ η΄ κανόνι αὐτοῦ καὶ ἐν τῷ νζ΄, πλατύτερον περί φόνων και ἑκουσίων καὶ ἀκουσίων διαλαμβάνει».
[327] Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Αγκύρας 23, ΡΠ 3, σ. 65.
[328] Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Αγκύρας 23, ΡΠ 3, σ. 66: «Ἀνάγνωθι καὶ τὰ παρ’ ἡμῶν γραφέντα εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ ϟά. κανόνος τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου». Βλ., εν συνεχεία, Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον ΣΤ΄102, ΡΠ 2, σσ. 552-553.
[329] ΣΤ΄ 102, ΡΠ 2, σ. 549.
[330] Π. Μπούμη, *Κανονικόν Δίκαιον*, σ. 114: «νά ἐπιστήσουν τήν προσοχή τοῦ ἁμαρτάνοντος στή βαρύτητα τοῦ ἁμαρτήματος καί νά τόν βοηθήσουν, ὥστε νά μήν ἐπαναλάβει τό ἴδιο ἁμάρτημα. Θέλουν νά προφυλάξουν τόν ἄνθρωπο, ὥστε νά μήν καταστεῖ μία πτώση του μόνιμο πάθος καί ὑποδουλωθεῖ σ’ αὐτό μέ τελική συνέπεια νά ἀπολεσθεῖ».
[331] Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Κανονική Θεωρία της Εκκλησιαστικής Ποινής*, σ. 203: «Τόσο τὰ ἐπιτίμια, ὅσο καὶ ἡ ποινὴ εἶναι θεραπευτικὰ τοῦ ἰδίου φαινομένου»
[332] Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*. Α΄, σσ. 100-105.

πλήθος των επιτιμίων συνάδει με την πολυμορφία της αμαρτίας,[333] «οὐ γὰρ ἁπλῆ τῆς ἁμαρτίας ἡ νόσος, ἀλλὰ ποικίλη καὶ πολυειδής, καὶ πολλὰς τῆς βλάβης τὰς παραφυάδας βλαστάνουσα, ἐξ ὧν τὸ κακὸν ἐπὶ πολὺ διαχεῖται, καὶ πρόσω βαίνει, μέχρις ἂν σταίη τῇ δυνάμει τοῦ θεραπεύοντος».[334] Οι εξομολόγοι, ως άλλοι ιατροί, επιχειρούν τη θεραπεία της αμαρτίας αξιολογώντας τη μετάνοια, όχι τον χρόνο: «πρότερον χρὴ τὴν τοῦ ἡμαρτηκότος διάθεσιν ἐπισκέπτεσθαι, καὶ εἴτε πρὸς τὴν ὑγείαν νεύει, ἢ τοὐναντίον, διὰ τῶν οἰκείων τρόπων προσκαλεῖται καθ' ἑαυτοῦ τὸ ἀρρῶστημα, ἐφορᾷν, ὅπως τε τῆς ἐν τῷ μεταξὺ προνοεῖται ἀναστροφῆς, καὶ εἰ μὴ τῷ τεχνίτῃ ἀντιπαλαίει, καὶ τὸ τῆς ψυχῆς ἕλκος διὰ τῆς τῶν ἐπιτιθεμένων φαρμάκων αὐξάνει προσαγωγῆς, καὶ οὕτω τὸν ἔλεον κατ' ἀξίαν ἐπιμετρεῖν».[335] Η βελτίωση του δεχθέντος το επιτίμιο, η μεταμέλεια και η θεραπεία της αμαρτίας είναι οι απαραίτητες προϋποθέσεις παροχής συγγνώμης επί εκκλησιαστικού —και μη, σε πολλές περιπτώσεις— αδικήματος.[336]

Ο Μ. Βασίλειος, επίσης, επισημαίνει με σαφήνεια εντός του κειμένου του 74ου κανόνα του ότι η μετάνοια του δράστη η οποία αξιολογείται όχι βάσει χρόνου, αλλά τρόπου —αν είναι δηλαδή ουσιαστική ή επιφανειακή— είναι το καθοριστικό εκείνο κριτήριο συγχώρησης και υγιούς επανένταξης του δράστη στο σώμα της Εκκλησίας. Την ποιότητα της μετάνοιας οφείλουμε να διερευνάμε και να προσέχουμε, κατά τα: «πάντα δὲ ταῦτα γράφομεν, ὥστε τοὺς καρποὺς δοκιμάζεσθαι τῆς μετανοίας· οὐ γὰρ πάντως τῷ χρόνῳ κρίνομεν τὰ τοιαῦτα, ἀλλὰ τῷ τρόπῳ τῆς μετανοίας προσέχομεν».[337]

[333] Το δίκαιο της Εκκλησίας πολλούς αιώνες πριν από το δίκαιο της πολιτείας είχε εισαγάγει ακόμα και την υποκατάσταση του επιτιμίου με έργα ευποιίας και κοινωνικής προσφοράς, όπως στην περίπτωση του Νύσσης 6, ΡΠ 4, σ. 321: «Ὁ δὲ δι' ὑφαιρέσεως λανθανούσης σφετεριζόμενος τὸ ἀλλότριον, εἶτα δι' ἐξαγορεύσεως τὸ πλημμέλημα ἑαυτοῦ τῷ ἱερεῖ φανερώσας, τῇ περὶ τὸ ἐναντίον τοῦ πάθους σπουδῇ θεραπεύσει τὴν ἀῤῥωστίαν˙ λέγω δὲ διὰ τοῦ τὰ προσόντα παρέχειν τοῖς πένησιν, ἵνα, τῷ προέσθαι ἃ ἔχει, φανερὸς γένηται καθαρεύων τῆς κατὰ πλεονεξίαν νόσου˙εἰ δὲ καὶ μηδὲν ἔχοι, μόνον δὲ τὸ σῶμα ἔχοι, κελεύει ὁ Ἀπόστολος, διὰ τοῦ σωματικοῦ κόπου τὸ τοιοῦτον ἐξιάσασθαι πάθος˙ ἔχει δὲ ἡ λέξις οὕτως˙ Ὁ κλέπτων μηκέτι κλεπτέτω˙ μᾶλλον δὲ κοπιάτω ἐργαζόμενος τὸ ἀγαθόν, ἵνα ἔχῃ μεταδιδόναι τῷ χρείαν ἔχοντι». Ήδη, λοιπόν, από τόν 4ο αιώνα ο Γρηγόριος προέβλεπε για την αφαίρεση αλλότριας περιουσίας, ως κυρωτικό μέτρο, τη διανομή της περιουσίας του υπαιτίου στους οικονομικά ασθενέστερους. Κατά αναλογία με το σύγχρονο άρθρο 82 παρ. 6 ΠΚ [(Περί μετατροπής των περιοριστικών της ελευθερίας ποινών): Το ποσό της μετατροπής καθορίζεται με ειδικά αιτιολογημένη απόφαση, αφού ληφθεί υπόψη η προσωπική και οικονομική κατάσταση του δράστη, για τον προσδιορισμό της οποίας λαμβάνονται υπόψη τα καθαρά έσοδα που έχει από την εργασία του κατά μέσο όρο κάθε ημέρα, άλλα εισοδήματα και η περιουσία του, καθώς και οι οικογενειακές του υποχρεώσεις. Άλλες υποχρεώσεις του μπορούν επίσης να συνυπολογισθούν από το δικαστήριο], η Εκκλησία «μπορεῖ νά ἐπαναφέρει ἕνα ἀπό τά πιό σημαντικά στοιχεῖα τῆς κανονικῆς της παράδοσης, μέ τό νά μετατρέπουν τά δικαιοδοτικά της ὄργανα ὁρισμένες ποινές σέ παροχή ἐκκλησιαστικῆς διακονίας». Γ. Πουλῆ, *Ἐκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο*, σ. 53.
[334] ΣΤ΄ 2, ΡΠ 2, σ. 549.
[335] ΣΤ΄ 2, ΡΠ 2, σσ. 549-550.
[336] Σπ. Τρωιάνου, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικονομία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ*, σ. 158.
[337] Μ. Βασιλείου 84, ΡΠ 4, σ. 253. Βλ. και περί προϋποθέσεων απονομής χάριτος υπό Π. Παναγιωτάκου, *Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, σσ. 875-876. Βλ., επίσης, Π. Μπούμη, «Ἡ θεραπεία μίας ἀντικανονικότητας», σσ. 105-122.

Τέλος, νωρίτερα του Μ. Βασιλείου, και της μεταγενέστερης αυτού Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου, η Α΄ Οικουμενική Σύνοδο είχε καθορίσει το ίδιο αξιολογικό στοιχείο περί της επιβολής επιτιμίου:[338] «Ἐφ' ἅπασι δὲ τούτοις, προσήκει ἐξετάζειν τὴν προαίρεσιν καὶ τὸ εἶδος τῆς μετανοίας». Διακρίνοντας τους επιτιμούντας σε δυο κατηγορίες:[339] α) «Ὅσοι μὲν γὰρ φόβῳ, καὶ δάκρυσι, καὶ ὑπομονῇ, καὶ ἀγαθοεργίαις, τὴν ἐπιστροφὴν ἔργῳ, καὶ οὐ σχήματι, ἐπιδείκνυνται, οὗτοι πληρώσαντες τὸν χρόνον τὸν ὡρισμένον τῆς ἀκροάσεως, εἰκότως τῶν εὐχῶν κοινωνήσουσι, μετὰ τοῦ ἐξεῖναι τῷ ἐπισκόπῳ καὶ φιλανθρωπότερόν τι περὶ αὐτῶν βουλεύσασθαι» και β) «Ὅσοι δὲ ἀδιαφόρως ἤνεγκαν, καὶ τὸ σχῆμα τοῦ εἰσιέναι εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἀρκεῖν ἑαυτοῖς ἡγήσαντο πρὸς τὴν ἐπιστροφήν, ἐξ ἅπαντος πληρούτωσαν τὸν χρόνον».[340]

Επανερχόμενοι στο στενό πλαίσιο του κύριου εξεταζόμενου ζητήματος, της αφαίρεσης ανθρώπινης ζωής, ο Αγκύρας 25, αν και εκδιδόμενος υπό μια αρκετά νεφελώδη διατύπωση,[341] κατά τον σχολιασμό του καθηγητή του Εκκλησιαστικού Δικαίου Σπ. Τρωιάνου, «καθιερώνει το αξιόποινο παράλειψης —όχι πράξης— που προκάλεσε την απώλεια ανθρώπινης ζωής».[342] Ο κανόνας έχει ως εξής: «Μνηστευσάμενός τις κόρην, προσεφθάρη τῇ ἀδελφῇ αὐτῆς, ὡς καὶ ἐπιφορέσαι αὐτήν˙ ἔγημε δὲ τὴν μνηστὴν μετὰ ταῦτα, ἡ δὲ φθαρεῖσα ἀπήγξατο˙ οἱ συνειδότες ἐκελεύσθησαν ἐν δεκαετίᾳ δεχθῆναι εἰς τοὺς συνεστῶτας κατὰ τοὺς ὡρισμένους βαθμούς».[343] Ο Αριστηνός κατά τον σχολιασμό του εν λόγω κανόνα, μετά από μια σύντομη επισκόπησή του (κανόνα), επισημαίνει την ευθύνη που φέρουν οι συνειδότες στην εξέλιξη του τραγικού αυτού γεγονότος: «Καὶ οἱ συνειδότες γὰρ τὸ γενόμενον, καὶ τὴν ἀγχόνην δυνάμενοι κωλύσαι, καὶ μὴ κωλύσαντες, ὡς αἴτιοι φόνου κρίνονται, καὶ

[338] Α΄ 12, ΡΠ 2, σ. 140.
[339] Α΄ 12, ΡΠ 2, σ. 141.
[340] Ζωναράς, ερμηνεία στον Α΄ 12, ΡΠ 2, σσ. 141-142: «Δίδωσι δὲ τῇ κρίσει τοῦ ἐπισκόπου καὶ μειοῦν τὰ ἐπιτίμια, εἰ εὕροι τὸν μετανοοῦντα θερμότητα ἐν τῇ μετανοίᾳ ἐπιδεικνύμενον, καὶ δάκρυσι τὸν Θεὸν ἱλεούμενον, καὶ τῷ φόβῳ αὐτοῦ στοιχειούμενον, καὶ τὴν ἐκ τῶν ἐπιτιμίων κάκωσιν ὑπομένοντα, καὶ ἀγαθοεργίαις, ἤγουν ἀρετῶν ἀσκήσει, καὶ μεταδόσει τῇ πρὸς τοὺς δεομένους ... Εἰ δὲ ἀδιαφόρως καὶ ἀνειμένως ὁρᾷ τὸν ἐπιτιμηθέντα πρὸς τὴν ἐπιτίμησιν διακείμενον ... ».
[341] Εξετάζοντας (πιθανόν) πραγματικό περιστατικό. Βλ. Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σ. 461.
[342] Σπ. Τρωιάνου, *Η προστασία της ανθρώπινης ζωής στην πατερική γραμματεία*, σ. 2. Του ιδίου, *Η περί σεβασμού της ζωής ορθόδοξος κληρονομία ως βάση της τρίτης χιλιετίας*, σ. 2. Εκτενώς περί της δια παραλείψεως συμμετοχής σε απόπειρα εγκλημάτων κατά της ζωής, βλ. Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σ. 461-464. Επιπροσθέτως, βλ. Π. Παναγιωτάκου, *Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, σσ. 108-111. Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Το εκκλησιαστικό έγκλημα της εισαγωγής κτήνους σε ιερό ναό*, σσ. 123-131. Λ. Σοφουλάκη, *Η προστασία της ανθρώπινης ζωής κατά το Σύνταγμα και τους Νόμους*, σ. 74: «Μεταξύ της ενέργειας ή της παραλείψεως του δράστη και του θανάτου του παθόντος πρέπει να υπάρχει αιτιώδης σύνδεσμος. Εάν λείπει αυτός, δεν δύναται να αποδοθεί εξ αντικειμένου στο δράστη το αποτέλεσμα (ο θάνατος του θανόντος».
[343] Αγκύρας 25, ΡΠ 3, σ. 68.

δεκαετίαν ἐπιμῶνται καὶ οὕτω συνίστανται καὶ συνεύχονται τοῖς πιστοῖς».[344] Στην ίδια ερμηνευτική γραμμή και ο Βαλσαμώνας, ο οποίος ολοκληρώνει τον σχολιασμό του κανόνα με τα εξής: «συνειδότες δέ εἰσιν οἱ συμ πράξαντες, οὐ μὴν οἱ ἔχοντες ἁπλῶς εἴδησιν, καί κωλῦσαι μὴ δυνάμενοι».[345]

Τέλος, καθοριστικής σημασίας αποτελεί η επισήμανση του καθηγητή Π. Χριστινάκη, ο οποίος με σαφήνεια ορίζει ότι: «ἀνεξαρτήτως τῆς εὐθύνης τοῦ αὐτουργοῦ, καί τῆς συναυτουργοῦ αὐτοῦ, γεννᾶται καί εὐθύνη τῶν "συνειδότων"«.[346] Σημειώνοντας, ακόμα, ότι οι συνειδότες κρίνονται «ὡς αἴτιοι φόνου, διότι, καίτοι ἠδύναντο νά παρεμποδίσουν τόν ἀπαγχονισμόν τῆς φθαρείσης, οὐδέν ἔπραξαν πρός τοῦτο».[347] Γίνεται σαφές ότι οι συνειδότες κρίνονται ως αίτιοι εγκλήματος κατά της ζωής λόγω της παραλείψεώς τους[348] να αποφευχθεί το γενόμενο.[349] Γι' αυτό και υπό τον κανόνα προβλέπεται «επιεικέστερο», θα λέγαμε, επιτίμιο. Σύμφωνα με το οποίο, μετά το πέρας των δέκα ετών αυτοί να γίνονται δεκτοί «εἰς τοὺς συνεστῶτας»,[350] σύμφωνα με τις καθορισμένες βαθμίδες μετάνοιας.

Εν συνεχεία, οι κανόνες των Πατέρων ακολουθούν χρονολογικά των κανόνων των Συνόδων.[351] Ο Μ. Βασίλειος —ο οποίος, κατά την επισήμανση του καθηγητή Σπ. Τρωιάνου, «ανήκε στους σημαντικούς νομικούς της εποχής του» και εις αυτόν «στηρίχθηκε όχι μόνο το οικοδόμημα του κανονικού δικαίου της Εκκλησίας, αλλά σε μεγάλο βαθμό και το ποινικό δίκαιο της Πολιτείας»—[352] θεολογεί, παιδαγωγεί και διδάσκει εκτενώς περί της ανθρώπινης ζωής και της προστασία της.

Προτού εξεταστούν οι σχετικοί με το ζήτημα κανόνες του Μ. Βασιλείου, προτιμότερη είναι η εξοικείωση μέσω της ερμηνείας ενός εξ αυτών, η οποία επιπλέον

344 Αριστηνός, ερμηνεία στον Αγκύρας 25, ΡΠ 3, σ. 69.
345 Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Αγκύρας 25, ΡΠ 3, σ. 69.
346 Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σ. 461. Αλλά και ο προγενέστερος αυτού, Π. Παναγιωτάκος, επίσης, σημειώνει « ... δὲν ἀποτρέπουσι τὴν αὐτοκτονίαν τῆς διαφθαρείσης, *καίτοι συνειδότες τοῦ παθήματός της* ὤφειλον καὶ ἠδύναντο νὰ καταβάλωσι τὴν δέουσαν ἐπιμέλειαν ἵνα ἀποτρέψωσι τὸν θάνατον αὐτῆς ... ». Π. Παναγιωτάκου, *Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, σ. 519.
347 Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σσ. 461-462. Βλ., ακόμα, Π. Παναγιωτάκου, *Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, σ. 519: « ... δὲν ἀποτρέπουσι τὴν αὐτοκτονίαν τῆς διαφθαρείσης, καίτοι συνειδότες τοῦ παθήματός της ὤφειλον καὶ ἠδύναντο νὰ καταβάλωσι τὴν δέουσαν ἐπιμέλειαν ἵνα ἀποτρέψωσι τὸν θάνατον αὐτῆς ... ».
348 Το περιεχόμενο του κανόνα βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία με το άρθρο 14 παρ. 2, περί της έννοιας της αξιόποινης πράξης, του ισχύοντος Ποινικού Κώδικα (Νόμος 4619/2019): Στις διατάξεις των ποινικών νόμων ο όρος «πράξη» περιλαμβάνει και τις παραλείψεις.
349 Ἰωάννου. Χρυσοστόμου, *Εἰς τοὺς ἀνδριάντας ὁμιλίαι ΚΑ΄ ἐν Ἀντιοχείᾳ λεχθεῖσαι*, Ὁμιλία ΙΔ΄, PG 49, 148.20-21: « ... καὶ οἱ συνειδότες μέν, περιστέλλοντες δέ, κοινωνοῦσι τῶν ἐγκλημάτων».
350 Αγκύρας 25, ΡΠ 3, σ. 68.
351 Πρβλ. Sp. Troianos, "Byzantine Canon Law to 1100", σσ. 119-120.
352 Σπ. Τρωιάνου, *Η προστασία της ανθρώπινης ζωής στην πατερική γραμματεία*, σ. 2. Περί Βασιλείου Καισαρείας (†τέλος του 378), βλ., μεταξύ άλλων, Στ. Παπαδόπουλου, *Πατρολογία*, τ. Β΄, σσ. 355-407.

είναι διδακτική ως προς το κριτήριο πρόσληψης και αποτύπωσης του κεντρικού νοήματος των σχετικών κανόνων. Πρόκειται για την ερμηνεία του βυζαντινού κανονολόγου Θεόδωρου Βαλσαμώνα στον Μ. Βασιλείου 8, όπου αποδίδοντας τα περί φόνου και φονέων που ορίζει ο κανόνας, μας προτρέπει[353] να δώσουμε ιδιαίτερη βαρύτητα στο: «ὅτι ὁ μὲν ἀκούσιος φονευτής ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος, ἤτοι τοῦ φόνου, καταδικάζεται· ὁ δέ ἑκούσιος, ἀπὸ μόνης προθέσεως· κἄν γάρ μὴ φονεύσῃ, τιμωρεῖται ὡς φονεὺς διὰ μόνην τήν πρόθεσιν».[354]

Ο 8ος κανόνας του Μ. Βασιλείου προέρχεται από την *Α΄ Κανονική Επιστολή* του[355] προς Αμφιλόχιον, Επίσκοπον Ικονίου.[356] Εκεί ο Μ. Βασίλειος πραγματεύεται περιπτώσεις αφαίρεσης ζωής του ανθρώπου. Διακρίνει μεταξύ εκούσιας και ακούσιας αφαίρεσης ανθρώπινης ζωής, ομιλώντας «περὶ τούτων πλατύτερον».[357] Επιχειρεί την έκθεση του ζητήματος όχι θεωρητικά, αλλά μέσω συγκεκριμένων παραδειγμάτων, καθιστώντας τον πλέον εκτενή κανόνα τόσο σε έκταση κειμένου όσο και σε περιεχόμενο νοήματος σχετιζόμενο με την αφαίρεση ανθρώπινης ζωής.

Ειδικότερα, ο κανόνας ξεκινάει αναφέροντας ορισμένη περίπτωση και συγκεκριμένο μέσο δια χρήσης του οποίου καθίσταται κάποιος φονέας: «Ὁ ἀξίνῃ παρὰ τὸν θυμὸν κατὰ τῆς ἑαυτοῦ γαμετῆς χρησάμενος, φονεύς ἐστι».[358] Εν συνεχεία, εκθέτονται πιθανές περιπτώσεις ακούσιου φόνου: «ἀκούσιον μὲν γάρ ἐστι παντελῶς καὶ πόῤῥω τοῦ κατάρξαντος, τὸ ἀκοντίζοντα λίθον ἐπὶ κύνα, ἢ δένδρον, ἀνθρώπου τυχεῖν· ἡ μὲν γὰρ ὁρμὴ ἦν τὸ θηρίον ἀμύνασθαι, ἢ τὸν καρπὸν κατασεῖσαι˙ ὑπέβη δὲ

[353] Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 116: «καὶ σημείωσαι ἀπό τε τοῦ κανόνος καί τοῦ νόμου … «.
[354] Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 116.
[355] A. Psarev, “Canon Law”, σ. 99: «The commentaries of a few reveredancient bishops on certain issues have also been accorded the status of canon law (Canonical Epistles)».
[356] *Τοῦ ἐν ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου, ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας, Καππαδοκίας, πρὸς Ἀμφιλόχιον Ἐπίσκοπον Ἰκονίου, Ἐπιστολὴ κανονικὴ Α΄*, ΡΠ 4, σ. 88. Το 374 ο Μ. Βασίλειος χειροτόνησε επίσκοπο Ικονίου τον μαθητή του Αμφιλόχιο. Απαντώντας σε ερωτήματα του Αμφιλοχίου συνέταξε ορισμένες επιστολές, περιλαμβανομένων των τριών —μεταγενεστέρως ονομαζομένων— *κανονικών* εκ των οποίων προέρχονται οι Ιεροί Κανόνες του Επισκόπου Καισαρείας. Οι εν λόγω φέρουν τους αριθμούς 188, 199 και 217, κατά την έκδοση Yves Courtonne, *Saint Basile Correspondance*, 3 vols. [(Paris: Les Belles Lettres, ^{2}2003), Tome I: Lettres I–C, Tome II: Lettres CI–CCXVIII, Tome III: CCIX–CCCLXVI]. Η παρούσα εργασία λαμβάνει υπόψη την έκδοση των ΡΠ, όπου –βεβαίως– διακρίνονται οι κανονικές επιστολές. Περισσότερα περί των ανωτέρω, βλ., μεταξύ άλλων, Κ. Μπόνη, «Αἱ τρεῖς “Κανονικαὶ Ἐπιστολαὶ” τοῦ Μεγάλου Βασιλείου», σσ. 62-78. Στ. Παπαδόπουλου, *Πατρολογία. Β΄*, σσ. 392-396· όπου ο προαναφερθείς καθηγητής δεν παραλείπει —προηγουμένως— να επισημάνει ότι οι επιστολές του εν λόγω Καπαδδόκη πατρός αποτελούν, επιπλέον, απόδειξη της προσωπικής συμμετοχής του στα πραγματικά προβλήματα των πιστών, παρά τον ασκητικό βίο του και την αναχώρησή του από τον κόσμο. Ό. π., σ. 358. Βλ., ακόμα, Β. Νικόπουλου, *Η περί ανθρωποκτονίας διδασκαλία του Μ. Βασιλείου και η επίδρασή της στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο*, σσ. 9-40.
[357] Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 112.
[358] Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 112.

αὐτομάτως τῇ πληγῇ κατὰ πάροδον ὁ παραπεσών˙ ὥστε τὸ τοιοῦτον ἀκούσιον. Ἀκούσιον μέντοι, καὶ εἴ τις βουλόμενος ἐπιστρέψαι τινά, ἱμάντι, ἢ ῥάβδῳ μὴ σκληρᾷ τύπτοι, ἀποθάνοι δὲ ὁ τυπτόμενος· ἡ γὰρ πρόθεσις ἐνταῦθα σκοπεῖται, ὅτι βελτιῶσαι ἠβούλετο τὸν ἁμαρτάνοντα, οὐκ ἀνελεῖν».[359]

Ως *παντελώς*, λοιπόν, ακούσιος φόνος —σύμφωνα με τον κανόνα— είναι οι περιπτώσεις, όπως: α) «τὸ ἀκοντίζοντα λίθον ἐπὶ κύνα, ἢ δένδρον, ἀνθρώπου τυχεῖν»[360] και β) « εἴ τις βουλόμενος ἐπιστρέψαι τινά, ἱμάντι, ἢ ῥάβδῳ μὴ σκληρᾷ τύπτοι, ἀποθάνοι δὲ ὁ τυπτόμενος».[361] Σε καμία από τις δυο αυτές περιπτώσεις δεν είχε πρόθεση ο δράστης να φονεύσει το θύμα του. Στη μεν πρώτη περίπτωση, όπως επισημαίνει ο Σπ. Τρωιάνος, ο δράστης «δεν είχε καν την πρόθεση να ασκήσει (σωματική) βία»˙[362] στη δε δεύτερη, «την είχε, με στόχο ωστόσο τον σωφρονισμό του θύματος και όχι τη θανάτωσή του».[363]

Στην πρώτη περίπτωση, όπου φονεύεται διαβάτης από τον λίθο που έριξε ο δράστης εναντίον σκύλου για να τον απομακρύνει ή πάνω σε δέντρο για να ρίξει τους καρπούς του, αλλά αστόχησε και η πέτρα πέτυχε το θύμα, δεν υφίσταται προαίρεση του «ἀνελεῖν», αφού «ἡ μὲν γὰρ ὁρμὴ ἦν τὸ θηρίον ἀμύνασθαι, ἢ τὸν καρπὸν κατασεῖσαι»,[364] επήλθε όμως θάνατος καθώς «ὑπέβη δὲ αὐτομάτως τῇ πληγῇ κατὰ πάροδον ὁ παραπεσών».[365] Και παρατηρεί ο Βαλσαμώνας, ερμηνεύοντας την εν λόγω περίπτωση του κανόνα, «ὡς ὁ ῥηθεὶς νόμος περὶ ἑκουσίου φονευτοῦ διδάσκων, τὸν μὴ ἐκ προαιρέσεως φονεύσαντα οὐκ ὀνομάζει ἑκούσιον φονέα˙ ἀκούσιος δὲ ὁ τοιοῦτος φονεύς ἐστι».[366]

[359] Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 113.
[360] Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 113.
[361] Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 113.
[362] Σπ. Τρωιάνου, *Η προστασία της ανθρώπινης ζωής στην πατερική γραμματεία*, σ. 3. Του ιδίου, *Η περί σεβασμού της ζωής ορθόδοξος κληρονομία ως βάση της τρίτης χιλιετίας*, σ. 2.
[363] Βλ. ό.π. Στο ίδιο (*Η προστασία της ανθρώπινης ζωής στην πατερική γραμματεία*, σ. 3), ο Σπ. Τρωιάνος δεν παραλείπει να σημειώσει ότι σύμφωνα «με τις διακρίσεις που κάνει σήμερα το δόγμα του ποινικού δικαίου ως προς την υπαιτιότητα, στα δυο παραδείγματα του κανόνα 8 είναι προφανές ότι βρισκόμαστε ενώπιον δυο περιπτώσεων αμέλειας, στο μεν πρώτο —του ανθρώπου με την πέτρα— απλής αμέλειας, ενώ στο δεύτερο —του ανθρώπου που χτυπά για να σωφρονίσει— ενσυνείδητης αμέλειας, επειδή ο δράστης είχε μεν συνείδηση του τι μπορούσε να συμβεί, αλλά η συνείδηση αυτή ήταν ελαττωματική. Συγκεκριμένα: προέβλεψε μεν το αποτέλεσμα ως ενδεχόμενη συνέπεια της συμπεριφοράς του, αλλά εξαιτίας της ελλείψεως της προσήκουσας προσοχής το προέβλεψε με τρόπο ανεπαρκή και βουλητικά ελαττωματικό, ώστε να επικρατήσει μέσα του η λαθεμένη ελπίδα ότι θα το αποφύγει».
[364] Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 113.
[365] Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 113. Με σύγχρονα κριτήρια, ο φόνος στην περίπτωση αυτή εντάσσεται «αβίαστα στην έννοια της ανθρωποκτονίας που τελειται από αμέλεια, όπως αυτή προβλέπεται στα άρθρα 28 και 302 ΠΚ, αφού ο δράστης ώφειλε και μπορούσε να προβλέψει το αποτέλεσμα της πράξης του». Β. Νικόπουλου, *Η περί ανθρωποκτονίας διδασκαλία του Μ. Βασιλείου και η επίδρασή της στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο*, σ. 81.
[366] Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 116.

Στη δεύτερη περίπτωση, ο φόνος επέρχεται κατόπιν χτυπημάτων,[367] με τη χρήση ιμάντα ή μαλακού ραβδιού («ἱμάντι, ἢ ράβδῳ μὴ σκληρᾷ»),[368] που δέχεται το θύμα από τον δράστη προκειμένου να το συνετίσει. Εστιάζοντας και εδώ στην πρόθεση του δράστη, ο Μ. Βασίλειος χαρακτηρίζει και αυτόν τον φόνο ως ακούσιο, διότι «ἡ πρόθεσις ἐνταῦθα σκοπεῖται, ὅτι βελτιῶσαι ἠβούλετο τὸν ἁμαρτάνοντα, οὐκ ἀνελεῖν».[369] Ο σκοπός του φονέα —που δεν άλλος από τον ο συνετισμό, τον σωφρονισμός του θύματος— είναι που κατατάσσει τον δράστη στους ακούσιους εγκληματίες.

Τα όργανα που χρησιμοποιεί ο δράστης που διαπράττει ακούσιο φόνο ορίζονται συγκεκριμένα εντός του κειμένου του κανόνα. Στη δεύτερη ανωτέρω περίπτωση ακούσιου φόνου, τα όργανα που προβλέπονται είναι ιμάντας ή μαλακή ράβδο. Ο προσδιορισμός του οργάνου, «ράβδω μὴ σκληρᾷ»,[370] αποκλείει τη χρήση σκληρών και αιχμηρών μέσων εκ των οποίων «αναγκαίως συνάγεται τεκμήριο δόλου, με αποτέλεσμα ο φόνος να είναι πλέον εκούσιος».[371] Η αναφορά σε συγκεκριμένα μέσα, ακόμα και όσον αφορά τη μορφή τους, δεν είναι τυχαία, καθώς η χρήση διαφορετικών όπλων, καταφανώς θανατηφόρων, θα συνεπάγετο ύπαρξη δόλου,[372] άμεσου, έμμεσου ή ενδεχόμενου.[373]

[367] Εννοείται —πιθανόν— βαριά σωματική βλάβη, αν και δεν λέγεται ρητώς.

[368] Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 113.

[369] Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 113. «Ο δράστης ούτε ήθελε ούτε και αποδεχόταν ως ενδεχόμενο τον θάνατο του θύματος, αλλά η βούλησή του κατευθυνόταν αποκλειστικά στη βελτίωση και το σωφρονισμό αυτού στο ‹επιστρέψαι›, όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο Βασίλειος». Β. Νικόπουλου, *Η περί ανθρωποκτονίας διδασκαλία του Μ. Βασιλείου και η επίδρασή της στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο*, σ. 82.

[370] Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 113.

[371] Β. Νικόπουλου, *Η περί ανθρωποκτονίας διδασκαλία του Μ. Βασιλείου και η επίδρασή της στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο*, σ. 82: «παρόλο που η βούληση του δράστη ήταν να σωφρονίσει κι όχι να φονεύσει το θύμα. Κι αυτό γιατί η βούληση εδώ λόγω της χρήσεως φονικών οργάνων τέτοιων που επιβάλλουν τη συναγωγή τεκμηρίου δόλου, είναι πλέον κατ’ αμάχητο τεκμήριο φονική, χαρακτηριζόμενη ως ενδεχόμενος δόλος».

[372] Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σσ. 376: «Τήν ἔλλειψιν, λοιπόν, ἐγκληματικοῦ ἀποτελέσματος ἀναπληροῖ ἡ ὕπαρξις δόλου, ἡ ἐξωτερικευθεῖσα ἐγκληματικὴ βούλησις, ἡ “πρόθεσις” τελέσεως ἐγκλήματος, ἥτις κατὰ τὸν ἔχοντα ἀναμφισβητήτως ἱκανάς νομικάς γνώσεις Μ. Βασίλειον ἀποτελεῖ καί τό οὐσιῶδες κριτήριον διά τον χαρακτηρισμόν μιᾶς πράξεως ὡς ἐγκληματικῆς ἤ μη». Πρβλ. Π. Παναγιωτάκου, *Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, σ. 173: «Δόλος εἶναι ἡ ἐκ τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ δράστου ἀναβλύζουσα διὰ βουλήσεως ἢ ἀποδοχῆς πρόθεσις πρὸς τέλεσιν ἀδίκου πράξεως ἢ παραλείψεως, συνιστώσης τὴν πραγμάτωσιν τῆς ἀντικειμενικῆς ὑποστάσεως ὡρισμένου κανονικοῦ ἀδικήματος, ἄλλως πρὸς συμμετοχὴν ὁπωσδήποτε εἰς τὴν πραγμάτωσιν αὐτῆς».

[373] Π. Παναγιωτάκου, *Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, σ. 172: «Ὁ δράστης, ἐκ προθέσεως (προαιρέσεως, παρασκευῆς, συγκαταθέσεως), κατευθύνεται πρὸς τὸ ἐγκληματικὸν ἀποτέλεσμα ἐπιδιώκων τοῦτο εὐθέως ἢ προβλέπων αὐτὸ ὡς ἀναγκαίαν συνέπειαν τῆς ἀδίκου συμπεριφορᾶς αὐτοῦ ... (ἄμεσος δόλος), ἢ ὁ δράστης, ἐκ προθέσεως ... κατευθύνεται πρὸς τὸ ἐγκληματικὸν ἀποτέλεσμα, προβλέπων τοῦτο ὡς ἐνδεχόμενην συνέπειαν τῆς ἀδίκου συμπεριφορᾶς αὐτοῦ ... (ἐνδεχόμενος δόλος)». Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σ. 126: «ὁ δόλος ἐπί ἀποπείρας δύναται νά εἶναι, ὡς καί ἐπί τετελεσμένου ἐγκλήματος, οὐ μόνον ἄμεσος, ἀλλά καί ἔμμεσος ἤ ἐνδεχόμενος, "ἐφ’ ὅσον ὁ τελευταῖος εἶναι ἀρκετός διά τήν ἀντίστοιχον περίπτωσιν τοῦ τετελεσμένου". Ὁμοίως ὁ δόλος

Η συνέχεια του 8ου κανόνα του Μ. Βασιλείου, έχει ως εξής: «Ἐν τοῖς ἀκουσίοις ἐστὶ κἀκεῖνο ὁμοίως, τὸ ἀμυνόμενόν τινα ἐν μάχῃ, ξύλῳ, ἢ χειρὶ ἀφειδῶς ἐπὶ τὰ καίρια τὴν πληγὴν ἐνεγκεῖν, ὥστε κακῶσαι αὐτόν, οὐχ ὥστε παντελῶς ἀνελεῖν˙ ἀλλὰ τοῦτο ἤδη προσεγγίζει τῷ ἑκουσίῳ· ὁ γὰρ τοιούτῳ χρησάμενος ὀργάνῳ πρὸς ἄμυναν, ἢ ὁ μὴ πεφεισμένως τὴν πληγὴν ἐπαγωγών, δῆλός ἐστι διὰ τὸ κεκρατῆσθαι ὑπὸ τοῦ πάθους ἀφειδῶν τοῦ ἀνθρώπου».[374] Στους ακούσιους φόνους εντάσσεται, αρχικά, εκείνος που διαπράχθηκε σε συμπλοκή / μάχη, καθώς η αρχική πρόθεση του δράστη ήταν να αμυνθεί με όποιον τρόπο και οποιοδήποτε μέσο, ακόμη και επιφέροντας σωματική βλάβη στον αντιμαχόμενό του, αλλά όχι τον θάνατό του. Το ίδιο, όμως, αποτελεί περίπτωση που αγγίζει τα όρια του εκούσιου φόνου, διότι αυτός που χρησιμοποίησε ένα από τα αναφερόμενα στον κανόνα μέσα ή κάποια μέθοδο, «δῆλός ἐστι διὰ τὸ κεκρατῆσθαι ὑπὸ τοῦ πάθους ἀφειδῶν τοῦ ἀνθρώπου».[375] Λόγω της βιαιότητας —της προκληθείσας από το πάθος του θυμού— με την οποία αντιμετώπισε ο φονέας το θύμα του, τον κάνει να προσεγγίζει τις αντίστοιχες συνθήκες του εκούσιου φόνου.

Η τελευταία περίπτωση ακούσιου φόνου, που προβλέπεται στον Μ. Βασιλείου 8 και περιλαμβάνει και πάλι τη χρήση μέσων από τον δράστη, έχει ως εξής: «ὁμοίως (κατά τα ανωτέρω) καὶ ὁ ξύλῳ βαρεῖ, ἢ λίθῳ μείζονι τῆς δυνάμεως τῆς ἀνθρωπίνης

δύναται νά εἶναι καί ἀόριστος, ὁσάκις κατευθύνεται πρός πλείονα ἐγκληματικά ἀποτελέσματα». Επιπροσθέτως, βλ. Β. Νικόπουλου, *Η περί ανθρωποκτονίας διδασκαλία του Μ. Βασιλείου και η επίδρασή της στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο*, σσ. 80-84. Σπ. Τρωιάνου – Γ. Πουλή, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σσ. 558-559: «Η υπαιτιότητα έχει δύο μορφές, τον δόλο και την αμέλεια. Στο εκκλησιαστικό ποινικό δίκαιο ο όρος “δόλος” δεν συμπίπτει με τη συνηθισμένη κοινωνική σημασία του ... Το τι είναι δόλος συνάγεται ερμηνευτικά από το άρθρο 27 ΠΚ σε συνδυασμό με το άρθρο 30 ΠΚ ... Ο δόλος αναλύεται σε γνώση και θέληση να πραγματωθούν τα στοιχεία κάποιας αντικειμενικής υποστάσεως, χωρίς τη γνώση του δράστη ότι αυτά συνθέτουν την τυποποιημένη μορφή ενός εγκλήματος ... “η συνείδηση του άδικου χαρακτήρα της πράξης δεν αποτελεί στοιχείο του δόλου” ... έχει αναχθεί σε αυτοτελές στοιχείο του τρίτου όρου του καταλογισμού. Ωστόσο ορθά τονίζεται στη θεωρία, ότι *ο δόλος ενδεικνύει τη συνείδηση του άδικου χαρακτήρα της πράξης*, ότι δηλαδή ο ικανός για καταλογισμό δράστης που είχε δόλο είχε κατά κανόνα και συνείδηση του άδικου χαρακτήρα της πράξης ... Ο νόμος την άγνοια ή την εσφαλμένη παράσταση των περιστατικών που συνιστούν κάποια αντικειμενική υπόσταση θεωρεί *πραγματική πλάνη*». Εκτενώς περί δόλου και πλάνης, βλ. ό.π., σσ. 558-563.

[374] Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 113.

[375] Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 113. Ο Σπ. Τρωιάνος επισημαίνει, ειδικώς για την περίπτωση της συμπλοκής και της άμυνας, ότι εκεί υπάρχει ενδεχόμενος δόλος. Σπ. Τρωιάνου, *Η προστασία της ανθρώπινης ζωής στην πατερική γραμματεία,* σσ. 3-4: «Στην άμυνα ειδικότερα πρόκειται για τη συμπεριφορά που οι σημερινοί ποινικολόγοι αποκαλούν “υπέρβαση των ορίων της άμυνας”. Ο δράστης, στις περιπτώσεις συμπλοκής και άμυνας, απέβλεπε σε κάτι άλλο, στο να επικρατήσει των αντιπάλων του, προέβλεπε ωστόσο ότι η εκπλήρωση της επιδιώξεώς του θα έχει πιθανή συνέπεια την πραγμάτωση του εγκληματικού αποτελέσματος και παρ’ όλα αυτά προχωρεί στην τέλεση της πράξης, άρα αποδέχεται ψυχολογικά το αποτέλεσμα». Και καταλήγει ο Σπ. Τρωιάνος με τα εξής πολύ χαρακτηριστικά (ό.π., σ. 4): «Γι’ αυτό γράφει ο Άγιος, ότι ο φόνος αυτός προσεγγίζει τον εκούσιο. Τις λεπτότατες αυτές διακρίσεις, για την αποσαφήνιση και διαμόρφωση των οποίων η δυτικοευρωπαϊκή ποινική θεωρία χρειάστηκε περισσότερο από μία χιλιετία, διετύπωσε ο Μέγας Βασίλειος κάνοντας χρήση των περιορισμένων ορολογικών δυνατοτήτων που το ισχύον τότε δίκαιο του προσέφερε».

χρησάμενος, τοῖς ἀκουσίοις ἐναριθμεῖται, ἄλλο μέν τι προελόμενος, ἄλλο δέ τι ποιήσας· ὑπὸ γὰρ τοῦ θυμοῦ τοιαύτην ἤνεγκε τὴν πληγήν, ὥστε ἀνελεῖν τὸν πληγέντα, καίτοι ἡ σπουδὴ ἦν αὐτῷ συντρίψαι τυχόν, οὐχὶ δὲ καὶ παντελῶς θανατῶσαι».[376]

Ο δράστης χωρίς να έχει αρχικά φονική πρόθεση μεταχειρίσθηκε βαρύ ξύλο ή πέτρα, δηλαδή όργανα – μέσα τα οποία προσδίδουν δύναμη μεγαλύτερη από την ανθρώπινη. Και σε αυτή την περίπτωση ο θυμός είναι που οδήγησε τον άνθρωπο να δράσει εγκληματικά. Οι ανωτέρω περιπτώσεις παρουσιάζονται στον κανόνα συνδεόμενες με το επίρρημα «ομοίως», υποδηλώνοντας από το ίδιο το κείμενο τη μεταξύ τους σχέση που έγκειται στο γεγονός ότι η αρχική πρόθεση του δράστη δεν ήταν να σκοτώσει. Κύρια θέση που διέπει τον κανόνα και όλη τη διδασκαλία του Μ. Βασιλείου περί φόνου είναι ότι ο φόνος είναι ακούσιος «εάν δεν επικαλύπτεται από τη βούληση του δράστη στο βαθμό του κάθε μορφής δόλου».[377]

Κατ’ αντιστοιχία με τα προαναφερθέντα περί ακούσιου φόνου, εκούσιος είναι ο φόνος που τελείται από πρόθεση. Η διάκριση έγκειται στην πρόθεση του «ἀνελεῖν» η οποία εννοιολογικά ταυτίζεται με την προαίρεση, με τον δόλο: [378] ορισμένο, ενδεχόμενο ή τεκμαιρόμενο.[379]

Περνώντας σε περιπτώσεις εκούσιας αφαίρεσης ζωής, όπως συναντώνται στον ίδιο κανόνα, ο οποίος αλληλοσυμπληρώνεται, βεβαίως, και από άλλους ομοειδείς —και μάλιστα— του ιδίου πατρός, συναντάται η εξής περίπτωση: «ὁ μέν τοι ξίφει χρησάμενος, ἢ φτινιοῦν τοιούτῳ, οὐδεμίαν ἔχει παραίτησιν, καὶ μάλιστα ὁ τὴν ἀξίνην ἀκοντίσας˙ καὶ γὰρ οὐδὲ ἀπὸ χειρὸς φαίνεται πλήξας, ὥστε τὸ μέτρον τῆς πληγῆς ἐπ’ αὐτῷ εἶναι, ἀλλ’ ἠκόντισεν, ὥστε καὶ τῷ βάρει τοῦ σιδήρου, καὶ τῇ ἀκμῇ, καὶ τῇ διὰ πλείστου φορᾷ, ὀλεθρίαν ἀναγκαίως τὴν πληγὴν γενέσθαι».[380] Αυτός, λοιπόν, που

[376] Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 113.

[377] Β. Νικόπουλου, *Η περί ανθρωποκτονίας διδασκαλία του Μ. Βασιλείου και η επίδρασή της στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο*, σ. 82: «Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στην προσεκτική διατύπωση του κανόνα στο σημείο που αναφέρεται στα όργανα που μπορεί να χρησιμοποιήσει ο δράστης του φόνου της δεύτερης περίπτωσης ... προκειμένου να γίνει επιτρεπτός ο χαρακτηρισμός του ως ακούσιος», εφόσον αποδεικνύεται η πρόθεση τελέσεως του εγκλήματος. Περί της υποκειμενικής υπόστασης του εγκλήματος και δη περί δόλου, βλ. Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σσ. 372-380.

[378] A. Kaufmann, *Ἡ συνείδηση τοῦ ἀδίκου ἀπὸ τὸν μὴ νομικό*, σ. 27: «Ἐκεῖνο λοιπόν πού χρειάζεται νά γνωρίζει ὁ δράστης γιά νά τοῦ καταλογισθεῖ ἡ πράξη του ἐκ δόλου εἶναι τό *οὐσιαστικό ἄδικο* τῆς πράξεώς του καί ὄχι ὁ τυπικός χαρακτήρας της ὡς ἀδίκου ... «.

[379] Β. Νικόπουλου, *Η περί ανθρωποκτονίας διδασκαλία του Μ. Βασιλείου και η επίδρασή της στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο*, σ. 85.

[380] Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 113.

μεταχειρίστηκε ξίφος[381] ή κάποιο αντίστοιχο όργανο – μέσο, και προπάντων το μυτερό και βαρύ εργαλείο αξίνα,[382] προκειμένου να επιφέρει ολέθριο χτύπημα, υπάγεται χωρίς αμφιβολία στους εκούσιους φονείς.

Εκούσιο φόνο αποτελεί, επίσης, η αφαίρεση ανθρώπινης ζωής που διαπράττεται σε περιπτώσεις ληστείας ή κατά τη διάρκεια πολεμικών εφόδων – επιθέσεων, καθώς «οὗτοι (οι ληστές) μὲν γὰρ διὰ χρήματα ἀναιροῦσι, τὸν ἔλεγχον ἀποφεύγοντες˙ οἵ τε ἐν τοῖς πολέμοις ἐπὶ φόνους ἔρχονται, οὔτε φοβῆσαι, οὔτε σωφρονίσαι, ἀλλ᾽ ἀνελεῖν τοὺς ἐναντιουμένους ἐκ τοῦ φανεροῦ προαιρούμενοι».[383]

Η περίπτωση φόνου διαπραττόμενου από ληστή προκειμένου να εξασφαλιστεί η λεία του —χρήματα ή άλλο— και συγχρόνως να αποφευχθεί η αναγνώρισή του (ληστή) από το θύμα, όπως και η συνακόλουθη τιμωρία του, είναι πράξη αυτοτελή, τελούμενη με πρόθεση.[384] Ο φόνος σε αυτήν την περίπτωση δεν νοείται ως αποτέλεσμα της πράξης της ληστείας, αλλά ως μια αυτοτελή πράξη την οποία ο δράστης αποφασίζει και εκτελεί «ξεχωριστά από την πράξη της ληστείας και μετά από αυτή και “χάρη” αυτής».[385] Στη συγκεκριμένη περίπτωση έχουμε δυο διαφορετικές πράξεις και αντίστοιχα προσβολή δυο διαφορετικών έννομων αγαθών, αυτό της ζωής και εκείνο της ιδιοκτησίας.

Προς την ίδια κατεύθυνση —πραγματευόμενος σχετικό ζήτημα— βρίσκεται ο Μ. Βασιλείου 55, ο οποίος προβλέπει «βαριά» επιτίμια για όσους αντεπιτίθενται στους ληστές. Ακριβέστερα, ο κανόνας έχει ως εξής:[386] «Οἱ τοῖς λησταῖς ἀντεπεξιόντες, ἔξω μὲν ὄντες τῆς ἐκκλησίας˙ εἴργονται τῆς κοινωνίας τοῦ ἀγαθοῦ˙ κληρικοὶ δὲ ὄντες, τοῦ βαθμοῦ καθαιροῦνται˙ Πᾶς γάρ, φησίν, ὁ λαβὼν μάχαιραν, ἐν μαχαίρᾳ ἀποθανεῖται».[387]

[381] Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σ. 562: «Τό μετά ξίφους πλήττειν μέ πρόθεσιν φόνου ἀποτελεῖ κλασσικήν περίπτωσιν ἑκούσιου φόνου, ἀκόμη καί ἐάν δέν συμβῇ θάνατος».

[382] Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σσ. 562-563: «Ὡς κατ᾽ ἐξοχήν δέ χαρακτηριστικόν τοιοῦτον ὄργανον ἀναφέρει ὁ Μ. Βασίλειος τήν ἀξίνην, ἧς ὁ ἀκοντισμός προκαλεῖ ἀναγκαίως ὀλεθρίαν πληγήν λόγῳ τοῦ βάρους τοῦ σιδήρου, τῆς “ἀκμής” αὐτοῦ καί τῆς φορᾶς, ἥν λαμβάνει ἐκ τῆς ἀκοντίσεως. Πέραν δέ τούτου ὁ ἀκοντίσας —διά καί ἀπό τῆς ἀκοντίσεως— ἔχει ἀπολέσει τόν ἔλεγχον τοῦ ἀκοντιζομένου ὅπλου, εἰς τρόπον ὥστε ἡ τυχόν μή θανάτωσις τοῦ θύματος νά ὀφείληται πλέον εἰς λόγους ἀνεξαρτήτους τῆς θελήσεως τοῦ δράστου».

[383] Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σσ. 113-114.

[384] Η περίπτωση αυτή εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον με σύγχρονα επιστημονικά κριτήρια, διότι περιέχει «εν σπέρματι όλη την προβληματική τόσο της ευθύνης από το αποτέλεσμα, όσο και της συρροής εγκλημάτων». Β. Νικόπουλου, *Η περί ανθρωποκτονίας διδασκαλία του Μ. Βασιλείου και η επίδρασή της στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο*, σ. 86.

[385] Εφόσον αποδίδεται στο δόλο του δράστη και όχι στην αμέλειά του, δεν προκύπτει ευθύνη από το αποτέλεσμα. «Στην περίπτωση αυτή γίνεται δεκτό ότι πρόκειται για πραγματική συρροή ληστείας και ανθρωποκτονίας από πρόθεση». Βλ. ό.π., σσ 86-87.

[386] Μ. Βασιλείου 55, ΡΠ 4, σ. 212.

[387] Επιπροσθέτως, βλ. τον σχολιασμό του Ζωναρά, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 55, ΡΠ 4, σσ. 212-213: «φορτικός ἐστιν, ἐπίσης τῷ τὸν ἐν πολέμῳ ἀνελόντα εἴργοντι τῆς ἁγίας μεταλήψεως ἐπὶ τριετίαν˙ οἱ γὰρ

Ως προς την αναφορά στο μαχαίρι εντός του κειμένου του κανόνα, αποσαφηνίζεται από τον ερμηνευτή Βαλσαμώνα ότι «μάχαιραν δὲ καὶ θάνατον ἀποκαλεῖ (ο Μ. Βασίλειος) τὴν καθαίρεσιν καὶ τὴν στέρησιν τῶν ἁγιασμάτων· τοῖς γὰρ εὖ φρονοῦσι, θανατηφόρος τιμωρία ταῦτα λογίζονται».[388]

Πριν από την προαναφερθείσα διευκρίνηση επί του κειμένου του κανόνα, ο Βαλσαμώνας προβαίνει σε σύνδεση του εν λόγω κανόνα (Μ. Βασιλείου 55) με έναν ακόμα, του ιδίου πατρός, τον Μ. Βασιλείου 13: «ἐν μὲν τῷ ιγ΄ κανόνι συμβουλευτικῶς διωρίσατο ὁ ἅγιος, τοὺς ἐν πολέμῳ φονεύσαντας ἀπέχεσθαι τῆς κοινωνίας τῶν ἁγιασμάτων δι' ὅλων τῶν τριῶν ἐτῶν».[389] Επιπλέον, επισημαίνεται το αυστηρότερο επιτίμιο που προβλέπει ο Μ. Βασιλείου 55,[390] έναντι του επιεικέστερου του Μ. Βασιλείου 13,[391] σύμφωνα με το οποίο: «ἐνταῦθα δὲ τοὺς ἀντιστάντας τοῖς λησταῖς, καὶ φονεύσαντας αὐτούς, λαϊκοὺς μὲν ὄντας, ἀπείργει ἐκ τῆς ἁγίας μεταλήψεως, κληρικοὺς δέ, καθαιρέσει καθυποβάλλει».[392] Η διαφορετική αντιμετώπιση της πράξης έγκειται στο ότι ο Μ. Βασιλείου 13, όπως γίνεται φανερό και εκ του σχολιασμού του Βαλσαμώνα στον Μ. Βασιλείου 55,[393] πραγματεύεται περί των φονευσάντων σε περίοδο πολέμου.[394]

Η περίπτωση φόνου υπό συνθήκες πολέμου κρίνεται «παντελῶς» εκούσια αφαίρεση ζωής και «οὐδεμία ἀμφιβολία»[395] γεννάται περί τούτου, όπως και στην προαναφερθείσα περίπτωση της ληστείας. Και οι δυο περιπτώσεις είναι εκούσιοι φόνοι, σύμφωνα με τη διδασκαλία του Μ. Βασιλείου. Η προαίρεση, η προδιάθεση αφαίρεσης ανθρώπινης ζωής είναι αρκετή για να συμπεριληφθεί ο φόνος αυτός στους εκούσιους. Ενώ δε γίνεται διάκριση μεταξύ αμυντικού και επιθετικού πολέμου.[396] Οι δράστες που διέπραξαν το έγκλημα της αφαίρεσης της ζωή εν καιρώ πολέμου

λησταῖς ἀντεπεξιόντες, ἢ ἐκείνων ἐπιτιθεμένων αὐτοῖς ἀνθίστανται ἵνα μὴ ἀποθάνωσι, καὶ κἂν ἀνέλωσι τοὺς λῃστάς, συγγνώμης εἰσὶν ἄξιοι τέως οἱ λαϊκοί· ἢ καὶ ὑπὲρ ἄλλων τὰς ἑαυτῶν τιθέασι ψυχὰς, ἵνα τῶν λῃστῶν τοὺς τόπους καθάρωσι, καὶ τοὺς παροδεύοντας κινδύνων ελευθερώσωσι ... ».

388 Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 55, ΡΠ 4, σ. 213.

389 Μ. Βασιλείου 13, ΡΠ 4, σ. 131. Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 55, ΡΠ 4, σ. 213. Πρβλ. περί των εν πολέμοις φονευσάντων, Μ. Βασιλείου 13, ΡΠ 4, σ. 131: « ... καλῶς ἔχει συμβουλεύειν (οι Πατέρες), ὡς τὰς χεῖρας μὴ καθαρούς, τριῶν ἐτῶν τῆς κοινωνίας μόνης ἀπέχεσθαι».

390 Μ. Βασιλείου 55, ΡΠ 4, σ. 212.

391 Μ. Βασιλείου 13, ΡΠ 4, σ. 131.

392 Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 55, ΡΠ 4, σ. 213.

393 Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 55, ΡΠ 4, σ. 213.

394 Μ. Βασιλείου 13, ΡΠ 4, σ. 131: «Τοὺς ἐν πολέμοις φόνους οἱ Πατέρες ἡμῶν, ἐν τοῖς φόνοις οὐκ ἐλογίσαντο, ἐμοὶ δοκεῖ, συγγνώμην διδόντες τοῖς ὑπὲρ σωφροσύνης καὶ εὐσεβείας ἀμυνομένοις».

395 Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 113

396 Πρβλ. Μ. Αθανασίου 1, ΡΠ 4, 69. Εν συνόψει περί του νοήματος του Μ. Αθανασίου 1, βλ. Ε. Χριστινάκη, *Η αρχή της νομιμότητας στους Ιερούς Κανόνες*, σ. 9 και υποσημ. 48.

συγχωρούνται μεν από τους Πατέρες της Εκκλησίας,[397] δια της επιβολής δε τριετούς επιτιμίου αποχής από τη θεία κοινωνία.[398] Πρόκειται για διαφορετική κατηγορία δραστών από αυτή των αντεπιτιθέμενων σε ληστές, αλλά με κοινό χαρακτηριστικό την εναντίωση στη βία που δέχονται.

Την περίπτωση άμυνας[399] περιλαμβάνει στο γράμμα του ένας ακόμα κανόνας, ο Μ. Βασιλείου 43,[400] που αν και δεν περιέχει περιπτωσιολογία, εν τούτοις είναι σαφής ως προς τα υπό αυτού οριζόμενα˙ χαρακτηρίζοντας φονέα αυτόν που απέκτεινε άλλον «εἴτε ἦρξε τῆς πληγῆς (θανάτου), εἴτε ἠμύνατο».[401]

Επιπλέον των ανωτέρω, η πρόθεση ή η διάθεση φόνου ή του φονεύειν, ο σκοπός φόνου ή του φονεύειν, το επιβουλεύεσθαι τη ζωή τινός προβλέπονται, περιγράφονται και τιμωρούνται σε πλείστες περιπτώσεις από τους Ιερούς Κανόνες. Περιεχόμενο της βούλησης του δράστη είναι η εν γνώσει θέλησή του να επιφέρει βλάβη σε ανθρώπινη ζωή και να προκαλέσει τον θάνατο άλλου. Είτε λοιπόν υπάρξει έγκλημα φόνου είτε απόπειρα αυτού έχουμε «ἀξιόποινον οὐ μόνον ἐπὶ ἀμέσου δόλου, ἀλλά της ἐπὶ ἐνδεχομένου τοιούτου, ὅστις ὑπάρχει ὁσάκις ὁ ἀποπειραθείς φόνον της ἤθελε βεβαίως της φονεύςῃ, προέβλεπεν ὅμως ὡς ἐνδεχομένην συνέπειαν τῆς πράξεώς του της θάνατον ἀνθρώπου της ἀπεδέχετο αὐτόν».[402]

Σε συνάφεια με τον —εκτενώς προαναφερθέντα— 8ο κανόνα του Μ. Βασιλείου, βρίσκεται ο 11ος κανόνας του ιδίου πατρός.[403] Μάλιστα, στην ερμηνεία του Μ. Βασιλείου 11 από τον Βαλσαμώνα, ο σχολιαστής παραπέμπει και υπενθυμίζει σε όσα ήδη —στον προγενέστερο Μ. Βασιλείου 8— ειπώθηκαν: «καθὼς εἴπομεν καὶ ἐν τῷ η΄ κανόνι, τὸν ἀκούσιον φόνον ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος ἀναφαίνεσθαι· διὰ τοῦτο γὰρ οὐδὲ

[397] Ενδεικτικός ο λόγος του Μ. Αθανασίου, ο οποίος στην *Ἐπιστολὴ* (του) *πρὸς Ἀμοῦν Μονάζοντα,* (PG 26, 1173B και ΡΠ 4, σ. 69), περιλαμβάνει τα εξής: «Ἐπεὶ καὶ τῶν ἄλλων, τῶν ἐν τῷ βίῳ γινομένων, εὑρήσομεν τὰς διαφορὰς κατά τι γινομένας· οἷον φονεύειν οὐκ ἔξεστιν, ἀλλ’ ἐν πολέμοις ἀναιρεῖν τοὺς ἀντιπάλους καὶ ἔννομον καὶ ἐπαίνου ἄξιον … Ὥστε τὸ αὐτὸ κατά τι μὲν καὶ κατὰ καιρὸν οὐκ ἔξεστι, κατά τι δὲ καὶ εὐκαίρως ἀφίεται καὶ συγκεχώρηται». Όπως και τον ιερό Αυγουστίνο, ο οποίος πιστεύει στην ειρηνική γειτονία των λαών, αλλά κατανοεί την ύπαρξη πολέμου σε περιπτώσεις λαών που αδικούνται: «Sed procul dubio felicitas major est, vicinum bonum habere concordem, quam vicinum malum subjugare bellantem ... Multum enim ad istam latitudinem imperii cam cooperatam videmus, quae faciebat injuriosos, ut essent cum quibas justa bella gererentur, et augerentur imperium». S. Aurelii Augustini, *De civitate Dei,* (Liber) 4, 15 *An congruat bonis latius velle regnare*, PL 41, 124.45-55.

[398] Μ. Βασιλείου 13, ΡΠ 4, σ. 113.

[399] Κατά την οποία κάποιος θα ανέμενε μια μετριοπαθή στάση, επηρεαζόμενος και από τη σύγχρονη έννομη τάξη, η οποία επιτρέπει την άμυνα για την προστασία *ατομικών* έννομων αγαθών, όπως π.χ. ζωή, υγεία, τιμή και προσωπική ελευθερία. Α. Καραγιαννόπουλου, *Ποινικό Δίκαιο*, σσ. 139-140.

[400] Μ. Βασιλείου 43, ΡΠ 4, σ. 190.

[401] Μ. Βασιλείου 43, ΡΠ 4, σ. 190.

[402] Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος,* σ. 560.

[403] Μ. Βασιλείου 11, ΡΠ 4, σ. 129.

τὴν πληγὴν περιεργαζόμεθα, εἴτε μικρὰ γέγονεν, εἴτε μεγάλη, ἀλλὰ τὸν ἐκ τῆς πληγῆς θάνατον· ὥσπερ ὁ ἑκούσιος φόνος ἐκ μόνης τῆς προθέσεως κατακρίνεται, κἂν μὴ προβῇ ἀποτέλεσμα, ἤτοι θάνατος».[404]

Το κείμενο του Μ. Βασιλείου 11,[405] όπου πραγματεύεται ζητήματα περί του ακουσίως φονευσάντος, έχει ως εξής: «Ὁ δὲ τὸν ἀκούσιον ποιήσας φόνον, ἀρκούντως ἐξεπλήρωσε τὴν δίκην ἐν τοῖς ἕνδεκα ἔτεσι˙ δῆλον γὰρ ὅτι ἐπὶ τῶν πληγέντων τὰ Μωϋσέως παρατηρήσομεν, καὶ τὸν κατακλιθέντα μὲν ὑπὸ τῶν πληγῶν ἃς ἔλαβε, βαδίσαντα δὲ πάλιν ἐπὶ τῇ ῥάβδῳ αὐτοῦ, οὐ λογισόμεθα πεφονεῦσθαι˙ εἰ δὲ καὶ οὐκ ἐξανέστη μετὰ τὰς πληγάς, ἀλλ’ οὖν τῷ μὴ προελέσθαι αὐτὸν ἀνελεῖν, ὁ τυπτήσας, φονευτὴς μέν, ἀλλ’ ἀκούσιος διὰ τὴν πρόθεσιν».[406]

Κατά την ανάγνωση του Μ. Βασιλείου 11 γίνεται αντιληπτό ότι «ἡ ὑπαιτιότητα τοῦ πλήξαντος κρίνεται ἀπὸ τὴν μετεξέλιξη τῆς καταστάσεως τοῦ πληγέντος».[407] Διότι σε περίπτωση αναρρώσεως του θύματος, δεν καταλογίζεται ευθύνη τετελεσμένου φόνου στον δράστη, αλλά απόπειρας αυτού, καθώς «ὁ ἄνθρωπος δεν κατεστράφη παντελῶς».[408] «Ἡ της ἐπίτευξις τοῦ ἐγκληματικοῦ ἀποτελέσματος ἀποτελεῖ της οὐσιωδέστερον στοιχεῖον διαφοροποιήσεως τῆς ἀπόπειρας ἀπό τοῦ τετελεσμένου ἐγκλήματος τοῦ φόνου».[409]

Ο Μ. Βασίλειος ερωτηθείς περί ακούσιου φονέα και αντίστοιχου επιτιμίου αυτού,[410] αποκρίθηκε —κατά τον 11ο κανόνα του— ότι τα έντεκα χρόνια, τα οποία πέρασε ο δράστης εκτελώντας την ποινή του,[411] είναι αρκετά. Περί της χρονικής διάρκειας της ποινής του δράστη στην ερμηνεία του κανόνα από τους, ευρισκόμενους σε πλήρη συμφωνία, Ζωνάρα, Βαλσαμώνα και Αριστηνό, ο αναγνώστης παραπέμπεται στον 57ο κανόνα του επισκόπου Καισαρείας, όπου η ποινή του ακουσίως φονεύσαντα

[404] Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 11, ΡΠ 4, σ. 130.

[405] Προερχόμενο, επίσης, από την *Α΄ Κανονική Επιστολή* του Μ. Βασιλείου προς Αμφιλόχιον Ικονίου.

[406] Μ. Βασιλείου 11, ΡΠ 4, σ. 129.

[407] Κυρίλλου Κωστόπουλου, *Ἡ πολυμορφία τοῦ φόνου στοὺς Ἱεροὺς Κανόνες*, σ. 132.

[408] Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος,* σ. 565. Κυρίλλου Κωστόπουλου, *Ἡ πολυμορφία τοῦ φόνου στοὺς Ἱεροὺς Κανόνες*, σ. 132.

[409] Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος,* σσ. 564-565.

[410] Στην ερμηνεία του κανόνα στο Πηδάλιο, συναντούμε τα εξής: «Ἕνας χωρὶς τὸ θέλημά του φόνον ποιήσας, ἕνδεκα χρόνους διεπέρασεν ἀφωρισμένος ἐν μετανοίᾳ. Ἐρωτηθεὶς δὲ περὶ τούτου ὁ Ἅγιος, ἀπεκρίθη διὰ τοῦ παρόντος, ὅτι ἀρκετὸς εἶναι ὁ κανόνας του αὐτός, καὶ πρέπει νὰ λυθῇ ἀπὸ αὐτόν». Υποσημειώνοντας σε αυτό το σημείο τα εξής: «Ὄχι πῶς εἶναι τόσος ὁ κανὼν τῶν ἀκουσίων φόνων: (εἰς δέκα γὰρ χρόνους, καὶ ὄχι εἰς ἕνδεκα οἱ ἀκούσιοι φόνοι ἐπιτιμῶνται ἀπὸ τὸν νζ΄. τοῦ αὐτοῦ Βασιλείου. Ἀλλ ὅτι εἰς τόσους χρόνους ἔφθασεν ἐκεῖνος νὰ ἀπεράσῃ ὑποκάτω εἰς τὸ ἐπιτίμιον». *Πηδάλιον*, Ερμηνεία Μ. Βασιλείου 11, σ. 357.

[411] Περί ποινής στο Κανονικό δίκαιο, ως στέρηση των δικαιωμάτων που λαμβάνει κάθε μέλος της Εκκλησίας Νικοδήμου Μίλας, *Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον,* σσ. 706-733.

ορίζεται στα δέκα χρόνια διαιρούμενα σε τέσσερα μέρη αντίστοιχα προς τις βαθμίδες μετάνοιας της Εκκλησίας: «δύο μὲν ἔτη προσκλαύσει, τρία δὲ ἔτη ἐν ἀκροωμένοις διατελέσει˙ ἐν τέσσαρσιν ὑποπίπτων, καὶ ἐν ἐνιαυτῷ συσταθήσεται μόνον».[412] Τα προαναφερθέντα έντεκα χρόνια που εκτέλεσε ο δράστης, κατά τον Μ. Βασιλείου 11, υπερκαλύπτουν το διάστημα σωφρονισμού που ορίζεται για τον ακούσιο φονέα, οπότε ο δράστης μπορεί και πάλι να ενταχθεί κανονικώς στην Εκκλησία.

Στην περίπτωση που δεν επήλθε το εγκληματικό αποτέλεσμα του φόνου,[413] αλλά το θύμα παραμένει τραυματισμένο, τότε ο Μ. Βασίλειος ορίζει να τηρήσουμε αυτά που είπε ο Μωυσής (Ἔξ. 21, 18-19, ως και 20-21).[414] Προτρέπει σε τήρηση του μωσαϊκού νόμου, ο οποίος —επί του προκειμένου— υιοθετείται από τον κανόνα. Η λύση που προτείνεται δεν είναι νέα, αλλά γνωστή και ιστορικά προγενέστερη. Δίνεται από τον Μωυσή και «επικυρώνεται» από τον Μ. Βασίλειο, παραπέμποντας ο δεύτερος στον πρώτο, ακόμη και μέσα στο ίδιο το κείμενο του κανόνα. Ο Μ. Βασίλειος αποδεχόμενος τη σχετική ρύθμιση του μωσαϊκού νόμου δίνει διαχρονική ισχύ σε αυτήν, διασαφηνίζοντας πως αυτός που έμεινε στο κρεβάτι λόγω των πληγών που δέχτηκε, αλλά κατάφερε να θεραπευτεί και να ξαναπερπατήσει υποστηριζόμενος από μπαστούνι —ή οποιοδήποτε βοηθητικό μέσο, θα λέγαμε, κατά τη σύγχρονη εποχή— δε θα θεωρήσουμε ότι έχει σκοτωθεί. Αν, όμως, ο τραυματισθείς δεν επανήλθε μετά τα τραύματά του, αυτός που τον χτύπησε είναι βέβαια φονιάς του, αλλά ακούσιος «διὰ τὴν πρόθεσιν».[415]

Σε συμφωνία με τα προαναφερθέντα περί των ακούσιων φόνων και ο Μ. Βασιλείου 54. Ο οποίος αν και δεν προσθέτει κάποιο νέο στοιχείο ή περίπτωση ακούσιας αφαίρεσης ζωής,[416] προβλέπει τη σπουδαία αρχή της εξατομίκευσης της

[412] Μ. Βασιλείου 57, ΡΠ 4, σ. 215. Πρόκειται για κανόνα προερχόμενο από τη *Γ΄ Κανονική Επιστολή* του Μ. Βασιλείου προς Αμφιλόχιον Ικονίου.
[413] Ιδιαίτερη μνεία στον όρο «αποτέλεσμα» γίνεται από τον καθηγητή Π. Χριστινάκη κατά την περιγραφή των στοιχείων της απόπειρας φόνου. Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σ. 565: «Ὁ ὅρος "ἀποτέλεσμα" ἐκ τοῦ ρήματος ἀποτελέω δηλοῖ, ὡς γνωστόν, τήν συμπλήρωσιν, τήν ἀποτελείωσιν ἑνός ἔργου, τό συμπληρωθέν ἔργον. Ὑπ' αὐτήν τήν ἔννοιαν συμπλήρωσις ἤ τελείωσις τοῦ ἔργου τοῦ φονέως εἶναι μόνον ὁ θάνατος. Ἡ μή ἐπίτευξις τούτου ἀφήνει ἀτελείωτον τήν ἐνέργειάν του».
[414] Ἔξ. 21, 18-19: «ἐὰν δὲ λοιδορῶνται δύο ἄνδρες καὶ πατάξῃ τις τὸν πλησίον λίθῳ ἢ πυγμῇ, καὶ μὴ ἀποθάνῃ, κατακλιθῇ δὲ ἐπὶ τὴν κοίτην, ἐὰν ἐξαναστὰς ὁ ἄνθρωπος περιπατήσῃ ἔξω ἐπὶ ράβδου, ἀθῷος ἔσται ὁ πατάξας· πλὴν τῆς ἀργίας αὐτοῦ ἀποτείσει καὶ τὰ ἰατρεῖα» και Ἔξ. 21, 20-21: «ἐὰν δέ τις πατάξῃ τὸν παῖδα αὐτοῦ ἢ τὴν παιδίσκην αὐτοῦ ἐν ράβδῳ, καὶ ἀποθάνῃ ὑπὸ τὰς χεῖρας αὐτοῦ, δίκῃ ἐκδικηθήτω. ἐὰν δὲ διαβιώσῃ ἡμέραν μίαν ἢ δύο, οὐκ ἐκδικηθήσεται· τὸ γὰρ ἀργύριον αὐτοῦ ἐστιν».
[415] Σήμερα η περίπτωση αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ως θανατηφόρα σωματική βλάβη (άρθρο 311 ΠΚ) και να θεμελιωθεί η ευθύνη «εκ του αποτελέσματος» (29 ΠΚ). Β. Νικόπουλου, *Η περί ανθρωποκτονίας διδασκαλία του Μ. Βασιλείου και η επίδρασή της στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο*, σ. 84.
[416] Μ. Βασιλείου 54, ΡΠ 4, σ. 211: «Τὰς τῶν ἀκουσίων φόνων διαφορὰς πρὸ χρόνων οἶδα, ἐπιστείλας τῇ θεοσεβείᾳ σου, κατὰ τὸ ἐμοὶ δυνατόν, καὶ πλέον ἐκείνων οὐδὲν εἰπεῖν δύναμαι». Ο Ζωναράς και ο

ποινικής μεταχείρισης του δράστη.[417] Ορίζει την εξατομίκευση του επιτιμίου του δράστη αντιστοίχως της κάθε μοναδικής περίπτωσης ακούσιου φόνου: «τῆς δὲ σῆς συνέσεώς ἐστι κατὰ τὸ ἰδίωμα τῆς περιστάσεως ἐπιτείνειν τὰ ἐπιτίμια, ἢ καὶ ὑφεῖναι».[418] Στην κατά περίπτωση, λοιπόν, αύξηση ή ελάττωση των προβλεπόμενων επιτιμίων προς ωφέλεια του πιστού[419] και κατ' επέκταση της κοινωνίας της Εκκλησίας, ως μέλος της, προτρέπει ο Μ. Βασίλειος.[420]

Επιπλέον, υπενθυμίζονται οι κανόνες 56 και 57 του Μ. Βασιλείου, στους οποίους έγινε αναφορά και παραπάνω με αφορμή τους αντίστοιχους 22 και 23 της Συνόδου της Αγκύρας. Στην ερμηνεία των κανόνων της Αγκύρας, οι ερμηνευτές Ζωναράς, Βαλσαμώνας και Αριστηνός παραπέμπουν στους αντίστοιχους, κοινού περιεχομένου, κανόνες του Μ. Βασιλείου, καθώς αυτοί (οι κανόνες) του Καππαδόκη πατέρα, πέρα από επιεικέστεροι ως προς το επιτίμιο, είναι ακριβείς ως προς τη διαίρεση του χρόνου του επιτιμίου, του εκούσιου και ακούσιου φονέα, στις τάξεις των μετανοούντων της Εκκλησίας.[421] Ακριβέστερα, στον Μ. Βασιλείου 56 προβλέπεται εικοσαετές επιτίμιο ακοινωνησίας για τον εκούσιο φονέα˙[422] ενώ, στον Μ. Βασιλείου 57 προβλέπεται δεκαετές επιτίμιο ακοινωνησίας για τον ακούσιο φονέα[423] με παράλληλη μέριμνα και στις δυο περιπτώσεις κατανομής των ετών στις τάξεις των μεταννοούντων και υγιούς επανένταξης των δραστών στο σώμα της Εκκλησίας.

Βαλσαμώνας υποδεικνύοντας τον Μ. Βασιλείου 8, ερμηνεύουν το παρόν πρώτο μέρος του κανόνα. Ενδεικτικά, βλ. ερμηνεία Ζωναρά στον Μ. Βασιλείου 54, ΡΠ 4, σ. 211: «Ἐν ὀγδόῳ κανόνι προέγραψε περὶ ἀκουσίων φόνων, καί πλέον ἐκείνων λέγει μὴ ἔχειν εἰπεῖν».

[417] Σπ. Τρωιάνου, *Η προστασία της ανθρώπινης ζωής στην πατερική γραμματεία*, σσ. 4-5.

[418] Μ. Βασιλείου 54, ΡΠ 4, σ. 211.

[419] ΣΤ΄ 102, ΡΠ 2, σ. 549.

[420] Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 54, ΡΠ 4, σσ. 211-212: «ἤγουν κατὰ τὸν τρόπον καὶ τὴν αἰτίαν τοῦ φόνου, καὶ κατὰ τὴν ποιότητα τοῦ φονεύσαντος προσώπου, καὶ τὴν διάθεσιν. Ὅτι δὲ πολύτροπως, ἤγουν, ποτὲ μέν βαρέως, ποτὲ δὲ ἐλαφρῶς κολάζονται οἱ ἀκούσιοι φόνοι». Όπου στη συνέχεια και σχετική περιπτωσιολογία ακούσιων φόνων υπό τον Βαλσαμώνα. Περί εξατομίκευσης των επιτιμίων βλ., ακόμα, Μ. Βασιλείου 74, ΡΠ 4, σ. 253.

[421] Περί των τάξεων των μεταννοούντων, βλ. Βασιλείου Στεφανίδου, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, σσ. 108-109.

[422] Μ. Βασιλείου 56, ΡΠ 4, σ. 215: «Ὁ ἑκουσίως φονεύσας, καὶ μετὰ τοῦτο μεταμεληθείς, εἴκοσιν ἔτη ἀκοινώνητος ἔσται τοῦ ἁγιάσματος˙ τὰ δὲ εἴκοσιν ἔτη οὕτως οἰκονομηθήσεται ἐπ' αὐτῷ˙ ἐν τέσσαρσιν ἔτεσι προσκλαίειν ὀφείλει, ἔξω τῆς θύρας ἑστὼς τοῦ εὐκτηρίου οἴκου, καὶ τῶν εἰσιόντων πιστῶν δεόμενος εὐχὴν ὑπὲρ αὐτοῦ ποιεῖσθαι, ἐξαγορεύων τὴν ἰδίαν παρανομίαν˙ μετὰ δὲ τὰ τέσσαρα ἔτη εἰς τοὺς ἀκροωμένους δεχθήσεται˙ ἐν πέντε ἔτεσι μετ' αὐτῶν ἐξελεύσεται˙ ἐν δὲ ἑπτὰ ἔτεσι μετὰ τῶν ἐν ὑποπτώσει προσευχόμενος ἐξελεύσεται˙ ἐν τέσσαρσι συστήσεται μόνον τοῖς πιστοῖς, προσφορᾶς δὲ οὐ μεταλήψεται· πληρωθέντων δὲ τούτων μεθέξει τῶν ἁγιασμάτων».

423 Μ. Βασιλείου 57, ΡΠ 4, σ. 215: «Ὁ ἀκουσίως φονεύσας, ἐν δέκα ἔτεσιν ἀκοινώνητος ἔσται τῶν ἁγιασμάτων˙ οἰκονομηθήσεται δὲ τὰ δέκα ἔτη ἐπ' αὐτῷ οὕτω· δύο μὲν ἔτη προσκλαύσει, τρία δὲ ἔτη ἐν ἀκροωμένοις διατελέσει· ἐν τέσσαρσιν ὑποπίπτων, καὶ ἐν ἐνιαυτῷ συσταθήσεται μόνον, καὶ τῷ ἑξῆς εἰς τὰ ἅγια δεχθήσεται».

Εμμένοντας στο κύριο ζήτημα εξέτασης, αυτό της καταστροφικής επίθεσης εναντίον ανθρώπου, η εγκληματική ενέργεια κρίνεται και το αντίστοιχο επιτίμιο —ή, άλλως, η ποινή— καθορίζεται όχι μόνο βάσει του αποτελέσματος της πράξης, αλλά και της πρόθεσης του δράστη.[424] Ένας ακόμα πολυγραφότατος Εκκλησιαστικός Πατέρας του Δ΄, επίσης, αιώνα που καταπιάστηκε με το ζήτημα της ανθρωποκτονίας και τους λόγους που οδηγούν τον άνθρωπο στην καταστροφή της ζωής είναι ο Γρηγόριος Νύσσης(† 394)[425] ο οποίος υποδεικνύει —δια των κανόνων— πως η ανθρωποκτονία —ακόμα και η απόπειρα αυτής— αποτελεί καταστροφικό αποτέλεσμα της θυμώδους διαθέσεως.

Ο Γρηγόριος Νύσσης ορίζει πως η φθορά ανθρώπινης της ζωής αποτελεί παράγωγο των «ἀποπτωμάτων» της «θυμώδους διαθέσεως» της ψυχής:[426] «Τὰ δὲ ἀποπτώματα τοῦ τοιούτου μέρους (της θυμώδους διαθέσεως) ἐστὶν ἅπασι πρόδηλα, ὁ φθόνος, τὸ μῖσος, ἡ μῆνις, αἱ λοιδορίαι, αἱ συμπλοκαί, αἱ φιλόνεικοί τε καὶ ἀμυντικαὶ διαθέσεις, αἱ μέχρι πολλοῦ παρατείνουσαι τὴν μνησικακίαν, καὶ πολλοὺς εἰς φόνους καὶ αἵματα κατάγουσαι˙ μὴ γὰρ εὑρὼν ὁ ἀπαίδευτος λογισμός, ὅπου χρήσηται λυσιτελῶς τῷ ὅπλῳ, ἐφ' ἑαυτὸν τρέπει τὴν τοῦ σιδήρου ἀκμήν, καὶ γίνεται τὸ ἐκ τοῦ Θεοῦ δοθὲν ἡμῖν ἀμυντήριον ὅπλον τῷ κακῶς κεχρημένῳ ὀλέθριον».[427]

Ακριβέστερα, ο Νύσσης διακρίνει τη ψυχή σε τρία μέρη:[428] «Τρία ἐστὶ τὰ περὶ τὴν ψυχὴν ἡμῶν θεωρούμενα κατὰ τὴν πρώτην διαίρεσιν, τό τε λογικόν, καὶ τὸ

424 Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σ. 561 και υποσημ. 24.

425 Στ. Παπαδόπουλου, *Πατρολογία*, Β΄, σ. 691: Ο Γρηγόριος Νύσσσης «συνέχισε τήν τριαδολογία καί τήν πνευματολογία τοῦ Βασιλείου, ὅπως τήν χριστολογία τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, ἀλλὰ μεγάλωσε τό εὖρος καί τό βάθος τους, βελτίωσε κάποια σημεῖα τους καί προπαντός ἄνοιξε μιά νέα προοπτική. Πρόκειται γιά τήν θεολογική ἀνθρωπολογία ... ». Περί του έργου του Γρηγορίου Νύσσης, βλ. ό.π., σσ. 590-632.

426 Νύσσης 1, ΡΠ 4, σ. 298.

427 Ζωναρά, Βαλσαμώνα (πρόκειται για ερμηνεία που άλλοτε αποδίδεται στον Ζωναρά και άλλοτε στον Βαλσαμώνα, ΡΠ 4, σ. 298, υποσημ. 2) στον Νύσσης 1, ΡΠ 4, σ. 302: «Ἀποπτώματα δέ φησιν εἶναι τοῦ θυμοειδοῦς τῆς ψυχῆς, ἤγουν ἐκπτώσεις ἐκ τοῦ καλοῦ, τὸν φθόνον, τὸ μῖσος, τὴν μῆνιν, τὰς λοιδορίας, καὶ τὰ ἄλλα τὰ ἀπαριθμημένα, καὶ τούτων δὲ πλείω˙ ὁ γὰρ ἀπαίδευτος, φησίν, ἤγουν ὁ μὴ παιδείας τυχών, ὥστε εἰδέναι ποῦ χρὴ τῷ θυμῷ κεχρῆσθαι ὠφελίμως ὡς ὅπλῳ, καθ' ἑαυτοῦ κέχρηται τούτῳ, τὴν ἀκμὴν τοῦ σιδήρου, τὴν ὀξύτητα δηλαδή, τρέπων πρὸς ἑαυτόν˙ καὶ γίνεται οὕτω τὸ ὅπλον, ὅ ἡμῖν ἐδόθη παρά Θεοῦ εἴς ἄμυναν, ἤγουν εἰς βοήθειαν, (τοῦτο δέ ἐστιν ὁ θυμὸς) κακῶς αὐτῷ κεχρημένος, εἰς ὄλεθρον, ἤγουν εἰς βλάβην ψυχικήν, ἀλλὰ μὴν καὶ σωματικήν».

428 Νύσσης 1, ΡΠ 4, σ. 296. Βλ., επίσης, Πλάτων, *Πολιτεία*, (Βιβλίον Θ), 571a-e (http://www.greek–language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=111&page=116 ανακτήθηκε στις 15.06.2020)˙ Πλάτων, *Φαίδρος* 246b (http://www.greek–language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/anthology/content.html?t=553&m=1 ανακτήθηκε στις 15.06.2020). Περί πλατωνικής διακρίσεως της ψυχής και πρόσληψης από τους Έλληνες Πατέρες, βλ. Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*. Α΄, σ. 95, υποσημ. 5, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Επικουρικά, βλ. J. Cavarnos, “Gregory of Nyssa on the Nature of the Soul”, (digital reprint: http://www.apostoliki-

ἐπιθυμητικόν, καὶ τὸ θυμοειδές». Για να γίνει άμεσος και κατανοητός μιλάει (ο Νύσσης) για τη θεραπεία των ψυχικών νοσημάτων κατά αντιστοιχία προς τις σωματικές ασθένειες. Όπως στις σωματικές ασθένειες πολλά είναι τα αίτια που μπορούν να τις προκαλέσουν, έτσι και στις ψυχικές παθήσεις πολλές είναι οι αιτίες που μπορεί να οδηγήσουν σε αυτές. Χρειάζεται, λοιπόν, η κατάλληλη αγωγή προκείμενου να θεραπευτεί το άρρωστο μέρος της ψυχής, κατά αντιστοιχία της θεραπείας που λαμβάνει το ασθενές μέρος του σώματος.[429]

Ένα εκ των τριών μερών της ψυχής, κατά το τριμερές της ψυχής υπό του Νύσσης, είναι το «θυμοειδές»˙ του οποίου η καλή λειτουργία οδηγεί τον άνθρωπο στην απέχθεια του κακού, στον αγώνα εναντίον των παθών και στο να γεμίζει η ψυχή με ανδρεία, ώστε να μη φοβάται αυτά που οι πολλοί θεωρούν φοβερά.[430] Τα αποτελέσματα, όμως, της κακής λειτουργίας του θυμοειδούς είναι οδυνηρά και μπορεί να οδηγήσουν μέχρι και στην αφαίρεση ανθρώπινης ζωής. Τα «ἀποπτώματα» της θυμώδους διαθέσεως, όπως χαρακτηρίζονται από τον Νύσσης,[431] «ἤγουν ἐκπτώσεις ἐκ τοῦ καλοῦ»[432] και είναι «ἅπασι πρόδηλα».[433] Διότι ο απαίδευτος (ανθρώπινος) λογισμός, αν δεν χρησιμοποιήσει ορθά το ωφέλιμο όπλο —που του προσφέρθηκε—[434] μπορεί να το μετατρέψει σε ολέθριο και πέρα για πέρα βλαπτικό.

Εν συνεχεία, στον Νύσσης 5, και έχοντας πλέον τη στοιχειώδη γνώση περί του τριμερούς της ψυχής, περιλαμβάνονται συγκεκριμένες διατάξεις περί φόνου, ο οποίος διακρίνεται σε εκούσιος και ακούσιος, και αντίστοιχα περί του επιτιμίου που προβλέπεται, καθοριζόμενο ανά περίπτωση. Ειδικότερα, χωρίς να δίνεται ακριβής

diakonia.gr/en_main/catehism/theologia_zoi/themata.asp?cat=patr&main=SK_texts&file=13.htm ανακτήθηκε στις 15.06.2020)

[429] Νύσσης 1, ΡΠ 4, σσ. 295-296: «Ὥσπερ γὰρ καὶ ἐπὶ τῆς σωματικῆς θεραπείας, ὁ μὲν σκοπὸς τῆς ἰατρικῆς τέχνης εἷς ἐστι, τὸ ὑγιᾶναι τὸν κάμνοντα, τὸ δὲ εἶδος τῆς ἐπιμελείας διάφορον, (κατὰ γὰρ τὴν ποικιλίαν τῶν ἀρρωστημάτων καταλλήλως καὶ ἡ θεραπευτικὴ μέθοδος ἑκάστῳ τῶν νοσημάτων προσάγεται) οὕτω, πολλῆς οὔσης καὶ ἐν τῇ ψυχικῇ νόσῳ τῆς τῶν παθῶν ποικιλίας, ἀναγκαίως πολυειδὴς γενήσεται ἡ θεραπευτικὴ ἐπιμέλεια, πρὸς λόγον τοῦ πάθους ἐνεργοῦσα τὴν ἴασιν». Η θεραπεία του ασθενούς τμήματος της ψυχής κρίνεται απαραίτητη προκειμένου το πρόσωπο να καταστεί υγιές και λειτουργικό για το περιβάλλον του. Ἄλλωστε, «δέν εἶναι δυνατόν κι ἡ ἀνθρώπινη ἐνέργεια νά νοηθεῖ χωρίς νά λάβει κανείς ὑπόψη του τήν κατάσταση στήν ὁποία βρίσκεται ὁ δράστης ... ». Kaufmann, A. *Ἡ συνείδηση τοῦ ἀδίκου ἀπὸ τὸν μὴ νομικό*, σ. 28.

[430] Νύσσης 1, ΡΠ 4, σσ. 297-298: «τῆς θυμώδους διαθέσεως κατόρθωμα μέν ἐστιν ἡ πρὸς τὸ κακὸν ἀπέχθεια, καὶ ὁ πρὸς τὰ πάθη πόλεμος, καὶ τὸ πρὸς ἀνδρείαν ἐστομῶσθαι τὴν ψυχὴν ἐν τῷ μὴ καταπτήσσειν τὰ τοῖς πολλοῖς φοβερὰ νομιζόμενα, ἀλλὰ μέχρις αἵματος τὴν ἁμαρτίαν ἀντικαθίστασθαι, καταφρονεῖν δὲ θανατικῆς ἀπειλῆς καὶ ἀλγεινῶν κολαστηρίων καὶ τῆς τῶν ἡδίστων διαζεύξεως καὶ πάντων ἅπαξ τῶν διά τινος συνηθείας καὶ προλήψεως ἐν ἡδονῇ τοὺς πολλοὺς κατεχόντων κρείττονα γενέσθαι, τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀρετῆς προμαχόμενον».

[431] Νύσσης 1, ΡΠ 4, σ. 298.

[432] Ζωναράς, Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Νύσσης 1, ΡΠ 4, σ. 302.

[433] Νύσσης 1, ΡΠ 4, σ. 298.

[434] Νύσσης 1, ΡΠ 4, σ 298: «ἐκ τοῦ Θεοῦ δοθὲν ἡμῖν ἀμυντήριον ὅπλον».

ορισμός, αλλά δια της υπαγωγής στον εκούσιο φόνο ορισμένων συγκεκριμένων περιπτώσεων,[435] προβάλλεται ότι «ἑκούσιος μέν ἐστι φόνος, πρῶτον μὲν ὁ ἐκ παρασκευῆς τετολμημένος τοῦ εἰς αὐτὸ τοῦτο εὐτρεπισαμένου, ὅπως ἂν τὸ ἄγος ἐργάσηται».[436] Σε αυτήν την περίπτωση ο δράστης προετοιμάζεται «πρὸς ὑλοποίηση τοῦ σκοποῦ του, τοῦ ὁποίου περιεχόμενο εἶναι ἡ ἀφαίρεση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς».[437] Οι συναισθηματικές βλαπτικές ενέργειες που προκύπτουν από τη δυσλειτουργία του θυμώδους μέρους της ψυχής είναι πολλές (όπως λοιδορία, βλασφημία κ.ά.) και καταδικαστέες καθώς προσβάλλουν τον άνθρωπο. Όμως, οι Πατέρες δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην προφύλαξη «τοῦ κατὰ φόνον ἄγους».[438] Η προστασία από το μίασμα του φόνου αποτελεί προτεραιότητα που καταδεικνύεται δια της επιβολής επιτιμίων.[439] Έτσι, ο παρών κανόνας καθίσταται ενδεικτικό παράδειγμα ιεραρχικής σχέσης προστατευόμενων αγαθών υπό τονς θείους και Ιερούς Κανόνες.

Το έγκλημα του φόνου διακρίνεται σε εκούσιο και σε ακούσιο.[440] Φέροντας συγκεκριμένα χαρακτηριστικά ή, αλλιώς, κριτήρια διαχωρισμού. Από τη μία πλευρά, ο εκούσιος φόνος «πρῶτον μὲν ὁ ἐκ παρασκευῆς τετολμημένος τοῦ εἰς αὐτὸ τοῦτο εὐτρεπισαμένου, ὅπως ἂν τὸ ἄγος ἐργάσηται. Ἔπειτα δὲ κἀκεῖνος ἐν τοῖς ἑκουσίοις ἐνομίσθη, ὅταν τις ἐν συμπλοκῇ καὶ μάχῃ τύπτων τε καὶ τυπτόμενος, ἐνέγκῃ κατά τινος καιρίαν τὴν διὰ τῆς χειρὸς πληγήν. Ὁ γὰρ ἅπαξ τῷ θυμῷ κρατηθεὶς, καὶ τῇ ὁρμῇ τῆς ὀργῆς χαριζόμενος, οὐδὲν ἄν παρὰ τὸν καιρὸν τοῦ πάθους τῶν ἀνακόψαι τὸ κακὸν δυναμένων ἐπὶ νοῦν λάβοι˙ ὥστε καὶ τὸ ἐκ τῆς συμπλοκῆς ἀποτέλεσμα τοῦ φόνου, εἰς ἔργον προαιρέσεως, οὐκ εἰς ἀποτυχίαν ἀνάγεται».[441] Από την άλλη πλευρά, οι ακούσιοι φόνοι «φανερὰ ἔχουσι τὰ γνωρίσματα, ὅταν τις πρὸς ἑτερόν τι τὴν σπουδὴν ἔχων, ἐξ ἀποτυχίας τι τῶν ἀνηκέστων δράσῃ».[442]

Και αφού προσδιοριστούν συγκεκριμένα κριτήρια εκούσιου —κυρίως— φόνου, καθώς, κατά τον Νύσσης, ο ακούσιος διακρίνεται καθαρά, όταν ο δράστης θα προξενήσει το έγκλημα της αφαίρεσης ζωής ενώ επιδιώκει κάτι διαφορετικό, στη συνέχεια θα γίνει αναφορά στα προβλεπόμενα επιτίμια με υπόδειξη και πάλι της

[435] Κατά την παρατήρηση του Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου.* Α΄, σ. 166.

[436] Νύσσης 5, ΡΠ 4, σ. 315.

[437] Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου.* Α΄, σ. 166.

[438] Νύσσης 5, ΡΠ 4, σ. 315.

[439] Νύσσης 5, ΡΠ 4, σ. 315: «τὴν παραφυλακὴν ἐποιήσαντο διὰ τῶν ἐπιτιμίων».

[440] Νύσσης 5, ΡΠ 4, σ 315: «Διῄρηται δὲ τὸ τοιοῦτον κακὸν (το έγκλημα του φόνου) τῇ διαφορᾷ τοῦ ἑκουσίου τε, καὶ ἀκουσίου».

[441] Νύσσης 5, ΡΠ 4, σ. 315.

[442] Νύσσης 5, ΡΠ 4, σ. 315.

διερεύνησης της μετάνοιας του δράστη προκειμένου να ορισθεί το κατάλληλο προς θεραπεία της αμαρτίας επιτίμιο.

Ο ρόλος των επιτιμίων και ο προσδιορισμός τους δια υπολογισμούς καταλαμβάνει μεγάλο μέρος του κειμένου του κανόνα, προβλέποντας εκτενείς ρυθμίσεις κατάταξης στις βαθμίδες μετάνοιας, αλλά και διαφοροποιήσεις ανάλογα με τη «σπουδῇ τῆς διορθώσεως».[443] Η ύπαρξη ή μη προαίρεσης, η ένδειξη αληθινής μετάνοιας, η συγχώρεση που επέρχεται και αντίστοιχα η προτεραιότητα στη ζωή, όχι στη τιμωρία, διαπερνάει το κείμενο και το πνεύμα του κανόνα.

Καθοριστικής αξίας, ως προς τη δυνατότητα αυξομείωσης του επιτιμίου, η συνέχεια του κανόνα: «Εἰ δέ τις μὲν μὴ πληρώσας τὸν χρόνον τὸν ἐκ τῶν κανόνων ἀφωρισμένον, ἐξοδεύοι τοῦ βίου, κελεύει ἡ τῶν Πατέρων φιλανθρωπία, μετασχόντα τῶν ἁγιασμάτων, μὴ κενὸν τοῦ ἐφοδίου πρὸς τὴν ἐσχάτην ἐκείνην καὶ μακρὰν ἀποδημίαν ἐκπεμφθῆναι».[444] Αν κάποιος, λοιπόν, δεν έχει συμπληρώσει το χρονικό διάστημα του αποκλεισμού του από την εκκλησία, βάσει του επιτιμίου που του έχει επιβληθεί, αλλά πρόκειται να πεθάνει, η φιλανθρωπία των Πατέρων προστάζει να κοινωνήσει αυτός που βρίσκεται σ' αυτήν τη δυσχερή θέση προκειμένου να αποφευχθεί το ενδεχόμενο να αποδημήσει χωρίς το εφόδιο της θείας Κοινωνίας.

Άρση του επιβληθέντος επιτιμίου χάριν λήψης της τελευταίας θείας Ευχαριστίας προβλέπει ο 5ος κανόνας του Νύσσης. Ο ποινικός χαρακτήρας[445] του κανόνα δίνει προτεραιότητα στον σωτηριολογικό[446] τοποθετώντας τα αγαθά σε μια αξιολογική βάση σύμφωνη με την ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία. Ο σωτηριολογικός χαρακτήρας που διέπει το πνεύμα όλων ανεξαιρέτως των Ιερών Κανόνων δηλώνεται απερίφραστα στο κείμενο του 88ου κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής,[447] της

[443] Νύσσης 5, ΡΠ 4, σ. 316: «καὶ ὑπερβάλλοιτο τῇ σπουδῇ τῆς διορθώσεως τοὺς ἐν τῇ μακρᾷ προθεσμίᾳ ῥαθυμότερον ἑαυτοὺς ἀπὸ τῆς κηλῖδος καθαίροντας». Βλ. ακόμα τον Αγκύρας 5, ΡΠ 3, σσ. 31-32: «Τοὺς δὲ ἐπισκόπους ἐξουσίαν ἔχειν τὸν τρόπον τῆς ἐπιστροφῆς δοκιμάσαντας, φιλανθρωπεύεσθαι, ἢ πλείονα προστιθέναι χρόνον. Πρὸ πάντων δὲ καὶ ὁ προάγων βίος καὶ ὁ μετὰ ταῦτα, ἐξεταζέσθω, καὶ οὕτως ἡ φιλανθρωπία ἐπιμετρείσθω».

[444] Νύσσης 5, ΡΠ 4, σσ. 316-317. Ο κανόνας ολοκληρώνεται (ΡΠ 4, σ. 317) ως εξής: «εἰ δὲ μετασχὼν τοῦ ἁγιάσματος πάλιν εἰς τὴν ζωὴν ἐπανέλθοι, ἀναμένειν τὸν τεταγμένον χρόνον, ἐν ἐκείνῳ τῷ βαθμῷ γενόμενον, ἐν ᾧ ἦν πρὸ τῆς κατὰ ἀνάγκην αὐτῷ δοθείσης κοινωνίας». Βλ., ακόμα, Α΄ 13, ΡΠ 2, σ. 143 και Αγκύρας 6, ΡΠ 3, σσ. 33-34.

[445] Περί του ποινικού χαρακτήρα των Ιερών Κανόνων βλ., μεταξύ άλλων, Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*. Α΄, σσ. 105-109. Σπ. Τρωιάνου – Γ. Πουλή, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σσ. 565-572.

[446] Περί του σωτηριολογικού χαρακτήρα των Ιερών Κανόνων βλ. Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*. Α΄, σσ. 100-105.

[447] ΣΤ΄ 88, ΡΠ 2, σσ. 510-511.

Συνόδου με το πλούσιο νομοθετικό έργο.[448] Η σπουδαιότητα της ζωής και της σωτηρίας του ανθρώπου τίθεται πάνω από τον νόμο και τον κανόνα, γι' αυτό και ο ίδιος προβλέπει την ακύρωσή του όταν από την τήρησή του θίγεται η αξία της ζωής και της υγείας του ανθρώπου.[449]

Ένα σημείο που, επίσης, είναι άξιο επισήμανσης στον Νύσσης 5, είναι η πρόβλεψη που παρέχεται για τον ακούσιο φονέα ο οποίος τυγχάνει να είναι κληρικός: «κἂν ἀκουσίως τις γένηται ἐν τῷ τοῦ φόνου μιάσματι, ὡς ἤδη βέβηλον αὐτὸν ὑπὸ τοῦ ἄγους γενόμενον, ἀπόβλητον ἱερατικῆς χάριτος ὁ κανὼν ἀπεφήνατο».[450] Ο κανόνας επιβάλλει την αποβολή από το ιερατικό αξίωμα, του κληρικού που τέλεσε ακούσιο φόνο. Ο Βαλσαμώνας ερμηνεύει αυτό το σημείο του κανόνα όχι μόνο ως λόγο αποβολής του κληρικού, αλλά και ως κώλυμα εισαγωγής του φονέα στον κλήρο: «κἂν γὰρ ἀκουσίως τίς φονεύσῃ ἄνθρωπον, οὔτε ἱερωσύνης τεύξεται, καὶ ἀπόβλητος ταύτης, ὡς τῷ φόνῳ μιανθείς, ἔσεται».[451]

Οι κανόνες των ορθόδοξων Πατέρων, όπως του Μ. Βασιλείου και του Γρηγορίου Νύσσης, μερικοί εκ των οποίων αναφέρθηκαν παραπάνω, βρίσκονται επί του βασικού άξονα κατανόησης του φόνου στην κανονική παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας και συχνά λειτουργούν ως χαρακτηριστικά διαχρονικά παραδείγματα προκειμένου να αντιληφθούμε την άριστη διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ θεολογίας και δικαίου˙ ειδικά σε ζητήματα αυξημένης σημαντικότητας όπως αυτό της ζωής και της προστασίας της.[452]

[448] Περί του νομοθετικού έργου της Πενθέκτης, βλ. Γ. Γκαβαρδίνα, *Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενική Σύνοδος καί τό νομοθετικό της ἔργο*, σσ. 125-296.
[449] ΣΤ΄ 88, ΡΠ 2, σσ. 510-511: «Μηδεὶς ἔνδον ἱεροῦ ναοῦ κτῆνος τὸ οἱονοῦν εἰσαγέτω˙ ἐκτὸς εἰμή τις ὁδοιπορῶν, μεγίστης καταλαβούσης ἀνάγκης … ὥστε διὰ πάντων προτιμητέαν ἡγεῖσθαι τὴν τοῦ ἀνθρώπου σωτηρίαν τε καὶ ἀπάθειαν».
[450] Νύσσης 5, ΡΠ 4, σ. 316.
[451] Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Νύσσης 5, ΡΠ 4, σ. 319. Βλ., ακόμα, Π. Παναγιωτάκου, *Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, σ. 529. Επιπροσθέτως, βλ. σχετικό προβληματισμό για την περίπτωση που κληρικός, λόγω οδήγησης οχήματος, εμπλακεί σε ατύχημα και ακούσια φονεύσει. Καθώς και για την περίπτωση που κληρικός ασκεί το ιατρικό επάγγελμα και με οποιονδήποτε τρόπο (αποτυχημένη χειρουργική επέμβαση, λάθος διάγνωση κ.α.) εμπλακεί σε θάνατο ασθενή. Κυρίλλου Κωστόπουλου, *Ἡ πολυμορφία τοῦ φόνου στοὺς Ἱεροὺς Κανόνες*, σσ. 141-144.
[452] Οι εκκλησιαστικοί κανόνες σε πληθώρα περιπτώσεων σε συνδυασμό με τους νόμους της Πολιτείας «ἐκλήθησαν, ἵνα ῥυθμίσωσι πολλοὺς οὐσιώδεις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου θεσμούς». Η ορατή Εκκλησία (ecclesia visibilis), κατά την ορθόδοξη αντίληψη, αποτελούσα εγκόσμιο οικοδόμημα σκοπεί στην καλλιέργεια της πίστεως και των υψηλών χριστιανικών διδαγμάτων των μελών της. Αποβλέπει μετά της Πολιτείας στην διαρκή ευδαιμονία του ανθρώπου, «θεσπίζει ἰδίους νόμους καὶ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ δικαίου, κυρίου δι' ἰδίων διατάξεων ῥυθμιστοῦ τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν, τίθεται, οὕτω δὲ διὰ τῆς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον διὰ πολιτειακῆς συνδρομῆς, ἄλλως βουλήσεως, ἐφαρμογῆς τῶν ὑπ' αὐτῆς τεθεσπισμένων καὶ ἀπαραιτήτων δια τὴν κανονικὴν λειτουργίαν τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν διατάξεων ἀρτίως διάγει, ὁτὲ συμβάλλουσα τῇ Πολιτείᾳ, ὁτὲ συμμορφουμένη ταῖς πολιτειακαῖς διατάξεσι». Π. Παναγιωτάκου, *Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία*, σσ. 61, 65-66.

Αναμφισβήτητα, τα προβλήματα της κάθε εποχής επιλύονται από την αντίστοιχη θεσπισμένη νομοθεσία του ιστορικού χρόνου όπου υπάγονται. Στην περίπτωση, όμως, των Ιερών Κανόνων μπορεί ο χρόνος διατύπωσης και επικύρωσης τους να είναι μεν συγκεκριμένος, αλλά η ισχύ τους δεν περιορίζεται ούτε χρονικά, αλλά ούτε και τοπικά. Η θεία προέλευσή τους, η αλήθεια που περικλείουν είναι το δυναμικό εκείνο στοιχείο που τους προσδίδει μοναδικό κύρος και αυθεντία.[453] Είναι ο λόγος διαφοροποίησης αυτών από τη νομοθεσία που ισχύει από καιρό σε καιρό του εγκόσμιου ιστορικού βίου του ανθρώπου.

3.2.2 Η κανονική ιεράρχηση του αγαθού της ζωής

Η Εκκλησία δια της θέσπισης κανόνων και διατάξεων ρυθμιστικών του βίου του σώματός της, δεν καθίσταται δέσμια της αυθεντίας του γράμματός τους. Κάτι τέτοιο θα αντίκρουε το πνεύμα ελευθερίας που κυριαρχεί στην κοινωνία της. Η Εκκλησία θεσπίζει ρυθμιστικούς κανόνες, εκφράζοντας τη μοναδική αυθεντία της για την πορεία και βελτίωση των μελών της. Στόχος είναι η επίτευξη «τῆς σωτηρίας καὶ τῆς ἐπὶ τὸ κρεῖττον προκοπῆς τῶν λαῶν».[454] Οι Ιεροί Κανόνες ως σηματοδότες στην κοινωνία της Εκκλησίας της κάθε εποχής εκφράζουν την ουσία του θείου μυστηρίου της, παρόντες στις μεταβαλλόμενες ιστορικές συνθήκες. Αυτονόητα, λοιπόν, το περίβλημα του κανόνα εναρμονίζεται στην εποχή που εφαρμόζεται και στις αναδυόμενες ανάγκες των πιστών.

Η δυναμική, κειμένου και νοήματος, των Ιερών Κανόνων είναι τόσο ισχυρή που όχι μόνο επιτρέπει την προσαρμογή τους στις εκάστοτε συνθήκες και ανάγκες, αλλά επιβάλλει ακόμα και την υπαναχώρησή αυτών ενώπιον της απειλής της ζωής του ανθρώπου. Χαρακτηριστικός ο ΣΤ΄ 88, σύμφωνα με τον οποίο: «Μηδεὶς ἔνδον ἱεροῦ ναοῦ κτῆνος τὸ οἱονοῦν εἰσαγέτω˙ ἐκτὸς εἰμὴ τις ὁδοιπορῶν, μεγίστης καταλαβούσης ἀνάγκης, οἰκίστου καὶ καταγωγῆς ἀπορῶν, ἐν τῷ τοιούτῳ καταλύσει ναῷ. Διὰ γὰρ τὸ

[453] « ... ἡ Ἐκκλησία δύναται ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ ἁγίου Πνεύματος νὰ διατυπώνη στὸν ἱστορικὸ τῆς βίο μία ἀσφαλῆ καὶ αὐθεντική, ἀρνητικὴ ἤ καὶ θετική, θεολογικὴ θέση, ἡ ὁποία ἀποσκοπεῖ στὴν ἀνόθευτη διαφύλαξη τῆς κατεχόμενης καὶ βιούμενης μυστηριακῆς ἐμπειρίας τῆς πίστεως». Βλ. Φειδᾶ, *Ἱεροὶ κανόνες,* σ. 43. Βλ., επιπροσθέτως, του ιδίου, *Ἱστορικοκανονικαὶ καὶ Ἐκκλησιολογικαὶ προϋποθέσεις ἑρμηνείας τῶν Ἱ. Κανόνων,* σσ. 31-33. Π. Μπούμη, *Κανονικὸν Δίκαιον*, σσ. 15-19.
[454] ΣΤ΄ 12, ΡΠ 2, σ. 331.

μὴ τὸ κτῆνος ἔνδον εἰσενεχθῆναι, αὐτὸ μέν, ἔστιν ὅτε, διαφθαρήσεται˙ ὁ δέ, τῇ τοῦ ὑποζυγίου ἀποβολῇ, καὶ τῷ ἐντεῦθεν ἀπόρως ἔχειν τῆς ἐπὶ τὴν ὁδοιπορίαν ὁρμῆς, θανάτου κινδύνῳ παραδοθήσεται˙ τὸ γὰρ σάββατον διὰ τὸν ἄνθρωπον γενέσθαι ἐκδιδασκόμεθα˙ ὥστε διὰ πάντων προτιμητέαν ἡγεῖσθαι τήν τοῦ ἀνθρώπου σωτηρίαν τε καὶ ἀπάθειαν. Εἰ δέ τις φωραθείη χωρὶς ἀνάγκης, ὡς εἴρηται, κτῆνος εἰσάγων ἐν ἱερῷ, εἰ μὲν κληρικὸς εἴη, καθαιρείσθω˙ εἰ δὲ λαϊκός, ἀφοριζέσθω».[455]

Ο ερμηνευτής Ζωναράς σχολιάζοντας τον ανωτέρω ΣΤ΄ 88, αφού αναφερθεί στην ιερότητα του χώρου[456] και στη συνακόλουθη απαγόρευση ανάρμοστων πράξεων εντός του, επισημαίνει την ειδική περίπτωση που εκθέτει ο κανόνας, κατά την οποία κινδυνεύει από εξωτερικούς παράγοντες η ζωή του ανθρώπου. Αντιλαμβανόμενος ο ερμηνευτής το πνεύμα του κανόνα και στοχεύοντας στην πληρέστερη απόδοσή του, σημειώνει ότι το Σάββατο —και δη η αργία του Σαββάτου που αποτελεί έκφανση του Νόμου— έγινε για τον άνθρωπο «καὶ ἵνα ἀναπαύσηται ὁ δοῦλός σου, καὶ τὸ ὑποζύγιον˙ ὥστε ἡ τοῦ κτήνους ἀνάπαυσις οὐ δι' αὐτὸ νενομοθέτηται, ἀλλὰ διὰ τὸν ἄνθρωπον, ἵνα ἀναπαυθέν, ἔχῃ τοῦτο εἰσέπειτα ἀκμαιότερον».[457] Παραπέμποντας (ο ερμηνευτής), επιπλέον, στον Απόστολο Παύλο και στην *Α΄ Προς Κορινθίους Επιστολή*, όπου, επίσης, επισημαίνεται ότι ο θεόσδοτος Νόμος απευθύνεται και μεριμνά πρωτίστως για τον άνθρωπο.[458]

Σε ερμηνευτική συμφωνία με τον Ζωναρά και ο Βαλσαμώνας, ο οποίος αφού αναφερθεί στην περίπτωση που λόγω εξωτερικών συνθηκών, όπως ακραίων καιρικών φαινομένων, περιέλθει ο άνθρωπος σε δυσχερή κατάσταση ενώ ταξιδεύει μετά του ίππου του, όπως συνηθιζόταν τον καιρό συγγραφής του κανόνα, προτάσσει την ανάγκη προάσπισης της ζωής του ανθρώπου από κάθε μορφή κινδύνου. Ακριβέστερα, αναφέρεται ο Βαλσαμώνας στους Πατέρες της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου, οι οποίοι έχοντας πρότυπο τον Χριστό και γνώμονα τη διδασκαλία του, θέσπισαν τον εν λόγω κανόνα προβλέποντας την αντιμετώπιση περίπτωσης κινδύνου της ζωής του ανθρώπου. Προς επίλυση της δυσχέρειας υπό την οποία μπορεί κάποιος να βρεθεί, προβλέπεται «τὸ κτῆνος ἐν τῷ ναῷ εἰσαχθήσεται, ἵνα μὴ σὺν αὐτῷ καὶ ὁ ἄνθρωπος

[455] ΣΤ΄ 88, ΡΠ 2, σσ. 510-511.
[456] Ζωναράς, ερμηνεία στον ΡΠ2, σ. 511: «τιμῆς ἄξια τὰ ἱερὰ καὶ σεβάσματος».
[457] Ζωναράς, ερμηνεία στον ΡΠ2, σ. 511.
[458] Α΄ Κορινθ., 9, 9-10: «ἐν γὰρ τῷ Μωϋσέως νόμῳ γέγραπται˙ *οὐ κημώσεις βοῦν ἀλοῶντα*. μὴ τῶν βοῶν μέλει τῷ θεῷ ἢ δι' ἡμᾶς πάντως λέγει; δι' ἡμᾶς γὰρ ἐγράφη ὅτι *ὀφείλει ἐπ' ἐλπίδι ὁ ἀροτριῶν ἀροτριᾶν καὶ ὁ ἀλοῶν ἐπ' ἐλπίδι τοῦ μετέχειν* «.

θανάτῳ παραδοθῇ».[459] Επισημαίνοντας, ο ερμηνευτής στον σχολιασμό του, ότι «προτιμοτέρα ἐστὶν ἡ τοῦ ἀνθρώπου σωτηρία, παρὰ τὴν τοῦ σαββάτου φυλακήν˙ τὸ γὰρ σάββατον γέγονε διὰ τὸν ἄνθρωπον, οὐ μὴν ὁ ἄνθρωπος διὰ τὸ σάββατον».[460]

Η απαγόρευση του ΣΤ΄ 88, δηλαδή της εισόδου ζώου στον ναό, έγκειται στην ιερότητα του χώρου.[461] Όπως ρητά λέγεται εντός του κειμένου του κανόνα, ο ναός θωρείται ιερός[462] και άγιος,[463] καθώς «ἐν αὐτῷ γὰρ τῷ ναῷ τὸ θυσιαστήριον πήγνυται. Καὶ διὰ τοῦ θυσιαστηρίου ἅγιος ὁ ναὸς ἐστι˙ χωρὶς δὲ θυσιαστηρίου οὐ ναός, ἀλλὰ προσευχῆς μόνον οἶκος, μετέχων τῆς ἀπὸ τῶν εὐχῶν μόνης ἁγιωσύνης, οὐ Θεοῦ δόξης σκήνωμα, οὐδὲ κατοικητήριον τούτου, οὐδὲ ἰσχὺν πλουτῶν θείαν, τὰς ἐν αὐτῷ ἡμῶν προσευχὰς πρὸς Θεὸν ἀναφέρειν διὰ τῆς ἐν αὐτῷ χάριτος˙ οὐδὲ προσφέρεσθαι ἐν τῇ ἐν αὐτῷ τραπέζῃ τὰ θεῖα δῶρα, καὶ διὰ τῶν ἱερατικῶν εὐχῶν, τῆς τοῦ σταυροῦ τε σφραγῖδος, εἰς σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ ἁγίῳ Πνεύματι μεταβάλλεσθαι».[464]

Στον ναό συντελείται το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας˙ τελούνται τα ιερά μυστήρια και οι ακολουθίες καθιστώντας αυτόν δημόσιο ιερό τόπο λατρείας,[465] στον οποίο οι προσερχόμενοι οφείλουν να αποδίδουν τον πρέποντα σεβασμό, αποφεύγοντας ανάρμοστες ενέργειες που προσβάλλουν την ιερότητα του χώρου.[466] Μια εξ αυτών είναι η εισαγωγή κτήνους εντός του. Το κανονικό έγκλημα της εισαγωγής κτήνους σε ιερό ναό, σύμφωνα με τον ΣΤ΄ 88, εκτελείται με θετική συμπεριφορά, δηλαδή με ενέργεια του δράστη που εισάγει τον κτήνος σε ναό.[467] Ο εξεταζόμενος κανόνας, ΣΤ΄ 88, αποσκοπεί «να προστατεύσει το αγαθό του σεβασμού και της τιμής στον ιερό ναό,

[459] Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον ΣΤ΄ 88, σ. 512.
[460] Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον ΣΤ΄ 88, σ. 512.
[461] Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τοῦ ἁγίου Ναοῦ καὶ τῆς τούτου καθιερώσεως, Κεφάλ. ΡΚΗ΄, Τί ἄρα ὁ ναὸς ἐκτυποῖ, καὶ τὰ ἐν αὐτῷ*, PG 155, 336Α: «Ὁ ναὸς τοίνυν οἶκός ἐστι Θεοῦ, καὶ ἐξ ὑλῶν ἀψύχων συγκείμενος. Ἁγιάζεται γὰρ χάριτι θείᾳ καὶ εὐχαῖς ἱερατικαῖς, καὶ οὐκ ἔτι κατὰ τοὺς ἄλλους˙ ἀλλ' ἀφιερωμένος ἐστὶν ἐπὶ γῆς Θεῷ». Βλ. σχετική αναφορά υπό Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Το δίκαιον των ιερών πραγμάτων*, σ. 212.
[462] Περί της διηνεκούς ιερότητας του ναού, βλ. Θ. Γιάγκου, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, σσ. 205-208.
[463] Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τοῦ ἁγίου Ναοῦ καὶ τῆς τούτου καθιερώσεως, Κεφάλ. ΡΚΗ΄, Τί ἄρα ὁ ναὸς ἐκτυποῖ, καὶ τὰ ἐν αὐτῷ*, PG 155, 336Β-C: «καὶ οὐκ ἔτι οἶκον καλοῦμεν αὐτὸν (τον ναό) μόνον, ἀλλ' ἅγιον ὡς ἡγιασμένον ἐκ τοῦ ἁγίου Πατρός, διὰ τοῦ παναγίου Υἱοῦ, ἐν ἁγίῳ Πνεύματι, καὶ τῆς Τριάδος σκήνωμα οὗτος … ὁ ναὸς ἀφιέρωται τῷ Θεῷ, καὶ αὐτοῦ ἐστιν οἶκος˙ καὶ αὐτός ἐστιν ἐν αὐτῷ … Θεῖαι γὰρ δυνάμεις ἐνεργοῦνται ἐν τοῖς ναοῖ». Περί του ναού ως ιερού τόπου, βλ. Θ. Γιάγκου, *Κανόνες καὶ Λατρεία*, σσ. 199-224, όπου και περί της περίπτωσης της απόδοσης των βεβηλωθέντων ναών στη λατρεία. Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Το δίκαιον των ιερών πραγμάτων*, σσ. 211-223.
[464] Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τοῦ ἁγίου Ναοῦ καὶ τῆς τούτου καθιερώσεως*, PG 155, 205Α-Β.
[465] Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Το δίκαιον των ιερών πραγμάτων*, σ. 211.
[466] Πέραν του εξεταζόμενου ΣΤ΄ 88, άλλοι ενδεικτικοί Ιεροί Κανόνες υπό τονς οποίους προστατεύεται η ιερότητα του χώρου της Εκκλησίας είναι οι: ΣΤ΄ 74, ΡΠ 2, σ. 476. ΣΤ΄ 76, ΡΠ 2, σσ. 481-482. ΣΤ΄ 87, ΡΠ 2, σσ. 505-506.
[467] Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Το εκκλησιαστικό έγκλημα της εισαγωγής κτήνους σε ιερό ναό*, σ. 137: «Για παράλειψη … που μπορεί να οδηγήσει στην εισαγωγή κτήνους σε ιερό ναό, δεν κάνει λόγο ο κανόνας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν είναι δυνατή η εισαγωγή κτήνους στο ναό και με παράλειψη».

καθώς και της λατρευτικής χρήσης του ως αποκλειστικής».[468] Όμως, πέραν του ανωτέρου στόχου, ο ΣΤ΄ 88, ως κανόνας της ορθοδόξου Εκκλησίας, έχει κυρίως σωτηριολογικό χαρακτήρα,[469] διότι «το δίκαιο των ιερών κανόνων δεν είναι μόνο φιλάνθρωπο, αλλά, κυρίως, ανθρωποκεντρικό.».[470]

Ο κανόνας θέτει πάνω από την ιερότητα του χώρου του ναού, την προστασία της ανθρώπινης ζωής, διαμηνύοντας την πλήρη προστασία της ζωής του ανθρώπου και προτρέποντας σε αποφυγή οποιουδήποτε κινδύνου μπορεί να απειλήσει τα ύψιστα γι' αυτόν αγαθά, με ανώτερα όλων τη σωτηρία και την ακεραιότητά του. Όπως σημειώνει η Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, κατά την εξέταση του ΣΤ΄ 88, «ο κανονικός νομοθέτης θεωρεί τον κίνδυνο απώλειας της ζωής και βλάβης της υγείας ως τη μέγιστη ανάγκη σε σχέση με τις υπόλοιπες».[471]

Ακριβέστερα περί του γράμματος του κανόνα, ο όρος «σάββατον» εκφράζει τον Νόμο, ο οποίος έγινε για χάρη και προς επικουρία του ανθρώπου. Για να κατανοήσουμε καλύτερα την έννοια του Σαββάτου, οφείλουμε να ανατρέξουμε στο κατά Μάρκον Ευαγγέλιον 2, 27,[472] όπου με σαφήνεια ορίζεται: «τὸ σάββατον διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐγένετο, οὐχ ὁ ἄνθρωπος διὰ τὸ σάββατον».[473] Η λέξη «σάββατον» υποδηλώνει ολόκληρο τον Εβραϊκό Νόμο, όπως προβλέπεται στην Π.Δ. και περιέχεται στην Τορά.[474] Ο Νόμος —σύμφωνα και με το ευαγγελικό χωρίο— θεσπίζεται προς

[468] Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Το εκκλησιαστικό έγκλημα της εισαγωγής κτήνους σε ιερό ναό*, σ. 71.
[469] Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*. Α΄, σ. 105.
[470] Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Το εκκλησιαστικό έγκλημα της εισαγωγής κτήνους σε ιερό ναό*, σ. 75, όπου και περί του σωτηριολογικού σκοπού του ΣΤ΄ 88 και των αγαθών της ανθρώπινης ζωής και υγείας.
[471] Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Το εκκλησιαστικό έγκλημα της εισαγωγής κτήνους σε ιερό ναό*, σ. 232. Της ιδίας, «Ιεροί Κανόνες και Ιεράρχηση του Αγαθού της Ζωής και της Υγείας» [Διαθέσιμο στο: https://www.romfea.gr/katigories/10-apopseis/36027-ieroi-kanones-kai-ierarxisi-tou-agathou-tis-zois-kai-tis-ugeias ανακτήθηκε στις 15.06.2020 (ανακτήθηκε στις 15.06.2020)]
[472] Ζωναράς, ερμηνεία στον ΣΤ΄ 88, ΡΠ 2, σ. 511: «Παράγουσι δὲ καὶ ἀπὸ τῆς Γραφῆς μαρτυρίας οἱ θέμενοι τὸν κανόνα˙ φησὶ γὰρ ἡ Γραφή˙ Τὸ σάββατον διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐγένετο ... ». Μια περιεκτική θεώρηση περί της χρήσης του όρου "Σάββατο" εν τη Αγία Γραφή, βλ. Ἰ. Καραβιδόπουλου, «Σάββατον», στ. 1101-1103.
[473] Εκτενέστερα περί του αποσπάσματος: «Καὶ ἐγένετο αὐτὸν ἐν τοῖς σάββασιν παραπορεύεσθαι διὰ τῶν σπορίμων, καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἤρξαντο ὁδὸν ποιεῖν τίλλοντες τοὺς στάχυας. καὶ οἱ Φαρισαῖοι ἔλεγον αὐτῷ· ἴδε τί ποιοῦσιν τοῖς σάββασιν ὃ οὐκ ἔξεστιν; καὶ λέγει αὐτοῖς˙ οὐδέποτε ἀνέγνωτε τί ἐποίησεν Δαυὶδ ὅτε χρείαν ἔσχεν καὶ ἐπείνασεν αὐτὸς καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ, πῶς εἰσῆλθεν εἰς τὸν οἶκον τοῦ θεοῦ ἐπὶ Ἀβιαθὰρ ἀρχιερέως καὶ τοὺς ἄρτους τῆς προθέσεως ἔφαγεν, οὓς οὐκ ἔξεστι φαγεῖν εἰ μὴ τοὺς ἱερεῖς, καὶ ἔδωκεν καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ οὖσιν; καὶ ἔλεγεν αὐτοῖς· τὸ σάββατον διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐγένετο καὶ οὐχ ὁ ἄνθρωπος διὰ τὸ σάββατον· ὥστε κύριός ἐστιν ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ σαββάτου». Μάρκ.. 2, 23-28.
[474] Η Τορά απαρτίζεται από τα πέντε πρώτα βιβλία της εβραϊκής Βίβλου. Ο Νόμος περιείχε τον Μωσαϊκό νόμο, αλλά και πολλές άλλες διατάξεις (αρχικά προφορικές και στη συνέχεια καταγεγραμμένες) για ποικίλα ζητήματα. Πρόκειται για μια πλήρη –με τα δεδομένα της εποχής εκείνης– νομοθεσία ενός κράτους και μια λατρεία νομική, «με απόλυτη προσήλωση στον τύπο. Είναι η λατρεία της πρώτης σκηνής, όπου λατρευόμενα ήσαν τα αντικείμενα της ιστορικής μνήμης ενός λαού (πλάκες του νόμου, ράβδος του Ααρών, στάμνα με το μάννα) μέσα στην Κιβωτό της Διαθήκης ... Στην Παλαιά

εξυπηρέτηση του ανθρώπου και των αναγκών του. Είναι σαφές, πως το καθήκον της σωτηρίας του ανθρώπου και της απάθειάς του δεν είναι κάτι νέο που εισάγεται από τον προαναφερθέντα κανόνα της Πενθέκτης, αφού το κείμενο του ΣΤ΄ 88 βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία με το αντίστοιχο, προγενέστερο, κείμενο του Ευαγγελίου.[475]

Η σπουδαιότητα του κανόνα έγκειται στο ότι σημαντικότερο της τήρησης των διατάξεων του Σαββάτου και κατά επέκταση του Εβραϊκού Νόμου, είναι η σωτηρία και η απάθεια του ανθρώπου.[476] Οι Ιεροί Κανόνες ενδιαφέρονται και προστατεύουν τα «υλικά – βιοτικά αγαθά, τα οποία ιεραρχούν και σταθμίζουν σε αξιολογική κλίμακα».[477] Πάνω από όλα τα έννομα υλικά αγαθά, τοποθετούν ως υπέρτατα τη ζωή και την υγεία του ανθρώπου, «επιβάλλοντας ακόμα και τη μη τήρησή των διατάξεων του «σαββάτου», δηλαδή του νόμου του Θεού, άρα και των ίδιων των ιερών κανόνων, αν από την τήρησή τους κινδυνεύουν αυτά τα αγαθά».[478]

Καθίσταται σαφές, κατόπιν και των προαναφερθέντων, ότι η ζωή του ανθρώπου, η προστασία του από κάθε εξωτερικό κίνδυνο και η προάσπιση του δικαιώματός του στην απάθεια αποτελούν πρωτεύοντα αγαθά, που οι Ιεροί Κανόνες διαφυλάσσουν με κάθε μέσο και σε κάθε πτυχή τους. Η ορθόδοξη διδασκαλία στο σύνολό της καταδικάζει όχι μόνο την αφαίρεση της ανθρώπινης ζωής, αλλά την οποιαδήποτε και με οποιονδήποτε τρόπο φθορά του ανθρώπου.

Διαθήκη ο προπτωτικός αγιασμός του Σαββάτου, ο νόμος της αφιέρωσης της έβδομης ημέρας στον δημιουργό είναι το μόνο γεφύρωμα ανάμεσα στο υπερβατικό άγιο του Θεού και στο άγιο του ανθρώπινου γένους. Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Το δίκαιο των ιερών πραγμάτων*, σσ. 73-74.

[475] Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Το δίκαιο των ιερών πραγμάτων*, σ. 79: «Ο Ναζωραίος δημιούργησε επίσης τον καινό λατρευτικό χρόνο, δίδοντας μια νέα ερμηνεία στον νόμο του Σαββάτου και διακηρύσσοντας ότι δεν έγινε ο άνθρωπος για το Σάββατο, αλλά το αντίστροφο. Αλλά και η στάση Του απέναντι στον ιερό τόπο αλλάζει τα δεδομένα στην ιστορία της λατρείας και προσθέτει νέα ποιοτικά στοιχεία».

[476] «Ο ΣΤ΄ 88 δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι τελικά ενδιαφέρεται για τη μη διακινδύνευση της ζωής και της υγείας του ανθρώπου». Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, *Το εκκλησιαστικό έγκλημα της εισαγωγής κτήνους σε ιερό ναό*, σ. 75.

[477] Βλ. περισσότερα ό.π., σ. 75.

[478] Ό.π.

3.2.3 Ιδιώνυμες προσβολές του αγαθού της ζωής

3.2.3.1 Άμβλωση ή, άλλως πως, Εμβρυοκτονία

Η έκθεση εγκύου σε άμεσο κίνδυνο της κυοφορούσας και δια παντός πρόσφορου μέσου επιτυγχανόμενη φθορά του φερόμενου εμβρύου συνιστά το κανονικό αδίκημα της άμβλωσης.[479] Πρόκειται για ένα από τα πιο χαρακτηριστικά εκκλησιαστικά αδικήματα κατά της ζωής λόγω της «προφάνειας τοῦ όντικο-οντολογικοῦ χαρακτήρα του».[480]

Η άμβλωση, αν και δεν αποτελούσε έγκλημα στο ρωμαϊκό δίκαιο,[481] απασχόλησε τη χριστιανική διδασκαλία, ήδη από την εποχή της Παλαιάς Διαθήκης. Στο βιβλίο της Εξόδου (Έξ. 21, 22) συναντάται η περίπτωση όπου κατά τη διάρκεια συμπλοκής μεταξύ δύο ανδρών, τραυματίζεται γυναίκαι ευρισκόμενη σε εγκυμοσύνη, η οποία εξαιτίας του τραυματισμού της αποβάλλει. Πρόκειται για απόσπασμα, το οποίο σύμφωνα με τη μετάφραση των Ο΄, έχει ως εξής: «ἐὰν δὲ μάχωνται δύο ἄνδρες καὶ πατάξωσι γυναῖκα ἐν γαστρὶ ἔχουσαν καὶ ἐξέλθῃ τὸ παιδίον αὐτῆς μὴ ἐξεικονισμένον, ἐπιζήμιον ζημιωθήσεται· καθότι ἂν ἐπιβάλῃ ὁ ἀνὴρ τῆς γυναικός, δώσει μετὰ ἀξιώματος» (Έξ. 21, 22).[482]

Στο προαναφερθέν χωρίο περιλαμβάνεται διάκριση δυο περιπτώσεων ανάλογα με το αν το κυοφορούμενο έμβρυο ήταν «εξεικονισμένο» ή όχι. Πρόκειται για όρο που είναι επηρεασμένος από φιλοσοφικές,[483] αλλά και επιστημονικές —όπως επισημαίνει ο Σπ. Τρωιάνος— αντιλήψεις της εποχής του 3ου αι. π.Χ.[484] Ενώ ο ίδιος, επισημαίνει ακόμα, πως το εν λόγω χωρίο από το βιβλίο της Πεντατεύχου επηρέασε ανώνυμα κωδικοποιητικά έργα της εποχής (2ο έως 4ο αι.), αλλά και κοσμικά έργα.[485]

[479] Π. Παναγιωτάκου, *Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, σσ. 534-535.

[480] Γ. Πουλῆ, *Ἐκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο*, σ. 128.

[481] Π. Χριστινάκη, , *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σ. 570, υποσημ. 65-67, παραπέμποντας στο Dig.35.3.9 παρ. 1 και Dig.25.4.1 παρ. 1. Σύμφωνα με την παρατήρηση του Σ. Τρωιάνου, «μόλις στα τέλη του 2ου αιώνα ή στις αρχές του 3ου, με αντιγραφή (rescriptum) του Σεπτίμιου Σεβήρου και του Αντωνίνου Καρακάλλα στη διάρκεια της συμβασιλείας τους (195-211 μ.Χ.), θεσπίστηκε η δίωξη της άμβλωσης». Σπ. Τρωιάνου, *Το έμβρυο στο βυζαντινό δίκαιο*, σ. 142, υποσημ. 50-51.

[482] Βλ. και Έξ. 21, 23: «ἐὰν δὲ ἐξεικονισμένον ᾖ, δώσει ψυχὴν ἀντὶ ψυχῆς».

[483] Αριστοτέλη, *Πολιτικά* 7,14 1335b, 23-26.

[484] Σπ. Τρωιάνου, *Το έμβρυο στο βυζαντινό δίκαιο*, σ. 145, υποσημ. 59.

[485] Στις χριστιανικές πηγές η αποδοκιμασία αμβλώσεως και παιδοκτονίας εμφανίζεται σε ανώνυμα κωδικοποιητικά έργα που είναι γνωστά με διάφορες ονομασίες, όπως «Διδαχή», «Επιστολή Βαρνάβα», «Κανόνες εκκλησιαστικοί των Αγίων Αποστόλων» και «Αποστολικές Διαταγές». Επίσης, σε έργα του Κλήμεντος Αλεξανδρέως, του απολογητή Αθηναγόρα, του Τερτυλλιανού και του εκκλησιαστικού συγγραφέα Ιππολύτου Ρώμης. Σπ. Τρωιάνου, ό.π., σσ. 145-148.

Ο Γρηγόριος Νύσσης στο έργο του *Περί κατασκευής ανθρώπου*, αφού προηγουμένως αναιρέσει άλλες —σχετικές με το ζήτημα— απόψεις,[486] διατυπώνει ότι «Ὡς μήτε ψυχὴν πρὸ τοῦ σώματος, μήτε χωρὶς ψυχῆς τὸ σῶμα ἀληθὲς εἶναι λέγειν, ἀλλὰ μίαν ἀμφοτέρων ἀρχήν».[487] Η δε πρώτη καταδική της πράξης της άμβλωσης καταγράφεται στις τοπικές συνόδους του 4ου αιώνα.[488] Το 314, στη σύνοδο της Αγκύρας, ορίζονται —στον 21ο κανόνα της— τα εξής:[489] «Περὶ τῶν γυναικῶν τῶν ἐκπορνευουσῶν καὶ ἀναιρουσῶν τὰ γεννώμενα καὶ σπουδαζουσῶν φθόρια ποιεῖν, ὁ μὲν πρότερος ὅρος μέχρις ἐξόδου ἐκώλυσε, καὶ τούτῳ συντίθενται. Φιλανθρωπότερον δέ τι εὑρόντες, ὡρίσαμεν δεκαετῆ χρόνον, κατὰ τοὺς βαθμοὺς τοὺς ὡρισμένους, πληρῶσαι». Φιλανθρωπότερος του προγενεστέρου κανόνα[490] καθίσταται ο παρών, καθώς επιβάλλει στις γυναίκες που πράττουν —με οποιονδήποτε τρόπο—[491] άμβλωση, δεκαετή ποινή αποχή τους από τη θεία Ευχαριστία και εκπλήρωση του επιτιμίου σύμφωνα με τις καθορισμένες βαθμίδες μετάνοιας έναντι της ισόβιας ποινής[492] που επέβαλε ο προηγούμενος σχετικός όρος.[493] Επιπροσθέτως, οι ερμηνευτές Ζωναράς και Βαλσαμώνας, στον σχολιασμό του Αγκύρας 21, προτρέπουν σε ανάγνωση του Μ. Βασιλείου 2,[494] ο οποίος εκτενώς πραγματεύεται το σχετικό ζήτημα.

[486] Νύσσης, *Πρὸς τοὺς λέγοντας προϋφεστάναι τὰς ψυχὰς τῶν σωμάτων, ἢ τὸ ἔμπαλιν πρὸ τῶν ψυχῶν διαπεπλᾶσθαι τὰ σώματα. Ἐν ᾧ τις καὶ ἀνατροπὴ τῆς κατὰ τὰς μετεμψυχώσεις μυθοποιίας,* PG 44, 229–233.

[487] Νύσσης, *Κατασκευὴ τοῦ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ψυχῇ τε καὶ σώματι τὴν αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως εἶναι*, PG 44, 236.23–25. Βλ. και Μάξιμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, *Θεωρία σύντομος πρὸς τοὺς λέγοντας προϋπάρχειν ἢ μεθυπάρχειν τῶν σωμάτων τὰς ψυχάς*, PG 91, 1321-1325.

[488] Τέτοιο περιεχόμενο —με πολλές επιφυλάξεις ως προς το αν εκεί εννοείται άμβλωση και όχι θανάτωση ενός ήδη γεννημένου παιδιού— έχουν οι κανόνες 63 και 68 της συνόδου της Ελβίρας (305-306). Σπ. Τρωιάνου, *Το έμβρυο στο βυζαντινό δίκαιο*, σ. 148.

[489] Αγκύρας 21, ΡΠ 3, σ. 63.

[490] Σχετικά με το ποιος κανόνας νοείται ως προγενέστερος του παρόντος βλ. Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σσ. 571-573. Σπ. Τρωιάνου, *Το έμβρυο στο βυζαντινό δίκαιο*, σσ. 148-149, ιδιαιτέρως δε υποσημ. 71.

[491] Συμπεριλαμβανομένου της κατασκευής αμβλωθριδίων φαρμάκων.

[492] Σε ορισμένες περιπτώσεις, με χαρακτηριστικές αυτές της αποστασίας και της αμετανοησίας, το επιτίμιο μπορεί να επιβληθεί για όλη τη διάρκεια της ζωής του επιτιμώμενου. Αίρεται όμως υπό την προϋπόθεση της ειλικρινούς μετάνοιας του μέλους της Εκκλησίας. Αν διαπιστωθεί η επιδιωκόμενη βελτίωση που επιδιώκεται με την επιβολή της ποινής, είναι δυνατή ακόμη και η σύντμηση του προκαθορισμένου χρόνου. Αρμόδιος για την άρση της ποινής είναι αυτός που την επέβαλε ή ο διάδοχός του στο εκκλησιαστικό λειτούργημα (π.χ. στην περίπτωση επισκόπου που απεβίωσε στο μεταξύ) ή, ακόμη, και η προϊσταμένη του εκκλησιαστική αρχή, δηλαδή ο Μητροπολίτης ή η Ιερά Σύνοδος (Α΄ 13, Αποστολ. 32, Αγκύρας 16, Νύσσης 4, 5 ,7). Το αδίκημα της αποστασίας απειλείται στο ισχύον δίκαιο με την ποινή του μεγάλου αφορισμού (Αποστολ. 62, Μ. Βασιλείου 73, Νύσσης2). Εφόσον η έξοδος του μέλους από την Εκκλησία έχει ήδη συντελεσθεί, «έχει πιο πολύ τον χαρακτήρα μέτρου διαπιστωτικού παρά ποινής». Σπ. Τρωιάνου – Γ. Πουλή, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σ. 585.

[493] «ὁ πρότερος ὅρος ἐπετίμησεν ἀκοινωνησίᾳ μέχρι θανάτου, καὶ ὥστε ἐν τῷ θνήσκειν μόνον ἀξιοῦσθαι τῆς θείας μεταλήψεως». Ζωναράς, ερμηνεία στον Αγκύρας 21, ΡΠ 3, σ. 64.

[494] Ζωναρά και Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Αγκύρας 21, ΡΠ 3, σ. 64.

Ερχόμενοι στον Μ. Βασιλείου 2, κανόνα προερχόμενο από την *Α΄ Κανονική Επιστολή*[495] του Επισκόπου Καισαρείας προς τον μαθητή του Αμφιλόχιον Ικονίου, περιέχεται η πλέον επαρκή απάντηση στο ζήτημα της προστασίας της ζωής του εμβρύου, κατά την ορθόδοξη εκκλησία. Το κείμενο του κανόνα ξεκινάει ως εξής: «Ἡ φθείρασα κατ᾽ ἐπιτηδεύσιν, φόνου δίκην ὑπέχει˙ ἀκριβολογία δὲ ἐκμεμορφωμένου καὶ ἀνέξεικονίστου παρ᾽ ἡμῖν οὐκ ἔστιν».[496] Σε ελεύθερη απόδοση του κανόνα, εκείνη που εκούσια, δηλαδή με πρόθεση, κατάστρεψε το έμβρυο, τιμωρείται με το επιτίμιο του φόνου, ανεξαρτήτως της διάρκειας ζωής και ανάπτυξης του εμβρύου. Καθώς για τα μέλη της ορθόδοξου εκκλησίας δεν υπάρχει διάκριση μορφοποιημένου ή, αλλιώς, εξεικονισμένου και μη εξεικονισμένου εμβρύου. Σημαντικό στοιχείο του κανόνα αποτελεί η μη αποδοχή της θεωρίας περί διακρίσεως «εκμεμορφωμένου και ανεξεικονίστου εμβρύου».[497] Στην κοινωνία της ορθόδοξης εκκλησίας δεν υφίσταται τέτοιου είδους δίλημμα εφόσον το έμβρυο είναι άνθρωπος ζων από τη στιγμή της συλλήψεώς του, γι᾽ αυτό και αυτονόητα καταδικάζεται ως φονική πράξη η άμβλωση.

Στο κείμενο του Μ. Βασιλείου 2, επισημαίνεται ακόμα ότι: «ἐνταῦθα γὰρ ἐκδκεῖται οὐ μόνον τὸ γεννηθησόμενον, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ ἑαυτῇ ἐπιβουλεύσασα, διότι ὡς ἐπὶ τὸ πολύ ἐναποθνήσκουσι ταῖς τοιαύταις ἐπιχειρήσεσιν αἱ γυναῖκες. Πρόσεστι δὲ τούτῳ καὶ ἡ φθορὰ τοῦ ἐμβρύου, ἕτερος φόνος κατά γε τὴν ἐπίνοιαν τῶν ταῦτα τολμώντων».[498] Δια της πράξης της άμβλωσης δεν εκδικείται η δράστης μόνο το έμβρυο που επρόκειτο να γεννηθεί, μα και τον ίδιο της τον εαυτό. καθώς πολλές γυναίκες πεθαίνουν σε τέτοιες επεμβάσεις.[499] Καθίσταται σαφές, λοιπόν, ότι πρόκειται για δυο φόνους. Ακριβέστερα, ο κανόνας επιλαμβάνεται «συρροή φόνου τοῦ ἐμβρύου καὶ ἐπιβουλὴ ζωῆς κατὰ τῆς ἐγκύου».[500]

[495] Ότι κατά τη λογοτεχνική τους μορφή τα γραμματειακά έργα του Μ. Βασιλείου είναι πράγματι *Επιστολές* –οι οποίες παρά το ιδιωτικό και προσωπικό χαρακτήρα, προορίζονταν για δημόσιο σκοπό– αποδεικνύεται από την παράδοση των χειρογράφων. Εκ της παλαιογραφικής έρευνας, την οποία διενήργησε και εν συντομία εκθέτει ο Κ. Μπόνης σε άρθρο του περί των τριών κανονικών επιστολών, διαπιστώνεται ότι τα έργα αυτά διασώθηκαν από 44 ελληνικούς κώδικες από τον 9ο μέχρι τον 17ο αι. Κ. Μπόνη, «Αἱ τρεῖς "Κανονικαὶ Ἐπιστολαὶ" τοῦ Μεγάλου Βασιλείου», σσ. 62-78.

[496] Μ. Βασιλείου 2, ΡΠ 4, σ 96.

[497] Περί των θεωριών σχετικά με τον χρόνο μορφοποιήσεως του εμβρύου από την Αρχαιότητα μέχρι το Βυζάντιο βλ., μεταξύ άλλων, Αν. Βακαλούδη, *Αντισύλληψη και αμβλώσεις από την Αρχαιότητα στο Βυζάντιο*, σσ. 367-386.

[498] Μ. Βασιλείου 2, ΡΠ 4, σ. 96.

[499] Η παρατήρηση του Μ. Βασιλείου ίσχυσε τόσο κατά τη βυζαντινή περίοδο όσο και μετά από αυτήν. Η υψηλή θνησιμότητα κατά τη διάρκεια τοκετού καταγράφεται σε κείμενα της εποχής. Σπ. Τρωιάνου, *Το έμβρυο στο βυζαντινό δίκαιο*, σσ. 149-150.

[500] Εκτός του προαναφερόμενου, τα σπουδαιότερα υποκειμενικά στοιχεία του αδίκου στην προκειμένη περίπτωση, όπως περιγράφονται από τον καθηγητή Π. Χριστινάκη (*Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*. Α΄, σσ. 178-179), είναι τα εξής: «α) τὸ "σπουδάζειν φθόρια ποιεῖν" ποὺ

Ο ιδιαίτερος παιδαγωγικός και σωτηριολογικός χαρακτήρας που χαρακτηρίζει το επιτίμιο που προβλέπεται από τους Ιερούς Κανόνες, διαφαίνεται και στην περίπτωση του 2ου κανόνα του Μ. Βασιλείου: «Δεῖ μέντοι μὴ μέχρι τῆς ἐξόδου παρατείνειν αὐτῶν τὴν ἐξομολόγησιν, ἀλλὰ δέχεσθαι μὲν μετὰ τὸ μέτρον τῶν δέκα ἐτῶν, ὁρίζειν δὲ μὴ χρόνῳ, ἀλλὰ τρόπῳ τῆς μετανοίας τὴν θεραπείαν».[501] Δεν θα πρέπει, λοιπόν, η εκτέλεση του επιτιμίου να διαρκεί μέχρι το τέλος της ζωής των δραστών, αλλά να περιορίζεται σε δεκαετή εκτέλεση ποινής. Ενώ, επιπροσθέτως, και σε αυτήν την περίπτωση, για άλλη μια φορά, το ίδιο το κείμενο του κανόνα προβλέπει ότι η διόρθωση —της αμαρτίας— που επιτυγχάνεται δια του επιτιμίου, ορίζεται όχι σύμφωνα με τον χρόνο, αλλά με τον τρόπο μετάνοιας.[502] Η χρονική διάρκεια του επιτιμίου ποικίλει και αυξομειώνεται ακριβώς λόγω της θεραπευτικής λειτουργίας του.

Σε συμφωνία με τον Μ. Βασιλείου 2, ο Μ. Βασιλείου 8, ο οποίος περιλαμβάνοντας συνοπτική έκθεση περί εκούσιου και ακούσιου φόνου, προβλέπει στο τελευταίο εδάφιό του: «Καὶ αἱ τοίνυν τὰ ἀμβλωθρίδια διδοῦσαι φάρμακα, φονεύτριαί εἰσι καὶ αὐταί, καὶ αἱ δεχόμεναι τὰ ἐμβρυοκτόνα δηλητήρια».[503] Ο Μ. Βασίλειος αναφερόμενος σε γυναίκες οι οποίες είτε κατασκευάζουν είτε λαμβάνουν φάρμακα που προκαλούν αμβλώσεις, τις χαρακτηρίζει «φονεύτριες». Εκ του τελευταίου, τούτου εδαφίου του κανόνα συνάγεται επιπλέον, κατά την παρατήρηση του Π. Χριστινάκη, ότι πρόκειται «περί τιμωρήσεως τῆς ἀπόπειρας καί τῶν προπαρασκευαστικῶν τῆς ἀμβλώσεως πράξεων, οὐ μόνον τοῦ ἢ τῆς αὐτουργοῦ, ἀλλά καί ἄλλων συμμετεχόντων».[504]

Ενώ, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η σαφής αναφορά του Μ. Βασιλείου σε γυναίκες δράστες των εν λόγω εγκλημάτων (πράξεων άμβλωσης) βασίζεται στο έθος του υποκειμένου εκτέλεσης της άδικης πράξης. Θα ήταν άτοπο και αντίθετο του πνεύματος των κανόνων —και κατ' επέκταση της χριστιανικής θεολογίας— να

δεικνύει τὴ σκόπιμο δράση τοῦ κατασκευάζοντος τὰ φθόρια τὰ ὁποῖα ἐξ ὁρισμοῦ προορίζονται γιὰ τὴ φθορά, δηλαδὴ τὴν καταστροφὴ τῆς ζωῆς τοῦ ἐμβρύου. β) Ὅτι πολλὲς φορὲς ἡ ἄμβλωση συνδέεται με τη μοιχεία ἢ τὴν πορνεία, ποὺ εἶναι ἐγκλήματα ἐκδηλώσεως ὑποκειμενικῆς τάσεως. γ) Ὅτι ἀντιμετωπίζεται ὡς φόνος σύμφωνα μέ τῆν «ἐπίνοια» τῶν ταύτα τολμώντων. δ) βλ. κυρίως κείμενο. ε) Ὅτι ὡς φονεύτριαι τιμωροῦνται καὶ «αἱ τοίνυν τὰ ἀμβλωθρίδια διδοῦσαι φάρμακα καὶ αἱ δεχόμεναι τὰ ἐμβρυοκτόνα δηλητήρια».

501 Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 96.

502 Σε πολλές περιπτώσεις, η ποινή έληγε αν ήταν αόριστης διάρκειας, με τη διαπίστωση της πραγματικής μετάνοιας. Αν ήταν ορισμένης, με την πάροδο του καθορισμένου χρόνους, αλλά και πάλι με την προϋπόθεση της μετάνοιας. Σπ. Τρωιάνου – Γ. Πουλή, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σ. 568.

503 Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 114.

504 Ακόμα: «Θεωρῶν ὁ Μ. Βασίλειος τήν ἐμβρυοκτονίαν οὐσιαστικὸν ἔγκλημα προχωρεῖ εἰς τήν τιμώρησιν οὐ μόνον τῆς ἀπόπειρας, ἀλλά καί τῶν προπαρασκευαστικῶν αὐτοῦ πράξεων». Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος,* σ. 576.

υποστηρίξει κάποιος ότι δια της αναφοράς γυναικών εισάγεται κάποιου είδους διάκριση, μεταξύ φύλων, κοινωνική ή οποιαδήποτε άλλη.[505]

Οι κανόνες του Μ. Βασιλείου πραγματεύονται επιμελώς και γι' αυτό καθορίζουν το περί εμβρυοκτονίας δίκαιο της ορθοδόξου Εκκλησίας επιλύοντας πολλά επιμέρους ζητήματα και δυσχέρειες. Τρεις αιώνες μετά τον Μ. Βασίλειο, η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος, όχι μόνο επικύρωσε τους κανόνες του δίνοντάς τους διαχρονικό και οικουμενικό κύρος, αλλά θέσπισε και νέο κανόνα επί τη βάσει που πρώτος εκείνος έθεσε.

Ακριβέστερα, ο ΣΤ΄ 91, επίσης, ορίζει ότι τόσο αυτές που χορηγούν όσο και αυτές που λαμβάνουν τα εμβρυοκτόνα δηλητήρια, υπόκεινται στις ποινές του φόνου. Το ακριβές κείμενο του κανόνα έχει ως εξής: «Τὰς τὰ ἀμβλωθρίδια διδούσας φάρμακα, καὶ τὰς δεχομένας τὰ ἐμβρυοκτόνα δηλητήρια, τῷ τοῦ φονέως ἐπιτιμίῳ καθυποβάλλομεν».[506] Είναι σαφές και στον εν λόγω ΣΤ΄ 91 κανόνα[507] ότι η εμβρυοκτονία τιμωρείται με το επιτίμιο του φονέα, αντιμετωπιζόμενη ως έγκλημα κατά της ζωής είτε είναι τετελεσμένη είτε έχει τελεσθεί απόπειρα αυτής είτε έχουν τελεσθεί οι προπαρασκευαστικές πράξεις του εγκλήματος.

Μετά την Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο και υπό την επίδραση του δικαίου των Ιερών Κανόνων αποσαφηνίζεται ότι τιμωρείται οποιαδήποτε απόπειρα βλάβης του κυοφορούμενου.[508] Η καταστροφή της αγέννητης ζωής συνδέεται άρρηκτα με το

505 Βλ, αντί άλλων, Ε. Χριστινάκη–Γλαρου, *Κανονική Θεωρία της Εκκλησιαστικής Ποινής*, σ. 65 και εξής.

506 ΣΤ΄ 91, ΡΠ 2, σσ. 518-519. Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον ΣΤ΄ 91, ΡΠ 2, σ. 519: «κολάζει ὁ κανὼν τῷ ἐπιτιμίῳ τοῦ φονέως τὰς διδούσας φάρμακα δηλητήρια, χάριν τοῦ ἀμβλωθῆναι τὰ ἔμβρυα, καὶ τᾶς δεχομένας αὐτὰ». Παραπέμποντας, εν συνεχεία, στον Μ. Βασίλειο 2 και στον Αγκύρας 21 για τα «είδη τῶν ἐπιτιμίων».

507 Η ύπαρξη κανονικού υποβάθρου συντέλεσε το ζήτημα των «αμβλώσεων» να γίνει θέμα κειμένων της «εξομολογητικής φιλολογίας». Γνωστότερο όλων —των κειμένων αυτού του είδους— είναι το «Κανονάριον», ψευδεπιγράφως αποδιδόμενο στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη Δ΄ Νηστευτή, καθώς συγγραφέας του υπήρξε κάποιος Ιωάννης μοναχός και διάκονος. Σπ. Τρωιάνου, *Το έμβρυο στο βυζαντινό δίκαιο*, σ. 151 και υποσημ. 79. Στο *Περὶ τοῦ θυμικοῦ τῆς ψυχῆς μέρους. Περὶ φόνου,* επαναλαμβάνει τη διδασκαλία του Μ. Βασιλείου, μειώνοντας, το επιτίμιο: «Τὰς φθειρούσας τὰ ἔμβρυα κατ' ἐπιτήδευσιν, καὶ τὰς διδούσας καὶ τὰς λαμβανούσας φάρμακα ὥστε ἀμβλωθρίσαι, καὶ ἄωρα τὰ βρέφη ἐκπεσεῖν, φόνου δίκην ὑπέχειν ἐν τῷ β΄ καὶ η΄. Κανόνι φησίν ὁ μέγας Βασίλειος. Ἡμείς δὲ μέχρι ἐτῶν πέντε ἢ καὶ τριῶν τὸ πλείστον οἰκονομεῖσθαι ταύτας ὁριζόμεθα. Ἡ δὲ ἀκουσίως τὸ βρέφος ἀποβαλοῦσα, εἰς ἓν ἔτος τὴν ἐπιτίμησιν δέχεται». ΡΠ 4, σ. 443.

508 Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σ. 580. Όπου ιστορική αναδρομή των διατάξεων μετά της Πενθέκτης: «Εκλογή των Ισαύρων», «Πρόχειρο Νόμο» και «Επαναγωγή»(νομοθεσία της Δυναστείας των Μακεδόνων), «Επιτομή», όπου αναγνωρίζεται η θέση της Εκκλησίας (Μ. Βασίλειου 2), γινόμενο αντικείμενο ιδιαίτερης νομικής προστασίας το κυοφούμενο. Όπως με έμφαση ο Π. Χριστινάκης επισημαίνει: «Λίαν χαρακτηριστικῶς ἀναγράφεται εἰς τόν 45,7 τῆς Ἐπιτομῆς: "Ἡ ἐξεπίτηδες ἐκτρώσκουσα φονεύειν πιστεύεται τό ἐγκυμονούμενον, ὥσπερ καί ὁ ποιῶν ἀμβλῶναι γυναῖκα ... ". Εἶναι τό πρῶτον νομικόν κείμενον, ἔστω ὑπό μορφήν ἰδιωτικῆς συλλογῆς, εἰς τὸ

έγκλημα της ανθρωποκτονίας. Το κανονικό δίκαιο, αλλά και το δίκαιο της πολιτείας, το οποίο επί του εν λόγω εγκλήματος έχει διαμορφωθεί υπό την επίδραση της διδασκαλίας των Ιερών Κανόνων, τιμωρούν όχι μόνο την άμβλωση, αλλά και την απόπειρα αυτής, καθώς και τις προπαρασκευαστικές ενέργειες των δραστών.[509]

3.2.3.2 Παιδοκτονία

Η κανονική αντιμετώπιση της άμβλωσης «συμπληρώνεται» από την αντίστοιχη του εγκλήματος της παιδοκτονίας. Η κύρια διαφορά των εγκλημάτων της άμβλωσης και της παιδοκτονίας έγκειται στα διαφορετικά στάδια ανάπτυξης του θύματος. Ο όρος «παιδοκτονία» χρησιμοποιείται με ευρεία έννοια προς απόδοση του φόνου του τέκνου˙ με στενή έννοια του φόνου του νεογέννητου τέκνου.[510] Η έκθεση βρέφους ως απόπειρα παιδοκτονίας εξομοιώνεται με την απόπειρα εκούσιου φόνου. «Ἡ μή ἐπέλευσις τοῦ θανάτου τοῦ ἐκτιθέμενου προσδίδει εἰς τό ἔγκλημα τὸν χαρακτήρα τῆς δι’ ἐκθέσεως ἀπόπειρας φόνου καί δέν ἀπαλλάσει τῆς ποινῆς τυχόν συμπτωματική καί τυχαία σωτηρία τοῦ βρέφους ὑπό τρίτων».[511]

Τα προαναφερθέντα —στο 3.2.3.1, περί άμβλωσης— χωρία της Π. Δ., Έξ. 21, 22-23 αποδεικνύουν ότι ο θάνατος του «εξεικονισμένου» εμβρύου αντιμετωπίζεται υπό τον Νόμου της Π.Δ. ως φόνος. Ο Π. Χριστινάκης στην εξαντλητική —περί του ζητήματος της απόπειρας εκκλησιαστικού εγκλήματος— διατριβή του επιχείρησε την περιεκτική αποτύπωση του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου στην έκθεση βρέφους ως απόπειρα παιδοκτονίας, αλλά και αυτοτελώς την απόπειρα παιδοκτονίας, όπου και παραπέμπουμε.[512] Επί του παρόντος, θα αρκεστούμε στην αναζήτηση διατάξεων προσβλεπουσών την παιδοκτονία εντός του δικαίου των Ιερών Κανόνων.

Ο Μ. Βασίλειος δια του 33ου κανόνα του, προερχόμενου από τη *Β΄ Κανονική Επιστολή* του Επισκόπου Καισαρείας προς τον μαθητή του Αμφιλόχιον Επίσκοπο Ικονίου, αναφέρεται στη γυναίκα, η οποία γέννησε στο δρόμο και, στη συνέχεια,

ὁποῖον ἔστω καί ἐμμέσως, ἡ ἔκτρωσις χαρακτηρίζεται ὡς φόνος τοῦ ἐγκυμονουμένου». Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σ. 581.

509 Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σ. 585.

510 Βλ. ό.π.. 594.

511 Ό.π., σ. 593.

512 Ό.π., σσ. 589-598.

εγκατέλειψε το νεογνό αβοήθητο. Το ακριβές κείμενο του κανόνα έχει ως εξής: «Ἡ γυνή, ἡ διὰ τῆς ὁδοῦ κυήσασα, καὶ ἀμελήσασα τοῦ κυήματος, τῷ τοῦ φόνου ἐγκλήματι ὑποκείσθω».[513]

Ο Ζωναράς ερμηνεύοντας τον κανόνα, αναφέρει: «Ἐὰν γυνὴ ἔγκυος ὁδεύουσα ὠδινήσῃ, καὶ τέκῃ ἐν τῇ ὁδῷ, καὶ δυναμένη ζωογονῆσαι καὶ περισῶσαι τὸ τεχθὲν καταφρονήσῃ αὐτοῦ, καῖ ἀφήσῃ ἀνεπιμέλητον, ὡς φονεύσασα αὐτὸ κρίνεται».[514] Η γυναίκα κρίνεται ως φονεύσασα διότι ενώ μπορούσε να σώσει το βρέφος της, δεν το έκανε. Αντίθετα, καταφρόνησε αυτό, εγκαταλείποντάς το αβοήθητο. Η μητέρα κρίνεται και επιτιμάται ως φονεύσασα λόγω εγκατάλειψης του νεογέννητου, ακόμα και στην περίπτωση που «ἕτερός τις εὑρὼν ἀνέληται, καὶ ἐπιμελησάμενος ζωογονήσῃ», κατά την ερμηνεία του Ζωναρά.[515] Η τυχόν σωτηρία του βρέφους, δεν απαλλάσσει τη μητέρα από του επιτιμίου του φόνου.

Ο Βαλσαμώνας, εκτενής ως προς την ερμηνεία του Μ. Βασιλείου 33, αφού αναφερθεί στο γεγονός της γέννησης και της εγκατάλειψης του νεογνού, συνεχίζει ως εξής: «φησὶν ὁ ἅγιος, τῷ τοῦ φονέως ἐγκλήματι ταύτην ὑποκεῖσθαι πάντως, κἂν μὴ τελευτήσῃ τὸ βρέφος, ἀλλ’ παρ’ ἑτέρου ζωογονηθῇ˙ τὸ γὰρ ὑποκεῖσθαι αὐτὴν τῷ ἐγκλήματι τοῦ βρέφους τελευτήσαντος, ἀζήτητόν ἐστι καί ἀναμφίβολον. Ἐὰν δὲ οὐκ εἶχε πρὸς ἰσχύος ζωογονῆσαι τὸ βρέφος, διὰ τὸ ἕλκεσθαι τυχὸν ὑπὸ πολεμίων ὡς αἰχμάλωτος, οὐδόλως κολασθήσεται»,[516] παραπέμποντας —σε αυτό το σημείο— στον αντίστοιχο 52ο κανόνα του ιδίου πατρός, αλλά και προτρέποντας —λίγο παρακάτω— σε ανάγνωση συναφών κειμένων.[517] Ο ερμηνευτής αναφέρεται, ακόμα, και σε άλλες —εκτός της κύριας του κανόνα— καταδικαστέες περιπτώσεις αμέλειας, έκθεσης, εγκατάλειψης και φόνου τέκνου. [518] Δίνοντάς μας αντιπροσωπευτικό στίγμα αντίστοιχων περιπτώσεων της εποχής όχι μόνο του κανόνα (4ος αι.), αλλά και της ερμηνείας αυτού (12ος αι.).

Κατόπιν δε των ανωτέρω, ο Βαλσαμώνας εκφράζεται με τα εξής: «Κολάζεσθαι μέντοι ὀφείλει ἡ τοιαύτη γυνὴ ἀπὸ μεγάλης ἀμελείας ἑοικυίας δόλῳ, τῆς καὶ λεγομένης παρὰ τῶν νομομαθῶν, λάτα κούλπα». [519] Ο Βαλσαμώνας γράφοντας για μεγάλη

[513] Μ. Βασιλείου 33, ΡΠ 4, σ 175.
[514] Ζωναράς, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 33, ΡΠ 4, σ. 175.
[515] Ζωναράς, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 33, ΡΠ 4, σ. 175.
[516] Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασίλειο 33, ΡΠ 4, σ. 176.
[517] Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασίλειο 33, ΡΠ 4, σ. 176.
[518] Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 33, ΡΠ 4, σ. 176.
[519] Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 33, ΡΠ 4, σ. 176

αμέλεια αναφέρεται στην ενσυνείδητη αμέλεια. Επιχειρώντας να γίνει πιο κατανοητός, σημειώνει επιπροσθέτως τον αντίστοιχο λατινικό όρο.[520] Συνδέει, επίσης, την αμέλεια, κατά το κείμενο της ερμηνείας του, με τον δόλο (ἐοικυίας[521] δόλῳ),[522] γι’ αυτό και οι κυρώσεις (του φονέα) που προβλέπονται, επιβάλλονται κατόπιν διερεύνησης των προθέσεων της δράστριας (ερμηνεία, πλέον, και επί τη βάσει και του 52ου κανόνα), αλλά και των συνθηκών τέλεσης της πράξης. Η απόδειξη ύπαρξης δόλου, όπως είναι αναμενόμενο θα αύξανε χρονικά το επιτίμιο, το οποίο δεν ορίζεται ρητώς στο κείμενο του κανόνα.

Σε διερεύνηση των αιτιών του εγκλήματος, πριν την επιβολή του επιτιμίου, προτρέπει ο Μ. Βασίλειος στον 52ο κανόνα του. Ο Βαλσαμώνας ερμηνεύοντας τον Μ. Βασιλείου 33 προτρέπει σε ανάγνωση του Μ. Βασιλείου 52, προκειμένου να αντιληφθούμε τον 33ο μέσα από τον 52ο.[523] Προτείνοντας έτσι μια συνδυαστική ανάγνωση των δυο σχετικών μεταξύ τους —ως προς το εξεταζόμενο ζήτημα— κανόνων του Επισκόπου Καισαρείας.

Ο Μ. Βασιλείου 52 πραγματεύων, λοιπόν, περί της αμελησάσης καθ’ οδόν του κυήματος έχει ως εξής:[524] «Ἡ τοῦ κυήματος κατὰ τὴν ὁδὸν ἀμελήσασα, εἰ μὲν δυναμένη περισώσασθαι κατεφρόνησεν, ἢ συγκαλύψειν ἐντεῦθεν τὴν ἁμαρτίαν νομίζουσα, ἢ καὶ ὅλως θηριώδει καὶ ἀπανθρώπῳ λογισμῷ χρησαμένη, ὡς ἐπὶ φόνῳ κρινέσθω˙ εἰ δὲ οὐκ ἠδυνήθη περιστεῖλαι, καὶ δι' ἐρημίαν καὶ ἀπορίαν τῶν ἀναγκαίων διεφθάρη τὸ γεννηθέν, συγγνωστὴ ἡ μήτηρ».

Ζωναράς και Βαλσαμώνας —στην ερμηνεία, πλέον, του Μ. Βασιλείου 52— υπενθυμίζουν ότι και στον 33ο κανόνα του ο Μ. Βασίλειος πραγματεύτηκε το ίδιο ζήτημα.[525] Εκεί, βέβαια, ο επίσκοπος Καισαρείας προέβη σε «στενότερον διορισμόν» της πράξης. Ενώ στον 52ο «πλατύτερον διατάττεται τὰ εἴδη τῆς ἀμέλειας»,

[520] Βλ. σχετικά https://www.merriam–webster.com/dictionary/culpa%20lata και https://dictionary.thelaw.com/lata–culpa/ (There are three degrees of culpa, lata culpa, gross fault or neglect; levis culpa, ordinary fault or neglect; levissima culpa, slight fault or neglect)

[521] Περί μετοχής «εοικυία», βλ. την ηλεκτρονική έκδοση των H. G. Liddell & R. Scott, *Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσης,* http://www.greek–language.gr/digitalResources/ancient_greek/tools/liddell–scott/search.html?lq=%E1%BC%94%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%B1

[522] Culpa lata dolo asquiparatur (Ersk. Inst. 4, 1, 14) αποδίδοντας το lata culpa plane dolo comparabitur (Dig. 11.6.1) (https://legaldictionary.lawin.org/culpa–lata–dolo–aequiparatur/#Legal_Definition_and_Related_Resources_of_Culpa_lata_dolo_aequiparatur).

[523] «καὶ ἀνάγνωθι τὸν νβ΄. κανόνα τοῦ ἁγίου τούτου, ἑρμηνεύοντα καὶ τὸν παρόντα κανόνα». Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 33, ΡΠ 4, σ. 176.

[524] Μ. Βασιλείου 52, ΡΠ 4, σ. 207.

[525] Ζωναράς, Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 52, ΡΠ 4, σ. 208.

προσπαθώντας να εντοπίσει την αιτία της πράξης της δράστριας.[526] Διαφοροποιείται ο τρόπος προσέγγισης του εγκλήματος˙ αλλά, αυτό συμβαίνει μόνο εξωτερικά, καθώς η ορθή κατανόηση του ενός (33ος) προϋποθέτει την ερμηνεία του άλλου (52ος).

Μεταξύ της έκθεσης πιθανών περιπτώσεων που οδήγησαν τη γυναίκα στην παιδοκτονία, σημειώνει ο Βαλσαμώνας, κατά το πρωτότυπο του κανόνα υπό τον Μ. Βασιλείου, τη θηριώδη διάθεση: «ἢ καὶ θηριωδῶς, ἤγουν ἀπανθρώπως, ἐχρήσατο τῷ τεχθέντι, τουτέστι κατὰ θῆρας κατεσθίοντας τὰς ἀνθρωπίνους σάρκας, καὶ μὴ φειδομένας αὐτῶν, οὐκ ἐλέησε τοῦτο».[527] Σε αυτές τις περιπτώσεις, η δράστρια «ὀφείλει δοῦναι λόγους φονέως».[528]

Είναι φανερό —και εκ του σχολιασμού του κανόνα από τον Βαλσαμώνα— ότι ο Μ. Βασίλειος επιχειρεί και προτρέπει στη διερεύνηση των βαθύτερων κινήτρων της δράστιδος, εάν «δυναμένη περισώσασθαι κατεφρόνησεν» το έμβρυό της.[529] Εστιάζει στην αναζήτηση των στοιχείων που οδήγησαν τη γυναίκα στην παραμέληση,[530] στην εγκατάλειψη ή ακόμα και στον θάνατο του βρέφους.[531] Ενώ, ως *αναμενόμενη* —σύμφωνη με το ευρύτερο πνεύμα των κανόνων— συνέχεια της επιχείρησης διερεύνησης των αιτιών του εγκλήματος, ευρίσκεται και αναγνωρίζεται η φιλανθρωπία των Πατέρων όπως αποτυπώνεται εντός του κειμένου του ιδίου κανόνα. Ο Μ. Βασίλειος ρητά ορίζει ότι η μητέρα συγχωρείται («συγγνωστὴ[532] ἡ μήτηρ») στην περίπτωση που δεν μπόρεσε να σώσει το νεογνό λόγω εξωτερικών συνθηκών και αδυναμίας της να το περιθάλψει, ελλείψει των απαραιτήτων.[533]

Ο ίδιος κανόνας που καταδικάζει την προαίρεση της μητρός να βλάψει το βρέφος,[534] συγχωρεί εκείνη που λόγω αδυναμίας της δεν μπόρεσε να περιθάλψει το

[526] Πιθανά αίτια αναφέρονται η εκ πορνείας ή μοιχείας εγκυμοσύνη, κατά την οποία η δράστρια φοβούμενη τον έλεγχο και τις συνέπειες, «ἐσπούδασε διὰ τοῦ φονευθῆναι τὸ γεννηθὲν συγκαλύψαι τὴν ἁμαρτίαν». Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 52, ΡΠ 4, σ. 208.

[527] Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 52, ΡΠ 4, σ. 208.

[528] Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 52, ΡΠ 4, σ. 208.

[529] Μ. Βασιλείου 52, ΡΠ 4, σ. 207.

[530] ὑποκαταφρονέω –ῶ Μ. ήσω. Καταφρονῶ ὀλίγον τι, τρόπον τινα ὡς ἂν νὰ καταφρονῶ, παραμελῶ. Σκαρλάτου Δ. τοῦ Βυζαντίου, *Λεξικὸν ἐπίτομον τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, σ. 1338.

[531] Ο Βαλσαμώνας σημειώνει: «φησιν ὡς ἐπὶ φόνῳ κρίνεσθαι τήν μητέρα» Βαλσαμώνας στον Μ. Βασιλείου 52, ΡΠ 4, σ. 208.

[532] Εκτενώς περί του όρου «συγγνωστός», βλ. https://lsj.gr/wiki/%CF%83%CF%85%CE%B3%CE%B3%CE%BD%CF%89%CF%83%CF%84%CF%8C%CF%82 (ανακτήθηκε στις 15.06.2020).

[533] Μ. Βασιλείου 52, ΡΠ 4, σ. 207.

[534] «κἂν μὴ φονευθῇ τὸ κυηθέν, κατακρίνεσθαι δὲ ταύτην διὰ τὴν κακὴν διάθεσιν˙ φονευθέντος γὰρ τοῦ παιδίου κατὰ δόλον ἢ ῥαθυμίαν ἐκείνης, ἀμάχως ὤφειλεν ὡς φονεύτρια καταδικάζεσθαι». Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 52, ΡΠ 4, σ. 208.

νεογνό.[535] «Μόνη δηλαδὴ ἡ ἐξωτερικὴ συμπεριφορὰ δὲν ἀρκεῖ πρὸς θεμελίωση τοῦ ἀδίκου ἐπὶ ἐκθέσεως».[536] Αν η έκθεση δε συνοδεύεται από υποκειμενικά στοιχεία του αδίκου, όπως συγκάλυψη παρανόμου συλλήψεως προκληθείσα υπό συνθηκών μοιχείας, πορνείας ή άλλου˙ ούτε αποτελεί απόρροια θηριωδών ενστίκτων ή απάνθρωπου λογισμού της μητρός, τότε δε στοιχειοθετείται το έγκλημα της παιδοκτονίας.[537]

Το άδικο της πράξης θεμελιώνεται και σε υποκειμενικά στοιχεία, όπως τα ανωτέρω.[538] Στην περίπτωση, όμως, που αυτά απουσιάζουν, τότε η συμπεριφορά της μητέρας είναι συγγνωστή, δηλαδή μπορεί και δύναται να συγχωρεθεί. Ευνόητο, βέβαια, είναι ότι τα όσα ισχύουν περί προστασίας του βρέφους, ισχύουν για όλη την παιδική ηλικία, κατά την οποία το παιδί δε δύναται μόνο του να φροντίσει για τον εαυτό του και να μεριμνήσει για τα απαραίτητα προς το ζην.

Ο ανθρώπινος λογισμός[539] και η ψυχή *συνδιαλέγονται* στο έργο του Μ. Βασιλείου.[540] Ο λογισμός και οι απορρέουσες ενέργειες του ανθρώπου είναι δομικά στοιχεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Τι σκέφτηκε, τι υπέθεσε, τι σχεδίασε, γιατί έπραξε κατά αυτόν τον τρόπο η γυναίκα που αδιαφόρησε για το νεογέννητο είναι στοιχεία που ο Μ. Βασίλειος προσπαθεί να προσεγγίσει προκειμένου να επιβάλλει τη σωστή θεραπεία στην *άρρωστη* ψυχή της γυναικός. Ο Μ. Βασίλειος στις *Κανονικές Επιστολές* του ασχολήθηκε ειδικά με την κάθε μορφή ανθρωποκτονίας διαμορφώνοντας «κατά παρέκκλιση από το κοσμικό δίκαιο την υποκειμενική

[535] «ὅταν δὲ οὔτε δόλον, οὔτε ἀμέλειαν προβῆναι τῆς μητρὸς φησί, κἀντεῦθεν ταύτην συγγινώσκεσθαι, προστίθησι διαφθαρῆναι τὸ γεννηθὲν ἀπὸ ἐρημίας ἢ ἀπορίας τῶν ἀναγκαίων» και αιτιολογεί την συγχώρεση ο Βαλσαμώνας, αναρωτώμενος: «εἰ γὰρ ἔζη καὶ οὐδὲ ἀμέλεια προέβη τῆς μητρὸς, πῶς ἄν τις εἴποι ταύτην εὐθύνεσθαι;». Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 52, ΡΠ 4, σσ. 208-209.

[536] Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*. Α΄, σ. 180.

[537] Βλ. ό.π.

[538] Ό.π.

[539] «Ὁ νοῦς εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς «νοήσεως», ἡ ὁποία λέγεται ἐπὶσης και λόγισμός ... ἡ ἐνέργεια τοῦ νοῦ χαρακτηρίζεται πολλάκις καὶ ὡς "λόγος" ... Ὁ νοῦς, ὡς ψυχικὴ δύναμις ἢ λειτουργία, εἶναι ἐπιδεκτικὸς ἐξελίξεως ἐπὶ τὰ χείρω ἢ τὰ βελτίω ... Κατὰ τὴν διάπραξιν τῆς ἁμαρτίας ὁ νοῦς συμμετέχει ἀποφασιστικῶς ... Παρὰ ταῦτα σωματικοί τινες ἢ ψυχικοὶ παράγοντες συντελοῦν εἰς τὸ νὰ παραδοθῇ οὗτος εἰς "ἐμπαθῆ νοοήματα"». Κορναράκη Ἰ., *Στοιχεία Νηπτικῆς Ψυχολογίας*, σσ. 13-15, όπου και εκτενείς βιβλιογραφικές αναφορές σε έργα Πατέρων, όπως Γρηγορίου Παλαμά, Μαξίμου του Ομολογητού κ.ά.

[540] Ενδεικτική είναι η Ομιλία Ι΄ του Μ. Βασιλείου, *Κατά οργιζομένων*, PG 31, 353-372, όπου εξαρχής οι όροι «λογισμός» και «ψυχή» συναντώνται ακόμα και στην ίδια πρόταση. «Ἐπειδὰν γὰρ ἅπαξ παρωσάμενον τοὺς λογισμοὺς τὸ πάθος αὐτὸ τὴν δυναστείαν τὴν ψυχῆς παραλάβῃ, ἀποθηριοῖ παντελῶς τὸν ἄνθρωπον, καὶ οὐδὲ ἄνθρωπον εἶναι συγχωρεῖ, οὐκέτι ἔχοντα τὴν ἐκ τοῦ λόγου βοήθειαν». Μ. Βασιλείου, ό.π., PG 31, 353C.

υπόσταση του εγκλήματος, ώστε να προστατευθεί αποτελεσματικότερα η ανθρώπινη ζωή».[541]

3.2.3.3 Φαρμακεία

Η παρασκευή, παροχή και λήψη φαρμάκων για λόγους διάφορους λόγους της απαραίτητης ιατρικής θεραπευτικής αγωγής εκάστου ανθρώπου, όπως η βλάβη της υγείας, η πρόκληση θανάτου και συναφών σκοπών αποτελεί έγκλημα στρεφόμενο κατά της ζωής.

Στην περίπτωση των «αμβλωθρίδιων» —όρος οικείος από την εξέταση της άμβλωσης— οι προαναφερθείσες ενέργειες είναι καταδικαστέες λόγω του αποτελέσματος που δύνανται να επιφέρουν, της πρόκλησης θανάτου του εμβρύου και της μητέρας του. Η φαρμακεία, η δια δηλητηρίων φαρμάκων εξόντωση της ζωής προσμετράται στα αντίστοιχα εγκλήματα κατά της ζωής. Στο δίκαιο των Ιερών Κανόνων, αλλά και στο ισχύον πολιτειακό δίκαιο (άρθρο 304Α ΠΚ § 1), για λόγους τόσο προλήψεως όσο και σημαντικότητας του εγκλήματος προβλέπεται και τιμωρείται η χορήγηση φαρμάκων ή άλλων ουσιών, που μπορεί να προκαλέσουν βαριά βλάβη στο έμβρυο[542] ή στην έγκυο γυναίκα.

Οι όροι «φάρμακον», «φαρμακεία» και «φαρμακός» χρησιμοποιούνται τόσο στους Ιερούς Κανόνες όσο και στην Καινή Διαθήκη.[543] Χαρακτηριστικά, στο βιβλίο της Αποκάλυψης του Ιωάννη περιλαμβάνονται τα εξής: «καὶ οἱ λοιποὶ τῶν ἀνθρώπων ... οὐ μετενόησαν ἐκ τῶν φόνων αὐτῶν οὔτε ἐκ τῶν φαρμάκων αὐτῶν οὔτε ἐκ τῆς

[541] Σύμφωνα με τον καθηγητή Εκκλησιαστικού Δικαίου Σπ. Τρωιάνο, οι κανόνες του Μ. Βασιλείου επέδρασαν άμεσα στην εξέλιξη της ποινικής αντιμετωπίσεως της ανθρωποκτονίας στα χρόνια μετά τον Ιουστινιανό. Ειδικότερα, στην ποινική μεταρρύθμιση των Ισαύρων, στην *Εκλογή*, βλέπουμε για πρώτη φορά σε νομοθετήματα του κοσμικού δικαίου τους όρους «εκούσιος» και «ακούσιος» φόνος. Στόχος του Μ. Βασιλείου και άλλων Πατέρων είναι μέσω των έργων τους «να κλιμακωθεί αναλόγως —προς τη νέα διαμόρφωση της υποκειμενικής υποστάσεως— το κυρωτικό σύστημα της Εκκλησίας και όχι να στηρίξουν το σύστημα ποινικής καταστολής της Πολιτείας. Αντιθέτως, μάλιστα, μέσω του θεσμού του ασύλου, η Εκκλησία κατέβαλε προσπάθειες να θέσει φραγμούς στις ακρότητές του. Σπ. Τρωιάνου, *Η προστασία της ανθρώπινης ζωής στην πατερική γραμματεία*, σ. 7.

[542] Λεπτομερές το αντίστοιχο άρθρο του ΠΚ, όπου εκτός της βαριάς βλάβης προβλέπει και τιμωρεί την πρόκληση, δια λήψης φαρμάκων της εγκύου, βαριάς πάθησης του σώματος ή της διάνοιας του νεογνού (άρθρο 304Α ΠΚ παρ. 1).

[543] Βλ., ενδεικτικά, Γαλ. 5, 19-21: «φανερὰ δέ ἐστιν τὰ ἔργα τῆς σαρκός, ἅτινά ἐστιν πορνεία, ἀκαθαρσία, ἀσέλγεια, εἰδωλολατρία, φαρμακεία, ἔχθραι, ἔρις, ζῆλος, θυμοί, ἐριθεῖαι, διχοστασίαι, αἱρέσεις, φθόνοι, μέθαι, κῶμοι καὶ τὰ ὅμοια τούτοις».

πορνείας αὐτῶν οὔτε ἐκ τῶν κλεμμάτων αὐτῶν» (Αποκάλυψη 9, 20-21). Στο ίδιο βιβλίο, μερικά κεφάλαια παρακάτω, χρησιμοποιείται, επίσης, σχετικός όρος: «τοῖς δὲ δειλοῖς καὶ ἀπίστοις καὶ ἐβδελυγμένοις καὶ φονεῦσιν καὶ πόρνοις καὶ φαρμάκοις καὶ εἰδωλολάτραις ... » (Αποκάλυψη 21, 8). Όπως και στο ακριβώς επόμενο κεφάλαιο, λίγο πριν από το τέλος του βιβλίου αυτού, αναφέρονται τα εξής: «ἔξω οἱ κύνες καὶ οἱ φάρμακοι καὶ οἱ πόρνοι καὶ οἱ φονεῖς καὶ οἱ εἰδωλολάτραι καὶ πᾶς φιλῶν καὶ ποιῶν ψεῦδος» (Αποκάλυψη 22, 15).

Στο δίκαιο των Ιερών Κανόνων, οι φαρμακοί λογίζονται «μετά τῶν ἄλλων βαρέως ἐγκληματησάντων».[544] Σε απόλυτη συμφωνία με τα κείμενα του κανόνα της *Καινής Διαθήκης*, ο Μ. Βασίλειος στον 7ο κανόνα του ορίζει:[545] «Ἀῤῥενοφθόροι, καὶ ζωοφθόροι, καὶ φονεῖς, καὶ φαρμακοὶ, καὶ μοιχοὶ, καὶ εἰδωλολάτραι, τῆς αὐτῆς καταδίκης εἰσὶν ἠξιωμένοι˙ ὥστε ὃν ἔχεις ἐπὶ τῶν ἄλλων τύπον, καὶ ἐπὶ τούτων φύλαξον». Το κείμενο του κανόνα συνεχίζεται με πρόβλεψη περί επιστροφής και αποδοχής των *πρώην ανηκόντων* στις προαναφερθείσες κατηγορίες στο υγιές σώμα της Εκκλησίας, αφού παρέλθει αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα μετάνοιας˙ ικανό για να τους καθιστά άξιους συγχώρεσης.[546]

Ο ανωτέρω Μ. Βασιλείου 7, όπως και όλοι οι προηγούμενοι, των οποίων επιχειρήθηκε η προσέγγισή τους, θεωρούν τη μετάνοια ως προαπαιτούμενο στοιχείο της συγχώρεσης και της επανένταξης του εγκληματίσαντος ατόμου στην κοινωνία της Εκκλησίας. Δεν αρκεί η παρέλευση του χρόνου του επιτιμίου. Ο επίσκοπος Καισαρείας σαφώς προτρέπει: «κέλευσον αὐτοὺς ἤδη ἀνυπερθέτως δεχθῆναι»,[547] προτάσσοντας: «μάλιστα εἰ καὶ δάκρυα ἔχουσι δυσωποῦντά σου τὴν εὐσπλαχνίαν, καὶ βίον ἐπιδείκνυνται ἄξιον συμπαθείας».[548]

Οι φαρμακοί, αυτοί δηλαδή που προβαίνουν σε εγκληματική χρήση θανατηφόρου δηλητηρίου,[549] εντάσσονται σε μια ευρύτερη κατηγορία εγκληματισάντων, τόσο κατά το κείμενο του κανόνα όσο και κατά τα ανωτέρω χωρία της *Καινής Διαθήκης,* όπου περιέχονται ορισμένες υποκατηγορίες εγκλημάτων

[544] Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος,* σ. 601.
[545] Μ. Βασιλείου 7, ΡΠ 4, σ. 110.
[546] Μ. Βασιλείου 7, ΡΠ 4, σ. 110: «Τοὺς δὲ ἐν τριάκοντα ἔτεσι μετανοήσαντας ἐπὶ τῇ ἀκαθαρσίᾳ, ἣν ἐν ἀγνοίᾳ ἔπραξαν, οὐκ ἀμφιβάλλειν ἡμᾶς προσῆκεν εἰς τὸ παραδέξασθαι˙ ἥ τε γὰρ ἄγνοια συγγνώμης ἀξίους αὐτοὺς ποιεῖ, καὶ τὸ ἑκούσιον τῆς ἐξαγορεύσεως, καὶ ἡ παράτασις ἐν τοσούτῳ χρόνῳ γενομένη˙ σχεδὸν γὰρ ὅλην γενεὰν ἀνθρώπου παρεδόθησαν τῷ Σατανᾷ, ἵνα παιδευθῶσι μὴ ἀσχημονεῖν».
[547] Μ. Βασιλείου 7, ΡΠ 4, σ. 110.
[548] Μ. Βασιλείου 7, ΡΠ 4, σ. 110.
[549] Πρ. Ἀκανθόπουλου, *Κώδικας Ἱερῶν Κανόνων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Νόμων*, σ. 694, όπου και γλωσσάριο.

στρεφόμενων κατά της ζωής και της υγείας, αλλά και κατά των —παλαιοτέρως αποκαλουμένων— ηθών, συγχρόνως δε ως εγκλήματα κατά της γενετήσιας ελευθερίας και εγκλήματα οικονομικής εκμετάλλευσης της γενετήσιας ζωής.[550] Δια της πολυμέρειας των κανόνων γίνεται αντιληπτή η μέριμνά τους, ή —ορθότερα— η μέριμνα των συντακτών τους να προβλέπουν όσο το δυνατόν περισσότερες όψεις της ζωής του ανθρώπου και, φυσικά, της προσωπικότητάς του, επιλύοντας ζητήματα διαχρονικά —στις περισσότερες των περιπτώσεων— και προσφέροντας, παράλληλα, την κατάλληλη θεραπευτική μέθοδο για κάθε ξεχωριστή περίπτωση.

Με τις κατηγορίες των αμαρτησάντων, όπως αναφέρονται στον Μ. Βασιλείου 7, ξεκινούν την ερμηνεία τους —κατά την εξέταση του κανόνα— ο Ζωναράς και ο Βαλσαμώνας. Ο Ζωναράς ορίζει εξαρχής τα επιτίμια των αμαρτησάντων, κατατάσσοντάς τους σε μια αξιολογική κλίμακα βάσει της οποίας: «οἱ μὲν ἀῤῥενοφθόροι, καὶ ζωοφθόροι,[551] καὶ μοιχοί, ἐπὶ πεντεκαίδεκα ἔτη ἐπιτιμῶνται· οἱ δέ γε ἑκούσιοι φονεῖς, καὶ οἱ φαρμακοί, ἐπὶ εἰκοσαετίαν˙ εἰδωλολάτρας δέ, οὐ τοὺς εἰδώλοις θύοντας λέγει˙ ἢ γὰρ ἀρχῆθεν ἦσαν τὰ εἴδωλα σέβοντες, καὶ προσελθόντες τῇ πίστει καὶ βαπτισθέντες, εὐθὺς τοῖς πιστοῖς συναριθμοῦνται».[552]

Η διεισδυτική ματιά του Ζωναρά αντικατοπτρίζεται στην ερμηνεία του στον Μ. Βασιλείου 7. Εκεί, ο Ζωναράς αναφέρεται σε —πολύ προγενέστερες του κανόνα— επιστολές του Αποστόλου Παύλου, όπου πραγματευόμενος (ο Παύλος) ανάλογα του κανόνα ζητήματα, τα καταδικάζει˙ μιλάει όμως και για τη μετάνοια και τη δύναμη αυτής έναντι της αμαρτίας.[553] Καταδεικνύοντας έτσι τόσο τη διαχρονικότητα των

[550] Όπως περιγράφονται και τιμωρούνται στα άρθρα 336-353 ΠΚ.

[551] Όπως ήδη έχει αναφερθεί, οι κανόνες —στις περισσότερες περιπτώσεις— πραγματεύονται καίρια και διαχρονικά για τον άνθρωπο ζητήματα. Την εγκληματική βαρύτητα —πολλών εξ αυτών— δεν αμφισβητεί κάποιο πολιτειακό δίκαιο ή η εξελικτική ιστορική πορεία του ανθρώπου. Παραμένουν διαχρονικά αξιόποινα από την εκκλησία και την πολιτεία (ισχύων νόμος 4039/2012) και κοινωνικώς καταδικαστέα. Ένα εξ αυτών είναι η κτηνοβασία, η μετά κτήνους επίτευξη γενετήσιων σχέσεων. Περί της κτηνοβασίας στο δίκαιο των Ιερών Κανόνων, βλ. Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σσ. 691-695. Περί της σύνδεσης της ζωοφιλίας —όρος που συχνά εναλλάσσεται με εκείνον της κτηνοβασίας˙ αν και εννοιολογικά έχει κάποιες διαφορές από το εν λόγω έγκλημα— με ψυχιατρικές διαταραχές, βλ. R. Ranger & P. Fedoroff, "Commentary: Zoophilia and the Law", 421-426, όπου, μεταξύ πολλών πληροφοριών, συναντάμε τα εξής: "According to current DSM–5 criteria, zoophilia is subsumed under the general category of "Other Specified Paraphilic Disorder" and is defined as "… recurrent and intense sexual arousal involving … animals", http://jaapl.org/content/42/4/421 (ανακτήθηκε στις 15.06.2020).

[552] Ζωναράς, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 7, ΡΠ 4, σ. 110.

[553] Ζωναράς, ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 7, ΡΠ 4, σ. 111: «Ὁ μέγας Ἀπόστολος Κορινθίοις ἐπιστέλλων, καὶ περὶ τοῦ πεπορνευκότος εἰς τὴν ἰδίαν μητρυιὰν γράφων, Παράδοτε αὐτόν, φησί, τῷ Σατανᾷ, ἵνα τὸ πνεῦμα σωθῇ˙ τινὲς μὲν οὖν δαίμονι κάτοχον γενέσθαι τὸν πορνεύσαντα λέγουσι, τινὲς δέ, νόσου μάστιγι ἐκδοθῆναι˙ καίτοι ἐξ αὐτῶν τῶν πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῶν λυομένου τοῦ ἀμφιβόλου, καὶ δηλουμένου, ὅτι τὸ παραδοθῆναι τῷ Σατανᾷ ἀφορισθῆναί ἐστι, καὶ τῆς τῶν πιστῶν μερίδος ἐκκηρυχθῆναι. Ἐν μὲν γὰρ τῇ πρώτῃ, ἔνθα καὶ παραδοθῆναι τῷ Σατανᾷ τὸν ἁμαρτήσαντα

ζητημάτων όσο και την απαράλλακτη στάση της Εκκλησίας ανά τους αιώνες. Η επισήμανση του Ζωναρά αφορά τις *Επιστολές Α' και Β΄ Προς Κορινθίους* όπου εκθέτονται ζητήματα που απασχολούσαν τις πρώτες ακόμα χριστιανικές κοινότητες, όπως αυτή της Κορίνθου.[554] Στη μεν πρώτη Επιστολή, ο Παύλος επιπλήττει την εκκλησία για τη διάσπαση που επικρατούσε στην κοινότητα και τη χαλαρή στάση τους σε ζητήματα όπως η πορνεία (5, 1 και εξής),[555] τα εθνικά δικαστήρια (6, 1 και εξής), ο γάμος (7, 1 και εξής), η παρθενία (7, 25 και εξής), τα ειδωλόθυτα και η βρώση τους (8, 1 και εξής) κ.ά. Στη δε δεύτερη Επιστολή, ο Παύλος αντιμετωπίζει εσωτερικά ζητήματα της εκκλησίας της Κορίνθου, που αναφύονταν και καλλιεργούνταν λόγω του ευρύτερου εθνικού περιβάλλοντος. Στη δεύτερη Επιστολή του ο Παύλος, σε διαφορετικό τόνο από την πρώτη, εκφράζει την οδύνη και τη θλίψη του για την εσωτερική αλλοτριωμένη κατάσταση της κοινότητας. Ενώ και στις δύο είναι διάχυτος ο πνευματικός ζήλος και η αγάπη του Παύλου για την Εκκλησία και το σώμα της.

Τις βλαβερές συνέπειες που μπορεί να επιφέρει η λήψη βλαβερών φαρμάκων θίγει ένας ακόμα κανόνας του προαναφερθέντος πατρός του 4ου αιώνα, ο Μ. Βασιλείου 2 —στον οποίο έχει γίνει ήδη αναφορά κατά την εξέταση του εγκλήματος της άμβλωσης— εξαρχής ορίζει με σαφήνεια ότι: «ἡ φθείρασα κατ' ἐπιτηδεύσιν, φόνου δίκην ὑπέχει»,[556] καθώς ο δόλος του αδικήματος που περιλαμβάνει τη γνώση και τη θέληση της υπαίτιας να φθείρει το έμβρυο,[557] καθιστά τη δράστρια εκούσια φόνισσα.

Κατά τον Γ. Πουλή, στον Μ. Βασιλείου 2 τυποποιήθηκε ως μορφή εκούσιου φόνου η άμβλωση.[558] Η εμβρυοκτονία, ή, άλλως, άμβλωση ως «ἐκκλησιαστικῶς ἀξιόποινη πράξη διαθλᾶται σέ δύο ἐπίπεδα: Στό πρῶτο τό ὑποκείμενο τέλεσης

κατεδίκασε, φησί˙ Καὶ ὑμεῖς πεφυσιωμένοι ἐστέ, καὶ οὐχὶ μᾶλλον ἐπενθήσατε, ἵνα ἐξαρθῇ ἐξ ὑμῶν ὁ τὸ ἔργον τοῦτο ποιήσας. Τὸ δέ, ἐξαρθῇ ἐξ ὑμῶν, τί ἄλλο ἐστίν ἢ ὅτι, ἵνα ἐκκοπῇ καὶ ἐλλοτριωθῇ ἀφ' ὑμῶν ἐκκόπτεται δὲ ὁ ἀφορισθεὶς καὶ μὴ τῇ τῶν πιστῶν συνενούμενος μοίρᾳ. Ἐν δὲ τῇ δευτέρα ἐπιστολῇ, φησί˙ Κυρώσατε είς αὐτὸν ἀγάπην. Πῶς οὖν πρὸς τὸν δαιμονιζόμενον ἔμελλον κυρῶσαι ἀγάπην˙ ἢ πρὸς τὸν πάθει λέπρας, ἤ τινι τοιούτῳ ταλαιπωρούμενον; ἐλεεῖσθαι γὰρ μᾶλλον ὤφειλεν ὁ οὕτω πάσχων, οὐχὶ μιμεῖσθαι. Ἀλλὰ τοῦτο ἔλεγε πάντως, ὅτι, ὃν ἀπεστράφητε διὰ τὸ ἁμάρτημα, καὶ τῆς ἐκκλησίας ἠλλοτριώσατε, δέξασθε πάλιν, ἵνα μὴ τῇ περισσοτέρᾳ λύπῃ καταποθῇ˙ καὶ ἑρμηνεύει, ὡς γοῦν εἴρηται, αὐτὸς ἑαυτὸν ὁ Ἀπόστολος, σαφηνίζει».

[554] E. D. Burton, "The Correspondence of the Apostle Paul with the Church in Corinth", σσ. 278-288. S. E. Chandler, "The Corinthian Correspondence", σσ. 198-208. L. P. Pherigo, "Paul and the Corinthian Church", σσ. 341-350. R. Batey, "Paul's Interaction with the Corinthians", σσ. 139-146. Ἰ. Παναγόπουλου, *Εἰσαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*, σσ. 205-237. Matt O'Reilly, *Paul and the Resurrected Bod: Social Identity and Ethical Practice*, σσ. 43-128.

[555] Α΄ Κορινθ. 5, 11: «νῦν δὲ ἔγραψα ὑμῖν μὴ συναναμίγνυσθαι ἐάν τις ἀδελφὸς ὀνομαζόμενος ᾖ πόρνος ἢ πλεονέκτης ἢ εἰδωλολάτρης ἢ λοίδορος ἢ μέθυσος ἢ ἅρπαξ, τῷ τοιούτῳ μηδὲ συνεσθίειν»

[556] Μ. Βασιλείου 2, ΡΠ 4, σ. 96.

[557] Γ. Πουλῆ, *Ἐκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο*, σ. 130.

[558] Βλ. περισσότερα Γ. Πουλῆ, *Ἐκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο*, σ. 128.

πραγματώνει τήν ἀντικειμενική ὑπόσταση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀδικήματος μέ τό νά δέχεται τό ἐμβρυοκτόνο δηλητήριο. Στό δεύτερο τό ὑποκείμενο τέλεσης πληροῖ τήν ἀντικειμενική ὑπόσταση τοῦ κανονικοῦ ἀδικήματος μέ τό νά χορηγεῖ ἁπλῶς στήν ἔγκυο "ἀμβλωθρίδιο" φάρμακο».[559] Η πράξη είτε επιφέρει θανατηφόρο αποτέλεσμα —του εμβρύου ή της εγκύου, ή και των δύο— είτε δεν επέλθει θάνατος, θεωρείται εκούσιος φόνος. Καθώς, «οὐδὲν διαφέρει τὸ φονεῦσαι καὶ τὸ παρασχεῖν αἰτίαν φόνου».[560]

Τέλος, και ο Μ. Βασιλείου 8 περιλαμβάνει την περίπτωση της φαρμακείας με υπαίτιες γυναίκες που κατασκευάζουν και χορηγούν φίλτρα. Αντιμετωπίζει την πράξη ως εκούσιο φόνο, καθώς εν γνώσει τους και με σκοπό έως και την πρόκληση θανάτου, προβαίνουν στο έγκλημα της φαρμακείας: «Καὶ μέντοι, κἂν δι' ἄλλην τινὰ αἰτίαν περίεργόν τις φάρμακον ἐγκεράσῃ, ἀνέλῃ δέ, ἑκούσιον τιθέμεθα τὸ τοιοῦτον, οἷα ποιοῦσιν αἱ γυναῖκες πολλάκις, ἐπαοιδαῖς τισι καὶ καταδέσμοις πρὸς τὸ ἑαυτῶν φίλτρον ἐπάγεσθαί τινας πειρώμεναι καὶ προσδιδοῦσαι αὐτοῖς φάρμακα, σκότωσιν ἐμποιοῦντα ταῖς διανοίαις. Αἱ τοιαῦται τοίνυν ἀνελοῦσαι, εἰ καὶ ἄλλο προελόμεναι, ἄλλο ἐποίησαν, ὅμως διὰ τὸ περίεργον καὶ ἀπηγορευμένον τῆς ἐπιτηδεύσεως, ἐν τοῖς ἑκουσίως φονεύουσι καταλογίζονται».[561]

3.2.4 Η κανονική αντιμετώπιση της αυτοδιάθεσης της ζωής

3.2.4.1 Αυτοχειρία

Η ύψιστη περιφρόνηση της μέγιστης θείας δωρεάς —της προσφοράς της ζωής— στον άνθρωπο συντελείται δια της αφαίρεσής της. Ο αυτοκτονών αφαιρώντας ο ίδιος τη ζωή του, ασεβεί προς τον Θεό Δημιουργό. Καθώς, δια του λόγου του Αποστόλου Παύλου, «οὐδεὶς γὰρ ἡμῶν ἑαυτῷ ζῇ καὶ οὐδεὶς ἑαυτῷ ἀποθνήσκει· ἐάν τε γὰρ ζῶμεν, τῷ Κυρίῳ ζῶμεν, ἐάν τε ἀποθνῄσκωμεν, τῷ κυρίῳ ἀποθνῄσκομεν. ἐάν τε οὖν ζῶμεν ἐάν τε ἀποθνήσκωμεν, τοῦ Κυρίου ἐσμέν» (Ρωμ. 14, 7-8).

559 Γ. Πουλῆ, *Ἐκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο*, σ. 129.
560 Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου.* Α΄, σ. 172.
561 Μ. Βασιλείου 8, ΡΠ 4, σ. 114.

Κατά την ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία, το ανθρώπινο σώμα είναι «ναὸς θεοῦ» στον οποίο κατοικεί «τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ» (Α΄ Κορινθ. 3, 16). Ο Απόστολος Παύλος γράφοντας την *Α΄ Επιστολή* του προς την εκκλησία της Κορίνθου —η οποία ταλανιζόταν από πολλά προβλήματα σχετιζόμενα με τη λειτουργία της κοινότητας, όπως διάσπαση και εσωτερικές έριδες— με σαφήνεια ορίζει: «εἴ τις τὸν ναὸν τοῦ θεοῦ φθείρει, φθερεῖ τοῦτον ὁ θεός˙ ὁ γὰρ ναὸς τοῦ θεοῦ ἅγιός ἐστιν, οἵτινές ἐστε ὑμεῖς» (Α΄ Κορινθ. 3, 17). Σε μια προσπάθεια αντιμετώπισης των φιλονικιών και των διαιρέσεων που οδηγούσαν ακόμα και σε συγκρούσεις μεταξύ της κοινωνίας της εκκλησίας της Κορίνθου, ο Απόστολος Παύλος μιλά για τη μοναδικότητα του ανθρώπου, την προστασία της ζωής του και τη μέριμνα για προστασία κάθε —εσωτερικής και εξωτερικής— πτυχής του.

Σύνολη η χριστιανική διδασκαλία προτρέπει σε σεβασμό τόσο της ψυχής όσο και του σώματος. Ο σεβασμός στο σώμα οδήγησε τους χριστιανούς στην κατάθεση του σώματος του τεθνεώτος στη γη και όχι σε αποτέφρωσή του.[562] Η εκκλησιαστική κήδευση των νεκρών καθιερώθηκε από τα πρώτα κιόλας χρόνια του Χριστιανισμού ως ένδειξη τιμής και σεβασμού προς τους νεκρούς, αλλά και ομολογία πίστεως και ελπίδας ανάστασής τους.[563] Για τον χριστιανό έχει ιδιαίτερη σημασία το δικαίωμα στην εκκλησιαστική κήδευση.[564] Αναφερόμενοι σε ανάσταση, γίνεται λόγος για ανάσταση των σωμάτων, καθώς «αἱ ψυχαί δὲν ἀποθνήσκουν».[565] Η Αγία Γραφή και η Ιερά Παράδοση εξαίρουν τη ψυχοσωματική ενότητα του ανθρώπου τόσο εν τη παρούσα επίγεια κατάσταση όσο και εν τη μέλλουσα δόξα.[566]

[562] Σπ. Τρωιάνου – Γ. Πουλή, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σ. 475 και αντίστοιχη υποσημ. 19. Ενδεικτική η Ἐγκύκλιος 2959/29-10-2014 τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, «Περί τῶν κανονικῶν συνεπειῶν τῆς καύσεως νεκρῶν», *Ἐκκλησία* 10, (Νοέμβριος 2014), σσ. 693-694.

[563] « ... μετὰ δὲ θάνατον προωρίσται νὰ ἐγερθῇ (το σώμα) καὶ αὖθις ἔνδοξον καὶ ἀπηφθαρτισμένον πρὸς λαμπροτέραν ἀνανέωσιν τῆς μετὰ τῆς ψυχῆς συζυγίας ... ». Κωνσταντίνου Καλλινίκου, *Ὁ χριστιανικός ναός καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, σ. 547. Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, σσ. 383-386. Π. Μπούμη, *Κανονικόν Δίκαιον*, σσ. 240-241.

[564] Όπως επίσης, ιδιαίτερα σημαντικό καθίσταται, από άποψης Εκκλησιαστικού Δικαίου, η άσκηση του δικαιώματος αυτού από κάθε μέλος της Εκκλησίας, εφόσον «στο χρόνο του θανάτου του διατηρούσε την ιδιότητα του μέλους της Εκκλησίας». Γ. Πουλή, «Η στέρηση της εκκλησιαστικής κήδευσης», σ. 272.

[565] Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, σ. 383.

[566] Ν. Μητσόπουλου, Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας, σ. 394. «μετὰ μέντοι τὴν ἐκ νεκρῶν τοῦ Σωτῆρος ἀνάστασιν, καὶ κατὰ τὸ πρῶτον σημαινόμενον, ἄφθαρτον τὸ τοῦ Κυρίου σῶμά φαμεν˙ καὶ τῷ ἡμετέρῳ γὰρ σώματι τήν τε ἀνάστασιν καὶ τὴν μετὰ ταῦτα ἀφθαρσίαν ὁ Κύριος διὰ τοῦ ἰδίου ἐδωρήσατο σώματος, αὐτὸς ἀπαρχὴς τῆς τε ἀναστάσεως, καὶ τῆς ἀφθαρσίας, καὶ τῆς ἀπαθείας ἡμῖν γενόμενος. Δεῖ γὰρ τὸ φθαρτὸν τοῦτο ἐνδύσασθαι ἀφθαρσίαν, φησὶν ὁ θεῖος Ἀπόστολος». Ἰωάννου. Δαμασκηνοῦ, *Ἔκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὀρθοδόξου Πίστεως*, Βιβλίον ΙΙΙ, Κεφ. ΚΗ΄ [ΟΒ΄], *Περὶ φθορᾶς καὶ διαφθορᾶς,* PG 94, 1100C.

Η Εκκλησία, προστάτιδα του ανθρώπου και της ύπαρξής του, επιθυμούσα την πρόληψη της καταστροφής της ζωής δια της αυτοχειρίας —ή, αλλιώς, της αυτοκτονίας— «ἀπειλεῖ τὸν αὐτοκτονοῦντα διά τῆς ποινῆς στερήσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως, ὑπὸ τάς προϋποθέσεις τῆς ΙΔ΄ ἀποκρίσεως τοῦ Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας».[567] Δια της ερωταποκρίσεως του πατριάρχη, Τιμοθέου Α΄, έχουμε σαφή τοποθέτηση στο περί εκκλησιαστικής κηδεύσεως ζήτημα του αυτοφονέως. Το λειτουργικό ερώτημα που του τέθηκε, όπως έχει διασωθεί και περιληφθεί στις κανονικές συλλογές, έχει ως εξής: «ἐάν τις μὴ ἔχων ἑαυτὸν χειρίσηται, ἢ κρημνίσῃ ἑαυτόν, εἰ γίνεται προσφορὰ ὑπὲρ αὐτοῦ, ἢ οὔ;».[568]

Η δε απόκριση του πατριάρχη είναι η ακόλουθη: «ὑπὲρ αὐτοῦ διακρίναι ὀφείλει ὁ κληρικός, εἰ τὸ ἀληθὲς ἐκφρενὴς ὢν πεποίηκε τοῦτο. Πολλάκις γὰρ οἱ διαφέροντες τῷ πεπονθότι, θέλοντες ἐπιτυχεῖν τῆς προσφορᾶς, καὶ τῆς ὑπὲρ αὐτοῦ εὐχῆς, καταψεύδονται, καὶ λέγουσιν, ὅτι οὐκ εἶχεν ἑαυτόν. Ἐνίοτε δὲ ἀπὸ ἐπηρείας ἀνθρώπων, ἢ ἄλλως πως ἀπὸ ὀλιγωρίας πεποίηκε τοῦτο, καὶ οὐ χρὴ προσφορὰν ἐπάνω αὐτοῦ γενέσθαι˙ αὐτοφονευτὴς γὰρ ἑαυτοῦ ἐστι. Δεῖ οὖν πάντως τὸν κληρικὸν μετ᾽ ἀκριβείας ἐρευνῆσαι, ἵνα μὴ ὑπὸ κρῖμα πέσῃ».[569] Η ύπαρξη ή η ανυπαρξία του στοιχείου του «ἐκφρενοῦς» του αυτοφονέως αποτελεί το καθοριστικό εκείνο κριτήριο προκειμένου να του παρασχεθεί εκκλησιαστική κήδευση[570] ή, διαφορετικά, να αποστερηθεί του δικαιώματος σε αυτήν. Κατά την απόκριση του πατριάρχη Τιμοθέου και εν τω ιστορικώ

[567] Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος,* σ. 606. Περί Τιμοθέου Α΄, Πατριάρχου Αλεξανδρείας [380 – (†) 385 μ.Χ.], βλ. Χρυσοστόμου Παπαδόπουλου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας (62-1934)*, σσ. 209-211. Μεταξύ άλλων, διασαφηνίζεται πως διασώθησαν 18 αποκρίσεις αυτού σε ερωτήσεις περί διαφόρων ζητημάτων και περιπτώσεων της θρησκευτικής ζωής, οι οποίες συμπεριελήφθησαν στο δίκαιο της ορθοδόξου Εκκλησίας. Ό.π., σ. 10.

[568] Ερώτησις 14 (προς τον) Τιμόθεο Αλεξανδρείας, ΡΠ 4, σ. 339.

[569] Τιμοθέου Αλεξανδρείας 14, ΡΠ 4, σ. 339.

[570] Η εκκλησιαστική κήδευση περιλαμβάνει την εκφορά του νεκρού, τη νεκρώσιμη ακολουθία και τον ενταφιασμό. Η νεκρώσιμη ακολουθία τελείται από κληρικό με βαθμό επισκόπου ή πρεσβυτέρου για όλα τα μέλη της Εκκλησίας με μόνη προϋπόθεση ότι διατηρούν την ιδιότητά τους. Ο ενταφιασμός των νεκρών επιτρέπεται μόνο μέσα στον χώρο των κοιμητηρίων, με εξαίρεση τα μοναστήρια και τα ησυχαστηρία για τους εγκαταβιούντες σε αυτά. «Κατά παρέκκλιση από την αρχή, ότι μόνο μέλη της Εκκλησίας κηδεύονται από ορθόδοξο κληρικό, επιτρέπεται και των ετεροδόξων (όχι όμως και των αλληθρήσκων) η εκκλησιαστική κήδευση, αν δεν υπάρχει λειτουργός του δόγματος στο οποίο ανήκε ο νεκρός». Σπ. Τρωιάνου – Γ. Πουλή, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σσ. 474-475. Ειδικώς περί εκφοράς του νεκρού δια ιστορικών και πατερικών μαρτυριών, βλ. Κωνσταντίνου Καλλινίκου, *Ὁ χριστιανικός ναός καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, σσ. 551-555. Περί εκκλησιαστικής κήδευσης, αλλά και περί αποτέφρωσης των νεκρών, ημεδαπών και αλλοδαπών, την οποία η ελληνική πολιτεία επιτρέπει (άρθρο 35 Ν. 3448/2006, που αντικαταστάθηκε με τα άρθρα 48επ. Ν. 4277/2014, όπως έχουν τροποποιηθεί και συμπληρωθεί με τις διατάξεις των άρθρων 14 και 92 Ν. 4368/2016), βλ. Ι. Κονιδάρη, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, σσ. 224-227. Αξιοσημείωτο είναι ότι η πρόβλεψη —ή ο περιορισμός, κατά περίπτωση— ως προς την εφαρμογή του νόμου σε ημεδαπούς και/ή αλλοδαπούς, ενώ συναντάται συχνά στη νομική γλώσσα, δεν απαντάται στους κανόνες της Εκκλησίας, όπου το πρόσωπο δεν προσδιορίζεται, διακρίνεται ή προστατεύεται βάσει εθνικότητας ή κοινωνικοπολιτικών δεδομένων.

γίγνεσθαι όπου διατυπώθηκε, ο κληρικός οφείλει να διακρίνει υπό ποιες συνθήκες τελέσθηκε αυτοκτονία, αν ο αυτόχειρας είχε σώας τας φρένας ή όχι.

Στη νεότερη πρακτική της εν Ελλάδι Εκκλησίας, εν εξελίξει των επιστημών και των μέσων γνωμάτευσης, η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος[571] δια εγκυκλίων της (196/198/27-3-1900[572] και 2712/12-3-2001) προβλέπει την εξέταση της ύπαρξης ή —αντίθετα— της ανυπαρξίας πάθησης του αυτοκτονήσαντος υπό δυο τουλάχιστον πιστοποιημένων ιατρών. Όπως είναι αναμενόμενο, το ζήτημα της εκκλησιαστικής κήδευσης των αυτοκτονούντων απασχολεί την Εκκλησία, τα όργανα και τους θεσμούς της και, φυσικά, τα μέλη της. Φροντίζοντας για το σύνολο του ποιμνίου της, εγκόσμιο και επουράνιο, και της απόδοσης —στο μέτρο του ανθρωπίνως δυνατού— δικαιοσύνης, προϋποθέτει για «τὰς περιπτώσεις τῆς ἕνεκα ἀλλοιώσεως καὶ παθήσεως τῶν φρενῶν ἐλλείψεως τῆς συνειδήσεως τῶν πραττομένων καὶ ὅταν ὁ αὐτόχειρ "δὲν ἔχει ἑαυτόν", βεβαιοῦν ἐγγράφως δύο τουλάχιστον ἐπιστήμονες ἰατροί, δόντες τὸν δι' ἰατροδικαστικὰς πράξεις νενομισμένον ὅρκον».[573] Αποβλέποντας σε αντικειμενική κρίση που θα καθορίσει την εν συνεχεία υπηρεσία της προς τον νεκρό.

[571] Το 1923 (με τον «Καταστατικό Νόμο τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος») η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος (Ι.Σ.Ε.Ε.) καθίσταται το ανώτατο όργανο διοίκησης της Εκκλησίας της Ελλάδος. Κατά τον ισχύοντα Κ.Χ. (Ν. 590/1977), άρθρο 3 παρ. 1. *Ἀνωτάτη Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχὴ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας* (*Ι.Σ.Ι.*). Η Ι.Σ.Ι. αποφαίνεται για όλα τα ζητήματα που αφορούν στην Εκκλησία (άρθρο 4 Κ.Χ.). Ασκεί ελευθέρως και αυτοβούλως —εντός των πλαισίων των Ιερών Κανόνων και των νόμων— την εκκλησιαστική εξουσία, δηλαδή την εξουσία να αποφασίζει, να επιτάσσει και να εκτελεί τις αποφάσεις της επί θεμάτων της αρμοδιότητάς της. Περί της Ι.Σ.Ι. «ἰσχύουν mutatis mutandis ὅσα καὶ περὶ τῶν ἄλλων "ἀρχῶν" ... μὲ τὴν πρόσθετη παρατήρηση, ὅτι τὰ θέματα ἁρμοδιότητάς τῆς προσδιορίζονται ὄχι μόνο ἀπὸ τοὺς νόμους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς συνταγματικὰ καὶ νομικὰ κατοχυρωμένους ἱεροὺς κανόνες». Π. Χριστινάκη, *Ἑλληνικὸ Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο*, σσ. 177-180, 208 και υποσημ. 125. Σπ. Τρωιάνου – Γ. Πουλή, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σσ. 263-264. Ι. Κονιδάρη, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, σσ. 138-142.

[572] Επεξηγηματική και συμπληρωματική της υπ΄ αριθμ. 2844/672/10-6-1888, Συνοδικής Εγκυκλίου, «Περὶ τοῦ μὴ κηδεύειν τοὺς αὐτοκτονοῦντας διὰ τῆς κεκανονισμένης Ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας». Η έκδοση επεξηγηματικής εγκυκλίου κατέστη απαραίτητη εξαιτίας της σφαλερής θεωρίας «περὶ ἀπολύτου ἀπαγορεύσεως τῆς κηδείας πάντων ἀνεξαιρέτως τῶν αὐτοκτόνων» (2844/672/10-6-1888). Ἐγκύκλιος 196/198/27-3-1900 τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος «Περὶ ἐπεξηγήσεως καὶ συμπληρώσεως τῆς ὑπ' ἀριθμ. 2844/672 Συνοδικῆς ἐγκυκλίου περὶ τῶν αὐτοκτονούντων»: «ἡ ἐγκύκλιος ἐκείνη (2844/672/10-6-1888) κακῶς καὶ σφαλερῶς ἡρμηνεύθη, ἄνευ ἀναδρομῆς εἰς τὴν πηγήν, ἐξ ἧς αἱ ἐν αὐτῇ ὁδηγίαι, ἠντλήθησαν, δηλονότι εἰς τὸν μνημονευθέντα ΙΔ΄ κανόνα τοῦ Ἀλεξανδείας Τιμοθέου, ὃν καὶ ἡ ἐν Τρούλλῳ ΣΤ΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἐπεσφράγισεν, ὥστε μένειν βέβαιον καὶ ἀσφαλῆ».

[573] Ἐγκύκλιος 2712/12-3-2001 τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, «Περὶ ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως τῶν αὐτοχείρων», *Ἐκκλησία* 4, (Ἀπρίλιος 2001), σσ. 297-299. Συνοδική Ἐπιτροπή ἐπί Δογματικῶν καί Νομοκανονικῶν Ζητημάτων, *Λύσεις σὲ ὁρισμένα κανονικῆς ὑφῆς ζητήματα,* 2006 [http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/commitees/dogma/aftoxeires.htm (ανακτήθηκε στις 15.06.2020)] «Γιά τήν Κήδευση αὐτόχειρα ἰσχύει ἡ μέ ἀριθμό 2712/12-3-2001 Ἐγκύκλιος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, πού προϋποθέτει τήν ἔγγραφη βεβαίωση δύο ἰατρῶν γιά τίς περιπτώσεις τῶν ἐκφρενῶν καί τῶν στερουμένων συνειδήσεως, οἱ ὁποῖοι καί θά βεβαιώσουν περί τῆς πνευματικῆς καταστάσεως τοῦ συγκεκριμένου προσώπου. Ὅλες οἱ ἄλλες περιπτώσεις θά ἀντιμετωπίζονται ἀπό τόν οἰκεῖο Μητροπολίτη, κατά τήν ποιμαντική του κρίση».

Ως προς το *ορισμένο* εννοιολογικό πλαίσιο του κανόνα, ο Βαλσαμώνας, κατά την ερμηνεία του, εξαρχής γνωστοποιεί το ερώτημα που τέθηκε και αντίστοιχα αποκρίθηκε ο Τιμόθεος Αλεξανδρείας.[574] Δεν πρόκειται περί μιας γενικής απόκρισης του Τιμοθέου περί του ζητήματος της αυτοκτονίας, αλλά περί μιας απάντησης σε συγκεκριμένη ερώτηση, η οποία φανερώς αποτυπώνεται στο κείμενο της απόκρισής του. Στον Τιμοθέου Αλεξανδρείας 14 διακρίνονται, σύμφωνα και με τον Βαλσαμώνα, δυο πιθανές περιπτώσεις που φέρουν την αντίστοιχη μεταχείρηση: α) «ἐὰν ἀληθῶς ἔξω φρενῶν γενόμενος ὁ ἄνθρωπος, καὶ μὴ εἰδὼς ὃ ποιεῖ, διεχειρίσατο ἑαυτόν, ἢ ἐκρήμνισεν, ἢ ἄλλως διέφθειρε, γενήσεται ὑπὲρ αὐτοῦ δέησις καὶ προσφορά» και β) όπου τονίζεται, επιπροσθέτως, το καθήκον του ιερέα: «Δεῖ δὲ τοὺς εἰς ευχὴν προσκαλουμένους, ἀκριβοῦσθαι περὶ τούτου (του εκφρενούς του αυτοφονέως), μήποτε ἢ ἐκ μικροψυχίας, ἢ ἐξ ἐπηρείας ἀνθρώπων, ἢ ἄλλως πως, ἑκὼν καὶ εἰδώς ὁ ποιεῖ, διαχειρίσατο ἑαυτόν˙ ὑπὲρ γὰρ τοῦ τοιούτου οὐ δεῖ οὔτε εὔχεσθαι, οὔτε προσφέρειν, ὅτι αὐτοφονευτὴς ἐστι».[575]

Στην πρώτη περίπτωση, ο αυτοφονέας μη έχοντας σώας τας φρένας, μη ευρισκόμενος δηλαδή σε πλήρη ψυχική και πνευματική νηφαλιότητα, αφαίρεσε τη ζωή του. Υπό αυτές τις συνθήκες, προβλέπεται —σύμφωνα και με τα όσα ο κανόνας του Τιμοθέου ορίζει— τέλεση εκκλησιαστικής κηδεύσεως. Στη δεύτερη περίπτωση, κατά την ερμηνεία του κανόνα υπό τον Βαλσαμώνα, ο θρησκευτικός λειτουργός οφείλει να εξακριβώσει την ύπαρξη ή την ανυπαρξία αντίστοιχα του στοιχείου του εκφρενούς του δράστη, χωρίς να επηρεαστεί από τους συγγενείς και τον κοινωνικό περίγυρο του αυτοφονέως, οι οποίοι ενδεχομένως να υποστηρίξουν το εκφρενές του αυτοφονέως προκειμένου να επιτύχουν την εκκλησιαστική κήδευσή του.[576] Στην περίπτωση που διαπιστώσει ο θρησκευτικός λειτουργός ότι ο δράστης είχε σώας τας φρένας ή αντίστοιχα, κατά τη σύγχρονη πρακτική, εφόσον οι γιατροί επιβεβαιώσουν την προηγουμένως καλή ψυχική και νοητική υγεία του αυτοκτονήσαντος, τότε δεν μπορεί να του προσφερθεί εκκλησιαστική κήδευση.

[574] «Ἐρωτηθείς, ὡς εἰ μὴ ἔχων τις ὑγιᾶ τὸν λογισμόν, ἀλλὰ παρατραπεὶς τὰς φρένας, αὐτόχειρ γένηται ἑαυτοῦ, ἢ κατὰ κρημνοῦ ὠθήσει ἑαυτόν, ἐὰν χρὴ ὑπὲρ αὐτοῦ εὐχὴν γενέσθαι ἢ προσφοράν». Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Τιμοθέου Αλεξανδρείας 14, ΡΠ 4, σσ. 339-340.

[575] Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Τιμοθέου Αλεξανδρείας 14, ΡΠ 4, σ. 340.

[576] Γ. Πουλή, «Η στέρηση της εκκλησιαστικής κήδευσης», σ. 276. Π. Χριστινάκη, «Τὸ ἐπιτρεπτὸν ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως αὐτόχειρων ἀπὸ κανονικῆς ἐπόψεως», σ. 311.

Η πράξη της αυτοκτονίας είναι καταδικαστέα και αξιόποινη,[577] όταν γίνεται χωρίς αιτία.[578] Η αιτία, η οποία οδήγησε τον δράστη στην αφαίρεση της ζωής του, καθορίζει το αξιόποινο της πράξης ή της εξάλειψης αυτού. Η ποινή —στη συγκεκριμένη περίπτωση— επιβάλλεται μετά τον θάνατο του δράστη, ενέχοντας διαπιστωτικό χαρακτήρα,[579] καθώς δεν είναι δυνατόν να μεταβάλλει την κατάσταση του αυτόχειρος, αλλά διαπιστώνεται ότι δια της πράξεως του, εφόσον δε συντρέχουν αντίθετοι λόγοι, έθεσε τον εαυτό του εκτός Εκκλησίας «καὶ μάλιστα ὁριστικῶς, ἐὰν ἀπέθανεν χωρὶς νὰ προλάβῃ νὰ μετανοήσῃ».[580] Η ποινή δε στρέφεται, φυσικά, ούτε κατά των συγγενών αυτού. Ο στόχος της ποινής της στέρησης της εκκλησιαστικής κηδεύσεως είναι εγκληματοπροληπτικός, τόσο σε επίπεδο γενικής προλήψως όσο και σε επίπεδο ειδικής προλήψεως. «Διὰ τῆς πρώτης οἱ πολλοὶ γνωρίζοντες τὴν ὕπαρξιν τῆς ποινῆς ταύτης καὶ βλέποντες αὐτὴν ἐφαρμοζομένην εἰς τὴν πρᾶξιν συνειδητοποιοῦν τὸ μέγεθος τῆς ἁμαρτίας καὶ ἀποτρέπονται ἀπὸ τὴν αὐτοκτονίαν».[581] Σε επίπεδο ειδικής προλήψεως, «ὁ συγκεκριμένος ἑκάστοτε ὑποψήφιος δράστης αὐτοκτονίας σκεπτόμενος τὰς συνέπειας τῆς πράξεως αὐτοῦ ἀποτρέπεται ἀπὸ τὰς αὐτοκτονίας».[582]

[577] Ο Α. Χριστοφιλόπουλος περιλαμβάνει την αυτοχειρία μεταξύ των επιμέρους εκκλησιαστικών αδικημάτων : «Ι. Ἀποστασία, ΙΙ. Αἵρεσις, ΙΙΙ. Σχίσμα, IV. Σιμωνία, V. Ἱεροσυλία, VI. Ὁ αὐτόχειρ, ἐφ' ὅσον δὲν διαπιστοῦται διατάραξις τῶν πνευματικῶν του λειτουργιῶν ἀποκλείουσα τὸν καταλογισμόν, ὡς καὶ ὁ συνεπείᾳ τῶν ἐν μονομαχίᾳ τραυμάτων ἀποθνήσκων δὲν κηδεύεται ἐκκλησιαστικῶς καὶ στερεῖται τῆς δυνατότητος τελέσως ὑπὲρ αὐτοῦ μνημοσύνων». Α. Χριστοφιλόπουλου, *Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, σ. 292 και αντίστοιχη υποσημ. 61. Η ποινή της στερήσεως της εκκλησιαστικής κηδεύσεως μπορεί να επιβληθεί σε όλα τα μέλη της Εκκλησίας. Σπ. Τρωιάνου – Γ. Πουλή, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σ. 571. Η προαναφερεθείσα ποινή και, συνακολούθως, στέρηση των υπέρ αναπαύσεως της ψυχής μνημοσύνων εκείνων που αυτοκτόνησαν, υπό την προϋπόθεση ότι είχαν την ικανότητα για καταλογισμό, επαναλαμβάνεται σε όλα τα εγχειρίδια εκκλησιαστικού δικαίου μέχρι σήμερα. Βλ., μεταξύ άλλων, Ι. Κονιδάρη, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, σσ. 268-269.

[578] Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σσ. 606-607: Ο Π. Χριστινάκης αφού επισημάνει ότι στο Β.Ρ.Δ. ευρίσκονται διατάξεις ικανές να δείξουν το αξιόποινο της απόπειρας αυτοκτονίας, σημειώνει ότι «ἡ ἀπόπειρα αὐτοκτονίας, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ αὐτοκτονία, θεωρεῖται ἀξιόποινος, ὅταν γίγνεται "χωρίς αἰτίαν". Ἡ αἰτία δηλ. ἧς ἕνεκεν ἐγένετο ἀπόπειρα αὐτοκτονίας ἔχει μέγιστην σημασίαν διά την τιμώρησιν, ἤ οὔ, αὐτῆς».

[579] Π. Χριστινάκη, «Τὸ ἐπιτρεπτὸν ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως αὐτόχειρων ἀπὸ κανονικῆς ἐπόψεως», σ. 313: «Καὶ ὁ μὲν ποινικὸς χαρακτὴρ αὐτοῦ (του κανόνα) προκύπτει ἐκ τῆς ἀπειλῆς τῆς στερήσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως διὰ τὸν αὐτόχειρα, ἡ ὁποία θεωρεῖται ἐκκλησιαστικὴ "ποινὴ" καὶ μάλιστα ἐπιβαλλομένη ἄνευ δίκης (poena latae sententiae), ἢ καθ' ἡμᾶς "διαπιστωτικὴ ποινὴ"».

[580] Π. Χριστινάκη, «Τὸ ἐπιτρεπτὸν ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως αὐτόχειρων ἀπὸ κανονικῆς ἐπόψεως», σ. 313. Αλλά και περί της μετάνοιας ως λόγος επιτρεπτός της εκκλησιαστικής κηδεύσεως, βλ. ό.π., σ. 326.

[581] Βλ. ό.π, σ. 313.

[582] Ὀ.π., σ. 313.

Πίσω στο εννοιολογικό υπόβαθρο του κανόνα, η αιτία που μπορεί να καταστήσει την αυτοκτονία σύγγνωστη είναι η έλλειψη του λογικού του αυτοφονέως˙[583] «το μη άλλως δύνασθαι πράττειν».[584] Η περίπτωση, δηλαδή, κατά την οποία ο δράστης προέβη στην πράξη «μὴ ἔχων ἑαυτὸν»,[585] σύμφωνα με το ερώτημα που τέθηκε στον Τιμόθεο Αλεξανδρείας, ή η περίπτωση που (ο δράστης) «ἐκφρενὴς ὢν πεποίηκε τοῦτο»,[586] σύμφωνα με την απόκριση του πατριάρχη˙ αδυνατώντας να πράξει διαφορετικά, μη αντιλαμβανόμενος το άδικο της πράξης του.

Επισημαίνεται ότι το στοιχείο του «εκφρενούς» του δράστη, το οποίο καθιστά την πράξη του σύγγνωστη, περιέχει τον «μη έχοντα εαυτόν», δηλαδή τον δράστη που δεν έχει συνείδηση των πραττομένων. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με τον «μη έχοντα εαυτόν»˙ όπως επισημαίνει ο καθηγητής Π. Χριστινάκης: «πᾶς "μὴ ἔχων ἑαυτὸν" δὲν εἶναι ἀναγκαίως καὶ παράφρων ... Ὑπάρχουν δηλονότι ἄνθρωποι "μὴ ἔχοντες ἑαυτὸν", χωρὶς ἐν τούτοις νὰ εἶναι ἐκφρενεῖς».[587]

Ο κανόνας του πατριάρχη Αλεξανδρείας είναι ενδεικτικός της θέσης της Εκκλησίας απέναντι στο ζήτημα της αυτοκτονίας. Όμως, μεταξύ των πλαισίων που θέτει προκειμένου να αποτελέσει η αυτοκτονία πράξη αξιόποινη ή σύγγνωστη λόγω αντίστοιχα της ύπαρξης ή της ανυπαρξίας του λογικού του δράστη, υπάρχουν πολλοί άλλοι λόγοι που ο Τιμοθέου Αλεξανδρείας 14 δεν καλύπτει. Στηριζόμενοι στην απόκριση που παραδόθηκε, δεν είναι κανονικώς ορθό να γενικεύουμε το αξιόποινο της πράξης. Ο Π. Χριστινάκης επισημαίνει ότι «οὐδέν δικαίωμα ἔχομεν νά θεωρήσωμεν ὅτι ἡ αὐτοκτονία εἶναι ἀσύγγνωστος διά πάντα ἄλλον λόγον, πλήν τοῦ "ἐκφρενοῦς" τοῦ πεπονθότος».[588] Ο ανωτέρω καθηγητής του Κανονικού Δικαίου σημειώνει, επίσης, ότι «ἐκκλησιαστικὴν οἰκονομίαν δύναται ἐπίσης νὰ ἀσκήσῃ ἐπιτρεπτῶς ἡ Ἐκκλησία καὶ νὰ ἐπιτρέψῃ κατ' οἰκονομίαν τὴν κήδευσιν τοῦ αὐτόχειρος καὶ εἰς περιπτώσεις ἀμφιβολίας περὶ τοῦ ἂν συντρέχουν ἢ ὄχι λόγοι ἀσκήσεως οἰκονομίας εἰς συγκεκριμένην περίπτωσιν».[589]

583 « ... στην περίπτωση της αυτοκτονίας το καταλογιστό της πράξης έχει ιδιαίτερη σημασία». Σπ. Τρωιάνου – Γ. Πουλή, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, σ. 572.

584 Περί του «άλλως δύνασθαι πράττειν» ή του «ανθρωπίνως φευκτού της υπαιτιότητας», από πλευράς έννομης τάξης, βλ. Α. Καραγιαννόπουλου, *Ποινικό Δίκαιο*, σσ. 178-181.

585 Ερώτησις 14 (προς τον) Τιμόθεο Αλεξανδρείας, ΡΠ 4, σσ. 339.

586 Απόκρισις 14 Τιμοθέου Αλεξανδρείας, ΡΠ 4, σσ. 339.

587 Π. Χριστινάκη, «Τὸ ἐπιτρεπτὸν ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως αὐτόχειρων ἀπὸ κανονικῆς ἐπόψεως», σ. 321.

588 Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος,* σ. 610.

589 Π. Χριστινάκη, «Τὸ ἐπιτρεπτὸν ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως αὐτόχειρων ἀπὸ κανονικῆς ἐπόψεως », σ. 321.

Ενδεικτικές περιπτώσεις που βρίσκονται εκτός του πεδίου αποκρίσεως του Τιμοθέου Αλεξανδρείας είναι το εκούσιο μαρτύριο στο οποίο υπεβλήθησαν οι χριστιανοί στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία κατά τους τρεις πρώτους αιώνες,[590] αλλά και το διαχρονικό «πίπτειν υπέρ πίστεως και πατρίδος».[591] Ουδέποτε χαρακτήρισε η ορθόδοξη εκκλησία τους πεσόντες εν καιρώ πολέμου ως αυτοκτονήσαντες, διότι η εν προκειμένω εκούσια αφαίρεση της ίδιας της ζωής τους δεν χαρακτηρίζεται ως αυτοκτονία, αλλά ως αυτοθυσία υπέρ πίστεως και πατρίδος.[592] Επιπροσθέτως, δεν αμφισβητείται η κήδευση ανθρώπων που θυσίασαν τη ζωή τους χάριν προστασίας άλλων, όπως συμβαίνει σε περιπτώσεις προστασίας και διάσωσης αδυνάμων από φυσικά καταστροφικά φαινόμενα (σεισμού, πυρκαγιάς) ή υπό συνθήκες κινδύνου (πνιγμού κ.ά.).[593]

Στη νεότερη εκκλησιαστική ιστορία, η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος με εγκυκλίους της, όπως η 2844/672/10-6-1888, επεξηγούμενη και συμπληρωμένη από την 196/198/27-3-1900,[594] αλλά και την πιο πρόσφατη 2712/12-3-2001,[595] ορίζει τις περιπτώσεις και τις συνθήκες υπό των οποίων οι αυτόχειρες κηδεύονται εκκλησιαστικώς. Περιλαμβανομένων των ανωτέρω, αλλά και άλλων ειδικών καταστάσεων, όπως την περίπτωση που ο αυτόχειρ προκαλεί τον θάνατό του «εξ ανακλαστικής κινήσεως» την οποία δεν ελέγχει, αν και έχει συνείδηση των πραττομένων ή όταν ο αυτόχειρ προκαλεί τον θάνατό του εξ αμελείας ἠ λόγω ατυχήματος.[596]

Αποφάσει, λοιπόν, και δια εγκυκλίων εκδιδομένων υπό της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος —μην αποκλινουσών του κανόνα του Πατριάρχου Τιμοθέου, αλλά οικονομεύοντος αυτού— σε περίπτωση αμφιβολίας υπάρξεως ή ανυπαρξίας κατά τον χρόνο αυτοκτονίας ενός ή περισσοτέρων λόγων που εξαιρούνται της

[590] Περί της δυσχερούς νομικής θέσης των χριστιανών στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, καθώς και περί των σκληρών διωγμών τους —οι οποίοι ανέδειξαν πολλούς μάρτυρες— μέχρι τις αρχές του Δ΄ αι., βλ. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία.* Α΄, σσ. 114-129

[591] Πρόκειται για παράδειγμα που ο καθηγητής Π. Χριστινάκης έχει χρησιμοποιήσει πολλάκις στο συγγραφικό του έργο προς στοιχειωθέτηση πλείστων άλλων λόγων και περιπτώσεων της πράξης της αυτοκτονίας εκτός του εκφρενούς του αυτοκτονήσαντος. Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*, σσ. 612-613.

[592] Π. Χριστινάκη, ό.π., σ. 612. Του ιδίου, «Τὸ ἐπιτρεπτὸν ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως αὐτόχειρων ἀπὸ κανονικῆς ἐπόψεως », σσ. 324-326.

[593] Βλ. ό.π.

[594] Βλ. προηγουμένως, υποσημ. 572.

[595] Ἐγκύκλιος 2712/12-3-2001 τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, «Περὶ ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως τῶν αὐτοχείρων», *Ἐκκλησία* 4, (Ἀπρίλιος 2001), σσ. 297-299.

[596] Ἐγκύκλιος 2712/12-3-2001 τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, «Περὶ ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως τῶν αὐτοχείρων», *Ἐκκλησία* 4, (Ἀπρίλιος 2001), σ. 298.

απαγορεύσεως της εκκλησιαστικής κηδεύσεως του αυτοκτονούντος, ο οικείος Επίσκοπος «ὀφείλει νὰ ἀποφασίσει τὴν κήδευσιν τοῦ αὐτόχειρος». [597] Ο σωτηριολογικός χαρακτήρας των κανόνων αποτελεί οδηγό ερμηνείας και εκτέλεσής τους. Η Εκκλησία, όπως και τα ζωτικής σημασίας διοικητικά όργανά της, δε θα μπορούσαν να πράττουν και να αποφασίζουν σε διαφορετική κατεύθυνση από την πρότυπη σωτηριολογική οδό, επισημαίνοντας ότι ο μόνος αληθινός γνώστης της καρδιάς του ανθρώπου και δίκαιος κριτής των πράξεών του είναι ο Θεός, «καθότι ἔστησεν ἡμέραν ἐν ᾗ μέλλει κρίνειν τὴν οἰκουμένην ἐν δικαιοσύνῃ» (Πράξ. 17, 31), κατά την ομιλία του Αποστόλου Παύλου προς τους Αθηναίους στον Άρειο Πάγο.

3.2.4.2 «Ευθανασία»

Εν τη ιστορία του ανθρώπου, πεποιθήσεις, γεγονότα και κοινωνικοπολιτικές συνθήκες έθεσαν υπό αμφισβήτηση το εγγενές στον άνθρωπο δικαίωμα στη ζωή· [598] το οποίο, πέρα από την αδιαμφισβήτητη προστασία του από την Εκκλησία και τους Ιερούς Κανόνες, κατοχυρώνεται στην πολιτική κοινωνία από την έννομη τάξη. Η ευθανασία[599]

[597] Ἐγκύκλιος 2712/12-3-2001 τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, «Περί κηδεύσεως τῶν αὐτοχείρων», *Ἐκκλησία* 4, (Ἀπρίλιος 2001), σ. 298.

[598] Άρθρο 6 παρ. 1 του Διεθνούς Συμφώνου του ΟΗΕ για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα της 16/12/1966, όπως κυρώθηκε με τον Ν. 2462/1997.

[599] Αναλογιζόμενος κάποιος τον όρο «ευθανασία» όπως χρησιμοποιείται στη σύγχρονη ιατρική ορολογία, ηχεί παράδοξα λόγω του εξωραϊσμού της λέξεως με το επίρρημα «ευ» (http://www.greek–language.gr/digitalResources/ancient_greek/tools/liddel–scott/search.html?lq=ευ ανακτήθηκε στις 16.06.2020). Βλ. Π. Βούλτσου, Μ. Τσούγκα, «Ευθανασία: Ένα νομοθετικά ακάλυπτο, πολύπτυχο και οριακό ζήτημα», σ. 76: «Πρόκειται για την ιατρική υποβοήθηση ώστε να περάσει ο θνήσκων ασθενής ή ο ασθενής του τελικού σταδίου στον αναπόφευκτο γι' αυτόν θάνατο, με τρόπο γλυκύ και ανώδυνο (με τη συναίνεσή του, ή χωρίς τη συναγόμενη αντίθεσή του)». Όπως περιλαμβάνεται στο συλλογικό λήμμα "euthanasia" της ηλεκτρονικής *Εγκυκλοπαίδειας Μπριτάνικα* https://www.britannica.com/topic/euthanasia (ανακτήθηκε 15.06.2020): «Euthanasia, also called mercy killing, act or practice of painlessly putting to death persons suffering from painful and incurable disease or incapacitating physical disorder or allowing them to die by withholding treatment or withdrawing artificial life–support measures. Because there is no specific provision for it in most legal systems, it is usually regarded as either suicide (if performed by the patient himself) or murder (if performed by another)». Επιπροσθέτως, βλ. Γ. Δημολιάτη, «Γιατί η Εκκλησία δεν μπορεί να μην προμαχεί υπέρ της ευθανασίας», σσ. 8-9· όπου περιλαμβάνεται περιεκτική αναφορά περί του τι είναι «ευθανασία» και τι «δυσθανασία». Εκεί (ό.π., σ. 9) αναφέρεται, μεταξύ άλλων, ότι: «Στην ελληνική, "ευθανασία" σημαίνει "καλός θάνατος". Το ίδιο και στην Εκκλησία. Στην αγγλική, euthanasia δεν σημαίνει "good death" (καλός θάνατος), αλλά "σκόπιμος τερματισμός μιας ζωής για την ανακούφιση από τον πόνο και την ταλαιπωρία"». Στο ίδιο, σσ. 24-27, βλ. περί των πολλών προσώπων της ευθανασίας και των περισσοτέρων της δυσθανασίας. Επικουρικά, βλ. K. Krysinska, D. Lester, "Dysthanasia versus Euthanasia", σσ. 701-702.

στην Ελλάδα απαγορεύεται, καθώς αντίκειται του άρθρου 5 παρ. 2 του ισχύοντος Συντάγματος.[600] Η εκτέλεση ευθανασίας παραβιάζει την απόλυτη προστασία της ζωής του ανθρώπου.[601] Επιπλέον, σύμφωνα με τον ισχύοντα Ποινικό Κώδικα, τιμωρείται η ανθρωποκτονία με πρόθεση (άρθρο 299 ΠΚ), η ανθρωποκτονία με συναίνεση (άρθρο 300 ΠΚ) και η συμμετοχή σε αυτοκτονία (άρθρο 301 ΠΚ). Ο νόμος δεν αφήνει κανένα περιθώριο για αξιολογικές κρίσεις ανάμεσα σε άξιες και ανάξιες ζωές. Δεν επιτρέπεται, φυσικά, ούτε σε γιατρό, να προχωρήσει, ακόμα και με τη συναίνεση του ασθενούς, σε ενεργητική ή παθητική ευθανασία, σε πράξη δηλαδή ή παράλειψη από την οποία να επέρχεται ο θάνατος.[602] Η νομική επιστήμη σε μια προσπάθεια τυποποίησης της συμπεριφοράς της ευθανασίας,[603] διακρίνει αυτή σε άμεση ή έμμεση ενεργητική και σε παθητική.[604]

[600] Λ. Σοφουλάκη, *Η προστασία της ανθρώπινης ζωής κατά το Σύνταγμα και τους Νόμους*, σσ. 230-231: «ευθανασία στο Ελληνικό Ποινικό Δίκαιο δεν απαντάται και βεβαίως κάθε "ευθανασία" τιμωρείται ως ανθρωποκτονία από πρόθεση. Διότι η ανθρώπινη ζωή δεν μπορεί να καταλυθεί από τρίτους». Το δικαίωμα στον θάνατο ως ατομικό δικαίωμα δε βρίσκεται εντός ενός θεσμοθετημένου πλαισίου της ελληνικής κοινωνίας. Περί της αναγνώρισης ή μη του λεγομένου «δικαιώματος στον θάνατο», βλ., αντί άλλων, Ι. Μανωλεδάκη, «Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο;», σσ. 577-585. Α. Αρχοντάκη, «Το δικαίωμα στη Ζωή», σ. 105 (και αντίστοιχη υποσημ. 102): «Τη θεωρία, αλλά και τη νομολογία έχει απασχολήσει έντονα το ζήτημα αν η επιλογή του θανάτου και η άρνηση της συνέχισης της ζωής διασφαλίζεται συνταγματικά ως δικαίωμα. Κρατούσα είναι η άποψη ότι το δικαίωμα στον θάνατο δεν κατοχυρώνεται στο άρθρο 5 παρ. 2 του Συντ.».

[601] Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, σσ. 201-202. Επιπροσθέτως, βλ. το άρθρο 2 παρ. 1 εδ. α΄ της ΕΣΔΑ: «το δικαίωμα εκάστου προσώπου εις την ζωήν προστατεύεται υπό του νόμου». Σχετική αναφορά, βλ. ό.π., σ. 197. Π. Χριστόπουλου, «Άρθρο 2. Δικαίωμα στη ζωή», σ. 31.

[602] Άρθρο 300 ΠΚ: *Όποιος αποφάσισε και εκτέλεσε ανθρωποκτονία ύστερα από σπουδαία και επίμονη απαίτηση του θύματος και από οίκτο γι' αυτόν που έπασχε από ανίατη ασθένεια τιμωρείται με φυλάκιση*. Σχετικό προβληματισμό βλ., μεταξύ άλλων, Γ. Καραβοκύρη, «Επιτρέπεται η ευθανασία;» στο https://www.syntagmawatch.gr/my–constitution/epitrepetai–i–efthanasia/ (ανακτήθηκε 15.07.2020).

[603] Αν και δεν τυποποιείται αυτοτελώς στην ελληνική έννομη τάξη, καθώς δεν αντιμετωπίζεται αυτοτελώς το πρόβλημα της ευθανασίας. Αναγνωρίζονται, όμως, ορισμένα αντικειμενικά στοιχεία προκειμένου να θεωρηθεί μια συμπεριφορά ως ευθανασία. Όπως: α) συμπεριφορά θανάτωσης ζωντανού ανθρώπου˙ β) ύπαρξη κατάστασης έλλειψης υγείας λόγω ασθένειας, ατυχήματος ή άλλου˙ γ) κατάσταση ασθενούς μη αναστρέψιμη˙ δ) κατάσταση ασθενούς που οδηγεί σύντομα στον θάνατο, η οποία είναι επώδυνη ή αναξιοπρεπής κ.ά. Περί των ανωτέρω, βλ. Γ. Μπέκα, *Η προστασία της ζωής και της υγείας στον Ποινικό Κώδικα*, σσ. 23-24.

[604] Γ. Μπέκα, *Η προστασία της ζωής και της υγείας στον Ποινικό Κώδικα*, σσ. 24-30: Άμεση ενεργητική ευθανασία υπάρχει όταν η επέλευση του θανάτου προκαλείται με ενέργεια που σκοπεί ή είναι βέβαιο ότι θα προκαλέσει τον θάνατο. Έμμεση ενεργητική ευθανασία υπάρχει όταν η συμπεριφορά ενδέχεται να επιφέρει τον θάνατο που προκάλεσε. Παθητική ευθανασία συνιστά η παράλειψη παροχής κάποιας ιατρικής μεθόδου που θα παράτεινε τη ζωή ή η διακοπή ήδη εφαρμοσθείσας τέτοιας μεθόδου. Η παθητική ευθανασία διακρίνεται αδρά στη συναινετική και τη μη συναινετική του πάσχοντος ασθενούς. Υπάρχουν, βεβαίως, και περιπτώσεις συμμετοχής σε ευθανασία, όπου παρέχεται στον επωδύνως ή αναξιοπρεπώς θνήσκοντα το μέσο για να προβεί στην ευθανασία». Π. Βούλτσου, Μ. Τσούγκα, «Ευθανασία: Ένα νομοθετικά ακάλυπτο, πολύπτυχο και οριακό ζήτημα», σσ. 77-78: «Στην ευρύτερη προβληματική του ζητήματος της ευθανασίας, υπάγεται και η λεγόμενη "πρώιμη ευθανασία", η οποία διαχωρίζεται πολύ "λεπτά" από την ανεπίτρεπτη "ευγονική". Σε αυτήν έχουμε ανθρώπινη γεννημένη ζωή, με βαριές διαμαρτίες περί τη διάπλαση, η οποία όμως βρίσκεται στην "αρχή" της (που μπορεί να είναι και η αρχή του τέλους της). Περισσότερο από άλλα επιμέρους ζητήματα της ευθανασίας επισείει τον κίνδυνο της ποιοτικής αξιολόγησης της ανθρώπινης ζωής».

Αναμφισβήτητα, η ευθανασία εξελίσσεται σε ένα από τα πολυπλοκότερα ζητήματα που απασχολούν όλο και περισσότερο στη σύγχρονη εποχή.[605] Αποτελώντας αντικείμενο και —παράλληλα— σημείο τομής και διεργασιών της Βιοηθικής, άρα άμεσα συνυφασμένο με τη Βιολογία, όπως και με άλλα ξεχωριστά επιστημονικά πεδία, όπως αυτά της Γενετικής, της Βιοτεχνολογίας, της Βιοιατρικής, αλλά και της Νομικής και της Θεολογίας. Οι διαφορετικές γνώμες και, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι έντονες διαμάχες των ειδικών ιατρών, ψυχολόγων, νομικών, και θεολόγων καταδεικνύουν το πολυδιάστατο του ζητήματος.[606] Η άποψη που «θέλει» την ευθανασία ως λύτρωση και απαλλαγή από το μαρτύριο του πόνου, αντικρούεται από το επιχείρημα πως αποτελεί πράξη φόνου και αυτοχειρίας.

Η δεοντολογία της ευθανασίας προτάσσει το δικαίωμα της επιλογής στον θάνατο[607] ως απόρροια της αρχής της αυτονομίας,[608] της πλέον χαρακτηριστικής

[605] L. Tomašević, "Development and perspectives of theological bioethics", σ. 86: "Developments in medical *ethics* concurrently emphasise autonomy and informed consent as one of the basic principles, protecting patients against treatment and medical interventions they do not want". U. Schmidt, "Euthanasia, Autonomy and Beneficence", σ. 132: "The beginning of the 21st century is marked by *a great revolution* supported by science, which is called *biothechnological revolution* and our century a *biotechnological* century. Enormous advances in biology, especially in genetics have led to homological and heterological procreation in laboratory, human genome manipulation, genetic engineering, animal but also human cloning, and scientific research on human embryos for therapeutic or eugenic purposes".

[606] Κ. Κορναράκη, «Ευθανασία: Ηθικά διλήμματα πολιτισμικής αυτοσυνειδησίας», σσ. 89-90: Η συζήτηση για τον ρόλο που διαδραματίζει η ηθική σκέψη στη λήψη αποφάσεων σχετικά με την ευθανασία μπορεί, φυσικά, να αποβεί ανεξάντλητη ενώ «ελλοχεύει ο κίνδυνος ενός "ηθικού ιμπεριαλισμού"». Όσον αφορά τον ρόλο της ηθικής στη Βιοηθική, συχνά περιθωριοποιείται η οντολογία «(ως θεμελιώδης λόγος των προβλημάτων του *είναι*) από την καθημερινότητα του υποκειμένου». Ενώ αναρωτώμενοι τι θα εξυπηρετούσε αν ο ηθικός λόγος χάσει την ανθρωπολογική του ταυτότητα. Μια πιθανή απάντηση είναι η αμηχανία στην οποία θα βρισκόταν ο άνθρωπος όσον αφορά τη δυναμική του προσώπου και την υπαρξιακή του προοπτική.

[607] Ι. Μανωλεδάκη, *Το Έννομο Αγαθό ως βασική έννοια του Ποινικού Δικαίου*, σ. 256: «Η *σχετικότητα* της προστασίας (άρα και της αξίας) του έννομου αγαθού "άνθρωπος", καθώς επίσης και η αναγνώριση του αγαθού αυτού ως *ατομικού* στα φιλελεύθερου προσανατολισμού κοινωνικά και ποινικά συστήματα, δεν συνεπάγεται κατά λογική δήθεν αναγκαιότητα και την αναγνώριση από το δίκαιο απόλυτης ελευθερίας διάθεσής του στο φορέα του, ούτε τη χορήγηση σ' αυτόν ενός δικαιώματος (απόλυτου) στη ζωή και στο θάνατο (του εαυτού του)». Του ιδίου, «Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο;», σσ. 577-585. Επιπροσθέτως, βλ. Λ. Παπαδοπούλου, «Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο; Μια συζήτηση με τον Καθηγητή Ιωάννη Μανωλεδάκη», σσ. 47-71.

[608] G. Dworkin, *The Theory and Practice of Autonomy,* σσ. 12-13, 14, 17: «The central idea that underlies the concept of autonomy is indicated by the etymology of the term: *autos* (self) and *nomos* (rule of law). The term was first applied to the Greek city state. A city had *autonomia* when its citizens made their own laws, as opposed to being under the control of some conquering power [...] But autonomy cannot be identical to liberty for, when we deceive a patient, we are also interfering with her autonomy. Deception is not a way of restricting liberty […] The idea of autonomy is not merely an evaluative or reflective notion, but includes as well some ability both to alter one's preferences and to make them effective in one's actions and, indeed, to make them effective because one has reflected upon them and adopted them as one's own. It is important both to guard against certain intellectualist conceptions of autonomy as well as to be candid about the ways in which people may differ in their actual exercise of autonomy». Κ. Κορναράκη, «Ευθανασία: Ηθικά διλήμματα πολιτισμικής αυτοσυνειδησίας», σ. 84: «Η αρχή της αυτονομίας αποτελεί αναμφίβολα τον θεμελιώδη πυλώνα του οικοδομήματος της βιοηθικής δεοντολογίας, ωστόσο στη σύγχρονη έρευνα διεξάγεται ένας ευρύτατος διάλογος σχετικά με τα

αρχής της βιοηθικής. Το εννοιολογικό πλαίσιο της αυτονομίας είναι πολύ ευρύτερο του ετυμολογικού της. Παρατηρούμε, όπως επισημαίνει ο Dworkin,[609] να χρησιμοποιείται ορισμένες φορές ως ισότιμο της ελευθερίας (liberty), της αυτοδιάθεσης ή της αυτοκυριαρχίας (self-rule or sovereignty), αλλά και της ελεύθερης βούλησης (freedom of will). Ταυτίζεται με την αξιοπρέπεια (dignity), την ακεραιότητα (integrity), την ατομικότητα (individuality), την ανεξαρτησία (independence), την υπευθυνότητα (responsibility) και την αυτογνωσία (self-knowledge). Στην αυτονομία αναγνωρίζονται χαρακτηριστικά της διεκδίκησης (self-assertion), του κριτικού αναστοχασμού (critical reflection) κ. ά.

Από την πλευρά της ορθόδοξης θεολογίας, ο σεβασμός στο πρόσωπο καθορίζει τη στάση του ανθρώπου απέναντι σε σπουδαία ζητήματα, ακόμα και σε καινοφανείς πρακτικές. Η Αγία Γραφή, η πατερική γραμματεία και οι Ιεροί Κανόνες προβλέποντας και επιλύοντας καίριας σημασίας ζητήματα που απασχολούν τον άνθρωπο διαχρονικά, δίνει απαντήσεις τόσο στο περί ζωής ερώτημα όσο και στο περί θανάτου.

Στην Παλαιά Διαθήκη, και δη στη Σοφία Σολομώντος, απαντάται —στο πρώτο κιόλας κεφάλαιο του βιβλίου— η ζωή ως προσφορά της σοφίας του Θεού:

«μὴ ζηλοῦτε θάνατον ἐν πλάνῃ ζωῆς ὑμῶν,

μηδὲ ἐπισπᾶσθε ὄλεθρον ἐν ἔργοις χειρῶν ὑμῶν»·(Σοφία Σολομώντος 1, 12) για να καταλήξει: «ὅτι ὁ θεὸς θάνατον οὐκ ἐποίησεν» (Σοφία Σολομώντος 1, 13).

Στον διδακτικό και *ανήσυχο* Εκκλησιαστή [610] διαβάζουμε ότι υπάρχει κατάλληλος χρόνος και συγκεκριμένος καιρός για τη ζωή, την ανάπτυξη και την εξέλιξη, όπως και για τον θάνατο:

«Τοῖς πᾶσιν χρόνος,

καὶ καιρὸς τῷ παντὶ πράγματι ὑπὸ τὸν οὐρανόν.

καιρὸς τοῦ τεκεῖν καὶ καιρὸς τοῦ ἀποθανεῖν,

καιρὸς τοῦ φυτεῦσαι καὶ καιρὸς τοῦ ἐκτῖλαι πεφυτευμένον,

καιρὸς τοῦ ἀποκτεῖναι καὶ καιρὸς τοῦ ἰάσασθαι,

καιρὸς τοῦ καθελεῖν καὶ καιρὸς τοῦ οἰκοδομῆσαι» (Εκκλησιαστής 3, 1-3).

ανθρωπολογικά ζητήματα που προκύπτουν κατά την άσκηση εκ μέρους του ανθρώπου του θεμελιώδους δικαιώματός του να θέτει τα δικά του όρια για τον τρόπο να υπάρχει (αυταρχία, ανεξαρτησία από εξωτερικές δεσμεύσεις, η συνείδησή του νόμος των πράξεών του)».

[609] G. Dworkin, *The Theory and Practice of Autonomy*, σ. 6.

[610] P. Magdalino and R. S. Nelson, "Μωσέα τὸν μέγαν οὐ λάβεν εἰς τύπον ἄρκιον οὐδείς", σ. 7: " … the wisdom literature of Proverbs, Job, and Ecclesiastes … still awaits investigation".

Ενώ, η κυρίαρχη θεόσδοτη εντολή της *Παλαιάς Διαθήκης*: «Οὐ φονεύσεις» (Ἔξοδος 20,13˙ Δευτερονόμιο 5, 18), δεν επιτρέπει αμφισβήτηση περί της απόλυτης προστασίας της ζωής του ανθρώπου από τον Νόμο.[611]

Στην Καινή Διαθήκη, το «Νῦν» του «νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλόν σου, δέσποτα, κατὰ τὸ ῥῆμά σου ἐν εἰρήνῃ» (Λουκ. 2, 30) του δίκαιου και ευλαβούς Συμεών, όταν είχε πλέον εκπληρωθεί η υπόσχεση: «εἶδον οἱ ὀφθαλμοί μου τὸ σωτήριόν σου» (Λουκ. 2, 30), απερίφραστα δηλώνει την πίστη του στον Θεό τόσο για τη ζωή του όσο και για τον βιολογικό του θάνατο. Η Καινή Διαθήκη επισφραγίζεται με τον ερχομό του Μεσσία, όπως και με τη θυσία του. Η νίκη της ζωής επί του θανάτου επιτεύχθηκε δια του ιλαστικού χαρακτήρα της θυσίας του Θεανθρώπου.[612] Ο Ιησούς Χριστός προσέφερε τον Ευατό του,[613] εκπροσωπώντας όλο το ανθρώπινο γένος, ως ιλαστήριο θύμα. Γενόμενος θύτης άμα και θύμα υπέρ της σωτηρίας των ανθρώπων.[614]

Ο Ιησούς γνώριζε τον χρόνο της σταυρικής του θυσίας: «Πρό δὲ τῆς ἑορτῆς τοῦ πάσχα εἰδὼς ὁ Ἰησοῦς ὅτι ἦλθεν αὐτοῦ ἡ ὥρα ἵνα μεταβῇ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου πρὸς τὸν πατέρα, ἀγαπήσας τοὺς ἰδίους τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ εἰς τέλος ἠγάπησεν αὐτούς» (Ιωάν. 13, 1). Και εφόσον ο Ιησούς ήξερε περί του επερχόμενου τέλους του επίγειου βίου του, προειδοποίησε τους μαθητές του: «ἰδοὺ ἤγγικεν ἡ ὥρα καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου παραδίδοται εἰς χεῖρας ἁμαρτωλῶν» (Ματθ. 26, 45) και παρότρυνε αυτούς: «ἐγείρεσθε ἄγωμεν» (Ματθ. 26, 46), αναγνωρίζοντας ότι: «ἰδοὺ ἤγγικεν ὁ παραδιδούς με» (Ματθ. 26, 46). Ο Θεάνθρωπος παρόλο που γνώριζε τη μελλοντική πορεία των γεγονότων που οδήγησαν στον θάνατό του, όπως και τον ίδιο τον θάνατό του, δεν επενέβη στη ροή τους. Δεν κατάδειξε το ανθρωπολογικό όριο της εξουσίας του κάθε ανθρώπου πάνω στη ζωή.

Σε άλλο σημείο του ευαγγελικού κειμένου, περί της εσχατολογικής προοπτικής του κόσμου, παραδίδονται τα εξής: «Περὶ δὲ τῆς ἡμέρας ἐκείνης καὶ ὥρας (που ο

[611] J. Witte, Jr. – J. J. Latterell, “Christianity and Human Rights: Past Contributions and Future Challenges”, σσ. 361-362: “The Bible has long been used as the anchor text for Christian teachings on human rights. The Bible is no human rights textbook, of course. But both the Hebrew Bible and the New Testament are filled with critical passages that have long inspired deep insights into the origin, nature, and purpose of human rights … the two tables of the Ten Commandments set out in Exodus 20 and Deuteronomy 5 proved important to later Christian rights theorists”.

[612] Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, σ. 162: « ... ὡς ἄνθρωπος ὁ πλέον, ἢ ἀκριβέστερον, ὁ μόνος ἱκανός, ἵνα, ἀντιπροσωπεύων τό ἀνθρώπινον γένος, παράσχῃ Ἑαυτόν ὡς ἱλαστήριον θύμα διά τήν ἀπαλλαγήν τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τῆς ἁμαρτίας καί τοῦ πνευματικοῦ θανάτου καταλλάσσων τόν ἄνθρωπον διά τοῦ θανάτου Αὐτοῦ τῷ Θεῷ».

[613] Ἰωάννου. Δαμασκηνού, *Ἔκδοσις ἀκριβής τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, Βιβλίον ΙΙΙ, κεφάλ. ΚΗ΄ [ΟΒ’], *Περὶ φθορᾶς καὶ διαφθορᾶς*, PG 94, 1100A: «Πάντα γὰρ ταῦτα ἑκουσίως ἀνέλαβε».

[614] Ν. Μητσόπουλου, Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας, σ. 163.

ουρανός και η γη θα παρέλθουν) οὐδεὶς οἶδεν, οὐδὲ οἱ ἄγγελοι τῶν οὐρανῶν οὐδὲ ὁ υἱός, εἰ μὴ ὁ πατὴρ μόνος» (Ματθ. 24, 36).[615] Ο χρόνος έλευσης της βασιλείας και της δόξας του Θεού είναι άγνωστος, τον γνωρίζει μόνο ο Πατήρ.[616] Ο θάνατος, όπως και η ανάσταση την οποία προσδοκά ο πιστός, είναι, επίσης, άγνωστα στον άνθρωπο. Αιτείται, όμως, ο χριστιανός, κατά τη θεία Λειτουργία του Ιω. Χρυσοστόμου, να είναι «χριστιανὰ τὰ τέλη τῆς ζωῆς ἡμῶν, ἀνώδυνα, ἀνεπαίσχυντα, εἰρηνικά, καὶ καλὴν ἀπολογίαν τὴν ἐπὶ τοῦ φοβεροῦ βήματος τοῦ Χριστοῦ». Συνοψίζοντας, έτσι, μέσα σε λίγες λέξεις τα αιτήματα των ανθρώπων για έναν ειρηνικό, ανώδυνο και καλό θάνατο, όπως δηλαδή νοείται η ευθανασία στο εκκλησιαστικό περιβάλλον.

Την αναγνώριση της αδυναμίας του ανθρώπου να ορίζει την εξελικτική πορεία του κόσμου και την πορεία του προς τον θάνατο εκφράζει ο διαπρεπής θεολόγος και υμνογράφος του Η΄ αι. Ιωάννης Δαμασκηνός, ομιλώντας περί των «οὐκ ἐφ' ἡμῖν»,[617] όσα δηλαδή δεν εξαρτώνται από μας σε αντιδιαστολή με τα «ἐφ' ἡμῖν», σε αυτά που εξαρτώνται από εμάς: «Τῶν δὲ οὐκ ἐφ' ἡμῖν, τὰ μὲν ἐκ τῶν ἐφ' ἡμῖν ἔχει τὰς ἀρχάς, ἤτοι τὰς αἰτίας, τουτέστιν αἱ ἀμοιβαὶ τῶν πράξεων ἡμῶν, ἐν τε τῷ παρόντι, καὶ ἐν τῷ μέλλοντι αἰῶνι, τὰ δὲ λοιπὰ πάντα τῆς θείας βουλῆς ἐξήρτηται».[618] Επαναλαμβάνεται δε εν συνεχεία δια του Ιωάννη Δαμασκηνού, η και εκ της Σοφίας του Σολομώντος (1, 13) ρήση: «Θεὸς γὰρ θάνατον οὐκ ἐποίησεν, οὐδὲ τέρπεται ἐπ' ἀπωλείᾳ ζώντων».[619] Ο θάνατος, σύμφωνα με την Αγία Γραφή και τους Πατέρες, δεν προέρχεται από τη θεία βούληση, αλλά από κακή χρήση του αυτεξουσίου του ανθρώπου: «δι᾽ ἑνὸς ἀνθρώπου ἡ ἁμαρτία εἰς τὸν κόσμον εἰσῆλθεν καὶ διὰ τῆς ἁμαρτίας ὁ θάνατος, καὶ οὕτως εἰς πάντας ἀνθρώπους ὁ θάνατος διῆλθεν, ἐφ᾽ ᾧ πάντες ἥμαρτον» (Ρωμ. 5, 12).[620]

Σύνολη η διδασκαλία της Αγίας Γραφής και των Πατέρων καλεί σε υπέρβαση του τρόπου πρόσληψης και διαχείρισης του πόνου και των αρρωστιών που ταλανίζουν διαχρονικά τον άνθρωπο, απόρροια του φθαρτού της φύσεώς του και οι οποίες τον

[615] Πρβλ. Μάρκ. 13, 32˙ Πράξ. 1, 7.
[616] Ἰ. Καρμίρη, *Δογματική*, σσ. 354-355. Ν. Μητσόπουλου, *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, σ. 374.
[617] Ἰωάννου. Δαμασκηνού, *Ἔκδοσις ἀκριβής τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, Βιβλίον ΙΙ, κεφάλ. ΚΗ΄ [ΜΒ΄], *Περὶ τῶν οὐκ ἐφ' ἡμῖν*, PG 94, 961B-C.
[618] Ἰωάννου. Δαμασκηνού, *Ἔκδοσις ἀκριβής τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, Βιβλίον ΙΙ, κεφάλ. ΚΗ΄ [ΜΒ΄], Περὶ τῶν οὐκ ἐφ' ἡμῖν, PG 94, 961B.
[619] Ἰωάννου. Δαμασκηνού, *Ἔκδοσις ἀκριβής τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, Βιβλίον ΙΙ, κεφάλ. ΚΗ΄ [ΜΒ΄], Περὶ τῶν οὐκ ἐφ' ἡμῖν, PG 94, 961B.
[620] Περί του θανάτου ως αποτέλεσμα της αποστασίας του ανθρώπου από τον Θεό, βλ. Ελ. Γιαννακοπούλου, *Μερική Εσχατολογία κατά τα Πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων και τους Ιερούς Κανόνες,* σσ. 129-138, μετά των αντιστοίχων εκτενών βιβλιογραφικών αναφορών Βασιλείου Καλλιακμάνη, «Τὸ μυστήριο τοῦ θανάτου στὴν Ὀρθόδοξη Θεολογία», http://www.ecclesia.gr/greek/HolySynod/commitees/liturgical/kaliakmanis_thanatos.html

ωθούν —σε περιπτώσεις *ακραίου πόνου*— μέχρι και της επιθυμίας για «ευθανασία» του. Χαρακτηριστικό, για παράδειγμα, το Παύλειο «ὅταν γὰρ ἀσθενῶ, τότε δυνατός εἰμι» (Β΄ Κορινθ. 12, 10) [621] που δύναται να κατανοηθεί επαρκώς μόνο σε εσχατολογική – σωτηριολογική προοπτική, καθώς αν και ειπωμένο σε απλή γλώσσα, παραμένει δύσκολο τόσο σε νόημα —αποδοχή της ασθένειας— όσο και σε πρακτική —δυναμική αντιμετώπισή της. Ακολούθως, και ο μέγας Καππαδόκης πατέρας Μ. Βασίλειος προτρέπει σε διαχείριση των ασθενειών, των αρρωστημάτων που δοκιμάζουν τον άνθρωπο: «οὐ γὰρ πάντα φύσεώς εἰσιν ἀῤῥωστήματα, οὐδὲ ἐκ πλημμελοῦς διαίτης ἡμῖν, ἢ τινων ἄλλων σωματικῶν ἀρχῶν προσγινόμενα, πρὸς ἅπερ ἐνίοτε ὁρῶμεν τὴν ἰατρικὴν χρησιμεύουσαν. Πολλάκις γὰρ καὶ μάστιγες ἁμαρτημάτων εἰσὶ τὰ ἀῤῥωστήματα, εἰς ἐπιστροφὴν προσαγόμενα».[622]

Επιπλέον των ανωτέρω, ο επίσκοπος Καισαρείας σε επιστολή του προς τον Επίσκοπο Ικονίου, Αμφιλόχιο, προτρέπει σε αντιμετώπιση της νόσου ως άθληση, ως απαιτητικό αγώνα που προϋποθέτει υπομονή και μεγάλη προσπάθεια προκειμένου να επιτευχθεί αίσιο και νικηφόρο αποτέλεσμα, γι’ αυτό και επισημαίνει ότι «τὴν δὲ νόσον ὡς ἄθλησιν οἱ δίκαιοι δέχονται, μεγάλους ἐπὶ τῇ ὑπομονῇ τοὺς στεφάνους ἀναμένοντες». [623] Οι όροι «άθληση», «αγών», «αγωνίζεσθαι», καθώς και άλλοι συναφείς είναι έννοιες οικείες στην κοινωνία της Εκκλησίας. Αποτελούν πρακτικές συνυφασμένες με την κατά Χριστόν ζωή και ως εκ τούτου περιλαμβάνονται αυτούσιες εντός των κειμένων των Ιερών Κανόνων.[624] Η έννοια του *αγώνα* καθίσταται για τον πιστό αυτονόητα συνυφασμένη με την *υπομονή*, καθώς «δι’ ὑπομονῆς τρέχωμεν τὸν προκείμενον ἡμῖν ἀγῶνα» (Εβρ. 12, 1). [625] Αποτελούσα σημαντικό εφόδιο αντιμετώπισης των δυσκολιών του ανθρώπου και μέσο επίτευξης του τελικού στόχου: «ὁ δὲ ὑπομείνας εἰς τέλος οὗτος σωθήσεται» (Ματθ. 10, 22).[626]

Σε συμφωνία με τη διδασκαλία της Αγίας Γραφής και των Πατέρων της ορθοδόξου Εκκλησίας, οι θείοι και Ιεροί Κανόνες λαμβάνουν μέριμνα για την

[621] Προηγούνται τα ακόλουθα, Β΄ Κορινθ. 12, 8-10: «ὑπὲρ τούτου τρὶς τὸν Κύριον παρεκάλεσα ἵνα ἀποστῇ ἀπ’ ἐμοῦ. καὶ εἴρηκέ μοι· ἀρκεῖ σοι ἡ χάρις μου· ἡ γὰρ δύναμίς ἐν ἀσθενείᾳ τελεῖται. Ἥδιστα οὖν μᾶλλον καυχήσομαι ἐν ταῖς ἀσθενείαις μου, ἵνα ἐπισκηνώσῃ ἐπ’ ἐμὲ ἡ δύναμις τοῦ Χριστοῦ. διὸ εὐδοκῶ ἐν ἀσθενείαις, ἐν ὕβρεσιν, ἐν ἀνάγκαις, ἐν διωγμοῖς καὶ στενοχωρίαις, ὑπὲρ Χριστοῦ·».

[622] Μ. Βασιλείου,*Ὅροι κατὰ πλάτος, Ἀπόκρισις εἰς τὴν ἐρώτησιν ΝΕ΄*: Εἰ τοῖς ἐκ τῆς ἰατρικῆς κεχρῆσθαι κατὰ σκοπόν ἐστι τῆς εὐσεβείας, PG 31, 1049[A].

[623] Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ ΣΛϚ΄. Τῷ αὐτῷ Ἀμφιλοχίῳ ἐπισκόπῳ*, PG 32, 885A.

[624] Περί των εν λόγω όρων, αλλά και άλλων συναφών, βλ. Ε. Χριστινάκη–Γλάρου, «“ΑΓΩΝ” – “ΑΘΛΗΣΙΣ” – “ΓΥΜΝΑΣΙΑ”. Συμβολή στην ορολογία των ιερών κανόνων», σσ. 143-204.

[625] Πρβλ. Ρωμ. 8, 25: «εἰ δὲ ὃ οὐ βλέπομεν ἐλπίζομεν, δι’ ὑπομονῆς ἀπεκδεχόμεθα».

[626] Βλ. ακόμα Λουκά 21, 19: «ἐν τῇ ὑπομονῇ ὑμῶν κτήσασθε τὰς ψυχὰς ὑμῶν».

προστασία της ζωής του ανθρώπου, όχι για τον θάνατό του. Όπως αναφέρθηκε ευθύς εξαρχής —στον Πρόλογο της παρούσας εργασίας— ο όρος δεν συναντάται εντός των κειμένων των Ιερών Κανόνων. Η «ευθανασία», ευρισκόμενη πλησίον της αυτοκτονίας, αποτελούσα φαινόμενο της αυτοδιάθεσης του ανθρώπου, δεν διακρίνεται στους Ιερούς Κανόνες ως αυτοτελές έγκλημα διάφορο του φόνου. Τόσο η αυτοκτονία όσο και η «ευθανασία» —με τη σύγχρονη ευρεία έννοια χρήσης του όρου—[627] αποτελούν παρεμβάσεις του ανθρώπου ως προς το τέλος της βιολογικής του ζωής και, συνεπώς, υπόκεινται στα όσα ορίζουν οι Ιεροί Κανόνες περί της εκούσιας αφαίρεσης της ζωής.

Τέλος, απαραίτητη κρίνεται —για ακόμα μια φορά— η επισήμανση ότι κατ' αντιστοιχία της πράξης του φόνου, εξετάζεται ξεχωριστά η κάθε μοναδική περίπτωση «ευθανασίας», «κατὰ τὸ ἰδίωμα τῆς περιστάσεως» (Μ. Βασιλείου 54).[628] Δηλαδή, «κατὰ τὸν τρόπον» και «τὴν αἰτίαν του φόνου», όπως και «τὴν διάθεσιν τῆς μετανοίας τοῦ φονεύσαντος».[629] Η αρχή της εξατομίκευσης της ποινικής μεταχείρισης του δράστη ή των δραστών[630] προβλέπεται, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω,[631] εντός του ιδίου του κειμένου του κανόνα. Επιβάλλοντας την εξέταση[632] των ατομικών χαρακτηριστικών της κάθε περίπτωσης και, συνάμα, των κινήτρων του δράστη ή των δραστών.[633] Ωστόσο, υπάρχουν ορισμένες οριακές περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα διάφορες μορφές παθητικής ευθανασίας, οι οποίες προκαλούν προβληματισμό στην ορθόδοξη χριστιανική κοινότητα τόσο ως προς τον άδικο χαρακτήρα όσο και ως προς

[627] Σε χριστιανική θεώρηση το «"εὖ θνήσκειν" κατανοεῖται ἀρκετὰ διαφορετικὰ ἀπὸ τὴ λεγόμενη "ἀνθρωπιστικὴ" εὐθανασία» Στ. Γιαγκάζογλου, «Ἡ εὐθανασία καὶ τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο», σ. 228.
[628] Μ. Βασιλείου 54, ΡΠ 4, σ. 211.
[629] Ερμηνεία στον Μ. Βασιλείου 54, *Πηδάλιον*, σ. 429.
[630] Στην περίπτωση της «ευθανασίας» ο φυσικός αυτουργός συχνά πράττει κατόπιν αιτήματος ή παραινέσεως του ηθικού αυτουργού.
[631] Βλ. προηγουμένως: 3.2.1 Η κανονική αντιμετώπιση της προσβολής της ζωής, σσ. 102-103.
[632] Περί της εξέτασης των κατηγοριών, όπως και της κάθε άδικης πράξης προτού —και με σκοπό να— επιβληθεί το αντίστοιχο *προς θεραπεία ψυχής* επιτίμιο προβλέπει στο γράμμα του και ο Αποστ. 61, ΡΠ 2, σ. 79: «Εἴ τις κατηγορία γένηται κατὰ πιστοῦ, πορνείας, ἢ μοιχείας, ἢ ἄλλης τινὸς ἀπηγορευμένης πράξεως, καὶ ἐλεγχθείη, εἰς κλῆρον μὴ προαγέσθω».
[633] Η Ε. Χριστινάκη–Γλάρου επισημαίνει (*Οικονομία και Εξατομίκευση*, σσ. 265-266) ότι ο πνευματικός που θα επιλέξει το σωστό επιτίμιο «κατὰ τὸ ἰδίωμα τῆς περιστάσεως», «οφείλει να έχει πάντα υπόψη του τέσσερα "οὐ". Πρώτον ότι "*οὐκ ἔστιν ἁμαρτία νικῶσα τὴν τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπίαν*", που σημαίνει ότι οφείλει την άφεση όσο ειδεχθής και αν είναι η πράξη. Δεύτερον, ότι "*οὐ μικρὸν τὸ παρὰ μικρόν*", σύμφωνα με το ρητό ανωνύμου σοφού, που ενσωματώνεται στον πρώτο κανόνα του Διονυσίου Αλεξανδρείας … Οικονομία δεν θα πει αμελής επικείκια και απαρητηρησία … ο Πνευματικός δεν πρέπει να λησμονεί το τρίτο ρητό: "οὐ καλὸν τὸ καλὸν ὅταν μὴ καλῶς γίνηται". Πρόκειται για σοφιολογική ρήση, την οποία εισήγαγε στην κανονική φιλολογία ο Ζωναράς ως μεθοδολογικό εργαλείο για την επιμέτρηση της εκκλησιαστικής ποινής … Το τέταρτο "οὐ" είναι το σημαντικότερο και αποτελεί τη λυδία λίθο του δικαίου της Εκκλησίας. Το "οὐχ ὁ ἄνθρωπος διὰ τὸ Σάββατον, εἰ μὴ τὸ Σάββατον διὰ τὸν ἄνθρωπον" σταθμίζει την αναγκαιότητα της επιτιμήσεως και δεν δαπανά την κινητική της οικονομίας ενέργεια σε άσκοπες πρωτοβουλίες. Ο νόμος δεν είναι αυτοσκοπός. Το επιτίμιο θα πρέπει να έχει κάποιο νόημα στη ζωή του πιστού, γιατί μόνον έτσι τον οδηγεί στη διόρθωση».

το αξιόποινο. Είναι επιβεβλημένη η νομοθετική αποσαφήνιση για τον άδικο και αξιόποινο χαρακτήρα των διαφόρων μορφών παθητικής ευθανασίας, ώστε να αρθεί η ασάφεια που έχει δημιουργηθεί από το εν λόγω νομοθετικό κενό.

3.2.4.3 Ευνουχισμός

Η περίπτωση του ευνουχισμού —αλλιώς, ακρωτηριασμού ή αφαίρεσης των ανδρικών γεννητικών οργάνων— δεν υπάγεται πλέον[634] στα εγκλήματα κατά της ζωής. Στρέφεται κατά της υγεία του ευνούχου στις περιπτώσεις που δεν τηρούνται τα απαραίτητα ιατρικά και θεραπευτικά πρωτόκολλα, εφόσον γίνεται λόγος για χειρουργικό ευνουχισμό.

Στο παρελθόν, ο ευνουχισμός συχνά αποσκοπούσε στην αποφυγή των σαρκικών αμαρτημάτων του ευνουχιζόμενου. Σήμερα, τελείται κυρίως για ιατρικούς λόγους με χρήση εξελιγμένων μεθόδων της ιατρικής και δη της χειρουργικής, δια της αξιοποίησης και της τεχνολογίας βάσει ιατρικών πρωτοκόλλων. Συνεπώς, δεν αποτελεί πράξη στρεφόμενη κατά της ζωής του ανθρώπου, άρα δεν ασκείται ποινική δίωξη κατά ευνούχου ή ευνουχιστή.

Στο δίκαιο των Ιερών Κανόνων, ο ευνουχισμός καταδικάζεται στην περίπτωση που στρέφεται κατά της ζωής του ευνούχου. Η Εκκλησία δεν αποδοκιμάζει τον ευνουχισμό που γίνεται προς αντιμετώπιση και ίαση ασθένειας —εν γένει για ιατρικούς λόγους. Στα κείμενα των Ιερών Κανόνων, ο ευνουχισμός του ανθρώπινου σώματος αναφέρεται σε σύνολο τεσσάρων Αποστολικών κανόνων, επιλύοντας ορισμένα ανακύπτοντα —της εποχής που θεσπίστηκε— ζητήματα κληρικών και λαϊκών. Ο ευνουχιστής χαρακτηρίζεται «αὐτοφονευτής»,[635] «τῆς τοῦ Θεοῦ δημιουργίας ἐχθρός»[636] και «φονεὺς ἑαυτοῦ».[637] Ο ευνουχιστής προκαλεί στον εαυτό του βαριά σωματική βλάβη, η οποία ενδέχεται να οδηγήσει σε θάνατο, κυρίως βέβαια κατά το παρελθόν, λόγω ελλιπούς ιατρικής περίθαλψης.

[634] Π. Χριστινάκη, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος,* σ. 615: «Εἰς τό πεδίον τοῦ Β.Ρ.Δ. ἔχομεν ἀρχαιοτάτας μαρτυρίας ὅτι ὁ εὐνουχισμός ἦτο ἔγκλημα κατά τῆς ζωῆς στρεφόμενον».
[635] Αποστολ. 22, ΡΠ 2, σ. 30.
[636] Αποστολ. 22, ΡΠ 2, σ. 30.
[637] Αποστολ. 23, ΡΠ 2, σ. 31.

Ο 21ος Αποστολικός κανόνας ορίζει πως στην περίπτωση που κάποιος ευνουχίστηκε όχι από δική του υπαιτιότητα, αλλά «ἐξ ἐπηρείας ἀνθρώπων» ή «ἐν διωγμῷ ἀφηρέθη τὰ ἀνδρῶν» ή «οὕτως ἔφυ», τότε δεν έχει διαπράξει κάποιο αδίκημα και μπορεί, εφόσον κριθεί άξιος, να γίνει επίσκοπος.[638]

Διαφορετική περίπτωση ακρωτηριασμού προβλέπει ο ακριβώς επόμενος, 22ος, Αποστολικός κανόνας ορίζοντας: «ὁ ἀκρωτηριάσας ἑαυτὸν μὴ γινέσθω κληρικός· αὐτοφονευτὴς γάρ ἐστιν ἑαυτοῦ, καὶ τῆς τοῦ Θεοῦ δημιουργίας ἐχθρός».[639] Δεν είναι, λοιπόν, δυνατό να αναλάβει το αξίωμα του κληρικού κάποιος που αυτοτραυματίστηκε. Γενόμενος φονεύς του εαυτού του, στράφηκε όχι μόνο εναντίον του ιδίου του του προσώπου, αλλά —σε μια ευρύτερη προοπτική της πράξης του— εναντίον της δημιουργίας του θεού.

Στον 23ο Αποστολ. προβλέπεται, ακόμα, η περίπτωση που κάποιος ενώ είναι ήδη κληρικός, ακρωτηριάσει τον εαυτό του. Αν συμβεί αυτό, ο κληρικός θα πρέπει να καθαιρείται, καθώς «φονεὺς γάρ ἐστιν ἑαυτοῦ».[640]

Ο 24ος Αποστολ. ορίζει να αποκόπτεται ο λαϊκός —δηλαδή ο μη κληρικός— που ακρωτηριάστηκε, της μετάληψης της θείας κοινωνίας για τρία χρόνια, διότι «ἐπίβουλος γάρ ἐστι τῆς ἑαυτοῦ ζωῆς».[641] Η προαναφερθείσα αιτιολογική πρόταση είναι που στοιχειοθετεί την πράξη ως άδικη και καταδικαστέα. Η επιβουλή ζωής αποτελεί υποκειμενικό στοιχείο του αδίκου·[642] και εφόσον αυτό υπάρχει, υπάρχει —αντίστοιχα— άδικη πράξη που επισύρει επιτίμιο.

Κατόπιν των ανωτέρω Αποστολικών κανόνων, ο Α΄ 1 επιλαμβάνεται του ζητήματος του ευνουχισμού.[643] Ακόμα, τα όσα οι προαναφερθέντες, Αποστολικοί και Α΄ 1, ορίζουν, επαναλαμβάνονται στον 8ο κανόνα της εν Κωνσταντινουπόλει Α΄ και Β΄ Συνόδου (έτ. 861),[644] ο οποίος παραπέμπει εντός του ιδίου του κειμένου του στους

[638] Αποστολ. 21, ΡΠ 2, σ. 29.
[639] Αποστολ. 22, ΡΠ 2, σ. 30.
[640] Αποστολ. 23, ΡΠ 2, σ. 31.
[641] Αποστολ. 24, ΡΠ 2, σ. 31.
[642] Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου.* Α΄, σ. 175.
[643] Α΄ 1, ΡΠ 2, σ. 114: «Εἴ τις ἐν νόσῳ ὑπὸ ἰατρῶν ἐχειρουργήθη, ἢ ὑπὸ βαρβάρων ἐξετμήθη, οὗτος μενέτω ἐν τῷ κλήρῳ. Εἰ δέ τις ὑγιαίνων ἑαυτὸν ἐξέτεμε, τοῦτον καὶ ἐν τῷ κλήρῳ ἐξεταζόμενον, πεπαῦσθαι προσήκει· καὶ ἐκ τοῦ δεῦρο, μηδένα τῶν τοιούτων χρῆναι προάγεσθαι. Ὥσπερ δὲ τοῦτο πρόδηλον, ὅτι περὶ τῶν ἐπιτηδευόντων τὸ πρᾶγμα, καὶ τολμώντων ἑαυτοὺς ἐκτέμνειν εἴρηται· οὕτως, εἴ τινες ὑπὸ βαρβάρων, ἢ δεσποτῶν εὐνουχίσθησαν, εὑρίσκοιντο δὲ ἄλλως ἄξιοι, τοὺς τοιούτους εἰς κλῆρον προσίεται ὁ κανών». Βλ., ακόμα, Βαλσαμώνας, ερμηνεία στον Α΄ 1, ΡΠ 2, σ. 115: «Οἱ ἀποστολικοὶ θεῖοι κανόνες ... ἱκανῶς ἡμᾶς ἐδίδαξαν, τί ὀφείλει γίνεσθαι εἰς τοὺς ἀκρωτηριαζομένους τοὺς διδύμους ... ὁ παρὼν κανὼν διατάττεται, μήτε τοὺς ἑαυτοὺς ἐκδόντας εἰς ἐκτομὴν, ἢ αὐτόχειρας γενομένους».
[644] ΑΒ΄ 8, ΡΠ 2, σσ. 676-677. Παύλου Μενεβίσογλου, *Ἱστορική εἰσαγωγή εἰς τούς κανόνας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, σ. 484: Η ονομαζόμενη «πρωτοδευτέρα» σύνοδος του 861 εξέδωσε 17 κανόνες

προγενέστερους αυτού, λειτουργώντας ως ενός είδους σύνοψη των προηγουμένων. Σύμφωνα, λοιπόν, και με τον ΑΒ΄ 8, «ὁ ἑαυτὸν ἐκτέμνων, αὐτοφονευτής ἐστιν, ὁ ἕτερον ἐκτέμνων πάντως φονευτής ἐστι. Θείη δ᾽ ἄν τις τὸν τοιοῦτον δικαίως καὶ τῆς δημιουργίας αὐτῆς ὑβριστήν».[645] Περιφρονητής της δημιουργίας χαρακτηρίζεται αυτός που προβαίνει σε ευνουχισμό τόσο του εαυτού του όσο και των άλλων.[646]

Καθίσταται σαφές ότι η κατά οποιονδήποτε τρόπο φθορά του ανθρωπίνου σώματος καταδικάζεται από την ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία. Ο άδικος χαρακτήρας της πράξης αίρεται, βεβαίως, όταν επιβάλλεται για «ἰατρείαν τοῦ νοσήματος>.[647] Σε αυτήν την περίπτωση, ο ευνουχισμός δεν νοείται ως πράξη που στοχεύει στην «ἐπιβουλὴν τοῦ πλάσματος» ούτε αποτελεί «τῆς πλάσεως ὕβριν».[648] Κατά συνέπεια, δεν επιτιμώνται ευνούχος και ευνουχιστής. Ακόμα περισσότερο σήμερα, ο ευνούχος —για ιατρικούς λόγους— έχει τη δυνατότητα να λάβει ιδιαίτερη φροντίδα τόσο σε προεγχειρητικό όσο και σε μετεγχειρητικό στάδιο. Αυτονόητα, βέβαια, κατά την εγχείρηση. Συνεπώς, οι πιθανότητες πρόκλησης σωματικής βλάβης μειώνονται δυνάμει των προσφερόμενων παροχών.

Τέλος, αναφερόμενοι στον ευνουχισμό, δεν αγνοούμε τη σύγχρονη πρακτική του «χημικού ευνουχισμού» —της χορήγησης, δηλαδή, φαρμάκων για μείωση της λίμπιντο και της σεξουαλικής δραστηριότητας— ως ποινική αντιμετώπιση σε άτομα που έχουν διαπράξει εγκλήματα κατά της γενετήσιας ελευθερίας και εγκλήματα οικονομικής εκμετάλλευσης της γενετήσιας ζωής.[649] Ο χημικός ευνουχισμός, αν και δεν εφαρμόζεται —τουλάχιστον μέχρι αυτήν τη στιγμή— στην Ελλάδα, εφαρμόζεται σε πολλές άλλες χώρες του κόσμου, όπως στη Ρωσία (2012),[650] στη Νότια Κορέα

δια των οποίων ερρυθμίζοντο θέματα «μοναχικής» και «εκκλησιαστικής τάξεως». Περί των πρακτικών και κειμένων της Σύνοδου, βλ. ό.π., σσ. 484-485.

[645] ΑΒ΄ 8, ΡΠ 2, σ. 676.

[646] Π. Χριστινάκη, *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου.* Α΄, σ. 175: «Ρητῶς ἐπεκτείνει τὸ ἀξιόποινο ὄχι μόνο στοὺς αὐτουργοὺς ἀλλὰ καὶ στοὺς ἠθικοὺς αὐτουργοὺς τοῦ εὐνουχισμοῦ».

[647] ΑΒ΄ 8, ΡΠ 2, σ. 677.

[648] ΑΒ΄ 8, ΡΠ 2, σ. 677.

[649] Ενδεικτικά όπως περιγράφονται στα άρθρα 336-353 ΠΚ.

[650] Το 2012, η Ρωσία ψήφισε νόμο που προβλέπει τον χημικό ευνουχισμό παιδόφιλου. Το μέτρο είχε νωρίτερα τεθεί σε ισχύ με προαιρετική εφαρμογή. https://www.naftemporiki.gr/story/319576 (ανακτήθηκε στις 20.07.2020)˙ https://www.dikastiko.gr/ευρωπαικο-δικαστηριο/meshmeri-χημικός-ευνουχισμός-παιδεραστών-β/ (ανακτήθηκε στις 20.07.2020).

(2011),[651] στην Ινδονησία (2016),[652] στο Καζακστάν (2019),[653] αλλά και σε ορισμένες πολιτείες των Η.Π.Α. (1996).[654] Ο χημικός ευνουχισμός άρχισε να εφαρμόζεται τα τελευταία χρόνια και στην Ευρώπη. Η Πολωνία ήταν η πρώτη ευρωπαϊκή χώρα που θέσπισε τον υποχρεωτικό χημικό ευνουχισμό σε άτομα τα οποία εμπλέκονται σε εγκλήματα παιδεραστίας και αιμομιξίας, παράλληλα με την κράτησή τους.[655] Μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών που εφαρμόζεται η μέθοδος βρίσκεται η Εσθονία (2012),[656] η Μολδαβία (2012),[657] αλλά και η Δανία.[658]

Σε άλλες χώρες, όπως η Αγγλία, η Γαλλία, Γερμανία, Ισπανία Σκόπια κ.ά. ο χημικός ευνουχισμός είναι είτε προαιρετικός είτε απαιτείται συναίνεση του δράστη προκειμένου να εκτελεστεί.[659] Στις περιπτώσεις που το μέτρο εφαρμόζεται προαιρετικά, ο ευνούχος συχνά λαμβάνει ως αντάλλαγμα είτε μείωση ποινής είτε βελτίωση συνθηκών κράτησής του.[660]

Ο «χημικός ευνουχισμός» διαφέρει από τον *αρχετυπικό* «χειρουργικό ευνουχισμό». Ενώ, η πράξη (του ευνουχισμού) ως μέθοδος αποκατάστασης και

[651] Το 2011 η Νότια Κορέα ήταν η πρώτη ασιατική χώρα που έθεσε το μέτρο σε εφαρμογή. https://www.iefimerida.gr/news/51910/στην-κορέα-ευνουχίζουν-χημικά-κατά-συρροήν-παιδόφιλο-βιαστή (ανακτήθηκε στις 20.07.2020)˙ https://www.dikastiko.gr/ευρωπαικο-δικαστηριο/meshmeri-χημικός-ευνουχισμός-παιδεραστών-β/ (ανακτήθηκε στις 20.07.2020).

[652] https://www.lawspot.gr/nomika-nea/himikos-eynoyhismos-gia-toys-paiderastes-stin-indonisia (ανακτήθηκε στις 20.07.2020)˙ https://www.huffingtonpost.gr/2016/05/26/diethnes-indonesia-thanatiki-poini-paiderastes_n_10140294.html (ανακτήθηκε στις 20.07.2020).

[653] https://www.e-daily.gr/themata/152197/o-tropos-pou-to-kazakstan-antimetwpizi-tous-paidofilous (ανακτήθηκε στις 20.07.2020).

[654] Ο χημικός ευνουχισμός, αλλά και η ορχεκτομή εφαρμόζονται, επίσης, εδώ και αρκετό καιρό στις ΗΠΑ σε τουλάχιστον 8 πολιτείες (μεταξύ αυτών και η Φλόριντα, η Καλιφόρνια και το Τέξας). https://www.dikastiko.gr/ευρωπαικο-δικαστηριο/meshmeri-χημικός-ευνουχισμός-παιδεραστών-β/ (ανακτήθηκε στις 20.07.2020).

[655] Το 2009, η Πολωνία νομοθέτησε τον χημικό ευνουχισμό για τους παιδεραστές. https://www.dikastiko.gr/ευρωπαικο-δικαστηριο/meshmeri-χημικός-ευνουχισμός-παιδεραστών-β/ (ανακτήθηκε στις 20.07.2020).

[656] Το 2012, η Εσθονία ψήφισε νόμο που επιτρέπει τον αναγκαστικό χημικό ευνουχισμό για τους δράστες σεξουαλικών αδικημάτων. https://ellas2.wordpress.com/2016/11/26/ουγγαρία-χημικό-ευνουχισμό-στους-παι/ (ανακτήθηκε στιε 20.07.2020).

[657] Το 2012, η Μολδαβία νομοθέτησε τον χημικό ευνουχισμό για τους παιδεραστές. . https://ellas2.wordpress.com/2016/11/26/ουγγαρία-χημικό-ευνουχισμό-στους-παι/ (ανακτήθηκε στιε 20.07.2020).

[658] Στην οποία πρόσφατα μάλιστα το Ανώτατο Δικαστήριο απέρριψε το αίτημα αποφυλάκισης 54χρονου καταδικασθέντα για το βιασμό και την απόπειρα βιασμού τριών ανήλικων κοριτσιών, επειδή αρνήθηκε να υποβληθεί στη διαδικασία αυτή. https://www.dikastiko.gr/ευρωπαικο-δικαστηριο/meshmeri-χημικός-ευνουχισμός-παιδεραστών-β/ (ανακτήθηκε στις 20.07.2020).

[659] https://www.dikastiko.gr/ευρωπαικο-δικαστηριο/meshmeri-χημικός-ευνουχισμός-παιδεραστών-β/ (ανακτήθηκε στις 20.07.2020)˙ Α. Κουφού, «Παιδοφιλία και χημικός ευνουχισμός» https://www.theartofcrime.gr/old/oldartofcrime/old.theartofcrime.gr/index3c38.html?pgtp=1&aid=1365408774 (ανακτήθηκε στις 20.07.2020).

[660] Α. Κουφού, «Παιδοφιλία και χημικός ευνουχισμός» https://www.theartofcrime.gr/old/oldartofcrime/old.theartofcrime.gr/index3c38.html?pgtp=1&aid=1365408774 (ανακτήθηκε στις 20.07.2020).

επανένταξης στην κοινωνία ατόμων τα οποία έχουν διαπράξει κατά συρροή σεξουαλικά παραπτώματα εγείρει σοβαρές ενστάσεις «τόσο για την αποτελεσματικότητα τέτοιων μέτρων όσο και για τη συμβατότητά τους με την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Δε λείπουν επίσης τα ηθικά διλήμματα σχετικά με τη χρήση τέτοιων μέτρων».[661]

Επίσης, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την Πρόληψη των Βασανιστηρίων (European Committee for the Prevention of Torture ή ECPT) σε εκθέσεις της διατηρεί μια ιδιαιτέρως επιφυλακτική στάση απέναντι στην εφαρμογή του μέτρου προβάλλοντας από τη μια τις ηθικές διαστάσεις της μεθόδου και από την άλλη τις σωματικές και ψυχολογικές συνέπειες του προσώπου που υποβάλλεται σε χημικό ευνουχισμό. Ενώ, τονίζεται —κατόπιν και της εμπειρικής πλέον γνώσης από την εκτέλεση της μεθόδου— ο προαιρετικός χαρακτήρας και σε εθελοντική βάση εκτέλεση του χημικού ευνουχισμού, προϋποθέτοντας την εμπεριστατωμένη ατομική ψυχιατρική και ιατρική αξιολόγηση.[662]

[661] Ε. Φυτράκη, «Σεξουαλικότητα και ποινικό δίκαιο: σύγχρονες τάσεις» http://crime-in-crisis.com/σεξουαλικότητα-και-ποινικό-δίκαιο-σύ/ (ανακτήθηκε στις 20.07.2020). Στην ίδια κατεύθυνση, η —χρονικά προγενέστερη— υπό της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής Κύπρου, *Γνώμη ΕΕΒΚ για χημικό-φαρμακευτικό και χειρουργικό ευνουχισμό* (2010), σ. 14: «Ο φαρμακευτικός ευνουχισμός, παρόλο που έχει εφαρμοστεί σε κάποιες χώρες σε μείωση ή σε αντικατάσταση της ποινής της φυλάκισης στα σεξουαλικά αδικοπραγούντα άτομα, επισύρει σοβαρά βιοηθικά ζητήματα ως προς τη αποτελεσματικότητά του, τις βραχυχρόνιες και μακροχρόνιες επιπτώσεις στην υγεία του ατόμου, στην παραβίαση της ακεραιότητας και αξιοπρέπειας του ατόμου του πυρήνα δηλαδή των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και στην έλλειψη συνειδητής συγκατάθεσης και ουσιαστικής εμπλοκής του ατόμου στην βελτίωση της συμπεριφοράς του» (Διαθέσιμο στο: http://www.bioethics.gov.cy/MOH/cnbc/cnbc.nsf/All/946FBB185707C6C5C2257CB30042BD13?OpenDocument ανακτήθηκε στις 20.07.2020)

[662] PC-CP (2019) 3_E REV 9_*Draft Recommendation regarding the assessment, management and reintegration of persons accused or convicted of a sexual offence and its draft explanatory report*, Explanation report of παρ. 5 (https://rm.coe.int/09000016809ef809): "In relation to chemical castration (anti-androgen treatment), the CPT has made clear that this should only ever begiven on a 'purely voluntary basis', based on a 'thorough individual psychiatric and medical assessment'. It has stressed that the administration of such treatment, if it is given, 'should be combined with psychotherapy and other forms of counselling in order to reduce the risk of reoffending', rather than seen as definitive in itself. The ECtHR has found that chemical castration may be justified where it is a therapeutic necessity. Moreover, the Court has accepted that an individual may also voluntarily participate in such treatment. In this connection, a specific form setting out an individual's consent, notifying the individual of their right to withdraw their consent at any stage, and informing the individual of benefits and side-effects of the treatment may be helpful, though failing to include such a procedure is not in itself sufficient as to amount to a forcible medicinal treatment and a breach of Article 3 ECHR".

Συμπεράσματα

- Η ανθρώπινη ζωή στους Ιερούς Κανόνες αποτελεί την κορωνίδα των προστατευόμενων έννομων αγαθών. Κάθε άλλο κανονικό αγαθό υποχωρεί ενώπιον της ανθρώπινης ζωής. Η αιώνια ζωή του Ανθρώπου είναι σημαντικότερη της βιολογικής, αλλά δεν είναι επίγειο αγαθό. Η βιολογική ζωή είναι επίγειο φυσικό αγαθό, το οποίο πρέπει να απολαμβάνει κανονικής προστασίας. Επειδή η αιώνια ζωή του Ανθρώπου δεν είναι επίγειο αγαθό, δεν νοείται ως δικαίωμα, αλλά ως δωρεά και Χάρη. Ο χριστιανός οφείλει να την επιθυμεί, να την επιδιώκει και να την εκζητεί εμπράκτως μέσω της πνευματικής ζωής διάγοντας εκκλησιαστικό βίο, αλλά δεν μπορεί να την απαιτήσει δικαιωματικά.
- Οι Ιεροί Κανόνες αποτελούν δομικά στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής θεολογίας, όντες ζωντανό δίκαιο, που «εξυπηρετούν» τον άνθρωπο και προστατεύουν το δικαίωμά του στη ζωή, χωρίς καμία διάκριση ή αξιολογική κρίση ως προς αυτήν. Η *αδιάκριτη* ενότητα που επιτυγχάνεται εντός του σώματός της κοινωνίας της Εκκλησίας ταυτίζεται με την ευχαριστιακή ενότητα και μετοχή στο ζωοποιό Σώμα του Χριστού κατά το «ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει κἀγὼ ἐν αὐτῷ» (Ιωάν. 6, 56). Δια των Ιερών Κανόνων ρυθμίζονται πολλά επιμέρους ζητήματα θεμελιώδους σημασίας για τη ζωή του ανθρώπου, μα και καθημερινής πρακτικής. Σημαντικότερο, όμως, όλων αποτελεί αυτό της προστασίας της ζωής, αποτελών παράλληλα προϋπόθεση για επίτευξη όλων των άλλων σκοπών.
- Η διαχρονική αξία και η εύρυθμη λειτουργία των θείων και Ιερών Κανόνων επιβεβαιώνεται από τη διαπλαστική ικανότητά τους. Χαρακτηριστική η περίπτωση της προστασίας του αγαθού της ζωής, υπό την οποία οι κανόνες επαναδιατυπώνονται ερμηνευτικά, λειτουργώντας ως ασπίδα προστασίας του (αγαθού) σε κάθε χρόνο και πέρα από κάθε γεωγραφικό τόπο.
- Η συνδυαστική κειμενική ερμηνεία των κανόνων λειτουργεί αναλογικά των περιπτώσεων και των αγαθών που προβλέπονται και προστατεύονται. Η εφαρμοστικότητα και, ακολούθως, η αποτελεσματικότητα της μεθόδου

αυτής επιβεβαιώνεται στην περίπτωση της προστασίας του αγαθού της ζωής του ανθρώπου.

- Η μακραίωνη Ιερά Παράδοση λειτουργεί συχνά συμπληρωματικά των γραπτών πηγών της ορθοδόξου Εκκλησίας. Αποτελεί σπουδαίο ερμηνευτικό εφόδιο και κύριο μέσο κατανόησης των θείων και Ιερών Κανόνων, καταδεικνύοντας ότι πέραν του *πως*, ιδιαίτερη αξία έχει το *τι* προστατεύεται. Κατά συνέπεια, στην περίπτωση της ζωής, ακόμα και αν δεν ήταν ρητή η προστασία της από τους κανόνες, θα συνεπαγόταν εκ του ευρύτερου πνεύματος του συνόλου τους.
- Κείμενα και παράδοση της Εκκλησίας, κανόνες και πρακτικές της αποβλέπουν στη διαφύλαξη τόσο της ανθρώπινης ζωής ως θείο δώρο όσο και των ύψιστων ιδανικών με τα οποία περιβάλλεται ο άνθρωπος.
- Η επίτευξη του σωτηριολογικού σκοπού των Ιερών Κανόνων προϋποθέτει τη φυσική και βιολογική υπόσταση του ανθρώπου. Αυτονόητα, λοιπόν, η προστασία της ζωής του, από κάθε εξωτερικό κίνδυνο, βρίσκει έρεισμα στο δίκαιο των Ιερών Κανόνων.
- Η σαφής πρόβλεψη για προστασία και διασφάλιση του αγαθού της ζωής στο γράμμα των Ιερών Κανόνων είναι ενδεικτική της θέσης της στην Εκκλησία, στην καθολική και ατελεύτητη δικαιοσύνη του Θεού.
- Η —από του γράμματος του κανόνα και, παράλληλα, ουσιαστική— προστασία της ανθρώπινης ζωής στον χώρο του Ιερών Κανόνων αποτελεί δίκαιο εναρμονισμένο στο θέλημα του Θεού, όπως αυτό περιέχεται στην ορθόδοξη διδασκαλία —αποτυπώνοντας την αποστολική και εκκλησιαστική Παράδοση— εκφραζόμενη δια της Αγίας Γραφής και των θείων και Ιερών Κανόνων.
- Η αφαίρεση ανθρώπινης ζωής, η πρόκληση βλάβης στον άνθρωπο, ακόμα και η παράλειψη της αναγκαίας προστασίας της ζωής του, αντίκειται του θείου θελήματος, όπως αυτό εκφράζεται στην Ιερά Παράδοση, στην Καινή και στην Παλαιά Διαθήκη και, φυσικά, στους Ιερούς Κανόνες της ορθοδόξου Εκκλησίας.
- Οι Ιεροί Κανόνες, όπως και η σύνολη χριστιανική διδασκαλία, μεριμνούν για τη ζωή, την προστασία της, μα και περί της *αγιοπρεπούς ευζωίας το κάλλος* (Κυρίλλου Αλεξανδρείας, *Εἰς Ἠσαΐαν*, PG 70, 872A). Συνεπώς, η —με οποιονδήποτε τρόπο— απαξίωση της ζωής, οι βλαπτικές ενέργειες

και δη η αφαίρεσή της αντιτίθεται της κατά Χριστόν ζωής και των υψηλών σκοπών της.

- Το έγκλημα της ανθρωποκτονίας αντιμετωπίζεται από την Εκκλησία ως *απόρροια ψυχικού αρρωστήματος* ή, άλλως, ως παράγωγο των *αποπτωμάτων* του *θυμοειδούς* της *ψυχής* που απαιτεί την κατάλληλη *θεραπεία* προκειμένου το *αρρώστημα* να *ιαθεί* και ο πιστός να ενταχθεί *υγιής*, πλέον, στην κοινωνία της Εκκλησίας.
- Η εμβρυοκτονία από την παιδοκτονία διακρίνεται ως προς το διαφορετικό ηλικιακό στάδιο ανάπτυξης του ατόμου που «φθείρεται». Αμφότερες αυτές οι άδικες πράξεις συναριθμούνται μετά των στρεφομένων κατά της ζωής αξιόποινων εγκλημάτων, επισύροντας τα αντίστοιχα του εγκλήματος προβλεπόμενα (εκ των κανόνων) επιτίμια.
- Η δια φαρμάκων πρόκληση θανάτου αποτελεί πανάρχαια μέθοδος, βλαπτική της ανθρώπινης ζωής. Στην ορθόδοξη χριστιανική θεολογία προβλέπεται και τιμωρείται, εκ των Ιερών Κανόνων, τόσο η εκτέλεση του εγκλήματος της φαρμακείας όσο και οι προπαρασκευαστικές πράξεις, καθώς αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αδικήματος που περιλαμβάνει διαδοχικά στάδια —με εκτενέστερο ίσως αυτό της προπαρασκευής— προκειμένου να εκτελεστεί το έγκλημα.
- Η αυτοκτονία, όπως και η ενεργητική ευθανασία, αποτελούσες μορφές αυτοδιάθεσης της ζωής του ανθρώπου, αντίκεινται των αξιών της χριστιανικής διδασκαλίας. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να συγχέεται η αυτοχειρία με την αυτοθυσία. Το πίπτειν «υπέρ πίστεως και πατρίδος» ουδέποτε θεωρήθηκε αυτοκτονία, αλλά αυτοθυσία την οποία η Εκκλησία τιμά και μνημονεύει. Στη δε περίπτωση της παθητικής ευθανασίας, υπάρχει κενό δικαίου ως προς την κανονική αντιμετώπισή της.
- Αν και ο ευνουχισμός δεν αντιμετωπίζεται ως έγκλημα κατά της ζωής στον σύγχρονο κόσμο, την εποχή της θέσπισης των Ιερών Κανόνων που τον απαγορεύουν, έθετε σε σοβαρό κίνδυνο την ανθρώπινη ζωή. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο εντάσσεται στην κατηγορία των εκκλησιαστικών εγκλημάτων κατά της ανθρώπινης ζωής και υγείας. Σήμερα, θα πρέπει να εξετάζεται ειδικότερα η κάθε περίπτωση, καθώς υπάρχουν λόγοι που αίρουν τον άδικο χαρακτήρα της πράξης, όπως για παράδειγμα όταν επιβάλλεται για την προστασία της ανθρώπινης ζωής σε περίπτωση νόσου,

και, γενικότερα, όταν σκοπός του ευνουχισμού δεν είναι η σωματική βλάβη και τρώση της σωματικής ακεραιότητας του ανθρώπου, αλλά η υγεία και η διατήρησή του στη ζωή.

- Η ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία —σύμφωνα με την οποία το ανθρώπινο σώμα αποτελεί ναό του Θεού στο οποίο κατοικεί το πνεύμα Του— υποδεικνύει στον πιστό σεβασμό όχι μόνο της ψυχής, μα και του σώματος. Ενδεικτικό παράδειγμα σεβασμού του ανθρωπίνου σώματος, εφαρμοζόμενο από την πρώτη ακόμα Εκκλησία, αποτελεί η πρακτική της κατάθεσης του νεκρού σώματος στη γη και όχι σε αποτέφρωσή του.
- Η απαξίωση της ανθρώπινης ζωής και, φυσικά, η εγκληματική πράξη της αφαίρεσής της αντιβαίνει στο δίκαιο των Ιερών Κανόνων και συνάμα στο Πολιτειακό Δίκαιο. Σε περίπτωση αφαίρεσης ανθρώπινης ζωής, Ιεροί Κανόνες και νόμοι της πολιτείας καταδικάζουν το έγκλημα της ανθρωποκτονίας επισύροντας βαρύτατα επιτίμια και, αντιστοίχως, ποινές για τους διαπράξαντες το αδίκημα.
- Οι θείοι και Ιεροί Κανόνες, ως ρυθμιστικοί κανόνες, περιλαμβάνουν επιταγές και απαγορεύσεις δημιουργώντας έναν «προστατευτικό κλοιό» γύρω από τον άνθρωπο και την επίγεια διαβίωσή του, μεριμνώντας για κάθε πτυχή της ύπαρξής του. Η αυστηρότητα που επιδεικνύεται σε περιπτώσεις ηθελημένης φθοράς της ζωής αποδεικνύει και, παράλληλα, αναδεικνύει τη μέγιστη αξία και θέση της στη Δημιουργία και την πορεία του κόσμου. Το Ποινικό Δίκαιο της Εκκλησίας εμπνεόμενο από το πνεύμα της ουσιαστικής χριστιανικής φιλανθρωπίας, παρουσιάζεται επιεικέστερο του αντίστοιχου Πολιτειακού, αρνούμενο να επιβάλλει *απάνθρωπα* αυστηρές ποινές και, φυσικά, αιματηρές.
- Στο Εκκλησιαστικό, όπως και στο Πολιτειακό δίκαιο δεν νοείται ζωή ανάξια προς το ζην. Επιπροσθέτως, ο άδικος χαρακτήρας της αφαίρεσης της ζωής ενός δεν αίρεται στην περίπτωση διάσωσης περισσοτέρων. Τα υποκειμενικά στοιχεία του αδίκου σε περιπτώσεις αφαίρεσης ανθρώπινης ζωής μπορούν να άρουν μέχρι και το αξιόποινο της πράξης, όχι όμως τον άδικο χαρακτήρα της πράξης. Η προβλεπόμενη εξατομικευμένη ποινική μεταχείριση του δράστη είναι ενδεικτική από τη μια της μέριμνας και της αντιμετώπισης της μοναδικότητας της κάθε περίπτωσης που αφορούν τον

άνθρωπο και από την άλλη του ουσιαστικώς φιλάνθρωπου χαρακτήρα των Ιερών Κανόνων.

- Η αδιάκοπη παροχή διακονίας και προστασίας της συνολικής υπόστασης του ανθρώπου στην Ορθόδοξη Καθολική Εκκλησία διασφαλίζεται από το δίκαιο των Κανόνων, όπου επιτυγχάνεται εναρμόνιση Χάριτος και Νόμου προς κατάκτηση των υψηλών για τον άνθρωπο σκοπών.
- Η κανονική διδασκαλία της Ορθοδόξου Εκκλησίας προβλέπει στο γράμμα της όλα τα θεμελιώδη —κατά το πολιτειακό δίκαιο— δικαιώματα του ανθρώπου. Η Εκκλησία και τα μέλη της οφείλουν να καταβάλλουν κάθε προσπάθεια συνεννόησης με τον λοιπό χριστιανικό κόσμο και τις κοσμικές έννομες τάξεις, ώστε το δικαίωμα στην ανθρώπινη ζωή να καθιερωθεί σε πανανθρώπινο επίπεδο ως το ύψιστο εκ των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου και να απολαμβάνει καθολικής προστασίας από όλα τα κοσμικά δίκαια.

Πηγές

Αγία Γραφή – *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Εβδομήκοντα (Ο΄)*: *Septuaginta* (Edition altera / Revised Edition) υπό Al. Rahlfs, επιμ. R. Hanhart. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2006.

Αγία Γραφή – *Η Καινή Διαθήκη*: *Novum Testamentum Graece* υπό E. Nestle – K. Aland. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, [27]1993.

Ἀκανθόπουλου, Πρ. Ἰ. *Κώδικας Ἱερῶν Κανόνων καὶ. Ἐκκλησιαστικῶν Νόμων.* Θεσσαλονίκη: ἐκδοτικὸς οἶκος ἀδελφῶν Κυριακίδη, [2]1991.

Ἀλιβιζάτου, Ἀμ. *Οἱ Ἱεροὶ Κανόνες*: *Οἱ Ἱεροὶ Κανόνες καὶ οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ Νόμοι*. Ἐν Ἀθήναις: τύποις Φοίνικος, [2]1949.

MANSI: Mansi, J. D. *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*. T. 1-53 (33-1870 A.D.) (ψηφιακά αντίγραφα: http://patristica.net/mansi)

Μενεβίσογλου, Παύλου (Μητροπολίτου Σουηδίας). *Ἱστορική εἰσαγωγή εἰς τούς κανόνας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*. Στοκχόλμη: 1990.

ΠΗΔΑΛΙΟΝ: Νικοδήμου Ἁγιορείτου. *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηός, τῆς Μιᾶς, Ἁγίας, Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησίας, ἤτοι ἅπαντες οἱ ἱεροὶ καὶ θεῖοι κανόνες ... ἑρμηνευόμενοι παρὰ Ἀγαπίου Ἱερομονάχου, καὶ Νικοδήμου Μοναχοῦ*. Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τοῦ Κωνσταντίνου Γκαρπολά, [2]1841 (ψηφιακό αντίγραφο: https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/3/0/a/metadata–39–0000123.tkl)

ΡΠ: ΡΑΛΛΗ, Γ. – ΠΟΤΛΗ, Μ. *Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων τῶν τε Ἁγίων καὶ πανευφήφων Ἀποστόλων, καὶ τῶν Ἱερῶν Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος Ἁγίων Πατέρων*, Ἐκδοθέν, Σὺν πλείσταις ἄλλαις τὴν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν διεπούσαις διατάξεσι ... Ὑπὸ Γ. Α. Ῥάλλη καὶ Μ. Ποτλῆ, Ἐγκρίσει τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Τόμοι Ἕξι. Ἀθήνησιν: Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος καὶ Ἐκ

τοῦ Τυπογραφείου τῆς Αὐγῆς, 1852-1859 (Ψηφιακό αντίγραφο: https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/9/3/c/metadata-01-0000374.tkl)

PG: Migne, J.–P. *Patrologiae Graecae Cursus Completus*. Series Graeca. T. 1-161. Parisiis: 1857-1866 (ψηφιακά αντίγραφα: http://patristica.net/graeca/)

PL: Migne, J.–P. *Patrologiae Latinae Cursus Completus*. Series Latina. T. 1-217. Parisiis: 1844-1855 (ψηφιακά αντίγραφα: http://patristica.net/latina/)

Συνοδικοί Εγκύκλιοι

Ἐγκύκλιος 2844/672/10-6-1888 τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος«Περὶ τοῦ μὴ κηδεύειν τοὺς αὐτοκτονοῦντας διὰ τῆς κεκανονισμένης Ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας».

Ἐγκύκλιος 196/198/27-3-1900 τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος «Περὶ ἐπεξηγήσεως καὶ συμπληρώσεως τῆς ὑπ’ ἀριθμ. 2844/672 Συνοδικῆς ἐγκυκλίου περὶ τῶν αὐτοκτονούντων».

Ἐγκύκλιος 2712/12-3-2001 τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, «Περὶ ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως τῶν αὐτοχείρων». *Ἐκκλησία* 4, (Ἀπρίλιος 2001): 297-299.

Ἐγκύκλιος 2959/29-10-2014 τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, «Περί τῶν κανονικῶν συνεπειῶν τῆς καύσεως νεκρῶν». *Ἐκκλησία* 10, (Νοέμβριος 2014): 693-694.

Ελληνική βιβλιογραφία

Ανδρουλάκη, Ν. Κ. *Ποινικό Δίκαιο*: *Ποινικό Δίκαιο. Γενικό Μέρος. Θεωρία για το Έγκλημα.* Αθήνα: εκδ. Δίκαιο και Οικονομία, Π. Ν. Σάκκουλα, 2000.

Αντουράκη, Γ. Β. *Θέματα Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης*: *Θέματα Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης.* Α΄ Τόμος: *Εἰσαγωγή Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας καί Ἁγιογραφίας.* Ἀθήνα: ^{2}2000.

Αρχοντάκη, Α. «Το δικαίωμα στη Ζωή». Στο *Θεμελιώδη Δικαιώματα. Ατομικά Κοινωνικά και Πολιτικά Δικαιώματα,* επιμέλεια Σπ. Βλαχόπουλου, 85-107. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2017.

Ἀρχοντώνη, Βαρθολομαίου (νῦν Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου). *Περὶ τὴν κωδικοποίησιν τῶν Ἱ. Κανόνων καὶ τῶν Κανονικῶν Διατάξεων ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ.* Ἀνάλεκτα Βλατάδων 6. Θεσσαλονίκη: 1970.

Βαβούσκου, Κ. Α. *Ἐγχειρίδιον Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου.* Θεσσαλονίκη - Ἀθῆναι: εκδ. Αφοί Σάκκουλα, ^{2}1973.

Βαβούσκου, Α. Κ. *Θεμελιώδεις αρχές της Εκκλησιαστικής Δικονομίας της Εκκλησίας της Ελλάδος*: *Η αρχή της εξασφαλίσεως της ανεξαρτησίας και της αμεροληψίας των οργάνων απονομής της εκκλησιαστικής δικαιοσύνης,* (δ.δ.). Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 2003.

Βαβούσκου, Α. – Λιάντα, Γρ., *Οι θεσμοί του αυτοκεφάλου και του αυτονόμου καθεστώτος στην Ορθόδοξη Εκκλησία*, (Μελέτες – Πηγές). Θεσσαλονίκη: εκδ. Μέθεξις, 2014.

Βακαλούδη, Αν. *Αντισύλληψη και αμβλώσεις από την Αρχαιότητα στο Βυζάντιο.* Αθήνα: εκδ. Σταμούλη, 2003.

Βασιλειάδη, Π. «Συνοδικότητα καὶ Πρωτεῖο στὴν Καινὴ Διαθήκη. Ἡ Παύλεια “περιεκτικὴ” Εὐχαριστιακὴ Θεολογία αἴτιο καὶ προϋπόθεση τῆς Συνοδικότητας». *Θεολογία* Π΄ (2009). 2: 43-65. [Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/material/2009_2_4_Vasileiadis.pdf (ανακτήθηκε στις 15.06.2020)].

Beck, H.-G. *Ἡ Βυζαντινὴ Χιλιετία*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ. Ἀθήνα: Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, ^{5}2015 (ἀνατύπωση).

Bergson, H.–L. (Μπερξόν, Α.). Οι δυο πηγές της Ηθικής και της Θρησκείας, μτφρ. Β. Τατάκη. Αθήνα: εκδ. Νησίδες, 2006.

Βούλτσου, Π., Τσούγκα, Μ. «Ευθανασία. Ένα νομοθετικά ακάλυπτο, πολύπτυχο και οριακό ζήτημα». *Ιατρικό Βήμα*, Οκτώβριος – Νοέμβριος 2008: 76-78. [Διαθέσιμο στο: http://www.iatrikionline.gr/IB_115/13.pdf (ανακτήθηκε στις 15.06.2020).

Γεωργοπούλου, Ν. *Τὸ Φυσικὸν Δίκαιον*: *Τὸ Φυσικὸν Δίκαιον. Ἱστορικοκριτικὴ θεώρησις τοῦ προβλήματος.* Ἀθῆναι.

Γιαγκάζογλου, Στ. «Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ νεώτερη δυτικὴ θεολογία. Μὲ ἀφορμὴ τὴν εἰσήγηση τοῦ Norman Russell γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ Παλαμᾶ στὴν Δύση σήμερα», *Θεολογία* 83 (2012). 3: 23-53.

Τοῦ ἰδίου. «Ἡ εὐθανασία καὶ τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο». *Ἴνδικτος* 14 (2001): 205-230.

Του ιδίου. «Πνευματολογία. Το Άγιο Πνεύμα και η συμβολή του στο έργο της σωτηρίας»: *Μάθημα 6ο*: *Πνευματολογία. Το Άγιο Πνεύμα και η συμβολή του στο έργο της σωτηρίας*. [Διαθέσιμο στο: https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/THEOL293/Μάθημα%206ο%2C%20Το%20Άγιο%20Πνεύμα%20και%20η%20συμβολή%20του%20στο%20έργο%20της%20σωτηρίας.pdf (ανακτήθηκε 15.06.2020)].

Του ιδίου. «Εκκλησιολογία. Το μυστήριο της Εκκλησίας»: *Μάθημα 10ο*: *Εκκλησιολογία. Το μυστήριο της Εκκλησίας*. [Διαθέσιμο στο: https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/THEOL293/%CE%9C%CE%AC%CE%B8%CE%B7%CE%BC%CE%B1%2010ο%2C%20Το%20μυστήριο%20της%20Εκκλησίας%20Γ.pdf (ανακτήθηκε 15.06.2020)].

Γιάγκου, Θ. *Κανόνες καὶ Λατρεία*. Θεσσαλονίκη: ἐκδ. Γ. Δεδούση, 2001.

Γιαννακοπούλου, Ελ. Γ. *Μερική Εσχατολογία κατά τα Πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων και τους Ιερούς Κανόνες*: *Μερική Εσχατολογία κατά τα Πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων και τους Ιερούς Κανόνες. Η μετά θάνατον ζωή μέχρι τη Δευτέρα Παρουσία*. (δ.δ.). Αθήνα: 2004.

Τῆς ἰδίας. «Ἀξιολογικὲς κρίσεις τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου περὶ τῶν Πατέρων τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου». Στο *Διεθνὲς Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο* «Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (407-207)», 22-25 Νοεμβρίου 2007. Ἀθήνα: Προδημοσίευση, 2009. [Διαθέσιμο στο: academia.edu/42343541/Ἀξιολογικές_κρίσεις_τοῦ_ἱεροῦ_Χρυσοστόμου_περί_τῶν_Πατέρων_τῆς_Α_Οἰκουμενικῆς_Συνόδου (ανακτήθηκε στις 22.06.2020)].

Της ιδίας, «Οι όροι “έγκλημα” και “ποινή” στα Πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων». Στο *Αντικήνσωρ. Τιμητικὸς Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου γιὰ τὰ ὀγδοηκοστὰ γενέθλιά του*: 317-347. Αθήνα: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2013.

Γιούλτση, Β. Τ. *Πνευματικότητα και κοινωνική ζωή*, (δ.δ.). Θεσσαλονίκη: εκδ. Π. Πουρναρά, 1999.

Γκαβαρδίνα, Γ. *Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενική Σύνοδος καί τό νομοθετικό της ἔργο*. Ἀθήνα: ἐκδ. Ἐπέκταση, 1998.

Γλάρου, Ἀ. Β. *Θεία Παιδαγωγία*: *Θεία Παιδαγωγία. Παιδαγωγικά στοιχεία στο Μεγάλο Κανόνα του Ανδρέα Κρήτης*, (δ.δ). Αθήνα: εκδ. Ακρίτας, 2000.

Τοῦ ἰδίου, «Η ΤΑΠΕΙΝΩΣΗ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΖΩΗ», *Ἅγιος Σπυρίδων, Περιοδικὴ ἔκδοσις Ἱερᾶς Μητροπόλεως Τριμυθοῦντος*. Β΄. Δ΄ (Ιανουάριος – Μάρτιος, 2014): 2-9. [Διαθέσιμο στο:

https://www.academia.edu/37930611/Humility_in_liturgical_life_ (ανακτήθηκε στις 15.06.2020)].

Δαγτόγλου, Π. Δ., *Ἀτομικά Δικαιώματα*: *Συνταγματικό Δίκαιο*. *Ἀτομικά Δικαιώματα.* Ἀθήνα – Θεσσαλονίκη: ἐκδ. Σάκκουλα, 42012.

Δέδε, Χρ. Γ. «Τὸ ἄδικον καὶ αἱ νεώτεραι ἐπιστημονικαὶ ἐξελίξεις». *ΠοινΧρον* ΣΤ΄ (1956): 337-358.

Δεσπότη, Σ. *Ο Κώδικας των Ευαγγελίων*. *Εισαγωγή στα Συνοπτικά Ευαγγέλια και πρακτική μέθοδος ερμηνείας τους*. Αθήνα: εκδ. Ἀθως, 2009.

Δημολιάτη, Γ. «Γιατί η Εκκλησία δεν μπορεί να μην προμαχεί υπέρ της ευθανασίας». Στο *Πρακτικά Διεπιστημονικού Συμποσίου*: «Η ζωή πριν τον θάνατο: ευ ζην και ευ θνήσκειν». Κρήτη: Ορθόδοξος Ακαδημία Κρήτης, 29/3-1/4/2018 [Διαθέσιμο στο: https://www.oac.gr/articlefiles/i–zoi–prin–to–thanato–praktika2.pdf (ανακτήθηκε στις 15.07.2020)]

Florovsky, George (Φλωρόφσκυ, Γεωργίου) (Πρωθιερέως). *Τὸ σῶμα τοῦ ζῶντος Χριστοῦ*: *Τὸ σῶμα τοῦ ζῶντος Χριστοῦ*. *Μιὰ ὀρθόδοξος ἑρμηνεία τῆς Ἐκκλησίας*, μτφρ. Ι. Κ. Παπαδόπουλου. Θεολογικά Δοκίμια 3. Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικὸν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1972.

Τοῦ ἰδίου. «Cur Deus Homo? Τὸ κίνητρο τῆς ἐνανθρωπήσεως». *Θέματα Ὀρθοδόξου Θεολογίας*, μτφρ. Σταμ. Χατζησταματίου, Ἀθήνα: ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, 21989. [Το ίδιο στην αγγλική και σε ψηφιακή μορφή: fr. G. Florovsky, G. "Cur Deus Homo? The Motive of the Incarnation. *Evhariste–rion: Hamilcar Alivisatos (*Athens, 1957): 70-79 [Διαθέσιμο στο : https://www.fatheralexander.org/booklets/english/voploschenie_florovsky_e.htm (ανακτήθηκε στις 15.06.2020)]

Τοῦ ἰδίου, «Ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Ἐκκλησία Του»: «Ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Ἐκκλησία Του: Προτάσεις καὶ Σχόλια (Christ and His Church. Suggestions and Comments)», (Συμβολὴ στὸ συμπόσιο: 1054-1954, l' Ėglise et les Ėglises, edition de Chevêtogue vol. II, 1955 σ. 159 και επ.). Στο *Θέματα Ὀρθοδόξου Θεολογίας,* μτφρ. Ἐμμ. Πρατσινάκις, σσ. 177-189. Ἀθῆναι: ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, 1973.

Gombrich, E. H. *Τὸ χρονικὸ τῆς τέχνης*, μτφρ. Λ. Κάσδαγλη. Αθήνα: Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, 2000 (ανατύπωση).

Ζηζιούλα, Ἰωάννου (Μητροπολίτου Περγάμου). *Ἑλληνισμός καί Χριστιανισμός: Ἑλληνισμός καί Χριστιανισμός*. *Ἡ συνάντηση τῶν δυο κόσμων*. Ἀθήνα: *Ἀποστολική Διακονία,* 22008.

Θεοδώρου, Ε. Δ. *Χριστιανισμὸς καὶ Πολιτική*. Ἀθῆναι: 1984.

Καλλιακμάνη, Βασιλείου Ι. (Πρωτοπρεσβυτέρου). «Τὸ μυστήριο τοῦ θανάτου στὴν Ὀρθόδοξη Θεολογία». Κείμενα & Εἰσηγήσεις Θ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου: *Τὸ μυστήριο τοῦ θανάτου στὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησία.* Βόλος: 5-7 Νοεμβρίου 2007. [Διαθέσιμο στο:

http://www.ecclesia.gr/greek/HolySynod/commitees/liturgical/kaliakmanis_thanatos.html (ανακτήθηκε στις 15.06.2020)].

Καλλινίκου, Κωνσταντίνου (Πρωτοπρεσβυτέρου). *Ὁ χριστιανικός ναός καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*. Ἀθήνα: ἐκδ. Γρηγόρη, [5]1969.
Καραβιδόπουλου, Ἰ. Δ. «Σάββατον». *ΘΗΕ* 10 (1966): 1101-1103.
Τοῦ ἰδίου. *Εἰσαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*. Θεσσαλονίκη: Βιβλική Βιβλιοθήκη (ΒΒ) 1, 1983.

Καραβοκύρη, Γ. *Επιτρέπεται η ευθανασία;* [Διαθέσιμο στο: https://www.syntagmawatch.gr/my–constitution/epitrepetai–i–efthanasia/ (ανακτήθηκε στις 20.07.2020)].

Καραγιάννη, Χρ. «Ἡ ἔννοια τοῦ θανάτου στὴν Παλαιὰ Διαθήκη»: «Ἡ ἔννοια τοῦ θανάτου στὴν Παλαιὰ Διαθήκη». Στο *Δίκαιον Ὄφλημα*, Τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι Ἀρχιερατείας τοῦ Μητροπολίτου Καρυστίας καὶ Σκύρου κ.κ. Σεραφείμ. Ἀθήνα: 2018.

Καραγιαννόπουλου, Ἀ. Β. *Ποινικό Δίκαιο: Ποινικό Δίκαιο. Γενικό Μέρος. Σύμφωνα με τον νέο Ποινικό Κώδικα.* Αθήνα: 2020.

Κατερέλου, Κυρίλλου (Επισκόπου Αβύδου). «Θρησκευτικός πλουραλισμός: Ἔννοια καί θεολογικές προϋποθέσεις». *Δωδεκάνησος, Ἐπίσημον Δελτίον τῶν ἐν Δωδεκανήσῳ Ἐπαρχιῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου*. Ι΄ (Ἰουλίου-Δεκεμβρίου 2013): 19-75.

Τοῦ ἰδίου, *Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλη Σύνοδος τῆς Κρήτης*: *Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλη Σύνοδος τῆς Κρήτης. Ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ οἱ Ἑτερόδοξοι*. Κωνσταντινούπολη: Ἔκδοσις Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης, 2020.

Τοῦ ἰδίου. «Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλη Σύνοδος τῆς Κρήτης: Νέα Εκκλησιολογία ἢ Πιστότητα στὴν Παράδοση;». Στο *Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλη Σύνοδος τῆς Κρήτης, Ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ οἱ Ἑτερόδοξοι*, 13-142. Κωνσταντινούπολη: Ἔκδοσις Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης, 2020.

Τοῦ ἰδίου. «ΕΜΠΙΣΤΕΥΟΜΑΙ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑ: Σχέσεις τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας πρὸς τὸν λοιπὸν Χριστιανικὸν κόσμον». Στο *Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλη Σύνοδος τῆς Κρήτης. Ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ οἱ Ἑτερόδοξοι*, 143-198. Κωνσταντινούπολη: Ἔκδοσις Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης, 2020.

Τοῦ ἰδίου. «Ὀρθοδοξία καὶ αἵρεση στὸν 21ο αἰώνα». Στο *Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλη Σύνοδος τῆς Κρήτης. Ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ οἱ Ἑτερόδοξοι*, 235-259. Κωνσταντινούπολη: Ἔκδοσις Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης, 2020.

Kaufmann, A. *Ἡ συνείδηση τοῦ ἀδίκου ἀπὸ τὸν μὴ νομικό*, ἀπόδοση Ἰ. Γιαννίδη. *Ποινικά* 12. Ἀθήνα: ἐκδ. Σάκκουλα, 1982.

Κονιδάρη, Ἰ. «Μιὰ παράφραση τῆς Νεαρᾶς Ι τοῦ Ἡρακλείου σὲ ἕνα μεταβυζαντινὸ νομοκανονικὸ χειρόγραφο». *Ζητήματα Βυζαντινοῦ & Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου Ι.* Ἀθήνα: ἐκδ. Ἀντ. Ν. Σάκκουλα, 1990.

Του ιδίου. *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου.* Αθήνα – Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα, [3]2016.

Κοράνιο: *Το ιερό Κοράνιο και μετάφραση των εννοιών του στην ελληνική γλώσσα,* Συγκρότημα του βασιλιά Φαχντ για την εκτύπωση του ιερού Κορανίου, Μεδίνα – Σαουδική Αραβία [Διαθέσιμο στο: scribd.com (https://www.scribd.com/doc/35386936/%CE%A4%CE%BF–%CE%9A%CE%BF%CF%81%CE%AC%CE%BD%CE%B9–%CF%83%CF%84%CE%B1–%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AC) (ανακτήθηκε στις 02.07.2020)]

Κορναράκη, Ἰ. *Στοιχεία Νηπτικῆς Ψυχολογίας*. Θεσσαλονίκη: 1963.

Κορναράκη, Κ. «Ευθανασία. Ηθικά διλήμματα πολιτισμικής αυτοσυνειδησίας». *Βιοηθικά* 3(2), Σεπτέμβριος 2017: 81-94.

Κουβαρά, Η. «Η αρχή της Ισότητας». Στο *Θεμελιώδη Δικαιώματα. Ατομικά Κοινωνικά και Πολιτικά Δικαιώματα,* επιμέλεια Σπ. Βλαχόπουλου, (σσ.) 47-70. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2017.

Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. (επιμ.) *Θρησκευτικά – Β΄ Λυκείου. Χριστιανισμός και Θρησκεύματα.* Αθήνα: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής – ΙΤΥΕ «Διόφαντος», 2020.

Κουφού, Α. «Παιδοφιλία και χημικός ευνουχισμός». *The art of crime* 24, 2013 [Διαθέσιμο στο: https://www.theartofcrime.gr/old/oldartofcrime/old.theartofcrime.gr/index3c38.html?pgtp=1&aid=1365408774 (ανακτήθηκε στις 20.07.2020)].

Κωστόπουλου, Κυρίλλου (Ἀρχιμανδρίτου). *Ἡ πολυμορφία τοῦ φόνου στοὺς Ἱεροὺς Κανόνες.* Νομοκανονική Βιβλιοθήκη 32. Θεσσαλονίκη – Κατερίνη: εκδ. Επέκταση, 2015.

Κυριαζῆ, Κ. Β. «Τὸ φυσικὸν καὶ τὸ κανονικὸν δικαίον ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου», Β΄: «Τὸ φυσικὸν καὶ τὸ κανονικὸν δικαίον ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου. Συμβολὴ εἰς τὰς πηγὰς τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου». *Θεολογία* ΚΗ΄(1957). Β΄: 190-224. [Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/archive_all_5079.asp?etos=1957 (ανακτήθηκε στις 15.06.2020)]

Μανωλεδάκη, Ι. *Το Έννομο Αγαθό ως βασική έννοια του Ποινικού Δικαίου.* Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα, 1998.

Του ιδίου. «Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο;». *ΠοινΧρ* ΝΔ' (2004): 577-85. [Διαθέσιμο στο: https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2012/11/manoledakhs_.pdf (ανακτήθηκε στις 15.07.2020)]

Μαντζαρίδη, Γ. Ι. *Κοινωνιολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ*. Θεσσαλονίκη: ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, [5]1999.

Μαντζουνέα, Εὐ. *Ἐκκλησιαστικὸν Ποινικὸν Δίκαιον.* Ἀθῆναι: 1979.

Ματσούκα, Ν. Α. *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία.* Β΄: *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία.* Β΄. *Ἔκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστης σε ἀντίπαράθεση μέ τή δυτική χριστιανοσύνη.* Θεσσαλονίκη: ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, 2004.

Μεταλληνοῦ, Γεωργίου (Πρωτοπρεσβυτέρου). *Ὁμολογῶ ἓν βάπτισμα* = Ὁμολογῶ ἓν βάπτισμα. Ερμηνεία και Εφαρμογή του Ζ΄ κανόνος της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου, από τους Κολλυβάδες και τον Κων/νο Οικονόμο. Μεταφορά στη Νέα Ελληνική: Αθ. Σ. Λαγουρός. Ἀθήνα: εκδ. «Τήνος», [2]1996 (Ψηφιακή έκδοση: http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/tributes/gewrgios_metallhnos/confess_one_baptism.htm ανακτήθηκε στις 15.06.2020).

Μητσόπουλου, Ε. Ν. *Θέματα Ὀρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας. Πανεπιστημιακαί παραδόσεις Δογματικῆς.* Ἀθῆναι: 2001 [ανατύπωση της (1ης) έκδοσης 1983].

Μίλας, Νικοδήμου. *Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*: *Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας* (=*Das Kirchenrecht der morgenländischen Kirche*, übers, von A.R. v. Plessiĕ, Mostar [2]1905), μτφρ. Μελ. Ἀποστολοπούλου. Ἀθῆναι: Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου 1906.

Μουρατίδου, Κ. Δ. *Σχέσις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτεία*: *Σχέσις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου καὶ τῶν νεωτέρων κατευθύνσεων ἐν τῇ Ἐκκλησιολογίᾳ καὶ τῇ Πολιτειολογίᾳ.* Τ. Ι. Ἀθῆναι: 1965.

Μπέγζου, Μ. Π. – Παπαθανασίου, Α. Ν. *Θέματα Χριστιανικής Ηθικής. Γ΄ Γενικού Λυκείου.* Αθήνα: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής – ΙΤΥΕ «Διόφαντος».

Μπέκα, Γ. *Η προστασία της ζωής και της υγείας στον Ποινικό Κώδικα.* Αθήνα: εκδ. Π. Ν. Σάκκουλα, 2004.

Μπόνη, Κ. Γ. «Αἱ τρεῖς "Κανονικαὶ Ἐπιστολαὶ" τοῦ Μεγάλου Βασιλείου»: «Αἱ τρεῖς "Κανονικαὶ Ἐπιστολαὶ" τοῦ Μεγάλου Βασιλείου πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιον, μητροπολίτην Ἰκονίου (ca. 341/45–395/400) καὶ τὰ γεννώμενα ἐκ τούτων προβλήματα», *BZ* 44/1 (1951): 62–78. [αναδημοσίευση: *Θεολογία* Ξ΄ (1989). Β΄-Γ΄: 201-220 (Διαθέσιμο εδώ: http://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/archive_all_8009.asp?etos=1989 (ανακτήθηκε στις 15.07.2020)

Μπούμη, Π. Ι. *Ἡ ἀκρίβεια τῶν ἱερῶν κανόνων*: *Ἡ ἀκρίβεια τῶν ἱερῶν κανόνων. Ἐπιστασία – ἑρμηνευτικὸν γύμνασμα ἐπὶ τοῦ 91ου καν. τοῦ Μεγ. Βασιλείου.* Ἀθῆναι: 1989.

Τοῦ ἰδίου. «Ἡ θεραπεία μίας ἀντικανονικότητας». Στο Π. Μπούμη. *Τὸ ἐκκλησιαστικὸ (1976-1996) ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου. Μελέτες, Ἄρθρα, Ἐπιστολές*, (σσ.) 105-122. Ἀθῆναι: Ἔκδοσις Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ν. Σμύρνης, 1997.

Τοῦ ἰδίου. *Κανονικόν Δίκαιον.* Ἀθήνα: ἐκδόσεις Γρηγόρη, 2002

Νικολαΐδη, Ἀ. *Ἡ διαλεκτική ἱερότητας καί κοινωνικότητας στό ἔργο τοῦ Émile Durkheim.* Ἀθήνα: ἐκδ. Γρηγόρη, 2002.

Νικόπουλου, Β. Ε. *Η περί ανθρωποκτονίας διδασκαλία του Μ. Βασιλείου και η επίδρασή της στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο. Προσπάθεια αναζήτησης της δικαιικής μας ταυτότητας.* Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2009.

Μπρατσιώτου, Π. Ι. *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην*: *Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην. Μετὰ δύο παραρτημάτων περί ἀποκρύφων καὶ νεωτέρων μεταφράσεων τῆς Π.Δ.* Ἐν Ἀθῆναις: 1993 (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς πρώτης ἐκδόσεως).

Παναγόπουλου, Ἰ. *Εἰσαγωγή στήν Καινή Διαθήκη*. Ἀθήνα: 1994.

Παναγιωτάκου, Π. Ι. *Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*: *Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου κατά τήν ἐν Ἑλλάδι ἰσχύν αὐτοῦ*. Τόμος τρίτος*: Τό Ποινικόν Δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας*. Θεσσαλονίκη: ἐκδόσεις Πουρναρᾶ, 1999 (ἀνατύπωση).
Τοῦ ἰδίου. *Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία*: *Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία ἀνὰ τοὺς αἰώνας (33-1939 μ.Χ.). Συστηματικὴ Συμβολὴ εἰς τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*. Ἀθῆναι: 1939.

Παπαδοπούλου, Λ. «Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο; Μια συζήτηση με τον Καθηγητή Ιωάννη Μανωλεδάκη». Στο *Δικαιώματα του Ανθρώπου*. ΔτΑ Νο 59/2014: 43-77 [Διαθέσιμο στο: https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2016/05/35.-2014_DtA_59_yparhei-dikaioma-sto-thanato_episimo.pdf.pdf (ανακτήθηκε στις 17.06.2020)].

Παπαδόπουλου, Στ. Γ. *Πατρολογία*, τ. Α΄. Ἀθήνα: ἐκδ. Παρουσία, [3]1997.
Του ιδίου. *Πατρολογία*, τ. Β΄. Ἀθήνα: [2]1999.

Παπαδόπουλου, Χρυσοστόμου (Ἀρχιεπισκόπου). *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας (62-1934).* Ἀθῆναι: [2]1985.

Παπαθωμᾶ, Γρηγορίου Δ. (Ἀρχιμανδρίτου). *Τὸ Corpus Canonum τῆς Ἐκκλησίας* : *Τὸ Corpus Canonum τῆς Ἐκκλησίας (1ος – 9ος αἰώνας), Τὸ κείμενο τῶν Ἐκκλησιακῶν Ἱερῶν Κανόνων.* Νομοκανονική Βιβλιοθήκη 30. Θεσσαλονίκη–Κατερίνη: Ἐκδόσεις Ἐπέκταση, 2015.

|Του ιδίου. *Εισαγωγή στο Κανονικό Δίκαιο και την Κανονική Οικονομία*: *Εισαγωγή στο Κανονικό Δίκαιο και την Κανονική Οικονομία. Σχεδίασμα Εισαγωγής – Προθεωρία Κανονικής Οικονομίας.* Αθήνα: 2018. [Διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/37913817/Κανονικό_ Δίκαιο _Syllabus_2018.pdf (ανακτήθηκε στις 17.6.2020)].

Πατρώνου, Γ. Π. *Θεολογία καὶ Ὀρθόδοξο βίωμα*: *Θεολογία καὶ Ὀρθόδοξο* βίωμα. *Θέματα θεολογικοῦ προβληματισμοῦ καὶ Ὀρθόδοξης πνευματικότητας*. Ἀθήνα: ἐκδ. Δόμος, 1994.

Πουλή, Γ. «Η στέρηση της εκκλησιαστικής κηδευσης». *Αρμενόπουλος* ΛΗ΄, (1984): 272- 278.

Τοῦ ἰδίου. *Ἐκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο*: *Ἐκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο. Δοκιμές πολλαπλῆς ἀνάγνωσης.* Ἀθήνα – Θεσσαλονίκη: ἐκδ. Σάκκουλα [2]2008.
Ράικου, Α. Γ. *Θεμελιώδη Δικαιώματα*: *Συνταγματικό Δίκαιο*. *Θεμελιώδη Δικαιώματα.* Τόμος 3. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, [4]2011.

Ροδόπουλου, Παντελεήμονος (Μητροπολίτου Τυρολόης και Σερεντίου). *Ἐπιτομὴ Κανονικοῦ Δικαίου*. Θεσσαλονίκη: ἐκδ. Μυγδονία, [2]2005.

Σαριπόλου, Ν. Ν. *Σύστημα τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου*: *Σύστημα τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου τῆς Ἑλλάδος ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τῶν ξένων κρατῶν*, τ. Γ΄, Ἀθῆναι: Τυπογραφείον τῆς Β. Αὐλῆς Α. Ραφτάνη, [4]1923.

Σκαρλάτου Δ. τοῦ Βυζαντίου. *Λεξικὸν ἐπίτομον τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*. Ἀθήνησιν: ἐκ τῆς Τυπογραφίας τοῦ αὐτοῦ Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, 1839.

Σοφουλάκη, Λ. *Η προστασία της ανθρώπινης ζωής κατά το Σύνταγμα και τους Νόμους*. Αθήνα: Π. Σάκκουλα, 1994.

Stark, R. *Η εξάπλωση του Χριστιανισμού (The Rise of Christianity)*, μτφρ. Μ. Λουκά. Αθήνα: εκδ. Άρτος Ζωής, 2015

Στεφανίδου, Βασιλείου (Ἀρχιμανδρίτου). *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*. Ἀθῆναι: ἐκδ. οἶκος ΑΣΤΗΡ, Ἀλ. & Ἐ. Παπαδημητρίου, [4]1978 (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς ἀναθεωρημένης ὑπὸ τοῦ συγγραφέως Δευτέρας Ἐκδόσεως τοῦ ἔτους 1959).

Σωτηρίου, Γ. «Οἱ τάφοι τῶν μαρτύρων τῆς πίστεως ἢ τὰ μαρτύρια». ΧΑΕ 4 (1936-1938). Γ': 39-49. Ἀθήνα: 1939. [Διαθέσιμο στο: https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion/article/viewFile/4932/4705.pdf (ανακτήθηκε στις 15.06.2020)].

Τρεμπέλα, Π. Ν. *Δογματική*: *Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*. Τ. Α΄, Ἀθῆναι: 1997[3] & Τ. Β΄: Ἀθῆναι [3]2003.

Τρωιάνου, Σπ. Ν. *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικονομία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ*, (δ.δ.). Ἀθῆναι: 1964 [Διαθέσιμο στο: http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/5514#page/166/mode/2up (ανακτήθηκε στις 06.06.2020)].

Τοῦ ἰδίου. *Παραδόσεις Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*. Ἀθήνα – Κομοτηνή: ἐκδ. Ἀντ. Σάκκουλα, [2]1984.

Του ιδίου. «Το έμβρυο στο βυζαντινό δίκαιο». Στο *ΕΚΕΙΔ*, 44: 129-172. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2012-2013.

Του ιδίου. *Η προστασία της ανθρώπινης ζωής στην πατερική γραμματεία*. Ανέκδοτη Διάλεξη.

Του ιδίου. *Η περί σεβασμού της ζωής ορθόδοξος κληρονομιά ως βάση της τρίτης χιλιετίας*. Ανέκδοτη Διάλεξη. Ιεροσόλυμα: 2000.

Τρωιάνου, Σπ. Ν. – Πουλή, Γ. Α. *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*. Αθήνα – Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, [2]2003.

Τσινικόπουλου, Δ. «Ο κώδικας του Χαμουραμπί. Μια νέα ματιά σε μια παλιά νομοθεσία». *Αρμενόπουλος* 24 (2003): 127-134. [Διαθέσιμο στο:

https://tsinikopoulos.org/sites/default//files/pdf/CodeHammurabi.pdf (ανακτήθηκε στις 06.06.2020)].

Ware, Καλλίστου (Μητροπολίτου Διοκλείας). *Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία στὸν 21ο αἰώνα*, μτφρ. Ν. Ντόντου. Ἀθῆναι: ἐκδ. Ἴνδικτος, 2005.

Φειδᾶ, Βλ. Ι., *Ἱστορικοκανονικαὶ καὶ Ἐκκλησιολογικαὶ προϋποθέσεις ἑρμηνείας τῶν ἱερῶν κανόνων.* Ἀθῆναι: 1972. (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τ. ΙΗ΄. Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Παναγ. Μπρατσιώτην).

Τοῦ ἰδίου. *Ἱεροὶ Κανόνες*: *Ἱεροὶ Κανόνες καὶ ἡ Καταστατική Νομοθεσία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.* Ἀθῆναι: 1998.

Τοῦ ἰδίου. *Ἡ λειτουργία τῶν διακριτῶν ρόλων Ἐκκλησίας καὶ Κράτους καὶ ἡ εὐθύνη τῆς Πολιτείας.* Ἀθῆναι: 2001. [Εἰσήγησις κατὰ τὴν κοινὴν συνεδρίαν Ἱερᾶς Συνόδου καὶ Θεολογικῶν Σχολῶν ἐπὶ τῇ μνήμῃ τοῦ Ἱεροῦ Φωτίου (06. 02. 2001) εἰς τὸ Διορθόδοξον Κέντρον – Ἱερὰ Μονὴ Πεντέλης].

Τοῦ ἰδίου. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία.* Α΄: *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία,* τ. Α΄: *Ἀπό τήν Εἰκονομαχία μέχρι τή Μεταρρύθμιση*. Ἀθῆναι: ^{3}2002.

Τοῦ ἰδίου. «Τὸ Σύμβολο τῆς πίστεως, ἡ Β΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ ὁ ἅγιος Ἐπιφάνιος», *Θεολογία* ΠΕ΄ (2004), 1: 141-157. [Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/index.asp (ανακτήθηκε στις 17.06.2020)].

Φούντα, Ἰερεμία (Ἀρχιμανδρίτου). *Ἔξοδος*: *Ἔξοδος. Ἑρμηνεία Παλαιᾶς Διαθήκης.* Ἀθῆναι: ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, 2005.

Τοῦ ἰδίου. *Ἀριθμοί*: *Ἀριθμοί. Ἑρμηνεία Παλαιᾶς Διαθήκης*. Ἀθῆναι: ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, 2006.

Φυτράκη, Ε. «Σεξουαλικότητα και ποινικό δίκαιο: σύγχρονες τάσεις». Στο *Έγκλημα και Ποινική Καταστολή σε Εποχή Κρίσης*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2016 [Διαθέσιμο στο: http://crime-in-crisis.com/σεξουαλικότητα-και-ποινικό-δίκαιο-σύ/ (ανακτήθηκε στις 20.07.2020)].

Χαραμαντίδη, Ἀγαθάγγελου (Μητροπολίτου). «Προλεγόμενα». Στο Π. Μπούμη. *Τὸ ἐκκλησιαστικὸ (1976-1996) ὑπὸ τὸ πρίσμα τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου*: *Μελέτες, Ἄρθρα, Ἐπιστολές,* (σσ.) α΄– κστ΄. Ἀθῆναι: Ἔκδοσις Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ν. Σμύρνης, 1997.

Χριστινάκη, Π. Ε. *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*: *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*: *Μελέτη νομοκανονική καί ἱστορικοσυγκριτική*, (δ.δ.). Ἀθῆναι: 1978.

Τοῦ ἰδίου. *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου.* Α΄: *Θέματα Κανονικοῦ καὶ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίο.* Α΄. *Τὰ ὑποκειμενικὰ στοιχεία τοῦ ἀδίκου κατὰ τοὺς ἱ. κανόνες.* Ἀθήνα: ἐκδ. Συμμετρία, 1994.

Τοῦ ἰδίου. *Ἑλληνικὸ Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο*: *Ἑλληνικὸ Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο*. Τχ. Β2: *Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*. Ἀθήνα: ἐκδ. Συμμετρία, 1995.

Τοῦ ἰδίου «Τὸ ἐπιτρεπτὸν ἐκκλησιαστικῆς κηδεύσεως αὐτόχειρων ἀπὸ κανονικῆς ἐπόψεως». *Ἐκκλησία* 4 (2001): 309-330.

Τοῦ ἰδίου. *Ἐρωτήσεις – Ἀπαντήσεις σέ Θέματα Κανονικοῦ Δικαίου*. Ανέκδοτες Πανεπιστημιακές Σημειώσεις.

Χριστινάκη–Γλάρου, Ε. Π. *Το εκκλησιαστικό έγκλημα της εισαγωγής κτήνους σε ιερό ναό*. Αθήνα: εκδ. Σάκκουλα, 2002.

Της ιδίας. *Η αρχή της νομιμότητας στους Ιερούς Κανόνες*: *Η αρχή της νομιμότητας στους Ιερούς Κανόνες. Η αρχή της μη αναδρομικότητας στους κανόνες των Οικουμενικών Συνόδων*. Αθήνα – Κομοτηνή: εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2007.

Της ιδίας. «“ΑΓΩΝ” – “ΑΘΛΗΣΙΣ” – “ΓΥΜΝΑΣΙΑ”. Συμβολή στην ορολογία των ιερών κανόνων». *Ἐκκλησιαστικός Φάρος*, ΟΗ΄ (2007): 143-204.

Της ιδίας. «Επιτίμια». *ΜΟΧΕ* 7 (2013): 244-248.

Της ιδίας, *Το δίκαιο των ιερών πραγμάτων*: *Το δίκαιο των ιερών πραγμάτων της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ιστορικοκανονική θεώρηση μέχρι και τους μεταβυζαντινούς χρόνους*. Αθήνα: Ηρόδοτος, 2013.

Της ιδίας. *Οικονομία και Εξατομίκευση*: «Η “εις ύψος αναδρομή” της Εκκλησιαστικής Οικονομίας και η “εξ ύψους συγκατάβαση” της Θείας Οικονομίας στο μυστήριο της Μετανοίας. Η οιονεί ταυτοσημία “οικονομίας” και “διακριτικής ευχέρειας” κατά την εξατομίκευση των επιτιμίων», στο «Από τη Θεία Οικονομία στην Οικονομία της Εκκλησίας». Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας Μ.Φ.Θ.Σ. υπό την αιγίδα της Ιεράς Μητροπόλεως Ηλείας (Αμαλιάδα, 19-20 Μαΐου 2012): 245-274. Αθήνα: εκδ. Ιερά Μητρόπολη Ηλείας / Ηρόδοτος, Αθήνα 2015.

Της ιδίας. «Ιεροί Κανόνες και Ιεράρχηση του Αγαθού της Ζωής και της Υγείας» [Διαθέσιμο στο: https://www.romfea.gr/katigories/10-apopseis/36027-ieroi-kanones-kai-ierarxisi-tou-agathou-tis-zois-kai-tis-ugeias ανακτήθηκε στις 15.06.2020 (ανακτήθηκε στις 15.06.2020)]. [Διαθέσιμο, επίσης, στο: https://www.academia.edu/42297794/Holy_Canons_and_Hierarchy_of_Human_Life_and_Health_Ιεροί_Κανόνες_και_Ιεράρχηση_της_Ζωής_και_Υγείας (ανακτήθηκε στις 15.06.2020)].

Τῆς ἰδίας, *Κανονικὴ Θεωρία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ποινῆς*. Νομοκανονικά Ανάλεκτα 11. Ἀθήνα: ἐκδ. Γρηγόρη, 2018.

Της ιδίας, «Η Διαλεκτική Κανονικής και Σωφρονιστικής Επιστήμης στο ζήτημα των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων», αδημοσίευτο άρθρο – εισήγηση.

Χριστινάκη, Ελ. Π. *Θυματοποιήσεις στο βιβλίο της Γενέσεως*: θυματολογική προσέγγιση της Γενέσεως. Αθήνα: εκδ. Συμμετρία, 2004.

Της ιδίας. *Ερμηνεία της Παλαιάς Διαθήκης εκ του Πρωτοτύπου*: *Ερμηνεία της Παλαιάς Διαθήκης εκ του Πρωτοτύπου.* Α΄. *Η Δημιουργία.* 1. *Γένεση* Α΄, 1-Β΄, 4α. Αθήνα: εκδ. Συμμετρία, 2002.

Χριστόπουλου, Π. <<Άρθρο 2. Δικαίωμα στη ζωή>>. Στο *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου & Ποινικό Δίκαιο*. *Ερμηνεία και εφαρμογή των άρθρων 1-10 ΕΣΔΑ*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2014.

Χριστοφιλόπουλου, Α. Π. *Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον.* Ἀθῆναι: ^{2}1965.

Χρυσανθάκη, Χ. – Γαλάνη, Ε. – Πανταζόπουλου, Π. *Εισηγήσεις Συνταγματικού Δικαίου*: *Εισηγήσεις Συνταγματικού Δικαίου*. *Οργάνωση του Κράτους*. *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*. *ΕΣΔΑ*. Αθήνα: εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Νοέμβριος 2007.

Χωραφά, Χ. Ποινικὸν Δίκαιον, Αθήνα: ^{9}1978.

Ξένη βιβλιογραφία

Agoras, C. "Orthodox Christian Anthropology: A proposal of 'Christocentric' Hermeneutics". Στο *Deaconesses, the Ordination of Women and Orthodox Theology,* ed. by P. Vassiliadis, N. Papageorgiou, E. Kasselouri–Hatzivassiliadi, 231-254. United Kingdom: Cambridge Scholars Publishing, 2017.

Archondonis, Bartholomew (Ecumenical Patriarch). "A Common Code for the Orthodox Churches". Στο *Kanon* 1: "The Ancient Sources of Eastern Canon Law in the Present Time", 45-53. Wien: Verlag Herder, 1973.

Bacon, Fr. *The Major Works edited with an Introduction and Notes by* Brian Vickers. New York: Oxford University Press, 2008.

Bogdan, G. B. "Ὁ ὢν εὐλογητὸς Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν: Observations on the Early Christian Interpretation of the Burning Bush Scene". *Judaïsme Ancien – Ancient Judaism* 6 (2018): 37-82. Brepols Online [Διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/37922462/_SCENE (ανακτήθηκε στις 15.07.2020)].

Batey, R. "Paul's Interaction with the Corinthians". *JBL* 84/2 (June 1965): 139-146. Atlanta: The Society of Biblical Literature, 1965.

Bucur B. G. "Foreordained from all Eternity: The Mystery of the Incarnation According to Some Early Christian and Byzantine Writers". *Dumbarton Oaks Papers* 62 (2008): 199-215.

Burton, E. D. "The Correspondence of the Apostle Paul with the Church in Corinth". *The Biblical World* 6/4 (October 1895): 278-288. Chicago: The University of Chicago Press, 1895.

Cavarnos, J. P. “Gregory of Nyssa on the Nature of the Soul”. Στο *Greek Orthodox Theological Review* I. (March 1955): 133-141. [Διαθέσιμο στο: http://www.apostoliki-diakonia.gr/en_main/catehism/theologia_zoi/themata.asp?cat=patr&main=SK_texts&file=13.htm (ανακτήθηκε στις 15.06.2020)].

Chandler, S. E. “The Corinthian Correspondence”. *The Biblical World* 34.3 (September 1909): 198-208. Chicago: The University of Chicago Press, 1909.

Dworkin, Gerald. *The Theory and Practice of Autonomy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Erickson, J. H. “The Reception of Non-Orthodox into the Orthodox Church: Contemporary Practice”. *St Vladimir's Theological Quarterly* 41 (1997): 1-17 [Διαθέσιμο στο: https://jbburnett.com/resources/erickson_reception–svtq97.pdf (ανακτήθηκε στις 10.06.2020)]

Fletcher-Louis, Cr. “4Q374: A Discourse on the Sinai Tradition: The Deification of Moses and Early Christology”, *Dead Sea Discoveries* 3/3 (December 1996): 236-252. Brill.

Giannakopoulou, E. «Die Siebte Ökumenische Synode, die Libri Carolini und Europa». *Θεολογία* ΟΘ΄/1 (2008): 99-118. [Διαθέσιμο στο: http://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/index.asp (ανακτήθηκε στις 15.07.2020)].

Kinzig, Wolfram. «Review [Reviewed Work: Kanon ekklesiastikos: Die Bedeutung des Altkirchlichen Kanonbegriffs. (Arbeiten zur Kirchengeschichte, 67) by Heinz Ohme]». *The Journal of Theological Studies* 56/2 (October 2005): 658-662. Oxford University Press.

Krysinska, K. E. & Lester, D. “Dysthanasia versus Euthanasia”. *Psychological Reports* 105(3 Pt 1) (December 2009):701-2.

Ladoucher, P. “Human beings or human persons?”, a publication of the Orthodox Christian Studies Center of Fordham University (Διαθέσιμο στο: https://publicorthodoxy.org/2017/06/06/human–beings–or–persons ανακτήθηκε 30.06.2020)

Magdalino, P. and Nelson, R. S. “Μωσέα τὸν μέγαν οὐ λάβεν εἰς τύπον ἄρκιον οὐδείς”. *One Introduction* Στο *The Old Testament in Byzantium,* edited by P. Magdalino and R. S. Nelson., 1-38. United States of America: Dumbarton Oaks Research Library and Collection. Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia, 2010.

Miles, C. A. “A Canon within the Canon? No: Proclaim the Whole Counsel of God”. *Biblical Authority Today – Word and World* 26/4 (Fall 2006): 437, 439. Paired Article, face to face with Rogness, M. “A Canon within the Canon? Yes: Proclaim Christ”. Ibid: 436, 438. (https://wordandworld.luthersem.edu/issues.aspx?article_id=814 ανακτήθηκε στις 15.06.2020)

Meyendorff, J. *Indroduction à l' étude de Grégoire Palamas*, (Patristica Sorbonensia 3). Paris: 1959.

Ohme, H. *Kanon ekklesiastikos: Die Bedeutung des Altkirchlichen Kanonbegriffs,* (Arbeiten zur Kirchengeschichte, 67). Berlin & New York: de Gruyter, 1998.
Του ιδίου. "Das Quinisextum auf dem VII. Ökumenischen Konzil». *AHC* 20 (1988): 325-344.

Του ιδίου. "Sources of the Greek Canon Law to the Quinisext Council (691/2): Councils and Church Fathers". *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500,* (ed. by) Wilfried Hartmann and Kenneth Pennington, 24-114. Washington: The Catholic University of America Press, 2012.
O'Reilly, Matt. *Paul and the Resurrected Body: Social Identity and Ethical Practice*. Atlanta: The Society of Biblical Literature, 2020.

Patsavos, L. J. "*The Canonical Tradition of the Orthodox Church*", https://www.goarch.org/theology-articles/-/asset_publisher/zg5D5ENaCTK9/content/the-canonical-tradition-of-the-orthodox-church/pop_up?_101_INSTANCE_zg5D5ENaCTK9_viewMode=print&_101_INSTANCE_zg5D5ENaCTK9_languageId=el_GR & http://www.orthodoxa.org/GB/orthodoxy/canonlaw/canonicalTradition.htm (ανακτήθηκαν 15.06.2020)

Pherigo, L. P., "Paul and the Corinthian Church", *JBL* 68/4 (December 1949):341-350. Atlanta: The Society of Biblical Literature (SBL), 1949.

Psarev, Andrei "Canon Law": "Canon Law". *Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*, vol. I: 98-106. Oxford: Wiley–Blackwell, 2011 (Διαθέσιμο και στο: https://www.academia.edu/10784833/Canon_Law?email_work_card=minimal–title ανακτήθηκε στις 21.06.2020).

Pollis, A. "Eastern Orthodoxy and Human Rights", *Human Rights Quarterly* 15/2 (May 1993): pp. 339-356. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Ranger, R. & Fedoroff, P. "Commentary: Zoophilia and the Law". *JAAPL* Online 42/4 (December 2014): 421-426.

Reynolds, L. D. and Wilson, N. G. *Scribes and Scholars*: *a Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*. Oxford: Oxford University Press, ^{3}1991.

Roudometof, V. "Greek Orthodoxy, Territoriality, and Globality: Religious Responses and Institutional Disputes". *Sociology of Religion* 69/1: 67-91.

Russel, N. *Gregory Palamas and the Making of Palamism in the Modern Age*: *Changing Paradigms in Historical and Systematic Theology*. Oxford: Oxford University Press, 2019.
Schmidt, U. "Euthanasia, Autonomy and Beneficence". *Studia Theologica – Nordic Journal of Theology* 56 (2002): 132-151.

Scheler, M. *Formalism in Ethics and Non–Formal Ethics of Values*, translated by M. S. Frings and R. L. Funk. Evanston: Northwestern University Press, [5]1973. (Revised edition originally published in the German under the title, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*. Bern: A. Francke AG Verlag, 1966).

Theokritoff, El. "The Salvation of the World and Saving the Earth: An Orthodox Christian Approach". *Worldviews* 14.2/3 (2010): 141-156. Netherlands: Leiden, Brill Publishing.

Tomašević, L. "Development and perspectives of theological bioethics". *Croatian Medical Journal* 54/1 (February 2013): 86-88 (Διαθέσιμο στο: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3583400/ ανακτήθηκε στις 20.06. 2020).

Tsougarakis, N. «The Latin Religious Orders in Medieval Greece», *besprochen von Charles Yost*. *BZ* 107/1 (2014): 284-289.

Troianos, Sp. "Byzantine Canon Law to 1100", *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, (ed. by) Wilfried Hartmann and Kenneth Pennington, 115-169. Washington: The Catholic University of America Press, 2012.

Του ιδίου. "Byzantine Canon Law from the Twelfth to the Fifteenth Centuries". *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, (ed. by) Wilfried Hartmann and Kenneth Pennington, 170-214. Washington: The Catholic University of America Press, 2012.

Wessel, S. "The Formation of Ecclesiastical Law in the Early Church", *The History of Byzantine and Eastern Canon Law to 1500*, (ed. by) Wilfried Hartmann and Kenneth Pennington, 1-23. Washington: The Catholic University of America Press, 2012.
Witte, J. Jr. – Latterell, J. J. "Christianity and Human Rights: Past Contributions and Future Challenges". *Journal of Law and Religion* 30/3 (October 2015): 353-385.

Διαδικτυακές Πηγές[663]

http://patristica.net/graeca/ (Patrologia Graeca)

http://patristica.net/latina/ (Patrologia Latina)

https://droitromain.univ–grenoble–alpes.fr/Corpus/digest.htm (Πανδέκτης, Iustiniani Digesta)

[663] Στο παρόν δε συναριθμούνται οι ειδησεογραφικές ιστοσελίδες που περιλαμβάνονται στο τμήμα περί εφαρμογής του χημικού ευνουχισμού ανά τον κόσμο.

https://www.britannica.com [Ηλεκτρονική *Εγκυκλοπαίδεια Μπριτάνικα* (Encyclopædia Britannica)]

http://www.greek–language.gr/digitalResources/ancient_greek/tools/liddell–scott/search.html (Liddell, H. G. & Scott, R. *Επιτομή του Μεγάλου Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσης*, εκδ. Πελεκάνος, Αθήνα 2007) και https://lsj.gr/wiki/Main_Page [The Liddell, Scott, Jones Ancient Greek Lexicon (LSJ)]

http://www.greek–language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/index.html («Μνημοσύνη», *Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*)

http://www.greek–language.gr/greekLang/ancient_greek/tools/corpora/translation/contents.html («Νεοελληνικές Μεταφράσεις του Ανθολογίου Αττικής Πεζογραφίας», *Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία* στην *Πύλη για την Ελληνική γλώσσα*)

https://iate.europa.eu/entry/result/3583881/el [(IATE – InterActive Terminology for Europe), Πολύγλωσση βάση δεδομένων ορολογίας ευρωπαϊκών θεσμικών οργάνων (European Union terminology)]

https://www.law.cornell.edu/wex [(Criminal Law Overview ([LII] Wex), LII Wex is a free legal dictionary and encyclopedia sponsored and hosted by the Legal Information Institute at the Cornell Law School]

https://dictionary.thelaw.com/lata–culpa/ (Λεξικό διεθνών νομικών όρων)

https://www.valsamon.com/index.php [Νομική Υπηρεσία Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος (Ιεροί Κανόνες, Νομολογία κ.ά.)]

https://www.e–nomothesia.gr/kat–kodikes–nomothesias/nomos–4619–2019–phek–95a–11–6–2019.html (Ποινικός Κώδικας, Τράπεζα πληροφοριών νομοθεσίας)

https://www.lawspot.gr/nomikes–plirofories/nomothesia/poinikos–kodikas–nomos–4619–2019 [Ποινικός Κώδικας (Νόμος 4619/2019), Νομικά ζητήματα]

http://www.apostoliki–diakonia.gr/index.html [(κανόνας *Παλαιάς* και *Καινής Διαθήκης*, Βιβλικά θέματα και ηλεκτρονική βιβλιοθήκη της Αποστολικής Διακονίας «Πορφυρογέννητος»: http://www.apostoliki–diakonia.gr/gr_main/catehism/theologia_zoi/themata.asp)]

https://guides.library.harvard.edu/c.php?g=310555&p=2072264 (Criminal Law Overview)

http://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/index.asp [Ψηφιακό αρχείο επιστημονικού περιοδικού «Θεολογία» (περιλαμβάνονται οι τόμοι των ετών 1923–2019)]

https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/9/3/c/metadata–01–0000374.tkl [(Ανέμη, The Digital Library of Modern Greek Studies), *Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων τῶν τε Ἁγίων καὶ πανευφήφων Ἀποστόλων, καὶ τῶν Ἱερῶν Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος Ἁγίων Πατέρων*, Ἐκδοθέν, Σὺν πλείσταις ἄλλαις τὴν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν διεπούσαις διατάξεσι ... Ὑπὸ Γ. Α. Ράλλη καὶ Μ. Ποτλῆ, Ἐγκρίσει τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Τόμοι Ἕξι. Ἀθήνῃσιν, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Γ. Χαρτοφύλακος καὶ Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Αὐγῆς, 1852–1859]

https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/3/0/a/metadata–39–0000123.tkl [(Ανέμη, The Digital Library of Modern Greek Studies), *Πηδάλιον της νοητής νηός, της Μίας Αγίας, Καθολικής και Αποστολικής των ορθοδόξων Εκκλησίας*: *ήτοι άπαντες οι ιεροί και θείοι κανόνες των αγίων οικουμενικών Συνόδων* ... / ελληνιστί μεν, χάριν αξιοπιστίας εκτιθέμενοι, δια δε της καθ' ημάς κοινοτέρας διαλέκτου, προς κατάληψιν των απλουστέρων ερμηνευόμενοι παρά Αγαπίου Ιερομονάχου, και Νικοδημου Μοναχού, και μετ΄ επιμελείας ανακριθέντες, και διορθωθέντες... παρά του ... Δωροθέου. Το πρώτον τύποις εκδοθέντες αδεία μεν και προτροπή , και επιταγή του... Οικουμενικού Πατριάρχου.... Εκδίδεται νυν το δεύτερον υπό Κωνσταντίνου Γκαρμπολά του Ολυμπίου (sic)]

http://users.uoa.gr/~nektar/orthodoxy/history/katastatikos_xarths_ekklhsia_ths_ellados.htm (Νόμος 590/1977: *Περὶ τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*)

https://www.hellenicparliament.gr/Vouli–ton–Ellinon/To–Politevma/Syntagma/article–3/[*Σύνταγμα της Ελλάδας* σε μορφή pdf (Όπως μεταφέρθηκε στη δημοτική γλώσσα με το Β΄ Ψήφισμα της 6ης Μαρτίου 1986 της ΣΤ΄ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων και όπως αναθεωρήθηκε με το Ψήφισμα της 6ης Απριλίου 2001 της Ζ’ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, το Ψήφισμα της 27ης Μαΐου 2008 της Η’ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων και το Ψήφισμα της 25ης Νοεμβρίου 2019 της Θ’ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, που δημοσιεύθηκε στο Φ.Ε.Κ. 187/Α΄/28.11.2019)]

https://www.hellenicparliament.gr/Vouli–ton–Ellinon/To–Politevma/Syntagmatiki–Istoria/ (Συνταγματική Ιστορία)

https://www.oxfordreference.com/ (κύρια χρήση για την παρούσα εργασία: *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, [2]2011)

https://logeion.uchicago.edu [Ηλεκτρονική βάση «ΛΟΓΕΙΟΝ» (Provides simultaneous look up of entries in the many reference works that make up the Perseus Classical collection), Πανεπιστήμιο του Σικάγου]

https://enacademic.com/ (Encyclopedia, Dictionaries, Translation dictionaries, References)

https://www.amnesty.gr/universal–declaration–of–human–rights (Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου εν Διεθνή Αμνηστία).

https://unric.org/el/ανθρώπινα–δικαιώματα–2/ (Περιφερειακό κέντρο Πληροφόρησης ΟΗΕ)

https://eur–lex.europa.eu/legal–content/EL/TXT/?uri=celex:12016P/TXT (Πρόσβαση στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης)

http://www.bioethics.gov.cy/MOH/cnbc/cnbc.nsf/All/946FBB185707C6C5C2257CB30042BD13?OpenDocument [Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής Κύπρου, *Γνώμη ΕΕΒΚ για χημικό-φαρμακευτικό και χειρουργικό ευνουχισμό* (2010)]

https://publicsearch.coe.int/#k=chemical%20castration#f=%5B%5D [PC-CP (2019) 3_E REV 9_*Draft Recommendation regarding the assessment, management and reintegration of persons accused or convicted of a sexual offence and its draft explanatory report*, Explanation report of § 5 https://rm.coe.int/09000016809ef809]

https://www.holycouncil.org/el/-/encyclical-holy-council (Ἐπίσημα έγγραφα Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας, 2016)